

આશા રાખીએ કે ગુજરાતી બોલનાર સૌ કોઈ આ વિરલ પ્રકાશનને વધારી લેશે.

શ્રી. ઉમાશંકરભાઈએ જે સુંદર આમુખ લખી આપેલ છે તે માટે તેમનો દ્વાર્દિક આભાર માનું છું. આ સંગ્રહ ઝડપથી પ્રકટ કરવામાં ખૂબ સહાયમૂલક બનવા બદલ ગૂર્જર અંધરત્ન કાર્યાલયના સંચાલકો અને શ્રી જયજિજ્ઞાસુભાઈની ને શ્રી. શિવશંકર શુક્લની આભારી છું.

જન્માષ્ટમી સ ૨૦૨૦ }
૬૯ પરિમલ ગૌસાધર્જ }
અમદાવાદ ૬

રત્ના અબુદાસ પટવારી

દર્પણમાંની દુનિયા

૧

ગુજરાતના જીવનમાં પૂ. શારદાબહેન મહેતા અને ડૉ. સુમન્ત મહેતા—એ વયોવૃદ્ધ દંપતીનું સ્થાન એક સંસ્કાર-તીર્થ જેવું છે.

શારદાબહેન ગુજરાતમાં પ્રથમ ગ્રેજ્યુએટ યનાર બહેનોમાંનાં એક. ગુજરાતની તેમ જ દેશભરની સ્ત્રીજાગૃતિ, સ્ત્રીજીવણી અને સમાજ-સેવાની પ્રવૃત્તિ સાથે નિકટતાથી જોડાયેલાં. ડૉ. સુમન્તનું ધકતર જુદા ફલક ઉપર ચાલ્યું. અભ્યાસ માટે અને પછી સયાજીરાવ ગાયકવાડના ડોક્ટર તરીકે પરદેશ ખેડવાના અને અનેક વિચક્ષણ માણસોના પરિચયમાં આવવાના પ્રસંગો એમને આવ્યા. ૧૯૧૫માં ભર યુવાવસ્થામાં બનેએ ગોખલેના અવસાન પછી જીવન દેશને અર્પણ કરવાનો નિર્ધાર કરી સામાજિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું. સર્જન તરીકેની ઉચ્ચ ખ્યાતિ પામ્યા પછી ડોક્ટર સાહેબે ૪૪ વરસની વયે ૧૯૨૧માં અમલદારી છોડી અને પોતાનો સમય આજીવિકા પાછળ ગાળવાનું બંધ કર્યું. ગાંધીજી આવતાં પહેલાંના આપણા દેશમાંના ઉમ્મ મંચનયુગ, સ્વાતંત્ર્યની લડતોનો તેજસ્વી પુરુષાર્થયુગ અને સ્વાતંત્ર્યોત્તર ક્ષોડીયુગ—એ ત્રણે સાથે આ દંપતીનો સંબંધ જીવંત અને આત્મીયતાભર્યો છે. એમના હૃદયના તારેતાર એ બધા સમયપટની મુખ્યમુખ્ય ઘટનાઓ સાથે જોડાયેલા છે. આવી મહાનુભાવ વ્યક્તિઓ સાથે વાતચીત કરતા હોઈ એ છીએ ત્યારે ઇતિહાસની રુદ્રવીણાના સ્વરો જાણે આપણા કાનમાં, હૃદયમાં, આખી ચેતનામાં ઊઠરાતા હોય એવો અનુભવ થાય છે.

છેલ્લા વરસેકથી અતિવૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અમદાવાદનો પોતાનો નિવાસ સંકેલી લઈ બંને હવે પોતાના દીકરાઓ સાથે કાં તો નાગ-કુર કાં તો મુંબઈ રહે છે. અમદાવાદમાં કાં તો ત્યારે સંજીવના ગુજરાત

કોલેજ પાછળના રસ્તાઓ ઉપર અચૂક એમનાં દર્શન થાય. એ જાગમાં એક નાનો બગીચો થયો ત્યાર પછી ધણુ ખરું રોજ સાંજે બાગના અમુક વૃક્ષમાં કે ઘાસ પર તેઓની બેઠક હોય. જનજનના, ભાત-ભાનના, મિત્રો ત્યાં હોય—વિદ્યાર્થી, અધ્યાપક, વકીલ, સંન્યાસી, બાગક. એમણે તો સંસારમાંથી ખગ ઉઠાવી લીધેલા, તેમ છતાં બધાંને એમની દૃઢ એવી મજે કે ગું મોટરને, ગું નાના બાગકને, ફેરકેને એમ લાગે કે પોતે એમના પ્યાનવુ કેન્દ્રબિંદુ છે.

શાન્દાખહેને ‘જીવનસંભારણું’માં પોતાના અનુભવો આલેખ્યા છે. ડોક્ટર સાહેબે આત્મકથાનો કેટલોક ભાગ લખ્યો છે એમ સાંભળ્યું છે. રાપરીઓ પણ એમણે લખેલી છે. બીજી પણ કામગીરી વગેરે સામગ્રી એમની પાસે સારી એવી એકઠી થઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે. અમદાવાદ છોડતી વખતે કેટલીક વ્યક્તિઓ વિશેની અંગત વિગતોવાળી સામગ્રી એમણે કાગના ઉદરમાં વિલીન કરી. પોતાની પાસે રહેલી સામગ્રીને પુસ્તકનો આકાર આપી શકે એવી હવે તેમની અવસ્થા ન કહેવાય. આ સંલેગોમાં એમના મેંકડો લેખો અને નોંધોમાંથી પસંદ કરીને આ ‘સમાજ દર્પણ’ આપવામાં આવ્યું છે એ અત્યંત આવકારપાત્ર છે.

૨

‘સમાજ દર્પણ’માં છેલ્લી ત્રણ ચાર પેઢીનાં ચિત્રો પ્રતિબિંબિત થતાં જોવા મળે છે. લેખક કેઈ વ્યક્તિ વિશે લખે છે ત્યારે પણ ચિત્રધણું ખરું પેલી એક વ્યક્તિનું નહિ પણ એની આખી પેઢીનું જોડી આરતું હોય છે.

આરંભમાં મળે છે યુરોપીયતાથી રંગાયેલાં, પણ મુખ્ય યુરોપીય મૂલ્ય-વર્ણનનાનો આપણા દેશમાં સદંતર અભાવ જોઈ અકર્ષાઈ જોડેલાં જાગત નવમાન્યતાનાં નરનારીઓ. નવજાગૃતિના એક મુખ્ય પ્રતિનિધિ રમેશચંદ્ર દત્તની વાત લેખક કરે છે તો અયોરનાથ ચટ્ટોપાધ્યાયનો અને એમનાં વિચક્ષુ પુત્રપુત્રીઓનો નજીકથી પરિચય કરાવે છે.

યુરોપમા હિંદ માટે ઝૂઝના વીરેન્દ્ર 'ચતો' અને મુખર્મિના પગલ લત્તામા કામ કરતી તેમની 'ચડિકાસ્વરૂપ' બહેન સુનલિનીના ચિત્ર સ્મૃતિમા અકાર્ષ જાય એવા છે

હિંદની મુક્તિ માટે મરી મટનાર વીર નારી માદામ કામાતુ રેખાચિત્ર એક સામાજિક પત્ર ગિયામાથી એકાએક ઝામીની રાણી જેવી વીરાગનામા પન્દાર્ષ જનાર અને શક્તિનુ છુદ્ધુદ મુક્તિસત્રામમા આપનાર સન્નારીની યશોગાથાક છે યુવક ડોમ્પર પોતાના એમની સાથેના સપર્કની મદથી એ ચિત્ર ઉપસાવે છે એમ્મે એ ચિત્રમા આત્મીયતાની આછી કાચ પણ વરનાય છે

એક ચુસ્ત આર્થસમાજી 'પડિત' તરીકે કારકિર્દી શરૂ કરનાર પણ પત્રીથી ૧૯૦૫મા લડનમા 'મન્ડિયા હાઉસ' સ્થાપનાર અને યુરોપમા હિંદ માટે અવિરત પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી ૧૯૩૦મા જીનીવામા અવસાન પામનાર સ્વામજી કૃષ્ણવર્માનુ ચિત્ર, એ વિવક્ષણ પુરુષની શક્તિના વિવિધ પાસાનો કાર્ષક પરિચય મળી રહે એ રીતે, વધુ વીગતે પણ તગ્થપણે આનેખવામા આવ્યું છે, 'એ જીવનમા અનેક અતિ ઉજ્જવળ પાસા હતા, પણ તેની સાથે નીચતા પણ હતી' - એમ લેખક સ્પષ્ટપણે નોંધે છે

દેશમા નાના મોગ કામ કરનાર કેટલીક બહેનોના રેખાકન 'સમાજ દર્પણ'માં જોવા મળે છે તેમા શ્રી મન્દિરા ભાગવત સહેજે આગળ તરી આવે છે દીકરીને વધુ બહુવા દેવા એની માતાને સમ જાવવામા ડોમ્પર સાહેબ યુરોપ જતા સ્ત્રીમર પા શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીની મદથી સફળ થાય છે " છેવટે સીનામાર્ષ એ મન્દિરાને ઓમ્સર્કડ મોમ્તવાનુ મજૂર ક્યું મે મન્દિરાને ક્યું કે હવે તારે મને દક્ષિણા આપવી પડશે તુ બહુીને અદેશ આવે ત્યારે જે વર્ષ સુધી તારે શિક્ષકનુ કામ કરવુ પડશે એણે તે સ્વીકાર્યું " અને ખરે જ ઓમ્સર્કડની ઉપાધિ લઈને પાછા ફર્યા પછી શ્રી મન્દિરાએ ગુજરાતમાં મહિલા સંસ્થાઓના આયોજ તરીકે નવેક વર્ષ સેવા આપી

૫. મુખવાતજી સાથેના વાર્તાલાપમાં ખીજા અનેક વિષયો ચર્ચાય છે તેમાં ડૉક્ટર સાહેબના બનેલા મિત્ર સદ્ગત રામનારાયણ વિ પાઠક અંગેના ઉદ્દગાર “મારા લાંબા અનુભવની અદ્દર મને એમના જેવો કોન્વર્સેશનલિસ્ટ એટલે વાતચર્ચા કરવામાં નિપુણ માણસ મળ્યો નથી”-મા શ્રી પાઠકના વિશેષ સબધમાં આવેલા સૌ કોઈ ટાપસી પૂરશે થી કે ટી શાહ અને બ ક હા ના ચિત્રો પણ સુરેખ બેઠ્યા છે (૧૯૪૮માં ઉત્તર અને પૂર્વ દિંદના પ્રવાસમાંથી પાછા વળતા વર્ષામાં શ્રી કિશોરલાલભાઈને હું મળ્યો ત્યારે એમણે કહેનું : ‘સંસ્કૃતિ’ એ મને એક નવી ઝોળખાણ કરી આપી છે ‘સંસ્કૃતિ’ મા છપાયેલા બ ક હા ઉપરના આ લેખમાં પોતાનો ઉદ્દેશ્ય હતો તે ઉપરથી એ બ ક હોકાર અને એમની વચ્ચે પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો હતો એમ જાણવા મળ્યું)

‘જુલાય એ રો કદી ?’ મધાળાથી ત્રણ લેખો છે એ ત્રણે જેને Unknown Soldier—અજાણ સૈનિક—કહે છે તેવી વ્યક્તિઓ વિશે છે એક તરીકે ડૉક્ટર સાહેબને એ અનેકવાર વિનંતી કરી છે કે પ્રજલકતરમાં આવા ‘નાના મોટાઓ’ને ફાળો ધણો બધો હોય છે, આપ એવા ધણાને આત્મીયતાથી ઝોળખતા હશે, તેમનાં ચરિત્રો આપે ડૉક્ટરસાહેબ વાતચીતમાં હમેશાં આવાં માનવરત્નો વિશે ઉમળકાથી બોલતા હોય છે અને કેટલાકની, અજાણ સૈનિકો ઉપરાંત આ સમ્રાટમાં જે સુસૌચનાગહેનોની છે તેવી, ચરિત્ર-રેખા એમણે આલેખી પણ છે દેશના મહાન વક્તાઓની વાત કરતા ડૉક્ટર સાહેબ બાઈલાયબાઈ જોરાબાઈ પટેલને ન સમારત તો એ સન્માન વિશે આપણને શી રીતે કશું જ જાણવા મળત ? સરદાર વલ્લભભાઈ, સી વી રામન અને રાધાકૃષ્ણન સાથે એકબાસે બાઈ લાલભાઈ જોરાબાઈનું નામ તો ડૉક્ટર સાહેબની રીતે દુનિયાને જોવાની દૃષ્ટિ હોય તે જ લઈ શકે.

‘ સમાજ દર્પણ’માં પરદેશની એક ગાંડાઓની ઇસ્તિસ્થાનો પરિચય મળે છે તો અમેરિકન નીઓ અને હિંદુ અસ્પૃશ્યોની હાલત નિરૂપાઈ છે, બદલાતા પહેરવેશની, સાધુઓની અને આપણા પારસી-ભાઈઓની ઝાંખી કરાવનામા આરી છે તો સગમતા જ્વાળામુખીઓ, અગારા પર ચાલવાના પ્રસંગો,^{*} અગડના ખેલ, વાધના શિકાર અને અલખેલી મુંબઈનાં ચિત્રો પણ રજૂ થયા છે આ બધી વિવિધ અને કૌતુકપ્રેરક સૃષ્ટિને સમજાવથી—અને સાથે સાથે તટસ્થતાથી—જોનાર ડોક્ટર સાહેબની છત્રી પણ સુગ્રેખ જીપસી આવ્યા વિના રહેતી નથી.

ડોક્ટર સાહેબના પોતાને વિશેના થોડાક લખાણો પણ આ પુસ્તકમાં સંગ્રહાયા છે બાળપણ વિશેના લેખથી એમનો કાર્ષ્ણી પણ ન અજવાનો રચનાવ, એકાન્તપ્રિયતા અને બુદ્ધિબળને માનવના ‘ સર્વોત્તમ સાધન ’ તરીકે જોવાની વૃત્તિ—એ એમના ચારિત્ર્યની વિશેષતાઓ પર પ્રકાશ પડે છે. ‘ અમારા ફંપતીજીવનની અર્ધશતાબ્દી ’ એ આકાશવાણી પરના વાર્તાલાપમાં અનુભવસમૃદ્ધ ફંપતીના બહુમૂલ્ય વિચારો જાણવા મળે છે. ‘ જો ફરી જીવવાનું હોય તો ’-માં ડોક્ટર સાહેબ ‘ દિવન અસતોપ ’ની વૃત્તિવાળા સદા વિકાસવાંછુ માનવી તરીકે પોતાની મિનઆવડતોનું સ્મરણ કરે છે

કાર્ષ્ણી પણ જાતની સક્રિયતા વિનાના આચાર તરફ ડોક્ટર સાહેબનો પક્ષપાત છે ‘ ગાંધીજીની માનસિક ઉદારતા ’માં અને ‘ સયાજીરાવ અને માલવીયજી ’માં એની પ્રતીતિ થાય છે

ડોક્ટર સુમન્ત મહેતા અને ઘણીવાર ગુજરાતના કે આપણા હિંદ દેશના સમાજમાં જરી જુદી જાતના માણસ લાગ્યા છે એમના અભિગમે (approaches) મુખ્યત્વે બૌદ્ધિક (rational) હોય છે. પરંપરા, સંપ્રદાય, રૂઢિ—એને વશ થઈને એ જોતા હોય એવું કથાય

* સાબરકાંડા ત્રિલ્લામાં ખેડઝલા પાસે આગિયા કરીને ગામ છે ત્યાં હોળીના અગારા પર આખા ગામના લોકો ચાડે છે

ન દેખાય. એટલે એમનાં તારણોમાં એક જાનની સ્વતંત્રતા, વિશ્વવ-
વાદિતા અને તાજગીનો અનુભવ થયા વગર રહે નહિ. આપણા લોકોમાં,
હજી આજેય તે વિરલ જોવા મળતું વૈજ્ઞાનિક વક્ત્રણ એમનામાં યુવા-
વરથાથી બંધાયેલું જોઈ શકાય છે.

આની સાથે સાથે યુવાવરથાથી જ પરચાસિત હિંદને સ્વતંત્ર
જોવા માટેની એમની અદ્ભુત લગની પણ છૂપી રહેતી નથી. કોઈ
સાંપ્રદાયિક ધર્મ, ધર્મવેદા—એવા બંધાથી એ દૂર રહે છે, ધર્મતત્ત્વની
ચર્ચા પણ જવદ્દે જ કરતા જણાય છે, તેમ છતાં જીવન પ્રત્યેના
એમનો બૌદ્ધિક, વૈજ્ઞાનિક અભિગમ, પોતે ખુલ્લા મગજ (open mind)
વાળા માનવી રહે એની આડે આવતો નથી, એ ‘જગત શ્રદ્ધા
પર જીવે છે,’ જોવા લેખથી સમજાય છે બૌદ્ધિક-વૈજ્ઞાનિક વક્ત્રણ અને
સુધારકનો ઉત્સાહ એના સંમિશ્રણથી એમનું વ્યક્તિત્વ એવું ‘ધડાધુ’
છે કે ક્યારેય લડે ધર્મની સીધી વાત ન કરનારા, તેમ છતાં જેના
હૃદય પર લગવા રંગની છાંટ લાગેલી છે એવા, પુરુષ તરીકે એ
પ્રતીત થાય છે

૩

ડોક્ટર સુમન્ત મહેનાએ ૧૯૨૦ પછીના સમયના આપણા ઉત્તમ
માસિક ‘યુગધર્મ’ના સંચાલનનું કાર્ય કરેલું છે, અને લગભગ અર્ધી
સદી જેટલો સમય એમનું પ્રકીર્ણ લેખનકાર્ય ચાલ્યું છે, તેમ છતાં
એક સાધન તરીકે જ એમણે લેખનનો આશ્રય લીધો છે એક સુધારક
તરીકે, સમાજચિંતક તરીકે, એમણે લેખો લખ્યા છે. એમની શૈલી
સુખ્યત્વે પત્રકારની રહી છે. કોઈ વાર લખાણ ટાંચણો જેવું પણ થઈ
જતું હોય છે અને એવે પ્રસંગે શંકાનો અભાવ વરતાય છે. પણ
દેટલીકવાર સુમચિત રચના મળે છે ત્યારે એમની આગવી શૈલી બિધર
છે ‘બ. ક. ડા.’ એનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે.

એ લેખમાં આછી વિનોદની સેર છે, તેનાં દર્શન કવચિત્ ખીજે પણ થાય છે—

‘ જ્યારે અવાજ ન કરવાનો હોય ત્યારે જ ખાસી ખાવાની જખરી હાજત થઈ આવે છે (પૃ ૨૯૩)

‘ હવે તો (વાધ નજીક આવતા) અમારા ગરીબને રૂંવાડે રૂંવાડે આખો આવી ગઈ ’ (પૃ ૨૯૪)

‘ પણ આ વખતે એ (ઈન્દ્રના જવાવામુખી) સ્ટ્રોમ્બોલીની સાથેની સહા નુબૂતિને કારણે ચિડવાયો હતો ’ (પૃ ૨૪૮)

‘ સવારે ફરવા નીકળ્યો ત્યારે જ ગયી (અરે ખુદા ! જે પાજરામાં તયી તેને માટિ મારાથી ‘ જ ગયી ’ રાખ્દ વપરાઈ ગયો છે તેનો અર્થ તો એ થયો કે જે યાગેલા પક્ષી પાજરામાં છે તે મુધરેવા કહેવાય) તેતર ભેયાં અને સામજ્યા ’ (પૃ ૪૪૫)

છેલ્લા દૃષ્ટાન્તમાં આછો ઠટાક્ષ પણ છે કોકવાર, કોક વાર જ, તીખો ઠટાક્ષ પણ એમના લખાણમાં પ્રગટ થાય છે:

‘ મારા દેરાના આ બધુઓ (બાકડા ઉપર પગ મૂકીને એની પીઠ ઉપર બેરેલા) ન જડયા તે ન જ જડયા ’ (પૃ ૩૩૩)

‘ હું જોરજૂલમથી આરાવાદી રહેવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો છું ’ (પૃ. ૩૩૫)

‘ મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે આપણી આખોના ગોખલા(સ્લાકેટ)માં ‘ ઉશ્ચરે ’ આખો મૂકી છે કે વાલના લીલવા ? ’ (પૃ ૩૦૦)

‘ માટું બચપણ ’ એ લેખકના વ્યક્તિત્વનો, અને શૈલીનો પણ સારો ખ્યાલ આપે છે.

‘ હવામાં જ્યારે પુષ્કળ બેજ (લુમ્મસ) રહેતો ત્યારે કમળના પાદડા પર બેજના મિડુઓ મોતીના દાણા જેવા બાજતા ધીમેધીમે તે મોટા થતા અને પછી પાદડાથી તેનો બાર ઝિલાતો નરી એટલે તે નમી પડતા અને ટીપા તળાવમાં સરી પડતા

“ એક વ્યક્તિ ગયવા આત્મા સમ્રાટિ અથવા પરમાત્મામાં ભળી નય છે એવું જ્યારે મેં મોટપણમાં વાચ્યું (The Dew-drop slips into the shining Sea) ત્યારે આ કથમાં સમજવી અને સદૃજ લાગી ” પૃ (૧૮૨)

પ્રસંગનું નિરૂપણ સચોટ રીતે થયું હોય તેનું ‘ત્રેરણાત્મક અનુ-
ભવો’ના આરંભતાં પૃષ્ઠ એ ઉદાહરણ છે. નિરૂપણ દૃષ્ટી વાર્તાની
કલાની દક્ષાએ પહોંચતું જોવું હોય તો ‘આઝાદીનો રંગ’માં તે મળશે.
શ્રીયુત નામવાના જીવનમાં એનો ચિરંજીવી કેવી અદ્વિતીય રીતે, છતાં
સહજ રીતે, મહાન પરિવર્તન લાવે છે તેની રોમાંચક કથા કલાત્મક
રીતે રજૂ થઈ છે.

આ ‘સમાજ દર્પણ’ બહાર આવા ચિત્રો રહી ગયાં હોય તે
ખીજ સંગ્રહમાં ભેગાં થાય અને ડોક્ટર સાહેબનાં આત્મકથાત્મક લખાણો
પણ, તૈયાર હોય તે, પ્રગટ થાય એ આશા સાથે આ પુસ્તકનું હૃદયપૂર્વક
સ્વાગત કરીએ.

અમદાવાદ: ૧૫-૮-૧૯૬૪

ઉમાશંકર જોશી

અકરણ	પૃષ્ઠ
૧૧. રામેશ્વરી નેહરુ	૮૦
૧૨. ઇન્દિરા બાગવત	૯૦
૧૩. હરણેશી હિંદી સ્ત્રીઓ અને તેમની સહાયક	૯૫
૧૪. ગરવી ગુજરાતી	૧૦૭
૧૫. વૈધવ્યો ઉત્તરવ્યુ	૧૧૫
૧૬. કૃ. માદ્રી દેસાઈ	૧૨૦
૧૭. એક તાજ વિનાનો રાગ-પત્રકાર ડબ્લ્યુ. ટિ. સ્ટેડ	૧૨૭
૧૮. પં. સુખલાલજી સાચેની એક મુલાકાત	૧૩૪
૧૯. ભુલાય એ શે' કદી ?	૧૪૫
૨૦. પ્રોફેસર કે. ટી. શાહ	૧૫૦
૨૧. ભુલાય એ શે' કદી ?	૧૬૧
૨૨. બ. કે. ઠા.	૧૬૬
૨૩. ભુલાય એ શે' કદી ?	૧૭૨

ખંડ ૨જો

૨૪. મારુ બચપણ	૧૮૧
૨૫. અમારાં દંપતી જીવનની અર્ધ સતાબ્દી	૧૮૬
૨૬. બારડોલીની છેલ્લી મુલાકાતનાં સંસ્મરણો	૧૯૮
૨૭. ને ફરી જીવવાનું હોય તો	૨૧૬

ખાંડ જથો

અકરણ	પૃષ્ઠ
૪૪. અમેરિકન નીત્રો અને હિંદુ અસ્પૃશ્ય	૩૬૫
૪૫. આપણા પારસી ભાઈઓ	૩૭૬
૪૬. આઝિકા વિરો અરાન	૩૯૧
૪૭. અલ્લખેલી મુગર્ધ	૩૯૭
૪૮. અમડના ખેત્રો અને સાહ્યારી	૪૧૧
૪૯. પ્રકૃતિની વિકૃતિ	૪૨૦
૫૦. વનવાસી માટે અમજીવી કોલેજ	૪૩૧
૫૧. મારી નોંધ પોથીખાંથી	૪૩૯
શબ્દ સચિ ૧ થી ૨૮	

समान-दर्पण

એક વિચક્ષણ કુટુંબની ઝાંખી

૧૯૨૧માં મને એક અજ્ઞાન અને વિચિત્ર અનુભવ થયો હતો. ચિત્તભ્રમથી પીડાતા એક દરદીને લઈને મારે જર્મનીના પાટ-નગર બર્લિનના એક દવાખાનામાં આઠ મહિના રહેવું પડેલું. વિશાળ બાગના એક ખૂણામાં અમારું 'સેનેટોરિયમ' હતું. આસપાસ સુંદર બાગબગીચા હતા. ઉત્તમ સરસામાન, સારો સારો ખોરાક, મોટું વાચનાલય, થોડાં બ્રિટિશ છાપાઓ પણ ખરાં અને એક સારું બિલિયર્ડ ટેબલ. જોકે હું ચોથી વાર યુરોપ ગયો હતો તે છતાં બર્લિનમાં હું કોઈને ઓળખતો નહોતો. અને આ વર્ષે વિચારપૂર્વક હું ઓળખાણ કરવા ઇચ્છતો નહોતો. દવાખાનામાં જે જર્મન દાકતરો હતા તેમની સાથે હું અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ ભાષામાં મારું ગાલું ગળડાવતો.

એક દિવસ મારા પર ટેલિફોન આવ્યો. તેમાં મને પૂછવામાં આવ્યું કે તમે ડૉ. મહેતા છો? તેનો જવાબ મેં દકારમાં વાળ્યો. એમણે કશું કે તમારા કેટલાક મિત્રો તમને મળવા ઇચ્છે છે. અમે બધા એક મિત્રને ઘેર એકઠા થયા છીએ. તમારા દવાખાનાની પાસે અમુક રેસ્ટોરાં છે ત્યાં તમે અમુક વખતે જશો તો અમારા એક મિત્ર દેસાઈ તમને મળશે. આ વાત આલતી હતી તે દરમિયાન એણે કોઈ પાસે લાંબેવા દિંદી જોડે વાત કરેલી તે મેં સાંભળી હતી. ફોન કરનાર કાણ છે તે એને હું પૂછું ત્યાર પહેલાં એણે ફોન મૂકી દીધો.

આવા મોખમ આમત્રજીવી માટે જવું કે નહીં એ વિષ્ટ પ્રશ્ન હોતો થયો. હું કોઈ દેસાઈને ઓળખતો નહોતો. કોઈની સલાહ લઈ શકું એવું કોઈ મારી સાથે હતું નહીં થોડી વાટે મેં નક્કી થયું. કે રેસ્ટોરાં મોટા ગરના પર હતી તેથી ત્યાં મુધી તો જવું પછી આગળ જવું કે કેમ તેનો નિર્ણય રેસ્ટોરાંમાં કરી ચકાસી

હું રેસ્ટોરાંમાં ગયો કે તરત એક દિંદી બેઠકો, હાથ-મિનન થયું અને તરત જ એણે કહ્યું કે તમારા કેટલાક વિશ્વવવાદી મિત્રો જે તમને અનેક વાર મળ્યા છે તે એકમ યથા છે પોલીસ તેમને ઓળખી કાઢે તેથી તેમનાથી દિવસે બહાર નીકળાય તેમ નથી હું પોતે તો જર્મિનમાં રહીને વેપાર કરું છું

હું જનરી વિમાસજીમાં પડી ગયો હવે કરવું શું ? મને ફસાવીને છૂટી લેવાની તરકીબ હોય તો ? મેં એમને પૂછ્યું કે તમે કોઈ જાણીતાનું નામ ન આપો તો હું શી રીતે આવું ? એણે કહ્યું કે જુઓ બાઈ, આ દિંદી મિત્રો યુરોપના અનેક દેશોમાંથી આવ્યા છે એ લોકો જીવને જોખમે ફરે છે તમને નામ કહું અને તમે સાથે આવવાને બદલે પોલીસમાં ખબર કરી દો તો તેમનું શું થાય ?

હવે મારે આવા દિંદીઓ સાથે ઓળખાણ તો હતી મારા દિંદી બાઈઓનું આમત્રજી તરછોડી કાઢવાનું મને ગમ્યું નહીં અને ખૂબ ઝડપી વિચાર કરીને મેં કહ્યું કે, 'આનો, હું તૈયાર છું'.

અમે ૧૫-૨૦ મિનિટ ચાલ્યા એક મોટા મકાનના ખીજા માળે પહોંચ્યા અને એક ઓરડા પાસેની ઘટ્ટી વગાડી બારણામાં બહાર કોણ આવ્યું છે તે જોવા માટે બાકોડું હોય છે તે ખોલીને કોઈએ અમને જોયા અને બારણું એક મધ્યમ કદના ઘડિયાળ, દસમુખા દિંદીએ ઉઘાડ્યું મને જોઈને એ જરા અચમયો મને લાગ્યું કે એનો તાત્કાલિક નિર્ણય બહાર નીકળીને વાત કરવાનો હતો પણ હેવટે અમને દાખલ કરીને મારી સાથે હાથ મિલાવ્યો અમે ખુરસીઓ પર બેઠા અને

એણે તરત જ મને કહ્યું કે આવો ડોક્ટર મહેતા । આજે કાંઈ વિચિત્ર બૂલ થઈ ગઈ છે. અમે જેમને મળવા ઇચ્છતા હતા તે તમે નથી.

એ મારા તરફ તાકીને જોવા કરતો હતો. એના મનમાં કાંઈ અજળ મથામણ ચલી દશે. થોડી વારે મને એમણે પૂછ્યું કે તમે કાંઈ રીતે વિનાયક મહેતાને ઝાળખો છો ? મેં જરા મોં મલકાવ્યું અને કહ્યું કે એ મારાથી ઠીક નાના છે તે છતાં મારા મામા થાય. એના મોં પર આનંદ ભિરરાઈ ગયો. એણે પાછો હાથ લંબાવીને મારા હાથમાં મૂક્યો અને કહ્યું કે વિનાયક મારા મિત્ર હતા અમે લડનમાં સાથે અવપાસ કરતા હતા. મને તમારો ચહેરો વિનાયકના જેવો લાગ્યો. અમે ખીજા દા. મહેતાને ઝાળખીએ છીએ. મહારાજ ગાયકવાડની સાથે તે દશે, એવું મારી લીધેલું. મારું નામ વીરેન્દ્ર ચત્તોપાધ્યાય છે.

મેં મારું આખું નામ આપ્યું અને કહ્યું કે : ' હું અને મારા પત્ની, સંગેજિતી નાયકુ, તમારાં માતાપિતા અને ખીજાં કુટુંબીઓને ઝાળખીએ છીએ ' પગીથી અમે જૂના ખૂબ પરિચિત મિત્રોની જેમ વાતે વળચા. થોડી વારે એમણે મને કહ્યું કે, ' મને એક મિનિટ માફ કરો. હું હમણાં જ પાછો આવું છું. '

એક મિનિટમાં એ બહાર આવ્યા અને મને કહે કે, ' મારી સાથે અંદર ચાલો. મારા મિત્રો તમને મળવા માટે આવુર છે. ' સાત જન્મનું ઝાળખાણ હોય એવા અદ્યતી હું મોટા ઓરડામાં પેઠો અને મળ્યો લાલા દુર્ગાજી, નંખિયાર અને આખા મુરોપમાં ફેલાઈ જઈને છૂપી રીતે હિંદ દેશને સદન કરવા પડના ઘેર અન્યાય, દુઃખ, ગરીબી, બેકારી વગેરે સામે જાગ્રો કરવાની હિમાયતનો પ્રચાર કરતા હિંદી નવજીવાનો-હિંદુ તેમજ મુસ્લિમ-એ જવાને.

ભારત માતાના આ સપૂતો નાણાની બચાંકર તંગી બોગવના હતા, પણ તેમની મજદૂર નહોતી કે હિંદ દેશમાં પાછા જાય. જો જાય તો તેમના સાથી મિત્ર વિનાયક સાવરકરની જેમ તેમને હિંદી

(ખ્રિષ્ટિય) સરકાર દેશનિકાલની સગ દટકાગી મટે સૌ કાર્મ જાણુ હતુ કે લડનના 'ઇન્ડિયા હાઉસ'માં રહેના આ વિધવાવાદીઓ ખરેખરા તેજસ્વી હીરા જેવા જુવાનો દના, ઘણા તો અચૂં દિંદી સનદી નોકરી (કાર્મ સી એસ)માં પાસ થાય તેવા હતા. કાર્મ દાખતર તો કાર્મ બારિસ્ટર. કાર્મ પચ મદ જુદિના મામની પુરુષો નહીં આ નવા મિત્રોની સાથે ખાણું ખાતાં ખાતાં જે મ્તાક વાતોમાં ગાગીને હુ સામેમાજે મારી દોરિપટલમાં પટોચી ગયે.

વીરેન્દ્ર ચત્તોપાધ્યાય તેમનો સરદાર હતો. સૌ કાર્મ એને 'ચત્તો'ના લાડીલા નામથી ઓળખતુ હતુ. ખ્રિષ્ટિય સરકાર એને પાછો મેગવી લેવાના સનત પ્રયત્ન કરતી હતી. જ્યારે જ્યે સરકારે એને હાસથી નાસી જવાની સનાદ આપી ત્યારે એ બર્લિન ગયો. જ્યારે જર્મન સરકાર પર સખત દમાણુ આવે ત્યારે એ સ્વીડન નાસે આ જુવાનો ગજકીય લેખા હાપાઓમાં લખીને જીવનનિર્વાહ કરતા હતા.

થોડા સમય પછી મને ચત્તોએ પોતાના ઘરમાં જમવા બોલાવ્યો. તે દિવસોમાં એ એમનીસ રમેડી સાથે રહેતો હતો. એ વિદુષી અમેરિકન બાર્ક જર્મન હાપાઓમાં પત્રલેખક તરીકે કામ કરતી હતી. પછાથી તો ચીનમાં બેગલુ વર્ષ સુધી રહી અને તેણે ચીન વિશે પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા.

આ રખડના લખતાં રામ-સીતાને લગ્ન તો કરવાનાં હોય જ નહીં એ બન્ને પતિપત્ની તરીકે રહેતા. બન્નેને યુરોપીય સગીનનુ ઉત્તમ જ્ઞાન હતું. રમેડીનુ ખાસવાજિજ પિયાનો હતુ અને ચત્તોનુ વાયોલિન એ બન્નેએ મારી રખડ રાધ્યુ અને એ રેબલની સગવડ કરી મને બહુ પ્રેમપૂર્વક જમાડયો. વાત-ચર્ચા બધી ઉચ્ચ કક્ષાની હતી. મારાથી એ બન્નેને હોટેલ કે ગ્રેટરમાં તો બોલાવી શકાય નહીં, કારણ કે તેઓ છુપાના રહતા હતા. પણ હુ કેટલીક સારી વાનગીઓ મારી સાથે લઈ જતો.

વર્ષો પહેલાં ચત્તો કેમ્બ્રિજમાં ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો હતો. એના વર્ગમાં એ હિતમોત્તમ ગણાતો. ધણી ગણિતશાસ્ત્રીઓને સંગીતનો શોખ હોય છે તેનું જ ચત્તોનું હતું. લડનમાં રહેતી એક ખાનદાન આર્ક્શિશ કુટુંબની યુવતી સાથે એ પડછેનો. એને પણ શાસ્ત્રીય સંગીતનો ધણો શોખ હતો. એ બન્નને ત્રણેક વર્ષ અત્યંત સુખમાં ગાળ્યા, પણ જ્યારે ચત્તોને દેશમુખિતો નાદ લાગ્યો ત્યારે એ બન્ને રાજપ્રુશીથી છૂટા પડ્યાં.

મને યુરોપમાં જે જે હિંદીઓ મળ્યા હતા તે સૌ ચત્તોની બુદ્ધિમત્તા, કાર્યકુશળતા, નીકરતા અને એના મિનનસાર સ્વભાવના વખાણ કરતા હતા. દેશસ્વાતંત્ર્યની લડતમાં ભારતે એક હીરા જેવો વિચક્ષણ પુરુષ ખોયો—એ કદી સ્વદેશ આવી શક્યો નહીં. અમારું સારું ઓળખાણ થયું અને મૈત્રી વધી ત્યાં મેં જણ્યું કે જે ડૉ. મહેતાને આ વિસ્તવ વાદીઓ મળવા ઇચ્છતા હતા તે ડૉ. જીવરાજ મહેતા હતા.

મેં આઠ જ મહિના યુરોપમાં રહેવાનું સ્વીકાર્યું હતું તે પૂરા થતાં મેં ડૉ. જીવરાજને આર્જ સોપી દીધો અને હું સ્વદેશ પાછો ફર્યો.

*

પાછાં અનેક વર્ષો વીતી ગયા. મારા જીવાન મિત્ર યુસફ મહેર અલી, જે નાની વયે મુઠ્ઠિના મેયર થયેના અને જેમણે હિંદમાં કેમ્બ્રિજ સમાજવાદી પક્ષ સ્થાપનામાં ખૂબ જહેમત ઉપાડી હતી તેમણે મને પૂછ્યું કે મુગર્મના એક અતિ મદદ કરનાર મહોત્સા કમાડીપરામાં સુનલિની કામ કરે છે તે મેં જોયું છે ? મેં ના પાડી એ મને ત્યાં લઈ ગયો.

ગોટા રસ્તા પર માડી બિંબી રાખીને અમે યમપાળા ગલી ઓમાં પેરા. જાહેર જગત્તોનો મદવાડ મને ખતા પેરા, રસ્તામાં વેચાતાં સડેલા શાકભાજી અને વધારે પાકી ગયેલા કેળા—સીનાફળ જેવાં ફળો બનાવ્યાં મનુષ્યને રહેના માટે અયોગ્ય (યુ એચ એચ)

એવાં, અને તદ્દન પડી ગયેલાં ધરોનો મદવાડ બતાવ્યો. એક ચાલીનો દાંડર અમે ચડતાં માંડ્યો ત્યારે અમને અનેક ફિક્કી અને પાતળી સ્ત્રીઓ અને માંદલાં છોકરાંઓ સામેથી મળ્યા. ઉપર એક સાંકડી ચાલી અથવા કંઠેડાનાળો ઝરળો હતો. તેમાં ઠેરઠેર છોકરાંઓનો મળ પડ્યો હતો. ચાલીમાં પદરેક ચોરડીઓનાં બારણાં લાંબનખંધ દેખાતાં હતાં.

ચાલીની છેલ્લી ચોરડીના બારણાંને અમે ટોકાન માયાં એટલે એક પડોચાણુ બાઈએ બારણુ 'ખોલ્યું' અને અમને કહ્યું કે બાઈને સખત તાવ આવ્યો છે. આ ચોરડી છેવટની હોઈને તેમાં દવા-અગત્વાળાની સગવડ સારી હતી. તે ચોરડીના એક ખૂણામાં સુનસિની જમીન પર સૂતી હતી. અમે બંને પાયરણા વિનાની જમીન પર ગોઠવાઈ ગયા અને અમે અંગ્રેજી બાપામાં વાતો શરૂ કરી મહેરઅલીએ અમારું ઓળખાણ કરાવ્યું.

એ બહેનનું નામ હતું સુનસિની નળિયાર વર્ષો સુધી યુરોપમાં ભણેલી અને યુરોપમાં રહેતા દિ દી વિશ્વવવાદીઓમાંના એક નળિયાર સાથે એ પત્નિ હતી. એ હતી સરોજિની નાયકની એક નાની બહેન. ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલી આ ધણી બુદ્ધિશાળી બહેન કમાઠીપરાની ગરીબ પ્રગતિ સેવાકાર્ય કરી રહ્યાં હતાં. એ એમની દવા માટે ગોઠવણ કરી, પણ આ બાઈનું કામ જોઈ શક્યો નહોતો.

મહેરઅલીએ મને કહ્યું કે આ બાઈના અથાક પરિશ્રમના પરિણામે એણે કંગાલ કુટુંબોને પ્રુકળ રાહત આપી હતી.

પાછાં થોડાં વર્ષો વીતી ગયા. એક દિવસ ચોપાટીની મેટીમાં કેઈ મોટી સભા મળી હતી. વખતે લોકમાન્ય ટિંકને માટે દર્શન સભા બહુ મોટી હતી. કોંગ્રેસીઓ અને બીજા આમંત્રિતોએ આગળની બધી ખુરશીઓ રોડી લીધી હતી.

છેત્રી કાઠીએ કોંગ્રેસી ખજ હરકતો હતો. સભાને હજી વાર હતી અને મજૂરો એક પચેલથી સરખસ આકારે પથપાળા આવતા.

હતા થોડી વાર પછી હજારો લોકો સૂત્રો પોષારતા પાસે આવતા સંભળાયા સરઘસને મોખરે લાવ જડો ગ્રાહીને સુનહિની ધમી આવતા હતી બધા સ્ત્રીપુરુષો રસ્તાની ધૂળથી નાહી ગયા હતા તે સુનહિની મે જોઈ હતી તે આ નહીં વીખરાયલા વાળ લાલચોળ આખમાથી તણખા વેરાતા હતા એ પ્રમુખસ્થાન—ટે 1૮ તરફ ધસી ગઈ એક ક્ષણના છૂટા ભાગમા બધું બની ગયું ત્રેક્ષકો સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા

આ ચંડિકાસ્વરૂપ બાઈએ કેંગ્રેસી ધ્વજ નીચે ઉતાર્યો, સાથે લાલ જંડો બાધી દીધો અને પાઝ બન્નેને સાથે જીએ ચડાવ્યા. સુનહિનીની સાથે આવેલા મજૂરોએ ખુરશીઓ હાવી દીધી ધણા પ્રતિષ્ઠિતો નાકા અને ત્યાં મજૂર આગેવાનો ગોઠવાઈ ગયા તેમને પાછળ ખેસાડવાનું કાવતરું નિષ્કળ ગયું

સુનહિની લાલ જંડાની પામે જીભી રહી એની પાછળ હજારો મજૂરોનું બળ હતું હું અહિંસામા માનું છું અને હિંસાને સિદ્ધાંત તરીકે માનતો નથી પણ આપણે લક્ષ્મી રાખવાનું છે કે માનનાં સ્વરૂપ અનેક છે . પાર્વતી છે, સરસ્વતી છે અને લક્ષ્મી છે એનું સ્વરૂપ સૌમ્ય હોય કે રૌદ્ર પણ હોય, કલ્યાણ કારી હોય કે રાક્ષસનો સંહાર કરનાર કાલિકા હોય કે ચંડિકા હોય, મારી આખની સામે આજે તરી આવે છે એક સચોટ ચિત્ર, અધોરનાથ અને વરદાદેવીની દીકરી અને પુરોપના વિશ્વવવાદી ‘ચત્તો’ની ચરવીર બહેન, મુનમર્મના મજૂરોની રક્ષા સુનહિની નળિયારનું

૧૯૧૨મા જ્યારે અમે ડૉ. અરોસ્તાથ ચત્તોપાધ્યાયના ઘરથી અમારા મુખ્ય પર ગયા ત્યારે અમને રસ્તો બનાવવા માટે દરિકેન દાનસ લઈને આ વિચક્ષણ કુટુંબનો સૌથી નાનો છોકરો દરીન્દ્ર આ યો હતો મોટો થયા પછી એણે ગરીબ, દુ.ખી, પીડિત, ચરીરકથ અને કચડાપલા વર્ગ માટે સુદર કાન્યો લખ્યા હતા બાપના જેવું કદાવર ચરીર હતું અને તેવો જ મન અને લહેરી કાન્યો પછી એણે નાટકો

સખ્યા, અને નાટ્ય ભજવવામાં એ કુશળ થઈ ગયો. એક મલગારી જીવાન ખૂનમુત્ત વિધવા કમળાદેવી સાથે એણે લગ્ન કર્યાં એ પછી શુદ્ધિશાળી અને દનાપ્રિય હતી એ પછી નાટ્ય ભજવવામાં સામેલ થઈ અને એ બન્ને શિષ્ટ કાવ્યોનું વાચન (રેસિટેશન) પણ કરતાં પીડિતો અને દુઃખિયારા કંગેડોનાં દુઃખ અને ધનવાનોનાં જાહેરાતલાલી જોઈને એનો આત્મા કંકળી જાયો એણે સામાજિક ગતિવેગ કરવાનો યોદ્ધા કાવ્યોમાં ઉતાર્યો.

આ લગ્ન થોડાં વર્ષો મુધી ખૂન સુખો રહ્યું. પણ પછીથી એ બન્નેને છૂગ પડ્યું પડ્યું એ કમળાદેવી ચતોપાધ્યાય આજે દરીન્દ્ર કરતાં વધારે જાણીતી થઈ છે.

*

સંગેજિનાદેવીની દીકરી લીનામણિ ઘણી શુદ્ધિશાળી હતી અને દિલ્હીના મુખ્ય સચિવાલયમાં ઉચ્ચ નોકરી ભોગવતી હતી અંગ્રેજી ભાષા પર એનું પ્રજ્ઞત્વ એટલું સારું હતું કે કરાવે અને લખાણના મુસદ્દાઓ ધડવામાં એ ઘણી કુશળ ગણાતી. એનું અંગણે મૃત્યુ થયું હતું બીજી દીકરી પદ્મજા હાલ બંગાળની ગવર્નર છે તે જાણીતી વાત છે સરોજિનીનો દીકરો ડા. જયસૂર્ય પછી મામૂલી વ્યક્તિ નથી એને ગામડાઓના વૈદ્યકીય પ્રશ્નો સારો અભ્યાસ છે અને તેની વ્યવસ્થામાં મશગૂલ રહે છે.

હમણાં થોડાં જ સમય પહેલાં ટાંગેર શતાબ્દીને અંગે દરીન્દ્ર ચતોપાધ્યાયે એ જૂની દકીકત પ્રગટ કરી છે તે નોંધવા જેવી છે સૌમ્યમૂર્તિ દરીન્દ્રનાયને જળવાપોર અધીરનાથ માટે પુષ્કળ માન હતું. બન્નેના રવણાવ જુદા, પણ એક સામાજિક અને રાજકીય જળવાપોર અને બીજો સાદિત્ય, કળા અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં જળવાપોર.

અધીરનાથ પૂર્વ જ ગાળના એક નાના ગામડાના ગરીબ શાકભાજી કુટુંબનો છેકરો હતો શુદ્ધિશાળી ઘણો પણ સામાજીક ભજવાનું ગમે

નહીં આખો દિવસ હોડીમા રખડ્યા લમ્યા કરે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય માણે, માછલા પકડીને ઘેર લાવે નાની નદીઓ પર વસેલા નાનાં ગામડાં-ઓમા એક રખડેલ ભટકતા નાપાક જીવાન તરીકે એની ખ્યાતિ કુળ સારુ હતું પણ આવા અપ્રાકૃષ્ટને દીકરી કેણુ આપે ? ૧૨ વર્ષની વયે એણે પોતાની જનોઈને ગંગા નદીમા પધરાવી દીધેલી (આ વાત હશે છેક ૧૮૬૦ પહેલાની)

આ નદીઓ પર એક ડાકુઓની ટોળી હતી તે ગામડાઓને લૂટે આઝાદ અરોરનાથે તેમની સાથે દોસ્તી કરેલી એક દિવસ અધોગ્નાથે એક નાના ગામડામાં અતિ રૂપાળી પ્રાહ્મણની દીકરી જોઈ એણે આ છોકરીને પરણવાનું આમત્રણ આપ્યું, પણ તેના માખાપ આવા વ ટેલ છોકરાની સાથે લગ્ન શા માટે કર ? છેવટે અધોરનાથે ડાકુઓના મદદથી આ વરદાદેવીને ઉપાડીને તેની સાથે લગ્ન કરી નાખ્યાં

આ બળવાખોર અરોરનાથે બર્લિન યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પદવી (પીએચ ડી) મેળવી અને હૈદરાબાદમા પ્રોફેસર થયા પછીથી એ મોટા રાજકીય વિસ્તવવાદી બની ગયા એમના લગભગ બધા જ સત્તાનોમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની વિચક્ષણતા (જનિયસ) - દેવી અંશ ચમકતો હતો

એમણે અમને પોતાના બાલીગ જના વેર બોલાવ્યાં અને પ્રેમ તથા હર્ષપૂર્વક અમારે સત્કાર કર્યો એમણે અમારી જોડે ઉત્સાહથી બગાળીમાં વાતો કરવા માડી અગેહસીને એમને કહ્યું કે અમે અંગાળી ભાષા જાણતાં નથી પણ અમે અમારુ સરોજિની સાથેનુ ઓળખાણ વટાવી ખાવા માટે એની વાન ઉપાડી સરોજિની એમનુ સૌથી પહેલુ સંતાન અને બહુ જ લાડકી અમે જોયુ કે ડો અધોરનાથની નજર અંતરના બિડાલમાં બિતરી ગઈ એમના મુખ પર થોડુ દુઃખ પણ જણાયુ થોડીવાર ચૂપ રહીને એમણે કહ્યું કે ‘ સરોજિની તો પદાર્થ ગઈ છે, પણ મારા વીરેન્દ્રની સરખામણીમા એ માત્ર દપદા જેવી છે ’

આ વિચારથી કટુતામાં બળવાખોરીનું જોમ હતું એ વાત સાચી, પણ સરોજિનીદેવીએ તો જનતાને મુદ્દર કાઢ્યો આપ્યા છે. એમની વક્તવ્યશક્તિથી દિંદી અને બ્રિટિશ પ્રગ્ન અંગર્થ જતી, સ્ત્રીઓના ઉન્નતિ માટે એમણે મદિલામડોમાં પુષ્કળ કામ કર્યું. બ્રિટિશ મદિલાઓને મતાધિમાર જોઈ તો હતો ત્યારે લંડનમાં સરખસ આશરે નીકળેલી હજારો સ્ત્રીઓના આગેવાનોમાં સરોજિનીને પણ જોવા હતાં. હિંદી ગાજકીમ લડતમાં એમણે સત્યાગ્રહમાં ભાગ લઈને અનેક વાર જેલ ભોગવી હતી ગાંધીજીના એક માનીતા સલાહકાર અને રક્ષક હતાં

સરોજિની વડોદરાના મહારાણીના રાજમહેમાન તરીકે વડોદરા આવેલા, ત્યારે હું રાજકુટુંબનો દાક્તર હતો. એમણે એક સમાજા પોતાના કાબો લાગણી સાથે વાંચી સંભળાવેલા અને જમણોમાં મિજલમાં અમે અનેક વાર મળ્યાં જુવાન માણસોને દોસ્તી કરતાં કેટલી વાર લાગે ? અખિત દિંદ મદિલા પરિવહના કામમાં ચારદાખલેન સાથેનો પરિચય ખૂબ વધ્યો અમદાવાદ મદિલા પાઠશાળાના વાર્ષિક સમારક માટે એ તેમને અમદાવાદ બોલાવેલા છેક અમારા રસોડા મુખી પેસી જઈને પાટલા પર ગોઠવાઈ જઈને વાતો કરતા અમારાં બધાં છાકરા સાથે એ રમતા ખૂબ દીખળી અને રમૂજી હતાં આ કાલ્પિક ઠી સરોજિની એમનાં લાવણ્યથી શ્રેતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખતા દાડી ગામે ગાંધીજીએ કામદાખગ કરેતો ત્યારે પણ બીજાઓ સાથે હું અને સરોજિની ત્યાં હાજર હતાં

૧૯૧૦માં સરોજિની દૂકા અને પાતળી હતી હા, પાતળી પછીથી એ જ્યોતી બની ગઈ, રંગે ઠીક સ્વામ, અને છેક નાનપણમાં હૈદરાબાદના ડૉ નામકુ સાથે પરણી હતી એમની પછીની કારકિર્દી તો જાણીતી છે

અધોરનાથ અત્યંત વિદ્વાન હતા, જોકે નાનપણમાં રખડેલ હતા એક શાળા પ્રોફેસર પણ થયા અને નિવૃત્ત થઈને બોબિગોળા બનાવવા-

ફેંકવાનો પ્રચાર પણ કર્યો. વીરેન્દ્ર અને હરીન્દ્ર એ બન્નેએ દેશના ઉત્થાનમાં સારો એવો ભાગ ભજવ્યો છે. સુનલિની જે ચંડિકા ચર્મ હતી તેા એ દયામૂર્તિ, સેવાલાવી કલ્યાણકરી નારી પણ હતી.

ભારત દેશમાં આવાં કુટુંબો અસ્તિત્વમાં છે; તેથી જ આપણા દેશની ઇતિહાસ દેશમાં તેમ જ પરદેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે.

આક્ટોબર, ૬૧

વિશિષ્ટ કુટુંબની ઝાંખી

૬૦ વર્ષ પહેલાં કલકત્તા આપણા હિંદુ દેશનું પાટનગર હતું અને દેશભરના પ્રાન્તોમાં બંગાળા ખીખ બધા પ્રાન્તોના કરતાં વધારે છુદ્દિયાળી, પ્રગતિશીલ અને જાગ્રત ગણાતું હતું. મેંકડો વર્ષો સુધી ભારતમાં રાજસત્તા પરદેશી મુસ્લિમોના હાથમાં હતી અને પછી તે સત્તા ખ્રિસ્ત ઇન્ડિયા કંપનીના અને તે પછીથી બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં ચાલી ગઈ.

પરતંત્રતાને લીધે આપણી પ્રજા મરીજ, ડરકુ, શિયિલ, નિષ્ક્રિય અને અસહાય બન્યા કરતી હતી. ધર્મપાલન તથા સંસ્કારસંચાલનમાં પણ જડતા અને રૂઢિચુસ્તતા આવી ગયાં. હતાં. સાર્વાનિક ગદાનિના આવા ભયંકર વાતાવરણમાં રાજ્ય રામમોહન રૌય, દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર અને પછીથી કેશવચંદ્ર સેનના જેવા ધર્મ તથા સમાજના સુધારકો બંગાળામાં પાક્યા, અને જરા મોડેથી ખીખ પ્રાન્તોમાં પણ કોઈ ને કોઈ નેતાઓએ પ્રજાને જાગ્રત કરીને પ્રગતિને માર્ગે દોરી હતી.

યુરોપમાં સમાજનિધારણ, ચારિત્ર્યધર્મ તથા રાજ્યસંચાલનની વ્યવસ્થાઓ ખીખ દતાં તે સીખી લેવાની જખરી આવરમકતા હિંદી આગેવાનોને સમજાઈ ગઈ હતી, પણ તે આપણા ધર્મના સિદ્ધાન્તો તથા સંસ્કારોને સાચવીને. પણ હિંદુ સમાજનું નિધારણ જડ થઈ

ગયું હતું અને તેથી કાર્મ પણ હિંદુ પરદેશ જઈને નવું જ્ઞાન કે વિજ્ઞાન કે નવા રીતરિવાજો લઈ આવે તે અનિષ્ટ અટકાવવા માટે પરદેશગમન એટલે સમુદ્રને ઝોળંગવા પર સખત પ્રતિબંધ મુકાયો હતો.

આજથી ૧૦૦-૧૨૦ વર્ષ પહેલાં ઝાંખણા હિંદી નવલોદિયા જીવાનો, પોનાનાં સર્ગાસંબંધીઓને જણ ન થાય તેવી રીતે યુરોપ નાસી જવા લાગ્યા અને તેમણે યુરોપમાં અભ્યાસ કરવા માંડ્યો, મોટે ભાગે ઈંગ્લાંડમાં. કારણ કે તેમને અંગ્રેજી ભાષાનું થોડુંક જ્ઞાન હતું. આવા જીવાનોમાં ઘણા જંગાળી હતા, અને એ જીવાનો ભવિષ્યના દાકતરો, ઇજનેરો, બારિસ્ટરો, વકીલો, શિક્ષકો અને પ્રોફેસરો થયા. થોડાક તો અમલદારી સનદી નોકરીની (ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની) પરીક્ષાઓ પસાર કરીને રાજ્યવહીવટી તંત્રમાં દાખલ થઈને મોટા હોદ્દાઓ ખતી ગયા.

બ્રહ્મસમાજમાં સ્ત્રીઓનો પણ સારો વિકાસ થાય અને સારું શિક્ષણ મેળવી શકે એવું ધ્યેય હતું. જંગાળામાં સ્ત્રીઓ ખુલ્લે મોંએ ફરી શક્તી નહોતી બહુ જ થોડી સ્ત્રીઓ આ વીસમી સદીના પહેલા દાયકા સુધીમાં સમાજમાં ભળી શક્તી એ અપવાદરૂપ સ્ત્રીઓ બ્રહ્મસમાજ હતી.

૧૯૧૨માં મારા પત્ની અને હું ઉત્તર, પશ્ચિમ અને પૂર્વ હિંદની મુસાફરીએ નીકળેલાં. દરેક શહેરમાં મુખી, પ્રતિષ્ઠિત, સન્માની કુટુંબોને ઘેર જ રહેવાની અમને સમવડ મળી હતી, અને તેથી અમે ત્યાંનાં સારાં કુટુંબોનાં ઝોળખાણુ-પરિચય કરી શક્યા હતાં.

કલકત્તામાં પહેલી જ વાર અમારા લક્ષમાં આનંદુ' કે એ પ્રાંતમાં એવાં કુટુંબો છે કે જેમાં અનેક ગકિતશાળી સ્ત્રીપુરુષો પાકે છે. સૌથી પરેણુ આખે એક એવું દર્શાત તો ટાગોર કુટુંબનું હતું.

સ્વીન્ડનાથ ટાગોરના પિતા મદર્નિ દેવેન્દ્રનાથ પ્રખર તત્ત્વજ્ઞાની, ધર્મમુધારક અને સંસારમુધારક હતા. સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર તો જન્મ

વિખ્યાન મહાપુરુષ થઈ ગયા. એમના મોટા ઘાઈ સત્યેન્દ્રનાથ સિવિલ સર્વિસમાં મોટા અમલદાર હોવા ઉપરાંત તેમણે એકધરવાદી ધર્મસમાજ (અને પ્રાર્થનાસમાજ)નો પ્રચાર કર્યો હતો. અંગ્રેજ સરકારે સ્થાપેલી આર્ટ રફોર્ડ એટલે કલામંદિરોનો રાહ અવ-નીન્દનાથ ટાગોરે બદલીને તેને હિંદી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ બનાવી હતી. ગગનેન્દ્રનાથમાં પોતાની આમવી ચિત્રકળા હતી તેથી તેમનાં ચિત્રો પણ ખૂબ વખણાયાં હતાં.

ઠાઈ ટાગોર સંગીતશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ હતા, ઠાઈ ને ગણિતશાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન હતું અને અમારા જુવાન મિત્ર સૌમ્યેન્દ્રનાથ ટાગોરને સમાજશાસ્ત્ર અને રાજકારણનો શોખ હતો એટલું જ નહીં પણ એ મધુર કંઠે સારું ગાતા હતા. યુરોપના અનેક દેશો ઐરિષિટન, ફ્રાન્સ, જર્મની, રશિયા વગેરેમાં ફરી ચીખીને એ સામ્યવાદી બન્યા છે. સ્વર્ગરથ શ્રીમતી સરલાદેવી ચૌધરાણી, વિદુષી દેશલક્ષ્મી સત્તારી, જન્મથી ટાગોર કુટુંબનાં હતાં.

૨૧. રામેશચંદ્રદત્તના કુટુંબની હકીકત પણ બહુવા જેવી હતી. આજથી સોએક વર્ષ પહેલાં જે હિંદી નવજુવાનો જાનામાના રડીમર પર ચઢીને લાંડન નાસી જતા હતા તેમાંના એ એક હતા, અને જે હિંદીઓ સિવિલ સર્વિસમાં સૌથી પ્રથમ દાખલ થયા તેમાંના એ એક હતા. એ અર્થશાસ્ત્રના નિષ્ણાત હતા, ઇતિહાસના પ્રખર અભ્યાસી હતા. રામાયણ અને મહાભારતનાં સારા અંગ્રેજી રૂપાંતરો પણ એમણે કર્યાં હતાં, નવલકથાઓ લખી હતી.

ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં જોવામાં જોવી પડ્યાં એળબ્યા પછી માત્ર હિંદી હોવાના કારણે એમને ગર્વનર ન બનાવ્યા માટે રાજીનામું આપીને એ છૂટા થયા. તરત જ હિંદી પ્રજાએ તેમને રાષ્ટ્રીય મહાસત્તા (કોંગ્રેસ)નું પ્રમુખપદ આપ્યું અને પછી એ વડોદરાના દીવાન થયા. વડોદરામાં અમારે એમના કુટુંબ સાથે ગાઠ પરિચય

યયો, અને એમનાં એક દોહિત્રીને ઘેર રહીને જ કલકત્તાનાં પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોના મીઠા પરિચયમાં અમે આવી શક્યાં.

દત્ત સાહેબની સારું ભણેલી ચાર દીકરીઓ. સારું ભણેલા ઉચ્ચ હોદ્દા ધરાવતા, પ્રગતિશીલ સજ્જનો સાથે પરણી હતી અને તેમનાં છોકરાંઓ પણ તેજસ્વી હતાં, અને સંગીતમાં કુશળ.

અમે ધણી વાર અમારા ગુજરાતી મિત્રો સાથે વિચારચર્ચા કરેલી કે ગુજરાતમાં આવાં કુશળ કુટુંબો છે ખરાં? હશે તો ખરાં, પણ અમે બહુ થોડાં નામ ગણાવી શકેલાં.

ગાંધીજીની માનસિક ઉદારતા

ગુપ્તા એપ્રિલ મહિનાની જૂની તારીખે (૬-૪-૧૯૬૧) ભારત દેશના મુખ્ય પ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુએ નવસારીથી બારેક માર્ચ દૂર આવેલા દાંડી નામના ગામડામાં 'ગાંધી સ્મારક'નું એક મુગન ખુલ્લું મૂક્યું હતું. આ પ્રસંગે અમે જે જીખીઓ છાપાઓમાં પ્રગટ થઈ હતી તેમાં આ સ્મારકની પાસે જે વડતો ઊભો છે તે જોઈને મારા મનમાં ગાંધીજી વિશે ધર્મ ધર્મ વિચારો ઊભરાઈ આવ્યા. ૪૧ વર્ષ પહેલાં આ વડલાની નીચે જાહેર સભાઓ ભરાતી હતી ત્યાં એક દિવસ બનેલા એક પ્રસંગના સ્મરણથી મને ગાંધીજીના મનની ઉદારતા વિશે લખવાનું મન થઈ આવ્યું.

મનુષ્યમાત્રમાં માનસિક સહીષ્ણુતા અથવા સહુચિતતા દર્શાવે છે. જ્યારે કોઈ પ્રજાની અવનતિ અથવા અધોગતિ થતી હોય છે ત્યારે આ સહુચિતતા વધતી જાય છે. જ્યારે તે પ્રજા પ્રગતિને માર્ગે ચડી જાય છે ત્યારે તેનામાં ઉદારતા આવે છે. દિંદી પ્રજા મધ્યમનીન સમયમાં સદીઓ સુધી રાજકીય પરત્રાનના જોગવાતી હતી ત્યારે, એ પ્રજાનું મન ધર્મ જ સામ્રુ જની ગયું હતું અને તેમાંથી જ જ્ઞાતિઓ અને પેગલાતિઓ અને નાના નાના ન્યાતોના વાડાઓ અગ્નિદર્માં આ પાં દર્તા આજે આની સહુચિતતાની સામે આપણી પ્રજાએ સતત સામનો કરવાનો છે—આખી દિંદી પ્રજાએ અને ખાસ કરીને ગુજરાતી પ્રજાએ.

મીઠાના કરના અન્યાયીપણાની સામે અને સમુદ્રકાંઠા પર રહેતી પ્રજાને મીઠું પકવીને વાપરવાનો તથા પાસેનાં ગામડાંઓની પ્રજામાં તે મીઠું વેચવાનો હક્ક અંગ્રેજ સરકાર છીનવી લેવા માગતી હતી, તેની સામે સત્યાગ્રહ કરવો જોઈએ એવી સલાહ ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય મહાસભાને ૧૯૨૯-૩૦ માં આપી હતી, અને મહાસભાએ તે સલાહ સ્વીકારી લીધી હતી. આ સત્યાગ્રહની શરૂઆત ગાંધીજીએ પોતે અમદાવાદના 'સત્યાગ્રહ આશ્રમ'થી કરી, અને ૧૨મી માર્ચ ૧૯૩૦ની વહેલી સવારે ગાંધીજી ખીજા ૭૯ સાથીઓની સાથે પગપાળા દાંડી જવા માટે ઊપડ્યા હતા. આ 'દાંડી ટૂચ' તો ઘણી જ પ્રખ્યાત ખની ગઈ છે અને ગાંધીજીએ દરેક મુકામે જે લાવ્યો. ક્યાં' દતાં તેનાથી માત્ર ગુજરાતમાં જ નહિ પણ સમસ્ત હિંદ દેશનાં સ્ત્રીપુરુષોમા ખૂબ જ ચેતન આવ્યું હતું.

પાંચમી એપ્રિલે એમણે મુખર્ષિ-ગુજરાતની સ્ત્રી-કાપડરોની એક સભા નવસારી પાસેના એક આબાવાડિયામાં ભરી હતી. ત્યાં ગાંધીજીને વિચાર સૂઝ્યો કે આ સત્યાગ્રહ ઉપરાંત માત્ર સ્ત્રીઓએ (૧) પરદેશી કાપડની દુકાનો પર અને (૨) ગામડાંઓની દારૂનાડીની દુકાનો પર 'પિકેટિંગ' કરવું. આખા ભારત દેશની સ્ત્રીઓએ આ અહિંસાત્મક 'પિકેટિંગ'નું કામ ઉપાડી લીધું અને ૧૯૩૦ સુધી રાષ્ટ્રની લડતમાં સ્ત્રીઓએ ભાગ લીધો. દતો તેના કરનાં સેંકડોગણું કામ ૧૯૩૦થી થવા માંડ્યું. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં હજારો સ્ત્રીઓએ જિંદગીમાં પહેલી જ વાર પકડો ફાળવી દઈને સત્યાગ્રહમાં ભાગ લીધો.

આ જથી ઇતિહાસની દ્રષ્ટિકોણ છે.

ના. ફરી એપ્રિલે ગાંધીજી એકમાત્ર લગોટ પહેરીને ચોટા સાથે સમુદ્રમાં ફીનયા. ત્યાં સ્નાન કર્યું અને પોતાની સાથે લોટો ભરીને સમુદ્રનું પાણી લેતા આવ્યા. એમના જંગલના કમ્પાઉન્ડમાં જ એમણે પાણી ઉઠાવ્યું અને સૌના દેખતાં મીઠું પકવ્યું અને તે કેટલા એન-

યયું છે તે જોખી લીધું. સ્નાનની ક્રિયા બધા આશ્રમવાસીઓએ અન્યથોડા ગ્રામમિત્રોએ તથા થોડા પોલીસ અમલદારોએ જોઈ. પોલીસે તેમને જરાય રોક્યા નહીં. અષ્ટાસ તૈવનજી, સરોજિની નાયકુ અને દુ સમુદ્રના પાણીની પાસે ઝેતીમાં હલકી ખુરશીઓ નાખીને એમાં દર્તા. ગાંધીજીના આપ્તમંડળનો મુકામ સુરતમાં રહેતા દાઉદી વેરાઓના વડા મુદતાજીના નાના બંગલા 'સૈફી ચિલા'માં હતો. તે મકાનની દક્ષિણે એક નાનો વડ હતો, અને દર સાંજે ગાંધીજી પ્રવચન કરતાં.

તે વડની છાયામાં ગાંધીજીને બેસવા માટે એક બાજઠ રાખ્યું હતું. અમે બેત્રણ જણ એમની આજુનાજુમાં બેસતા સાંજે પાચેક વાગે ગાંધીજી પ્રવચનો કરતા. આ માટે સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો છે તે, આપણે શુદ્ધ જીવન ગાળવા માટે પ્રાર્થનાઓ વ્યસન છોડવા માટે શું શું કરવું જોઈએ તે, અને ખાદી ઉત્પન્ન કરીને ખાદી જ વાપરવી જોઈએ તથા શહેરમાં પરદેશી કાપડ વેચાતું હોય તેા લોકોને સમજાવવાને તેવા કાપડનું વેચાણ બંધ કરાવવું જોઈએ એ બધું સમજાવના.

આ બાપણે સંભળવા (અને ગાંધીજીના દર્શન કરવા માટે) સેકડો લોકો ગામપરગામથી આવના પશ્ચ ગાંધીજીએ જોયું કે બહુ થોડા સ્ત્રીપુરુષો ખાદી પહેરતાં હતા તેથી તેમણે જાહેર ક્યું કે 'હવેની સમાજોમાં માત્ર જે લોકોએ ખાદી પહેરી હોય તે જ સમાજમાં બેમે' અને ખાદી ન પહેરી હોય તેવા લોકોને દૂર જમા રહેવાનું હતું. દાંડીમાં 'લાલિત રપીકરો' હતા નહીં તેથી દૂર જમા રહેનારાઓથી કાંઈ બરાબર સંભળાતું નહીં. ધીમે ધીમે ખાદીધારીઓની સંખ્યા વધવા લાગી.

હવે આશ્રમવાસીઓ પોનાને મોપાયેતુ કામ કરવા માટે ચાલ્યા ગયા હતા ત્રીજી સવારે ગાંધીજીએ મને અને મીકુનદેન પીઠિકને કહ્યું કે 'તમે બપોરે ત્રણેક વાગે મને મળજો' અમે એમની પામે ગયાં કે તરત જ એમણે કહ્યું કે 'આપણે એક સંજોના ફોજ જાબી કરી

પડશે તેમાં જનનાં સુધી ગામડાંઓની જ ઓળખાણ લેજો. ઓળખાણ પસંદગી, તેમને રહેવા માટે સ્થાન વગેરે જાણી મીઠું મહેનતે નક્કી કરવાનું છે પણ જીજી જાધી વ્યવસ્થા માફતરે (મારે) કરવી. અનેક ગામડાં-ઓમાં જાવણી નાખવી પડશે દિસાન માફતરે રાખવાનો છે.’

પ્રસંગ પહેલો

હું અનેક પ્રમાણમાં પૂજા કરતો હતો, પણ દંમેશનાં ઉત્સાહી મીઠું મહેનતું મોં પડી ગયું હતું તે ચતુર ગાંધીજીએ જોઈ લીધું અને એમણે મીઠું મહેનતે પૂજાનું કે ‘કમ નરમ પડી ગયા છે ?’ અડધા રડતા અવાજે મીઠું મહેનતે કહ્યું : ‘બાપુ ! મને બપોરે ચા પીવાની ટેવ છે અને તે મને કાઈ કરી આપતું નથી’ વાતસાચી વાતથી ગાંધીજી ખડખડાટ હસી પડ્યા. અમારી યોગનાનાં પ્રમણો એક બાજુએ મૂકી દીવા અને પોતે જ ચા બનાવવા બેસી ગયા ! આશ્રમમાં ચા ન પીવાનો રિવાજ એક બાજુએ રહ્યો ધનાઢ્ય પીટિટ ફૂંડની મીઠું મહેનત પોતાની જ ઉત્તમોત્તમ ચીની ચા પીનાં. જેવી ગાંધીજીએ ઉજળતા પાણીમાં ચા નાખી કે તેમાંથી એવી મોહક સુગંધ આવી કે મેં કહ્યું કે ‘હું પણ લાગ પડાવીશ’ આવી રીતે પોતાના જ નિયમનો ભંગ કરીને ગાંધીજીએ અમને ચા પીવડાવી મોટા ઉત્તર મનના માણસો નજીવી બાબતોમાં નિયમના ગુલામ બનતા નથી

પ્રસંગ બીજો

એક સંજે ગાંધીજીની સભા શાંતિથી ચાલતી હતી સ્વયં સેવકોએ ખાદીધારી ઓળખાણને બેસાડ્યા હતા ખાદી ન પહેરનારોએ દૂર દાંડ્યા હતા. એવામાં વડલાની પેલી પાર બીબેલા થોડા પ્રેક્ષકો તથા સ્વયં સેવકો વચ્ચે ચાલતી ગરમાગરમ ચર્ચાથી ગાંધીજી કાંઈક અકળાયા. ધીરથી હું ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાં જાણ્યું કે સારા કપડામાં સજ્જ થયેલા ત્રણેક પારસીઓ મુખથી વહેલી સવારની ટ્રેઈનમાં નીકળેલા.

નવસારી સ્ટેશને આપણી કે ખાધાપીધા વિના સીધા સમામાં ગાંધીજીને 'સમજવા' (સંભળવા) આવ્યા હતા. મુંઝવણના કોઈ પેપરમાં હપાયું નહોતું કે માત્ર ખાદીધારીઓ જ ગાંધીજીની સમામાં બેસી કે પાસે બિઝા રહી શકશે. સ્વયંસેવકોના કેપ્ટન કહે કે 'મને જે દુકમ મળ્યો છે તે પાથું નહીં તો હું નાસાયક મણાઉં.' મેં ક્યું કે 'તમારે દુકમનું પાલન કરવું જ જોઈએ. હું પણ શિસ્તપાલનમાં ખૂબ માનનારો છું પણ જુઓ !

આ ભાઈઓ પુષ્ટળ ખર્ચ અને જદેમત ઉઠાવીને અહીં આવ્યા છે. એ ભાઈઓ કહે છે કે એ પાછા આવતી કાલે આવશે ત્યારે ખાદીનાં કપડાંમાં જ આવશે. એ લોકો કાંઈ મામૂલી તમારાગીરો નથી. માટે તમે એમને બેસવા દો. આપણે થોડી વિવેક-શુદ્ધિ વાપરીને અપવાદ કરવાનું પણ શિખવાનું છે. એ અપવાદ તમે કેપ્ટન જ કરી શકો, સ્વયંસેવકો નહીં.' પણ કેપ્ટને અને ધસીને ના પાડી.

પેલા પારસીમાર્મજોને દુ દરિયાની દિશામાં લઈ ગયો અને ત્યાંથી ગાંધીજીના મંચ પર જવાનો માર્ગ દતો ત્યાં થઈ ને મેં તેમને મંચ પર જ બેસાડી દીધા. એ લોકોએ લાપણુ સાબળ્યું. લાપણુ પૂરું થયું અને બજનો સામતાં હતાં ત્યારે મેં ગાંધીજીની સાથે એ પારસીઓને પરિચય કરાવ્યો. બજનો પૂરો થયાં પછી ગાંધીજી વિશેષ સૂચનાઓ કરતા હતા તે વખતે તેમણે આ કિસ્સાનો ઉલ્લેખ કર્યો અને સ્વયંસેવકોને સાબાશી આપીને કહ્યું કે 'જે લોકો આજે આપણી જોડ નથી તેમની જ આપણે ખાસ સકાનુશ્રુતિ મેળવતે તેમને આપણા સંઘમાં લેવાના છે. માટે જે કામ કરો તે ઉદાર્દૃષ્ટિથી કરજો. આપણે પ્રજાજનોનાં હૃદય જીતી લેવાનાં છે. સંકુચિત મન રાખવાથી પ્રજા આપણાથી અળગી થઈ જશે.'

આવી રીતે આ પ્રકરણ પૂરું થયું છે એમ અમે સમજેલા. પણ ખીજે દિવસે સાંજે ફરીથી ગાડી બાડે કરીને આ પારસીઓ

સફેદ ખાદીના સવવાર અને કમીઝ (ખમીસ) પહેરીને સમાને મોખરે ગોઠવાઈ ગયા. (એક દરજ્જો રોડાને રાત અને સવારમાં કપડા તૈયાર કરાવ્યા હતા), સલાતુ દામ પૂરું થયું ત્યારે એ બાઈઓ બેઠ્યા, ગાંધીજીને નમસ્કાર કર્યા, ફૂનદાર પહેરાવ્યાં અને સારી એવી રકમની ચેવી અર્પણ કરી અને કહ્યું કે ‘આપના આ નેક કામને ખુદા ફતેહ આપે’

પ્રસંગ ત્રીજો

ગાંધીજીના મનની મહાન ઉદારતાનું ત્રીજું દષ્ટાંત હતું ‘મહાદેવભાઈ દેસાઈની ડાયરી, ભાગ પહેલા ‘માયી આપુ છું દૂકામાં તેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે :

ગાંધીજીના એક અનુયાયી અને સગા મથુરાદાસ ત્રિકમજીએ ‘જાપુ’ને જણાવ્યું હતું કે એ જાનેની એક સખી-સખી સ્ત્રીને ઉપરાછાપરી સુવાવડો આપ્યા કરતી હતી અને દાક્તરોએ એ સ્ત્રીના ધણી તથા સખીઓને સ્પષ્ટમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ગંભીર ચેતવણી આપી હતી કે ‘જો એને હવે ગર્ભ રહેશે તો સુવાવડમાં એ જાઈ મરી જશે’ એ તદ્દન ફિક્કા લોહી વગરની અને પથારીવરા થઈ ગઈ હતી, પાચનશક્તિ ખોઈ ખેરી હતી અને મરણતોન હાલનમાં હતી. એ સ્ત્રીનો પતિ પ્રેમાળ હતો સ્વભાવ નરમ હતો, પણ એનાથી પત્ની-ગમન ‘કર્મા વિના રહેવાતું નહીં તેથી મથુરાદાસે ગાંધીજીને પુછાવ્યું કે ‘આ લોકો સતતિનિયમનના સાધનો વાપર તો કેમ ? અથવા ઓપરેશન કરાવે તો કેમ ?’

ગાંધીજીના અભિગ્રામ તો જગજગહેર હતા સતતિનિયમન વિશે એમણે અનેક લેખો લખ્યા હતા અને તે લેખોનો સંગ્રહ ‘વિનાશને માગે’ હપાઈ ગયો હતો.

ગાંધીજીએ ફરીથી સમય રાખવાની જ સલાહ આપી પણ ઉમેર્યું

કે 'જે એ પતિ લાચાર થઈને અનુકૂળ ન થઈ શકે તો એ ગિયારી આસદાય પીડાતી સ્ત્રીનો પ્રાણ બચાવવા ખાટે કૃત્રિમ માર્ગોનો આશરો લેવો.'

ગાંધીજીના મનુષ્યપ્રેમનું, એમની દુરુણાવૃત્તિનું અને એમના ઉદાર દિલનું આ સૌથી મોટું અને લઘ્ય દૃષ્ટાંત છે. કારણ કે જે વિચારો અને કૃત્ય એમના આદર્શોની વિરુદ્ધ જતા હતા, જેને વિશે એમણે તીવ્ર વિરોધ બતાવ્યો હતો તેવું કૃત્ય કરવાની મુશ્કેલી એક સ્ત્રીના જીવને બચાવવા ખાતર એમણે આપી હતી.

આજે મુજરાતમાં સંકુચિત માનસનું પ્રદર્શન થઈ રહ્યું છે ત્યારે આ દાંડી ગામડાના વડલાની જગ્યા જોઈને ગાંધીજીની માનસિક ઉદારતા અને સાંભરી આવી, જેણે આ લેખ લખવા મને પ્રેર્યો.

એક શહીદ સન્નારી

મારા જીવનના ઘડતરમાં ચાર સ્ત્રીઓએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. એક સ્ત્રીની સાથે હું પચાસથી વધારે વર્ષ રહ્યો છું, બીજાંએ મને લોહીને હાડકાં તો આપ્યાં, પણ તે ઉપરાંત તેમના અમુક ઉમદા સહયુક્તો પણ આપ્યાં અને મારા નાનપણમાં મારા ચારિત્ર્યનું ઘડતર કર્યું, તેમની સાથે તો મેં પૂરાં વીસ વર્ષ પણ ગાળ્યાં નહોતાં. ત્રીજાં સ્ત્રી વડોદરાના મહારાણી છે, રાજકુટુંબના દાક્તર તરીકે તો મેં માત્ર અઢી વર્ષ તેમની સાથે ગાળ્યાં હતાં, પણ તે ઉપરાંત મારે તેમની સાથે સારો નિકટનો પરિચય હતો. જે ચોથાં એન વિશે હું આ લેખ લખું છું તેમને હું ચાર વખત મળ્યો હોઈશ.

દરેક મુલાકાત અડધા કલાકથી વધારે લાંબી ચાલી નહીં હોય. અમે અડેકને વિશે બહુ જ ઓછું જાણતાં હતાં, તે છતાં તેમણે મને નવી દૃષ્ટિ આપી, મારી વિચારસરણીને ધક્કો મારીને નવું દર્શન કરાવ્યું. પહેલાં બે સન્નારીઓ સાથેનો મારો સંબંધ એટલો બધો અંગત અને ધનિષ્ઠ છે કે તેમને માટે લખવું એ મારે માટે મુશ્કેલ છે તે છતાં હવે હું એવી અવસ્થાએ પહોંચ્યો છું કે તેમને માટે તટસ્થ પ્રમાણે લખી શકું ખરો.

ચોથાં બાપ સાથેનું ઓળખાણ આવી રીતે થયું. ૧૯૧૦ નું વર્ષ હશે કે ૧૯૧૧નું, કારણ કે આ બન્ને વર્ષો મારે મુરોપ જવાનું

યયુ હતું કાન્સા મધ્યભાગમાં વિશિ નામનુ એક ગામકુ છે એ ગામડામાં ગરમ પાણીના અને અડા છે, કોઈ જરામાં ઓછાવતા પ્રમાણમાં કારો હોય છે, જુદા જુદા જરામાં જુદા જુદા કારો હોય છે, અને જધા જરાના પાણીની કુદરતી ગંભીમાં ફેરફાર હોય છે. તેથી આ જરાઓનાં પાણી કોઈ પેટ અને આતરકાના ગગોમાં ઉપયોગી થાય છે કોઈ મેદને ઓછુ કર છે, કોઈ પેશાગના રોગો માટે વપરાય છે અને વિશિમાં રહેતા હતા

એ દિવસ વડોદરાના મહારાણી ફરતા ફરતા નાના ધૂટડે ધૂટડે પાણી પીતા હતા હુ લામે મુધી ફરવાને ચાત્યો ગયો હતો પાછો આ યો ત્યારે મે એ બાઈને મહારાણી સાથે વાતો કરતા જોયા, શરીર હતું જરા બારે અને સ્થૂલ, વખતે જરા દુક પથુ દશે એમરો જૂખરા રમનો રકા એને ધાવરો પહેર્યો હતો અને તેનુ જ બસાઉઝ અને તેના પર પાનગો ઓવરકો હતો આપણી નજરે ગોર પથુ સાધાતથુ યૂગપીય લોકો કરતા ઓછી ઉગળી ચામડી હતી સ્પેનિશ કે ઇંગ્લિશનના જેવો રંગ હતો ગરીમ દશે એવુ લાગ્યુ, પથુ એ જરા જુરસાથી વાત કરતી ત્યારે અમીરની અર્થી એ આંજ નાખે એવી એની મુખમુદ્રા પલગઈ જતી

મારા લાંબા જીવનની અંતર મે એ વ્યક્તિઓને જોઈ છે કે જેમનો આખના અમમરાથી જમન અજઈ જાય-એક હના લોખાન્ય ગ્રિક અને પીગ હતાં સરોગિની નાયકુ જન્ને જુદી જુદી રીતે મહાન વ્યક્તિઓ શુ જીડો જન્નેનો ઉચ્ચ આદર્શ અને વિશાળ તેમનો દેશપ્રેમ !

મહારાણીએ મને પૂચુ 'દાકતર' તમે આમને ઓળખો છો કે ?' મે માયા પરથી ટોપી ઉતારી અને નીચુ નમ કરીને કહ્યું 'મને ઓળખાણનુ સહજાત્વ મળ્યુ નથી' મે તો આ બાઈને કોઈ મહુદી સ્પેનિશ ધારી હતી માસાહેમે મને કહ્યુ એ માદામ કામા મે

ફરીથી નમન કર્યું. હું જાણતો હતો કે એ હિંદી વિપ્લવવાદી હતાં.

મેં સાબરમતી હતું કે લંડનનું ઇન્ડિયા હાઉસ નામનું વસતિગૃહ ચલાવતા હતા હું જાણતો હતો કે એ દેશભક્ત સાવરકરના મિત્ર હતાં, પણ તે સિવાય મને ખાસ માહિતી નહોતી અને વાતોએ ચડ્યાં, પણ ન્યાયે બ્રિટિશ સરકારની વાતો ચતી કે દેશભક્તિની વાત આવતી ત્યારે એમની આખા આશ્ચર્યજનક તેજ ફૂટી નીકળતું અને છુટા પડ્યાં મને સહેજે ખ્યાલ નહોતો કે હું ફરીથી એમને ટદી મળીશ.

માદામ કામા પારિસમાં રહેતા હતા લંડનનું ઇન્ડિયા હાઉસ બ્રિટિશ સરકારે જપ્ત કર્યું હતું એ વિદ્યાર્થીગૃહમાં રહતા ગંધા જુવાનો ઇંગ્લેન્ડ છોડીને યુરોપના અનેક દેશોમાં વિખર્ચ મયા હતા મોતીને વિશે એક માન્યતા છે કે અમુક પ્રસંગે ઓર્ષિસ્ટર નામના માખી પોતાની છીપતું ધર ખોળીને સમુદ્રની સપાટી પર તરે છે તે છીપમાં જ વરસાદના અગર ઝાકળના ટીપા ટીપા પડે છે તે મોતી ચર્ચ જાય છે આ વાત તો કાત્પનિક છે, પણ જેવું મોતીનું બને છે તેવું જ અમુક સંજોગોમાં અમુક દેશનું બને.

સ ૧૯૦૫-૦૬થી થોડા વર્ષો સુધી હિંદ દેશમાં જે નરરત્નો પાક્યા હતા તેવા રત્નો કમચિત જ બીજા પાક્યા હશે ત્રિજુલિવાળા, અમરકારિ શક્તિ અને કાર્યક્ષમાળા આ નરરત્નો પાકેલાં, આપણા દેશમાં જન્મતા, પણ તેમનું કાર્યક્ષેત્ર સ્વદેશમાં હતું કે પરદેશમાં પરદેશમાં જઈને જે જુવાનોએ પોતાનું આખું જીવન દેશમુક્તિને માટે અપણું કરી દીધું તેમણે વર્ષો સુધી અસહ્ય હાડમારીઓ અને ગરીબી ભોગવ્યાં, તેમાં એકે લાંબા કાળ સુધાં આદામાનના નર્કમાં વસવાટ કર્યો, આવા દુખો સહન કરના કર્તા તેમણે પોતાના ધણી શક્તિ હિંદી જુવાનોને જગૃત કરવામાં ગાળી, દેશને લડવાના સાધનો મોકલી આપ્યા, આવા આપણા જુવાનોમાંના સાવરકર, વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય, હરિયાળ, અને ધીંગરા

આ અને બીજા અનેક જુવાનો ઇન્ડિયા હાઉસમાં રહેતા હતા અને આવા જગરા જુવાનોને માદામ કામા કૃષ્ણતાથી તાલીમ આપી રહ્યા હતા.

શ્રીમતી કામા એક જુવાન બાર્ડ હતી. તે રૂઝમ કે. આર. કામા મોલિસિટરની સાથે પરણ્યા હતા કે. આર કામા એ આપણા દેશના એક પ્રખ્યાત ધર્મશાસ્ત્રી (પ્રોફેસર) હતા. એમણે ઝંઙ, પઝંઙ, પહેલવી, અને આધુનિક ધરાનાં ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. પારસી ધર્મશાસ્ત્રોના જગતમાં એ પ્રખર નિષ્ણાન ગણાતા હતા.

આજે મુંબઈમાં કામા ઇન્સ્ટિટ્યુટ ધાર્મિક શોધખોળનું કામ કરે છે. તે એમના રમરણાર્થે સ્થાપવામાં આવ્યું છે શ્રીમતી કામા જુવાન હતા, તેમની પાસે હીક હીક પૈસા હતા, દર વર્ષે યુગેપની સહેલગાહે જતા હતાં. ખર્ચાળ હોટેલોમાં રહેવું, ખાવું, પીવું, નાચવું, નિગલસોમાં અને મહેફીનોમાં પરમાનંદ માનવો એવું પનગિયા જેવું તેમનું જીવન હતું.

એક દિવસ એ સ્વામજી કૃષ્ણમનિને મળ્યાં. ચમત્કારી પરિવર્તન થયું. આ પનગિયું બદલાઈને ઝંસીની રાણી અને સુભાષચંદ્ર બોઝ જેવી મહાન વ્યક્તિઓની હરેળમાં જીબી રોકે એવું જીવન એમણે માગવા માડ્યું. ઇન્ડિયા હાઉસના જુવાનોને દોરવણી આપે, તેમને કાણુમાં પણ રાખે, સમાજોમાં આગ વેરે, વિદ્વાન માણુમોના હૃદયમાં પણ દેશપ્રેમની ચિનગારીઓ નાંખે એવી શક્તિ આ બાર્ડ એ ઠેગવી.

ન્યારે ઇન્ડિયા હાઉસના જુવાનોને તથા તેમના પ્રેક્ષકોને ઇંગ્લેંડ છોડવું પડ્યું ત્યારથી માદામ કામાએ પારિસમાં વસવાટ કર્યો. દ્વિતીય વિદ્યાર્થીઓ આવે તેમને મળે. સગી માના જેવો એમનો પ્રેમ હતો, પ્રેમથી સૌને નવડાવી દે. તેમનામાં દેશપ્રેમની ધગદગ પ્રેરે, તેમને જે કાર્ક જાનની મુરેલીઓ પડતી હોય

તે ટાળે, આ કામ એમનું રોજનું થઈ ગયું. ખીજી તરફથી જે જે સોફાએ દેશની સેવા કરવામાં પોતાનું સંસાર જીવન ચૂંથી નાખવા દીધું હતું તેમને અથવા તેમનાં સગાંઓને એમણે આર્થિક મદદ મોકલવા માંડી. દિવંદના અનેક માણસોને ફાંસી દેવાઈ હતી અને અનેકને દેશનિકાલ કરવામાં આવેલા. તેમની પત્નીઓ અને છોકરાં-ઓને યુરોપથી એ મદદ મોકલતાં. અને ત્રીજું મોટું કામ એ હતું કે દિવંદમાં બળવો કરવાની પ્રેરણા આપે એવું સાહિત્ય, પુસ્તિકાઓ અને માસિકોનો વરસાદ વરસાવતાં.

વર્ષોના અનુભવથી એ છૂપી રીતે આવી આર્થિક મદદ, સાહિત્ય કે રિવોલ્યુશરી શી રીતે મોકલવા અને ક્યાં મોકલવાં તે જાણી ગયાં હતાં. પેટ્રીઓમાં છૂપા ખાનામાં સાહિત્ય મોકલાવું, વાજિત્રોની અંદર સંતાડવામાં આવવું, થોડું થોડું પકડાયું પણ હતું છતાં ધણું દિવંદી જીવાનોને મળી જતું. જેવી રીતે અચાન બંદરોપર આજે ફાલ્ગુચેરી થાય છે, સ્ટીમરમાથી હોડીઓમાં માલ ઉતારીને અચાન બંદરોએ જીતરે છે તેવી રીતે બંદુકો, દારૂગોળા, બોંબ દિવંદમાં પહોંચી જતાં. આપણે આજે સમજ્યા છીએ કે આ માર્ગે દેશ-મુક્તિ મેળવવી મુશ્કેલ છે. પણ વીસમી સદીના પહેલા દસકામાં બળવાખોરોના વિચારો જુદા હતા. આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં માદામ કામા તનતોડ મહેનત કરી રહ્યાં હતાં.

સાવરકરને પકડવા માટે દિવંદી વોરંટ હતું, તે આ બળવાખોરો જાણતા હતા, તે છતાં સાવરકર પારિસથી ઈંગ્લેંડ ગયા. બંદરપર જીત્યાં કે તરત જ એમને પરહેજ ક્યાં. દિવંદ જતી સ્ટીમર અંગ્રેજ પોલીસોની ટુકડી સાથે એમને બેસાડી દીધા, સ્ટીમર માર્સેઈસમાં લાંગરી ત્યારે સાવરકર જાજરની જારીમાંથી સમુદ્રમાં કૂદી પડીને કિનારે પહોંચી ગયા ગોદીના પોલીસે એમને પકડ્યા, અને અંગ્રેજોને સોંપી દીધા.

સાવરકરને ફ્રેન્ચ બાંધા આવડતી હોત તો એ ફ્રાન્સના

આશ્રયને આશ્રય કરી શકત, જ્યારે માદામ કામાએ આ હકીકત સાંભળી ત્યારે એમણે રાજકીય નેતાઓને સંસ્થાગતિ મળવાને પ્રત્ન હિંમતો.

આખા યુરોપનાં એલચી ખાતાઓમાં અને છાપાઓમાં બૂમરાણ થઈ ગયું કે બ્રિટિશોએ સાવરકરને પાછો ફાન્સને સોંપી દેવો જાહેરમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદામાં તો એવા આશ્રયની જોગવાઈ છે. મથહર કાયદાશાસ્ત્રીઓએ કેસમાં સાચા આપ્યો, પણ ફાન્સ સરનાર બ્રિગને રાજી રાખવા હજી દલીલો દલીલો 'દેશની કાંઈ' બ્રિટિશના લાભમાં ચુકાદો આપ્યો.

માદામ કામાએ મોકલેલી પિસ્તોલોથી દિલ્હી અંગ્રેજી જામીનના ખૂન થવા લાગ્યા, મુઝર્મમાં પકડાયેલી પિસ્તોલ અને બિદારમાં પકડાયેલી પિસ્તોલ એક જ ફેન્સ કારખાનામાં બની હતી પિસ્તોલનું આખું પાર્સલ પકડાયું, તે પણ તે જ કંપનીનું હતું.

પારિસમાં રહેના કુટુંબમાં અને જામનગરની માદામો દાવો કરતા સરદારસિંહ રાજાએ આ પિસ્તોલો મોકલી છે એવા ખુશ્ખા આદેષો છાપાઓમાં આવ્યા. માદામ કામા સિદ્ધના જેવી નિડર હતી એ બ્રિટિશ ફોન્સસની એક્સિસમાં (પારિસમાં) ગઈ અને ત્યાં વિધિસર જાહેરાત કરી કે આ બધી પિસ્તોલો એમણે પોતે મોકલેલી છે ! એ માનતી હતી કે બ્રિટિશ સરકારે દિલ્હી લોકો પીધું છે.

દિલ્હી અત્યંત ગરીબ અને નિસવાસ બની ગયું છે એ દેશમાં લગભગ ચાલુ દુષ્કાળની સ્થિતિ છે, અને તે ઉપરાંત આજે અંગ્રેજો દિલ્હીમાં ફાસી દે છે, દેશનિકાલ કરે છે, અનેક પ્રકારના જુલમે ગુજારે છે અને તેથી અંગ્રેજોને મારી નાખીને તથા તેમના કુટુંબમાં ખીંચનાં ધુળારી રહે તેના માટે એ અવશ્ય દિસક સસ્ત્રો મોકલ્યા કરવાનાં છે આવી દિલ્હીમાં આ બાઈ હતી સાવરકર બાઈઓનાં

કૃતુબીઓને આર્થિક સહાય આપવા માટે હું એ વાર તેમને પારિસમા મળ્યો હોઈશ

ફરીથી થોડાં વર્ષો વીતી જાય છે હું ફરી એકવાર પારિસ જઈ પહોંચ્યો. એ સાબલ્યું કે માદામ કામા વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા અને અત્યંત ગરીબીમા રહેતા હતા. જામ્સોનાં થોડાં ચૂકાવીને હું એમને થોડું જઈ પહોંચ્યો. અને છેક બેટચા તો નહીં, પણ મારો ખબો ખકકયો, વાસો ચાખડયો અને ભારત દેશની સ્થિતિ વિશે પૂછપરછ કરી તે એક ઝોરડામાં રહેતા હતાં. તેમાં ભરત્યક જૂનો સામાન ખકકયો હતો, ફોટેગ્રાફો, ચોખ્ખી કમાલિયનના દર્શન થતા હતા.

એમનું પેટ ખગડયું હતું, હૃદય નળણું પડયું હતું, પણ એમનો જુસ્સો અને આખનો ચગકાટ કમી થયા નહોતા. મારી પાસે જે કંઈ હતું તે બધું આ શહીદના પગ પાસે ઠાલવી દીધું, કારણ કે મને ખીક હતી કે જે હું એમના હાથમા મૂકવા જાત તો તે લઈને મારા માથા પર ફેંકત મારે માટે આ તેમના છેલ્લાં દર્શન હતા. એ વિદાય લીધી ત્યારે મને પ્રેમપૂર્વક કહ્યું, 'દાકતર તમે જુવાન છો, હું મરતા સુધી દેશનો ઝડો ઊડવાનો નથી તેથી ખીજો ઝડો મેળવીને તમે નવજુવાનો-ભારતને મુક્તિ અપાવજો'

બીખાઈછ કામાનો માર્ગ એક હતો, મારો જુદો હતો. પણ એમની દેશભક્તિ, એમની સતત ખત, એમની કાર્યક્ષતા, તેમણે સ્વાર્થનું આપેનું બલિદાન તથા તેમના શહીદીએ મને જળારી પ્રેરણા આપી

“ મેં એમને સાંભળ્યાં છે ”

છેલ્લાં સાઠ પાંચ વર્ષની અદર મેં ઘણા ઘણા સારા વક્તા-
ઓને સાંભળ્યા છે, અને તેમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ તો જગતવિખ્યાત
છે સિત્તેર એવી વર્ગો પહેલાં આપણા અંગ્રેજી ભણેલા દિદીઓ
અનુભવી પામેથી નવું જ્ઞાન તથા નવી કળાઓ શીખતા દેના તેમાં
વક્તૃત્વની કળા પણ એક હતી. તે જમાનામાં એ સિગ્નમાં એ
પ્રભાવશાળી મુખ્ય પ્રધાનો—સિમરલ પક્ષના એલ્ડર્સ અને કોન્ઝર્વેટિવ
પક્ષના ટ્રિસ્ટ્રામ્સ—એ બન્ને વિદ્વાન, બદુશ્ચન, કાર્યદક્ષ અને રાજ-
નીતિમાં નિપુણ—પોતાનાં વક્તૃત્વથી લાખો મતદારોના મત જીતી
લેતા અને સામા પક્ષની સરકારને ઉઘાડી પાડતા.

એ જમાનામાં લાઉસરપીકરો નટોનાં અને તેથી દબરો ગ્રીતાજીનો
સાંભળી શકે એટલા જોરથી અને એવા સ્પષ્ટ ઉચ્ચારથી બોલવું પડતું.
બોલનારના હૃદયમાં જે જે લાગણીઓ ઉદ્ભવી હોય તે પ્રતિન કરવા માટે
પ્રસંગાનુકૂળ નીચા કે ઊંચા, ઘેરા ગભીર કે ધીરા ધીમા અવાજથી
બોલવાની કળા ખીનરવી પડતી હતી સામા પક્ષની દરીદ્રોને તોડી
પાડવા માટે પ્રાક્ષમ્ય કિસ્સાઓ કહેવામાં આવતા; પણ સામા પક્ષે
દેશની સિયનિ કેટલી બધી જગાડી છે અને તે સુધારવા માટે અમે શું
શું કરીશું તે કહેવાના પ્રસંગે દક્ષીન્તોનો જે પ્રવાહ વહેવડાવતા—
ઊંચા નીચા, ચઢતા ઊતરતા સ્વરથી, જેને અંગ્રેજી ભાષામાં periods

દહે છે તેવા ઉદ્દગારોથી સાબળનારના હૃદયને હચમચાવી મૂકતા એ યુગમાં બાપણુ કરવાની એક જખરી કળા હતી.

આપણા રાજકીય નેતાઓએ જ્યારે Indian National Congress એટલે રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં બોલવા માંડ્યું ત્યારે આ જાતનું વક્તવ્ય કોંગ્રેસના મંડપોમાં સંભળાવા માંડ્યું. ૧૮૯૫માં પૂનાની કોંગ્રેસમાં હું ગયો હતો. આ કોંગ્રેસમાં મેં સાંભળ્યા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, દ્વિરોઝશા મહેતા, અને બાળ ગંગાધર ટિળક એ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સુરેન્દ્રનાથ તો આખેહૂમ એડરન્સની જેમ બોલતા અને સાંભળનારને મત્રમુગ્ધ કરી મૂકતા.

દ્વિરોઝશા મહેતાનો ચહેરો ખરેખરો સિંહના જેવો હતો. મોટું માથું, મૂઠું અને થોભિયા, હું જમતનો માલિક છું—The Master of all I survey એવી શ્રેષ્ઠતાપ્રતિ superiority complex થી અને બારિસ્ટરી છટાથી પોતાની દલીલો સાબળનારના મનમાં ઠસાવવાની કળા એ સર્વથી લોકો અજાણ જતા.

લોકમાન્ય ટિળકના બાપણોમાં અમાપ દેશમંત્રિ, સ્થિતિ શરેના રાજ્યનો અત આધ્યવાનો દંડ સકલ તથા અડગ નિડરતા નિતરતા હતાં સુવાગા અને વિનિત ગજાતા મોજા વિચારોની જાડકણી કડવામાં કડવા શમ્દોથી એ કાઢતા તે અમને ખૂબ જ ગમતું, પણ સામાજિક સુધારા તરફ એ આખમિયામણા કરતા તેની સાથે અમે જીવાનો સમત ધર્મ શકીએ તેમ નહોતું. આ કોંગ્રેસમાં અમને દેશમંત્રના આગેવાનોને—બંગાળી, મદાસ મુનર્ષ પંજાબ વગેરના દેશ નેતાઓને સાંભળવાનો અમૂલ્ય લક્ષાવો મળેનો.

સાત વર્ષ પછી ૧૯૦૨ ના ડિગેનરમાં હું ઇંગ્લેન્ડમાં અધ્યાસ પૂરો કરીને સ્વદેશ આવ્યો ત્યારે અમદાવાદમાં કોંગ્રેસનું અધિવેશન બારાણું હતું. આ કોંગ્રેસમાં પણ બાણુ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી પ્રમુખ હતા. આ અધિવેશનમાં સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ શ્રી અંબાલાલ સાકર-

લાલ દેસાઈ દત્તા. એ ન્યાયાધીશ બન્યા ત્યાર પહેલાં દાર્શનિકના હેડમાસ્ટર હતા. ધર્મ વિદ્યાન દત્તા અને અગ્રેજ, ગુજરાતી, સંસ્કૃત તથા ગણિતશાસ્ત્ર, એ બધામાં પ્રતીજ્ઞ ગણાતા.

એ શિક્ષક દોષને વિદ્યાર્થીઓને અમુક વાન સમજાવ્યા પછી તેઓ પૂરું સમજ્યા છે કે નહીં તે જાણવા માટે વાગવાર હું—ઉં—ઉંનો મોટો અવાજ મઠીને તેમને પૂજવાની આદત તેમને પડી ગયેલી વડોદરાના સર ન્યાયાધીશપદેથી નિવૃત્ત દર્શને એ અમદાવાદના પ્રજાકીય જીવનમાં પેઢા ત્યાર પછી પશુ પેલી હું—ઉં—ઉં કરીને પૂજવાની ટેવ ચાતુ રહી એમનો એ પ્રશ્ન—ઉદ્ગાર એના જોરથી કરતા કે બધા ઓનાજનો દમી પડના. આ દમીકન જાણવા છતાં એ તેને રોકી શકના નહીં કારણ કે ધર્મ વર્ગની જૂની ટેવ પડી હતી.

સ્વાગતાખ્યાલુ ભાવજી જપાયું હતું એ પુસ્તિકા દાયમાં રાખ્યા વિના આખું એક કલાકનું ભાવજી સંદેશન બોલી જઈને એમણે ઓતાજનોને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખેના. વિશેષ અભયનીની વાત તેા એ હતી કે આખા ભાવજીમાં એમણે હું—ઉં—ઉંનો ઉદ્ગાર કર્યો નહીં, માત્ર છેક અંતના ભાગમાં ત્યારે એમને આત્મસંતોષ થયો હશે ત્યારે એ હુકાર એમના મોંમાંથી જાણી પડ્યો. એ અતિમ હુકાર પડ્યો એમને સમજ પડી કે આખા એક કલાક સુધી એમણે ઓતાના પર કેટલો કપરો ટાણુ નાચવી રાખ્યો હશે, અને કેવી વિરમવજનક તેમની ચાદશક્તિ હોવી જોઈએ.

ત્યારે હું હાલની યુનિવર્સિટી કોલેજમાં પ્રજાકીય આરોગ્યનો પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે હાલન શહેરના કેકસ્ટન હોસમાં મે પ્રથમ વાર મિસિસ એની બીએટને સાંભળ્યા વર્ષ ૧૯૦૧ કે ૧૯૦૨ દર્શી જાણુનો વિષય ચિયોમોદીનો નહીં પણ સ્ત્રી-સ્વાત્ત્વ, સ્ત્રીમતાધિકાર તથા ઔદ્યોગિક નિયોગનનો હતો એવું મને સાંભરે છે.

મિસિસ ખીસેન્ટ જરા દુઃખાં અને બેઠા ધાટનાં હતાં. ધાટ ઉપરથી ઝાઝી છાપ શ્રોતા વર્ગ પર એકદમ ન પડે પણ જ્યારે એમણે એમની અરખસિત વાગ્ધારા છોડી ત્યારે કહેવન છે તે પ્રમાણે એક ટાંકણી પડે તો તે પણ સંભળાય એવી શાંતિ આખા હોલમાં પથરાઈ ગઈ. એમના અહેસાસ પર કાર્મ પણ પ્રકારનો આવેશ કે ગુસ્સો કે વિરોધની લાગણીઓ ખતાવ્યા વિના તથા માથાને કે હાથોને હલાવ્યા વિના એમણે હકીકતો, દલીલો અને કટાક્ષોનો વરસાદ વરસાવ્યો.

અંગ્રેજો કેન્થના જેવા લાગણીવશ થતા નથી પણ આ લાપણુથી પ્રેક્ષકો હર્ષધેલા બની ગયા.

મારી પાંડોશમાં એક વૃદ્ધ આયરિશનમેન બેઠો હતો તેણે મને કહ્યું કે આ લાપણુ દરમ્યાન જ્યારે મેં આખો બધ કરી દીધી હતી ત્યારે મને એમજ લાગ્યું કે પ્રખ્યાત આયરિશ નેતા આર્લ્સ બ્રેકલો બોલી રહ્યો છે. એની જ બાપા, એની જ શૈલી, એની જ છટા અને એટલો જ ગુસ્સો.

બ્રેકલોનું વાક્યાવૃથ એવું અજ્ઞન હતું કે બ્રિટિશ પાર્ટમેન્ટ જેવો લાગણીશૂન્ય અને આત્મસંયમી સભાને પણ એ આજી નાખતો. મિસિસ ખીસેન્ટ બ્રેકલોની શિખા હતી

અમારે શ્રીમતી સરોજિની નાયકુ સાથેનું ઓળખાણ ઠીક જૂનું હતું. ૧૯૦૮માં વડોદરામાં અમે પ્રથમ વાર મળેલાં. અમારે એકબેકનો સારો પરિચય થયો.

‘જ્યારે હું અમદાવાદ કેળવણી મંડળનો મત્રી હતો તે સમયને અંગે ચાવની મહિલા પાઠશાળા’ (Indian Women’s Universityની કોલેજ)ના વાર્ષિક સમારંભ માટે મેં એમને ખાસ બોલાવ્યાં. સ્વાભાવિક રીતે હું એમને અમારી સંસ્થા બનાવના માટે તેમજ કોલેજની કન્યાઓને તેમનો પરિચય થાય તે માટે ધરો આપુર હતો. પણ સરોજિની દેવી તો દિવિ હતા અને તેમને વાતો, ચર્ચાઓ,

દેશમંકરીઓ દરવાનો બારે શોખ દતો અને મિત્રોને મળવા નવ અને ખમગ અત્ર પૂજવા ઉપરાંત દામ્યની રેલમડેલ ઉડાડે છેવટે એ મારા આગ્રદને વધ યર્ધને દમેક મિનિટ દોતેગમાં આપ્યા સૌની સાથે દમ્યા સૌને દસાખ્યા

મારાથી દોતેગ વિશે કાંઈ જ માહિતી અપાર્ક નહીં ત્યાંથી અમે સીધાં પ્રેમાભાર્ક દોતમાં ગયાં અને ત્યાં એમણે ગુજરાતી દમ્યા ગોના રૂપ અને રંગ તેમનાં આશુરજોના વિવિધ રંગો અને સમાજમાં સ્ત્રીઓનું મદસ્વનું સ્થાન—ધરસમારની રાણી મુખદુ ખની સાધી, કૌટુંબિક જીવનને ઉગમનાર કામગ અગના ખરી પ; ઝામીની રાણીના જેવી હૃદ નિશ્ચયી અદસ્થામાર્ક દોતના જેવી દાર્પનિપુણ એવી એવી વાતો એમની પ્રત્યક્ષ સૈદ્ધીમાં અને સુમધુમ અવાજે હસી સભળાવી

આખો શ્રોતા વર્ગ mesmerise—મત્રમુગ્ધ બનીને દર્શકોના યોગે અને પાંચસાત મિનિટ મુધી તાળીઓનો મત્રગડા અસ્યો બધા સ્ત્રીપુરુષોના મો પર આનંદ અને ઉત્ત્રાસ ઉત્ત્રાસતાં હતા એમણે અમારી સરથા સબધી એક સમ્મદ દેણે નહિ ન દેણે અમારા નવા શિક્ષણને માટે, ન કરી કોઈ રચનાત્મક સૂચનાઓ ન દર્શાવ્યાં અમારી સરથાનાં વખાણ ન બનાવી અમારી ઊણપો ભાણધી પ્રમાવિન યર્ધ ગયેતા એક મિત્રને મે પૂછ્યું કે ભાર્ક મિસિસ નાયકુએ ભાણમા ખાસ મન્યુ રુ ? ત્યારે એ વિચારમાં પડી ગયા અને પછી મને દહે કે 'એમણે ખાસ કાંઈ દેણું તો નહીં પણ ભાણ બહુ જ સુદર હતું !

આવું જમડું આદર્શ હતું આ જીવન—શુને હિદમાં જોગનામાં પ્રેમભાવ દર્શાવવા માટે કાન્યમય સમ્મદો દોય જીવનજીવના જેવો મીડો સ્વર દોય અને મોતવાની જગ તથા જીવનનો ઉત્ત્રામ દોય તે બોકોને આજ નાખે તેમાં શી નવાર્ક ?

ઈસ ૧૯૦૨ તથા ૧૯૦૬માં જે કોએસો અમદાવાદ તથા દનપ્તામાં

ભરાઈ હતી તેની સાથે ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનો ભરાયા હતાં અને તે જનને ખુલ્લાં મૂકવાની ક્રિયા સયાજીરાવ મહારાજાએ કરી હતી.

રાજાઓ અને નવાબો કેએસની સાથે સંકળાયેલી દરેક પ્રવૃત્તિથી અક્ષય રહેતા તેમ ન કરવાને બદલે સયાજીરાવ મહારાજાએ આપણા ઉદ્યોગોની અધોગતિ કેવી રીતે થઈ હતી તે જામતમાં સ્થિતિ સરકારની નીતિને ખુલ્લો પડકાર કર્યો હતો. એમની મુખ્યમુદ્રા શાંત, ગંભીર અને સ્વસ્થ હતી એમનાં ભાષણો અભ્યાસપૂર્ણ હતાં એમના વિચારો જીડા ચિંતનમાંથી નિષ્પન્ન હતા.

ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી તેમજ અંગ્રેજી એ ચારે ભાષાઓમાં એ extempore પૂર્વતૈયારી વિના, જોવી શકતા-લાંબા કાગ સુધી પોતાના રાજ્યને આખા દેશભરમાં પ્રગતિશીલ બનાવવા માટે એમણે જે ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા તેનાથી એમની વાણી પ્રેરણાક્રમ બની જતી.

મિસિસ ખીસેટની હોમરૂટ લીમીટી ચળવળ ગુજરાતમાં શરૂ થઈ ત્યારે શ્રી જમનાદાસ દારકાદાસ, શ્રી ચદ્રશ કર પડ્યા, શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી, શ્રી વિભાકર, શ્રી મનસુખલાલ ભારતર વગેરે નવજુવાનોએ આખા ગુજરાતમાં ધણીધણી ગામેમાં જઈને પ્રજામત કેળવવા માંડ્યો. આ બધા જુવાનો સુસરકારી હતા, બધા છટાદાર ભાષામાં બોલી શકતા અને સારું લખી શકતા આ દરેકની ભાષણશૈલી જુદી જુદી હતી.

જમનાદાસ પોતે લાગણીવશ થતાં અને સાંભળનારાઓની લાગણીઓ ઉશ્કેરતા મુનશી સચોટ દલીલો કરીને વિગતવાર સમજૂતીઓ આપતા ચદ્રશ મર શ્રોતાજનોના માનીતા હતા એ વિદ્વાન હતા અને લોકોને હસાવી પણ શકતા વિભાકરનો વાણીપ્રવાહ અજળ હતો અને સરખારની સામે શ્રોતાજનોની લાગણીઓ ઉશ્કેરતા.

૧૯૧૮ની સાલ સુધી આપણા ગુજરાતી તેમજ બીજા દેશનેતાઓ માત્ર મુળર્ષ, અમદાવાદ, વડોદરા અને સુરત જેવાં મોટાં શહેરો સુધી

જ પહેલ્યા દત્તા; દોમરૂલના ગુજરાતી પ્રચારકો વલસાડ, નવસારી, ભરૂચ, નડીઆદ જેવા કરમાઓમાં પહેલ્યાને ગુજરાતી પ્રગતને મોટી સંખ્યામાં જાગૃત કરી શક્યા એ વાતની કદર આપણે કરવી જોઈએ. તે સમય સુધી રાજકારણમાં કાંઈક ઉદાસીન રહી ગયેલી ગુજરાતી પ્રગતએ ત્યારથી કેંગ્રેસમાં વધારે મારો ફાળો આપવાની શરૂઆત કરી.

અમારે ઠવિવર શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સાથે ૧૯૧૨માં કલકત્તામાં ઓળખાણ થયેલું. એમનું વિચારમગ્ન મંબીર મોં, લાંબા વાળને લાંબી ઝાઢી ને મૂઝ, જાંચી અને મોટી ટોપી, પત્તની છુટીને અડકે એટલે લાંબો જાળો અથવા લાંબો કાટ—અને ધીરે ધીરે શબ્દો તોળી તોળીને બોલવાની રીતથી સૌ કાંઈ પ્રભાવિત થઈ જતું.

ઠવિ ટાગોર સાહિત્યકાર હતા, નાટકો ધણી લખ્યાં હતાં, અને એમનું ગદ્ય પણ કાવ્યમય હતું. ધણા ઓછા લોકો જાણના હશે કે એમણે દિંદી તેમજ યુરોપિયન સંગીતનો અભ્યાસ કરેલો, એટલું જ નહીં પણ એમણે હિન્દીઅન સંગીતના રાગોથી પ્રેરાઈને બંગાળી ગીતો જુદી જ રીતે ગાયા માંડ્યાં. તેની અસર આજ સુધી બંગાળી સંગીતમાં આલે છે.

એ પ્રસંગે કલકત્તામાં અમે એમને ‘વાસ્મિકી પ્રતિભા’ ના નાટકમાં વાસ્મિકીનો ભાગ ભજવતા જોયા હતા. જાગની અંદર નાનો સરખો તપ્તો મૂકેલો હતો. જેમણુ સાદા પકડા હતા, નહીં કપડાંના કે સીનસીનેરીના ચમકદાર લાભકા, પણ ફરેક વ્યક્તિએ પોતપોતાના ભાગ એટલી ઉત્તમ રીતે ભજવ્યા હતા કે અમે બધાં છક ચર્ચિયાં.

૧૯૨૦ માં શ્રી ટાગોર વડોદરા અને અમદાવાદમાં આવેલા ત્યારે એમને લાઈસેલો કરતાં સાંભળ્યા, ઘરમાં વાતો કરતાં પણ સાંભળ્યા અને અનેક વાર એમનાં પોતાનાં કાવ્યો વાંચતાં સાંભળ્યા. એમના અવાજમાં મીઠાસા હતી, તેમના વક્તવ્યમાં કાવ્ય હતું અને સંગીત હતું. આ બધાંની પાછળ એમની તપશ્ચર્યાનું તેજ હતું.

સમાજને કેવી કેળવણી આપવી, જ્ઞાનની શ્રુષ્ઠ ઉત્તેજિત કરવી, લાગણીઓમાં મીઠાશ આણવી, અને તેમનામાં દેશપ્રેમ, સ્વાતંત્ર્યની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવી એ એમની તપશ્ચર્યાનો વિષય હતો. બહારના દેખાવે એ કોઈ પયગંબર જેવા દેખાતા હતા. તેમનો ઉપદેશ પણ પયગંબરના જેવો જ હતો. એ સૌન્દર્યના પૂખ્તરી હતા અને સાદાઈની સાથે સૌન્દર્ય લાવવાની કળા એમણે કેળવી હતી.

બંગલગંજની લડતના સમયમાં બાળ ગંગાધર ટિળક ઉપરાંત લાલા લજપતરાય અને બિપિનચંદ્ર પાલ રાજકીય ચળવળમાં તેમજ રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં પ્રખ્યાત થઈ ગયા હતા તેમનાં લાપણોથી લાખો માણસોનાં હૃદયમાં નવી પ્રેરણા જાગેલી.

એ ત્રિપુટી લાલ, બાલ અને પાલ નામે ઓળખાતી. ત્રણે પહેલી પંક્તિના દેશનેતાઓ, ત્રણેએ સ્વાર્થને ફગાવી દીધેલો, ત્રણેએ સરકારની નેલો ભોગવેલી અને ત્રણે ઉત્તમ કોટિના વક્તાઓ હતા. અંગ્રેજી ભાષા પર ત્રણેનો કાબુ સારો, પણ મુખ્ય મહત્વની બાબત તો એ હતી કે તેમની દેશભક્તિના કારણે એમને જે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરવો પડ્યો તેની છાપ તેમના શબ્દોમાં આવતી અને લોકો તેમની પાછળ ગાંડા બની જતા.

આ ત્રણે અકિનને સ્વદેશ છોડીને પરદેશમાં લાંબા સમય માટે રહેવું પડ્યું હતું. એકને સરકારે દેશપાર કરેલા અને બીજા બે પરદેશ ન ગયા હોત તો દેશપાર થાત એવા સંજોગો હતા.

૧૯૦૭ની સુરતની કોંગ્રેસ મળી તેની પહેલા ત્રણ વ્યક્તિઓએ દેશભરમાં ફરીને આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં નવું એન આપ્યું હતું અને તેના પ્રતાપે સુરતની વિનિત કોંગ્રેસ તૂટી પડી એ જાણીતી હકીકત છે.

કોંગ્રેસ સુરતમાં હતી તેથી ગુજરાતી પ્રજાજનોને આ ત્રણે મહારથી-ઓને સાંભળવાનો અમૂલ્ય લાભ વારંવાર મળ્યો હતો અરવિંદ ધોધ,

ટિંગક મહારાજ અને ખાપરડે એ ત્રિપુટીએ દેશભરમાં નવું વાતાવરણ
જન્માવ્યું. પ્રેક્ષક અરવિંદ ઘોષની સરળ સુંદર પ્રવાદી કાવ્યમય
વાણી, ટિંગકનાં ઠંડવાં તીખખાં વાગ્યાણુ અને ખાપરડેના કટાક્ષ તથા
મસ્કરીઓથી સાંભળનાર મુગ્ધ થઈ જતા.

૧૯૧૮ અને ત્યાર પછીનાં ત્રીસ વર્ષો મુધી ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં
તેમજ સમગ્ર દિગ્દેશમાં અનેાણું રથાન મેળવ્યું હતું. એમની
બોલવાની શૈલી હૃદયવેષક હતી. એમના ઉપદેશની સચોટતા અજબ હતી.

એ હમેશાં હળવા અવાજે, ધીરે ધીરે, ટૂંકાં વાક્યોમાં પોતાનું
હૃદય કાઢવાના. જે વખોડવા જેવું હોય તે વિવેચ્છી વખોડતા. એમને
લાગણીઓ ઉશ્કેરવાની ટેવ નહોતી. એમણે આમગ્રામની નાડ પારખી
હતી અને દરિદ્રનારાયણની સતત સેવા કરવાની તમન્નાને લીધે એમણે
લાખો માણસોનાં હૃદય છતી લીધાં હતાં. જેવે એમનો ખોરાક સાદો
અને મસાલા વિનાનો હતો તેવીજ રીતે તેમના લેખન તથા કથનમાં
મસાલાની જરૂર રહેતી નહીં.

શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલને ગાંધીજીએ ૧૯૨૮ના જારડોલી સત્યા-
ગ્રહ વખતે 'સરદાર' બનાવ્યા. એ સત્યાગ્રહ હતો આખા તાલુકાની
પ્રજાનો, પણ મુખ્ય ગ્રામ તો જમીન મહેસલના વધારાનો હતો.
વલ્લભભાઈ ખેડૂતોનું હૃદય સમજે. પોતાની કૂનેલથી તથા ગાંધીજીની સતત
દોરવણીથી એ સત્યાગ્રહનો વિજય થયો.

શ્રી. વિદ્યુલભાઈ અને વલ્લભભાઈને મસ્કરીઓ કરવાની જગીરી
ટેવ હતી. એક દર્યાત આખું છું. સરકારી પોલીસો ખેડૂતોની બેંસો
જપ્ત ન કરી શકે તેટલા માટે એ ત્રણ મહિના મુધી બેંસોને ધરમાં
પૂરવામાં આવેલી. લાંબા સમય મુધી બેંસોને ખુલ્લી દવા તથા
તડકામાં કરવાનું ન થયું તેથી તેમનો રંગ જરા ફટકી ગયો, કાંઈક
ઘોળાશ પડતો થયો. વલ્લભભાઈએ પોતાનાં લાપણોમાં ક્ષુદ્રે કે જુઓ,
આપણી બેંસો મદમડી બની ગઈ છે !

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે સર સી. વી. રામન સમસ્ત જગતના પ્રથમ કોટિના વૈજ્ઞાનિક છે. ગ્રેટબ્રિટનની રોયલ સોસાયટીમાં ધણા થોડા જગવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિકોને જ ફેલો નીમવામાં આવે છે, એ માન રામનને મળ્યું છે. વિજ્ઞાનનો વિષય શુષ્ક ગણાય છે પણ સર રામન સામાન્ય માણસોને પણ સમજ પડે એવી રીતે અને અનેક રમુજ દુયકાથી ભરપૂર બાપણો આપે છે તે ગુજરાતીઓ જાણે છે.

સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણને અંગ્રેજી તેમજ સંસ્કૃત પુસ્તકોનું ‘મથુ’ વાચન તથા પરિશીલન કરેલું હોવાને લીધે એમનાં બાપણો મનન કરવા લાયક હોય છે. પૂર્વતૈયારી વિના બોલવાની એમને અજબ છૂટ છે. એમનો અંગ્રેજી બાપા પરનો કાણુ જખરો છે. અને અંગ્રેજોના જેવા ઉચ્ચાર, accent અથવા ભાર તથા શૈલીથી એ બોલે છે.

આવી અનેક મદદાન અને જાણીતી વ્યક્તિઓને મેં સાંભળી છે પણ ઉવટે મારે એક મામૂલી ગામડીઆ, બહાદૂર અને નિડર તથા પ્રેમાળ સ્વભાવના બાપણકાર વિશે કહેવાનું બાકી રહ્યું છે. વડોદરા શહેરની પાસેના એક ગામડાના એ વતની હતા. પોતે ખેતી કરતા અને કરાવતા હતા. સ્વમાની સ્વભાવ હોવાને લીધે એમને અમલદારોના ધણા કડવા અનુભવો થયા હતા.

ખેડૂતોને થતા અન્યાયો, વેઠના ત્રાસ, પટેલ તલાટી તથા પોલીસો તરફથી પડતી મુશીબતોની વાતો એ બાપણોમાં કહેતા ત્યારે કલાક દોઢ કલાક સુધી હજારો માણસો તેમના શબ્દશબ્દ પર આક્રીન થતા. એમનામાં ભારે રમુજવૃત્તિ અને દીખળ હતાં. પોતે ધણા દસમુખા હતા. દાયના અને મોદાના ચાળાઓ કરીને પોતાની સાગણીઓ બતાવતા. વાક્યે વાક્યે એ લોકોને દસાવતા. આ બધી ખરેખરી બોલવાની કળા છે. એમનું નામ હતું, ભાઈલાલભાઈ દોરાભાઈ અમીન. વડોદરા પ્રજામંડળ તથા કોંગ્રેસ બન્ને માટે એમણે વર્ષો સુધી પ્રચારકામ કર્યું.

સ્વ. શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા

વૃર્ષ પહેલાં ઉત્તર સૌરાષ્ટ્રમાં મોરબી ગામની પાસે આવેલ દેકારા નામના પછાત ગામડામાં એક ગરીબ બ્રાહ્મણના ધરમાં ઉકરો જન્મ્યો. કિશોર અવસ્થામાં હતો ત્યારે જ્ઞાનપિપાસાથી દોરવાઈને એણે પોતાનું ધર અને ગામડું તથા સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત છોડ્યાં. વર્ષો પછી એ ઉકરો સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી તરીકે દિંદુ શાઓનો, અને ખાસ કરીને ચાર વેદોનો, પ્રખર અભ્યાસી તથા પ્રચારક બની ગયો. અને સારા ભારત દેશમાં તેણે એક નિહર ધર્મપ્રચારક તથા પ્રગતિશીલ સમાજસુધારક તરીકે જળરી ખ્યાતિ મેળવી.

જુદા જ ક્ષેત્રમાં, જુદા જ વાનાવરણમાં, જુદી જ રીતે કમ્બ પ્રદેશના એક નાના પછાત ગામડામાં જન્મેલા શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, જેમને ભણવાની સગવડો નહોતી તે ભવિષ્યમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષા પર અત્યંત પ્રભુત્વ મેળવશે, આકસ્મિક યુનિવર્સિટીમાં M. A. ની ઉપાધી મેળવનાર સૌથી પ્રથમ હિંદી વિદ્યાર્થી બનશે, લંડનમાં બેરિસ્ટર થશે અને હિંદ દેશના અનેક દેશી રાજ્યોમાં મુખ્ય પ્રધાન (દીવાન) થશે અને પછી ભારત દેશની સ્વાનંત્ર લંડનમાં નીકરતાથી વિપ્લવવાદનો જળરો પ્રચાર કરતાં કરતાં હીરાળેવા હિંદી જુવાનોને તાલીમ આપીને બ્રિટિશ સરકારને મૂંઝવી નાખશે—એવું કાણ કદાચ કદાચ હોય ?

છેક નાનપણથી જ શ્યામજી ઘણો બુદ્ધિશાળી અને તેજસ્વી નીકળ્યો. તેથી એની મા અને માંડવી લઈ ગઈ અને ત્યાંની શાળામાં દાખલ કર્યો. ત્યાં એણે ઝડપથી પ્રગતિ કરી. એનો ગરીબ બાપ મુમર્ઝના રહેતો હતો.

૧૮૬૭માં જ્યારે શ્યામજી ૧૦ વર્ષનો થયો ત્યારે એની મા અત્યાનક ગુજરી ગઈ અને શ્યામજીના પગ નીચેથી પૃથ્વી સરી ગઈ. અબાસ બધ થયો પણ એની માની માએ હિંમત કરીને શ્યામજીને ભૂજની હાઈસ્કૂલમાં દાખલ કર્યો પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિ અને તેજસ્વી વર્તનથી એણે પોતાના શિક્ષકો પર તેમજ વડીલો પર એવી સારી છાપ પાડી કે મુમર્ઝના એક કચ્છી બાટિયાને કાને એની હોશિયારીની વાતો પહોંચી ગઈ અને તેણે શ્યામજીના બાપ તથા આજીને મુમર્ઝના રહેવા માટે એક ધર્મશાળામાં એરડીઓની સગવડ મફત કરી આપી તથા છોકરાને વિત્તન હાઈસ્કૂલમાં દાખલ કરાવી આપીને ફી આપવાની ગોઠવણ કરી

જમવાના ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે શ્યામજીને એક ટ્યૂશન લેવું પડ્યું પહેલાં વર્ષને અંતે મુમર્ઝ તથા દક્ષિણના હોશિયાર છોકરાઓની હરીફાઈમાં પણ આ ગામડીઓ છોકરો પહેલાં નબત્તે પાસ થયો, તેથી શેઠ ધણા ખુશ થઈ ગયા શેઠને વિચાર આવ્યો કે ધારો કે શ્યામજી મેટ્રિક અને પછી બી એ ની પરીક્ષાઓ આપશે તો બવિધ્યમાં શિક્ષક કે કારકુનમાન બનશે તેથી એક પ્રખ્યાત શાસ્ત્રીને ખૂબ લલામણુ કરીને એમણે શ્યામજીને એ શાસ્ત્રીની પાઠશાળામાં દાખલ કરાવ્યો.

અતિ મહત્વાકાંક્ષી હોઈને શ્યામજીએ એ કામ પણ ઉપાડી લીધું

મુમર્ઝની હાઈસ્કૂલમાં પણ એનો નજર પડેવો આવતો હતો તેથી બીજા એક ગૈર જમીનદાર લલ્લુભાઈએ શ્યામજીને પોતાને ઘેર બોલાવવા માડ્યો તેમાં એનો સ્વાર્થ એ હતો કે પોતાના છોકરા

રામદાસને સારા બાદોશ હોકરાનો સંગાય થાય. જેવે ૧૮૭૫માં શેક
છબીલદામે પોતાની હોકરીનાં લગ્ન સ્થામજી જોડે કરી નાખ્યાં. હોકરી
જે કે માત્ર ૧૩ વર્ષની જ હતી, તે છતાં તેણે સ્થામજી સાથે પરણવાની
મંજૂર દર્શાવી હતી. એક છબીલદાસ ધનવાન હતો તે છતાં સ્થામજીને
ધરજભાઈ થઈને સસરાને ઘેર રહેવાની જરાય મંજૂર નહોતી.

૧૮૭૪માં પ્રખ્યાત સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી મુળધર્મી આવ્યા
હતા, અને બાદિયા શેક મયુરાદાસે સ્વામીજીને સ્થામજીનું ઝોગખાણ
કરાવ્યું.

સ્થામજીને સ્વામીજીના સામાજિક તથા ધાર્મિક સુધારા ખૂબ
ગમી ગયા. સ્થામજીએ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધારી દીધો. બીજે વર્ષે
એકસદ્દેકે યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર સર મોનિયર વિલિયમ્સ
જ્યારે મુળધર્મ આવ્યા ત્યારે સ્થામજીને શેક મયુરાદાસ તેમની પાસે લઈ
ગયા અને વિલિયમ્સે આ ૧૮ વર્ષના હોકરાને પોતાના મદદનીશ
તરીકે એકસદ્દેકે લઈ જવાની મંજૂર દર્શાવી.

૧૮૭૫માં સ્થામજીએ મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરવા માંડી.
પણ માનસિક અતિ શ્રમને લીધે એ મારો પડી ગયો. અને હમેશાં
પહેલે નંબરે પાસ થતો આ હોકરો એ પરીક્ષામાં નાપાસ થયો.

નાપાસ થવાને કારણે નિરાશ ન થતાં સ્થામજીએ સ્વામીજીને મદદ
કરવાનું નક્કી કર્યું અને એ માની ન શકાય એવી હકીકત છે કે આ માત્ર
૧૮ વર્ષના હોકરાએ નાસિક, પૂના, અમદાવાદ, રાજકોટ, મુળધર્મ,
સાહોર અને હેક જનારસમા વિદ્વદ્ મંડળીઓ સમક્ષ સંસ્કૃત બાપામાં
આપણો કરીને ધાર્મિક તથા સામાજિક સુધારાની તરફેણમાં જળરો
પ્રચાર કર્યો.

ચોતાજનો છક થઈ ગયા ! અનેક વિદ્વાનોએ સામનો પણ કર્યો
પણ દરેક શહેરમાંથી એ ઉત્તમ પ્રમાણપત્રો એકઠા કરવા લાગ્યો. આમ
સ્થામજીએ ૧૮૭૬ અને ૭૭નાં વર્ષો આર્ષસમાજની સેવામાં ગાળ્યાં.

બાળલગ્ન, વિધવાવિવાહ, મૂર્તિપૂજા, જ્ઞાતિખંડન, અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ અને વેદસમર્થન જેવા વિકટ પ્રશ્નોની જળરી ચર્ચા જમાવી દીધી.

સ્વામીજી તો ઉત્તર દિલ્લિસમાં વીજળીના જેવો ચમત્કાર ખતાવી રહ્યા હતા અને હજારો માણસો ‘આર્યસમાજ’માં જોડાઈ જતા હતા. નવાઈ જેવી વાત તો એ છે કે શંકરાચાર્ય (શારદાપીઠ) જેવા રૂઢિ-ચુસ્ત મહાશયે પણ શ્યામજીની વિદ્વતા વિશે સારું સર્ટિફિકેટ લખી આપ્યું—‘આ બે વર્ષ દરમિયાન શ્યામજીએ વ્યાકરણનો ધણો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો.

૧૮૭૬માં પ્રોફેસર વિલિયમ્સની સંમતિ મેળવ્યા પિના શ્યામજી ઓક્સફર્ડ પહોંચી ગયો. એની પત્નીએ પોતાના ધરણા વેચીને ઇંગ્લેન્ડ જવાનાં નાણાં આપ્યા હતા. પ્રો. વિલિયમ્સે શ્યામજીને નોકરીમાં રાખવાનું વચન આપ્યું હતું તે મુજબ વીતી ગઈ હતી, તેથી એમણે એને નોકરી આપવાની ના પાડી.

હવે આ અગ્નિપ્રવા પરદેશમાં આવી પડેલા આ નિર્ધન નિરાધાર જીવાને કરવું શું ? શ્યામજી હિમત હાર્યો નહોતો અને છેવટે ડૉ. વિલિયમ્સે એને જૂજ પગારની નોકરીમાં રાખ્યો. પ્રોફેસર સાહેબ વેદોને વિશે દીકા લખતા હતા તેમાં સંસ્કૃત પરિભાષા સમજાવવાનું કામ શ્યામજીને સોંપાયું હતું તે કરવા ઉપરાંત એણે એ અંગ્રેજ વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃત શિખવવાનું કામ ઉપાડય—તે એવી શરતે કે એ અંગ્રેજ જીરાનો એને મીઠા અને લેટિન શિખવે અને તે ઉપરાંત દરરોજ ૪૦-૫૦ પાઉન્ડ આપે. આવી રીતે શ્યામજી ઓક્સફર્ડમાં સ્થપાઈ ગયો.

પ્રોફેસર વિલિયમ્સને સંતોષકારક મદદ કરવા ઉપરાંત એ બેની યતની ઉત્તમ દોલેજમાં દાખલ થયો અને પોતાનો અભ્યાસ ગત કરી દીધો. થોડા સમય પછી એણે લંડન જઈને ‘સંસ્કૃત ભાષા જીવંત ભાષા છે,’ એવું એક લાખણ કર્યું. તેનાથી રાજ ચર્ચને મુળપ્રતિ એક નિરૂપ ગવર્નરે ૬૨૭ દરજ્જાને લખીને સારી મહોત્સરશિપ મેળવી આપી.

સ્વામીજીએ ઇનર ટેમ્પલની પ્રવેશ પરીક્ષા પસાર કરીને બેરિસ્ટરના શિક્ષણની શરૂઆત કરી દીધી. પાંચ વર્ષની અંદર એણે ઓક્સફર્ડની પરીક્ષા પાસ કરી, બેરિસ્ટર પણ થઈ ગયો. ઓક્સફર્ડમાં લેક્ચરર નિભાયો અને પ્રો. વિલિયમ્સનું કામ પણ કરી આપ્યું—આ બધું એણે પોતાની દિમન તથા પુરુષાર્થથી કર્યું અને ૧૮૮૫માં ૨૮ વર્ષની વયે એ સ્વદેશ પાછો આવી ગયો.

સ્વામીજી ઇંગ્લેન્ડમાં હતા ત્યાં સુધી ‘પંડિત’ કૃષ્ણવર્મા તરીકે ઓળખાતા હતા, પણ દેશમાં આવીને એમને આર્યસમાજનું કામ કરવાની જરાય ઇચ્છા નહોતી, જો કે એ સ્વામી દયાનંદના દ્રશ્ટના એક દ્રશ્ટી બન્યા હતા અને પરાપકારિણી સમાજના સભ્ય પણ હતા.

એમની સમક્ષ ગ્રંજી વિક્રમો હતા—એક તો મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં બેરિસ્ટરની પ્રેક્ટિસ કરવી, બીજો એમના ઉચ્ચ અભ્યાસના જોર પર સરકારની નોકરી મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો અને ત્રીજો માર્ગ હતો હાઈ ‘ટેચી’ રાજ્યમાં દીવાનગીરી મેળવવાનો. એમને સામયિક ચલાવવાની, ખટપટ કરવાની અને જાલામણો મેળવવાની તો ટેવ પડી ગઈ હતી. હવે એમને પૈસાનો સોમ લાગ્યો હતો, તેથી જૂતા મિત્રોની મદદથી એમને રતલામ રાજ્યની દીવાનગીરી માસિક રૂ. ૭૦૦ ના પગારથી મળી ગઈ. એમનામા ભુદ્ધિ હતી, ખંતથી કામ કરવાની ઇનત હતી અને વાક્યાતુર્ય હતું તેથી એમણે રતલામના રાજાને ખુશ કરી નાખ્યા.

સ્વામીજીને દેશમંડત દાદાભાઈ નવરોજી સાથે સારો સંબંધ હતો. બીજી તરફથી જહાલ પક્ષના બાળ મંગાધર ટિળક સાથે પત્રવ્યવહાર રાખતા. તે છતાં બ્રિટિશ અમલદારોની ખુશામદ કરવામાં એ કાંઈ બાકી રાખતા નહો. એ હોશિયાર મુત્સદ્દી બની ગયા હતા. એમણે ત્રણ વર્ષ સુધી નોકરી બજાવી અને પછી સખન માંદા પડી ગયા. આ ત્રણ વર્ષમાં એમણે જનસમાજના કલ્યાણ માટે જરાય સરખો

પતન કર્યો નહોતો, જ્યારે એમણે નોકરી છોડી ત્યારે રાજ્યએ તેમને રૂ. ૩૦,૦૦૦ બક્ષિસ તરીકે આપ્યા હતા.

શરીર સુધાર્યા પછી એમણે અજમેરમાં વકીલાતનો ધંધો શરૂ કરી દીધો. રાજસ્થાનમાં રાજ્યએ ધણું હતા અને તેમને સરકારની સામે કેસો લડવા પડતા. આથી એવા કેસોમાં સારી ફી મળતી.

એટલે શ્યામજીએ મુંબઈને જઈને અજમેર પસંદ કર્યું હતું. ત્યાં એમને વકીલાત સારી મળી અને તેમણે એજન્સીમાં આવેલા ત્રણ કોટન પ્રેસ વેચાતાં લીધાં અને તેમાંથી વધારે તકલીફ વિના એમને માસિક રૂ. ૭૫૦ મળતા હતા. વકીલ હોવા છતાં પણ એ પ્રમુખીય કામ કરતા નહીં.

આ વર્ષો દરમિયાન એ આર્થસમાજની પરોપકારિણી સભાના સભ્ય હતા તેમાં પણ એમણે આપખુદીથી વર્તન કર્યું અને છેવટે એ સભાએ એમનું સભ્યપદ છીનવી લીધું.

૧૮૯૩ની શરૂઆતમાં શ્યામજી હિંદુપુરના કાઉન્સિલર અથવા દીવાન નિમાયા, પગાર રૂ. ૧૫૦૦ હતો અને એમણે સારું કામ કરી બતાવ્યું. પણ હવે એમને દેશી રાજ્યોની સત્તા, મોટા પગાર તથા ખટપટોનો ટેકો લાગ્યો હતો અને ૧૮૯૫માં શ્યામજીને જૂનાગઢના દીવાનની નોકરી રૂ. ૧૫૦૦ના પગારની મળી હિંદુપુરના મહારાજ્યએ એક વર્ષ માટે એમને પગાર ચાલુ રાખ્યો હતો.

આજ સુધી શ્યામજીના પાસાં હમેશાં સારા પડતા હતા, પણ જૂનાગઢમાં એમની સામે જળરી ખટપટો જામવા લાગી હતી અને જ્યારે શ્યામજીએ પોતાના ઓફિસર્ડના એક સદાધ્યાયી મેકોનેક્રાને મોટા પગારે જૂનાગઢ લાવવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે શ્યામજીની બાજુ સાવ બગડી ગઈ. એ બ્રિટિશ મિત્રે જ એમને દગો દીધો અને એ સામા પક્ષમાં જોડાઈ ગયો. છેવટે, પરિણામ એ આવ્યું કે શ્યામજીને

જૂનાગઢમાંથી જરતરફ કરવામાં આવ્યા અને મેકાનેકીને પાછા એની જૂની મોકરીમાં જવું પડ્યું.

જૂનાગઢમાં સ્વામજીની સંપૂર્ણ હાર થઈ એમણે મુંબઈની સરકાર તથા લંડનમાં મેકેટરી ઓફ રોટ ફોર ઇન્ડિયા સુધી લખાણો કર્યાં, પણ તેમાં કાવ્યા નહીં અને એમને ઝેરના દડવામાં કડવા ધૂંટડા ગણી જવા પડ્યા. આથી એમણે ઇંગ્લેન્ડ જવાનું નક્કી કર્યું. ત્યાં જઈને એમણે પોતાને થયેલા અન્યાયની હકીકતો રજૂ કરી હશે એવું અનુમાન કરી શકાય છે. ત્યાં એમને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થઈ હશે કે કોઈ પણ ખ્રિસ્તિય ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસની વ્યક્તિ સામે ગમે તેવા જજરો કેસ હોય તો તેમાં કોઈ પણ હિંદી રાજા કે હીવાન કે સામાન્ય માણસને ન્યાય મળવાની લેણમાત્ર શક્યતા નથી. તેથી સ્વામજીએ પોતાની માલમિલકતની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને ૧૮૬૭ની આખરે પોતાના પત્ની સહિત એ પછી લંડનમાં વસવાટ શરૂ કર્યો.

હિંદી રાજકારણથી લગભગ અલિપ્ત રહેલા સ્વામજીએ હવે હિંદી રાષ્ટ્રીય દેશિયના કામમાં રસ લેવા માંડ્યો, અને તે પણ મોડરેટ (મવાળ) પક્ષમાં નહીં પણ ટિળકના જઠાલ પક્ષમાં. જૂનાગઢના પ્રકરણે આ સ્વમાની, (કોઈક અસિમાની) અને મહત્વાદાક્ષી મનુષ્યના હૃદયને જાગ્રેા કંબ માયો હતો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યારે ૧૮૬૬માં બોઅર (Boer) યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે સ્વામજી કૃષ્ણ વર્માએ બોઅર પ્રજના બચાવમાં અને અંગ્રેજોની વિરુદ્ધમાં બોલવા-લખવાનું શરૂ કરી દીધું.

ખ્રિસ્તિય પ્રજના મહાન ફિલસૂફ લર્જર્ટ સ્પેન્સર, જેણે પોતાની મરીરીયધીર ક્ષિલસૂફી પર અનેક પુસ્તકો લખ્યાં હતાં અને જે યુરોપના એક પ્રખર પ્રગતિશીલ વિચારક ગણાતા હતા તે ૧૯૦૩માં અવસાન પામ્યા ત્યારે કૃષ્ણવર્માએ ઓકસફર્ડ યુનિવર્સિટીને રૂ. ૧૫૦૦૦ મોકલી આપ્યા, એવી શરતે કે એ વિદ્યાપીઠ કોઈ ગણ્યુતા વિદ્વાન પાસે

અભ્યાસપૂર્ણ લાપણ દર વર્ષે કરાવે અને તે લાપણ પ્રકાશન પામે. પહેલું લાપણ જાણીતા ફિલસૂફ ફ્રેડરિક હેરિસને આપ્યું હતું.

આ સ્કોલરશિપને પરિણામે કૃષ્ણવર્માનું નામ આખા ગ્રેટ બ્રિટનમાં તેમ જ કંઈક અંશે યુરોપ તથા દિંદમાં જાણીતું થઈ ગયું.

કૃષ્ણવર્માને બુદ્ધિશાળી, તેજ, દેશભક્તિવાળા જળવાખોરો ઉત્પન્ન કરવા હતા. તેથી તેવા નવજુવાનોને, ટિળક અને અન્ય જહાલ નેતાઓ પસંદ કરે એવા જુવાનોને, ઇંગ્લેન્ડમાં તાલીમ આપવી હતી. તે માટે એમણે પાંચ ‘ટ્રાવેલિંગ ફેલોશિપ’ (દરેક રૂ. ૨૦૦૦ની) કાઢી એ શિષ્યવૃત્તિઓને પણ હર્બર્ટ સ્પેન્સરનું જ નામ આપ્યું. તેની શરત એટલી જ હતી કે એવા જુવાને જે કામ કરવું હોય તે કરે, પણ સરકારી નોકરી કદી કરે નહીં.

પછી એમણે સ્વામી વ્યાનંદના નામની બીજી બે શિષ્યવૃત્તિઓ જાહેર કરી, જે ત્રણ વર્ષ બુદ્ધી અભ્યાસ કરનારને મદદરૂપ થાય. તેની શરતમાં તેમણે થીક ફિલસૂફ સોક્રેટિસનું સૂત્ર મૂક્યું હતું કે ‘જે માણસને અન્યાય તથા ગેરવહીવટની સામે માથું બિચકવું છે તેનાથી સરકારી નોકરીવાત ન થવાય.’

૧૯૦૪ના ડિસેમ્બરમાં કૃષ્ણવર્માએ દિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં જતા સર વેર્ડનબર્નને લખ્યું કે, ‘ બ્રિટિશ સરકારે દિંદીઓ પર હાતકી મીઠા કર નાખ્યો છે. એ સરકાર દિંદની આસપાસના દેશોને છૂટી લે છે (દિંદી પ્રજાને ખરચે) તે કેવળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને વધારવાના સ્વાર્થને ખાતર. જો દિંદીઓ આવા ગરીમનું લોહી ચૂસનાર બ્રિટિશ સરકારનું રાજ્ય બિચલાવી પાડે તો તે યુનો ન ગણાય. આવી રીતે કૃષ્ણવર્માએ પહેલી જ વાર પોતાનો સાચો અભિપ્રાય જાહેર કરી દીધો.

આ પત્ર દિંદના મોડરેટ દિંદીઓને ઝેર જેવો લાગ્યો, પણ જહાલપક્ષના નેતાઓએ તથા હળગે દિંદ જુવાનોએ તેને ઉત્સાહથી

વધાવી લીધો. કૃષ્ણવર્મા આવી રીતે રાજકારણના મેદાનમાં ફેરી પડ્યા !

પંજાબમાં, મદારાષ્ટ્રમાં, બંગાળમાં અને એકંદરે આખા દિલ્હી ભરમાં 'સ્વરાજ્ય, સ્વદેશી અને સરકારી રાજ્યના બહિષ્કાર'નું વાતાવરણ યોગરક્ષમ ફેલાઈ ગયું હતું.

૧૯૦૫ના જન્યુઆરીમાં કૃષ્ણવર્માએ 'ઇન્ડિયન સોસાયલોજિસ્ટ' નામનું અંગ્રેજી માસિક કાઢ્યું. તે આખા દિલ્હીભરમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયું. એ માસિકે દેશભરના નવજુવાનો તથા ગ્રેટ બ્રિટનમાં ભળ્યા નાવતોદિયા દિલ્હી યુવાનોને બ્રિટિશ રાજ્યની સામે બગવો કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. તેમાં એમણે 'દર્જન્ટ' રપેન્સરનો અભિગ્રાહ ટાંક્યો હતો કે, 'જુલમીઓનો સામનો કરવો એ ધૃષ્ટ છે. તેમ ન કરવાથી પારાવાર નુકસાન થાય છે.'

૫મી, કૃષ્ણવર્માએ લંડનમાં 'હોમ-રુલ-પાર્ટી-ઓફ ઇન્ડિયા' રચાવી.

૧૯૦૫ના જુલાઈમાં 'ઇન્ડિયા દાઉસ' રચાયું. આ પ્રખ્યાત મહાનમાં કૃષ્ણવર્માની રહોલરશિષ ભોગવના તથા અન્ય જુવાનો રહી શકે તેમ હતું-પુસ્તકાલય, દોલ ઉપરાંત રમતો રમવા માટે ખુલ્લી જગ્યા હતી. રહોલરોને રહેવાજમવા માટે માત્ર ૧૬ સિલિંગ દર અઠવાડિયે આપવા પડતા. એ કહેવાની બાબે જ જરૂર દોષ કે દિલ્હી સિવરક્ષ ખોડગેટા અને લંડનની કોંગ્રેસના દિલ્હી તથા બ્રિટિશ સભ્યો કૃષ્ણવર્માની પ્રવૃત્તિઓ તરફ ખીક અને ધૃષ્ટાની દૃષ્ટિથી જોતા હતા; પણ માત્ર સાતઆઠ મહિનાની અંદર કૃષ્ણવર્માએ એક નીકર સ્પષ્ટરક્તા તથા જુવાનોને ઉત્તેજન આપનાર લેખક તરીકે જદ્દ જજરી નામના મેળવી હતી.

એમના માસિક 'સોસાયલોજિસ્ટ'માં એવા લેખો અને દુકરાઓ આવતા હતા, જે વાંચવાથી દિલ્હી યુવકો કોંગ્રેસની નરમ પાચી

ભિખારી માંમણીઓને તુચ્છકારી કાઢના દેના, પણ એક પ્રસંગે કૃષ્ણવર્માએ ૨૫૪ લખ્યું હતું કે પોતે દિસક લડતની સૂચના કદી નહોતી કરી.

૧૯૦૬ની આખરે કલકત્તામાં દિંદી કોન્ગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું તેમા પ્રમુખ દાદાભાઈ નવરોજી હોવા છતાં કરાવેા સરકારના બહિષ્કાર સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વગેરેના પસાર થયા મોડરેટોની દ્વાર થઈ અને ટિળક તથા બિપિનચંદ્ર પાલનો ડકા વાગ્યો તેના પડધા લડનમા પડયા અને કૃષ્ણવર્માએ નરમ મવાળ પક્ષને ખૂબ જિતારી પાડ્યો.

કૃષ્ણવર્માએ વધારે શિષ્યવૃત્તિઓ કાઢીને અનેક દિંદી યવાનોને લડનમાં તાલીમ આપી હતી એમજે અનેકની મુસાફરીનો ખર્ચ આપેલો. પેરિસના વેપારી સરદારસિંહ રાણાએ ૪૫ ચારખાંચ શિષ્યવૃત્તિઓ આપેલી ૧૯૦૭માં કૃષ્ણવર્માએ ભારતદેશમાં જ સગીન કામ થાય અને નાની પુરિતકાઓ દ્વારા સ્વરાજ્યના વિચારનો પ્રચાર આમવર્ગમાં થાય તેટલા માટે વધારે નાણા મોકલવાનું ટિળક, લજપતરાય અને બિપિન પાલને લખ્યું.

૧૯૦૭ના પાછના ભાગમાં લજપતરાય અને અશુતસિંહને પકડીને કેદ મ્યાં હતા આખા હિંદ દેશમાં હવે જહાલ પક્ષ (એક્સ્ટ્રીમિસ્ટ) ના નેતાઓની પકડાપકડી આવી હતી ■ ડનમાં ઇન્ડિયા હાઉસના નવજીવાનોએ અને ખાસ કરીને સાવરકરે બ્રિટિશ રાજ્યના જુલમ સામે પોકાર જાહેર્યો હતો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં દિંદના સેક્રેટરી ઓફ ગ્રેટને પૂછવામાં આવતું હતું કે કૃષ્ણવર્માને આટલો બધો પ્રચાર શા માટે કરવાની છૂટ આપી છે ? લડનના 'ટાઈમ્સ'માં પણ દિંદીઓના 'કાવનરા'ને દાખી દેવાની ભલામણો થતી હતી ઇન્ડિયા ઓફિસ અને બ્રિટિશરોમાં હવે કૃષ્ણવર્મા પર તૂટી પડવાને તૈયાર થયું હતું.

માદામ કામાએ લજપતરાય પર થયેલા અન્યાય પર કડવો લેખ લખ્યો હતો. દિંદી જીવાનોના રોદાણ ઇન્ડિયા હાઉસ પર બ્રિટિશરોના સખત

જાપતો હતો હવે મોશ્યાલોનિસ્ટની ઓફિસમાં પોલીસ આવવા લાગ્યા
કૃષ્ણવર્મા સમજી ગયા કે હવે જો પોતે લડનમાં રહેશે તો પોતાની
ધરપકડ થશે મર ની પેઠે છેલ્લી ધડી સુધી પોતાના મિત્રોની માથે
રહેવાને બદલે જૂન મહિનામાં (૧૯૦૭) એ પેરિસ રહેવા માટે જાણી
ગયા

સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા એક અત્યંત ગરીબ જાપનો હોમ્લો હતો
પોતાની બુદ્ધિથી એ લખ્યો એની હોશિયારીથી એને મુળર્ષ જવાને
લાભ મળ્યો ત્યાં એણે હિંદુ શાસ્ત્રોનો ધણો જીડો અભ્યાસ કર્યો ૨૦
વર્ષની વયે એણે દેશભરમાં આર્થ સમાજના ધાર્મિક તથા સામાજિક
સુધારાઓનો પ્રચાર સરકૂત જાનામાં કરીને ગ્રામી દયાનંદને ખુશ કરી
નાખ્યા પોતાની કેવળ હોશિયારીથી જ એ ઓક્સફર્ડમાં લખ્યો અને
પેરિસ્ટર થયો માત્ર કમાણી કરવાના હેતુથી એણે ત્રણચાર દેશી રાત્રીમાં
નોકરી કરી નાણા સમ્રાટની જાગૃતમાં ધડી જ હોશિયારીથી એણે
પુષ્કળ ધન મેળવ્યું

જૂનાગઢમાં એની આખો ખૂની ગર્ષ અને એણે જોયું કે છેવટે
હિંદીઓ શુભામ છે અને અંગ્રેજોની વાત જ સાચી મળ્યામ છે એ
૧૮૯૭ થી ૧૯૦૭ સુધી લડનમાં રહ્યો હિંદ દેશને સ્વરાજ્ય મળે તે
માટે હાલો અને આજીજીથી કાર્ષ વળવાનું નથી તે સમજી ગયો

૧૯૦૫માં ઇન્ડિયન સોશ્યાલોનિસ્ટ " માસિક પ્રાદીને તેમાં
હિંદીઓને સ્વરાજ્ય છીનવી લેવાની સનાહ આપી હિંદમાં સ્થિતિશીલોનું
રાજ્ય ચાલતું હતું તે કેવું રાક્ષસી છે તે સપૂર્ણ રીતે સમજાવ્યું એ
માસિકે માત્ર નહીં વર્ષની અંદર લડનમાં અને દિવસરમાં અમત્સારિક
પ્રચાર કરીને દેશને જાગૃત કરી નાખ્યો ! પણ એનામાં લડાયક અને
બહાદુર ગોહાનું વીંચ નહોતું અને તેથી રજીમેદાન તથા પોતાની સાથે
કામ મરતા તાથીઓને ધાડીને એ પેરિસ રહેવા માટે નમી ગયો

૧૯૦૭ની આખરે સુરતની કેંગ્રેસમાં જવાય અને મનાત ૫૬
વચ્ચે સખત મતનો ચર્ચા મયો અને કેંગ્રેસનું અધિવેશન મળી રાખ્યું

નહીં હિંદ દેશમાં તેમ જ લડનમાં જહાલ પક્ષકારો હવે વધારે જળરી ઝુબેશ લેવાથી રહ્યા હતા.

૧૯૦૬ના જુલાઈમાં ઇન્ડિયા હાઉસમાં રહેતા એક વિદ્વાન દિદી જુવાન-મદનલાલ લી ગરાએ સર કર્જન વાઈલી (સરકારી હિંદ ઓફિસના જુલમગાર અધિકારી) નુ ખૂન કર્યું એટલે ઇન્ડિયા હાઉસનાં સચાલિકા માદામ જીમાં તથા બધા જુવાન વિદ્યાર્થીઓ વખતસર એતીને પેરિસ આપ્યા ગયા હવે આ જુવાન રતોથી અભ્યાસ કરી શકાય તેમ હતુ નહીં ન જવાય હિંદ દેશ ન જવાય ઇંગ્લેન્ડ અને આ દરેકને એકબેા કૃષ્ણવર્મા પોપી શકે નહીં.

આ જુવાનો અનહદ દુઃખ સહન કરીને પોતાની જિંદગી યુરોપ કે અમેરિકામાં ગાળીને ખતમ થઈ ગયા, પણ જિંદગીભર તેમણે દેશસેવામાં પોતાની શક્તિ ખર્ચી આ પ્રસંગને દુ શ્યામજી કૃષ્ણવર્માના જાહેરજીવનના અત જોવા ગણુ છુ પેરિસમાં રહીને પણ ધણા વર્ષો-૧૯૨૨ સુધી એણે પ્રચારકામ આનુ રાખ્યુ હતુ પણ હવે એના વિચારો કે સલાહની કિમત ધમી ગઈ હતી.

૧૯૧૦ કે ૧૯૧૧માં દુ એમની અને શ્રીમતી બાનુમતી સાથે જન્મવા ગયો હતો, પણ તે વખતે મારા મનમાં એમને માટે આદર-ભાવ ઓઠો હતો, પણ માત્ર ત્યાં હતી કારણ કે ૧૯૦૫થી ૧૯૧૧ સુધી એણે પોતાની બધી શક્તિ અને પુષ્કળ ધન હિંદ દેશના રનાત ગ્ય માટે વાપર્યા હતાં એમણે પુષ્કળ કાર્તિ પણ મેળવી હતી એમનામાં ટિળક, લજપતરાય અને પછીથી હજારો હિંદીઓની પેઠે શહીદ થવાની કિમત નહોતી ૧૯૩૦માં જીન્દગીમાં એ મૃત્યુ પામ્યા.

આવુ હતુ એમનુ જીવન-એ જીવનમાં અનેક અતિ ઉજ્જવળ પાસા હતા, પણ તેની સાથે નીચતા પણ હતી.

વર્ષો પછી જ્યારે આપણે એ જીવનનો વિચાર કરીએ છાએ ત્યારે જરૂર એમ લાગે છે કે હિંદ દેશના મુકિન-સગ્રામમાં કૃષ્ણવર્માએ યશસ્વી ભાગ લાજળ્યો હતો.

મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ

પ્રશ્ન : તમારે સયાજીરાવ મહારાજ સાથે સારો ગાઢ પરિચય હતો તે શી રીતે થયો ?

ઉત્તર : મારા પિતા વડોદરાના રાજકુટુંબના દાકતર હતા અને ૧૮૮૭માં જ્યારે હું માત્ર દસ વર્ષનો હતો ત્યારે અમારે રાજમહેલની પાસેના એક બગીચામાં રહેવાનું થયું. તેથી અમે, મારા ભાઈ અને હું, વારંવાર રાજમહેલમાં હરનારના, જમના અને ખેલતમાશા જોવાને જતા.

આવી રીતે આખા રાજકુટુંબ સાથે અમારો સારો પરિચય થઈ ગયેલો.

વર્ષો પછી હું વિશેષ જઈને દાકતરી ઉપાધિઓ લઈને પાછો આવ્યો અને વડોદરાના મોટા દવાખાનામાં દાકતર નિભાયો.

મહારાજને પોતાની પ્રજાને પ્રગતિશીલ બનાવવી હતી, તેટલા માટે તેમણે આખી પ્રજા માટે મફત તથા ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની યોજના અમલમાં મૂકી. આવા સમાજસુધારાના પ્રયત્નો વિચારપ્રચાર કરવા માટે મહારાજ મારા જેવા નવજુવાનોની વારંવાર સલાહ-મદદ લેતા. તેની પહેલાં તેમણે બાળલગ્ન-પ્રતિબંધક કાયદો પસંદ કર્યો હતો.

ન્યાયતંત્રનો જોગવાવન રાખતાં પોતાના અમલદારો તથા પ્રજાજનો

સહભોજન કરે એવી તેમની મહેચ્છા હતી એ જમાનામાં (૧૯૦૨) સ્ત્રીઓ પડે પાળતી. આગળ પડતી સ્ત્રીઓ ક્ષત્રજમાં એકઠી થાય અને બીજી સ્ત્રીઓને હરવા-કરવાની છૂટ લેવાનું સમજાવે તેટલા માટે એક ક્ષત્રજ પણ સ્થાપી હતી. થોડાં નવા વિચારના પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોના સ્ત્રીપુરુષો એકઠા મળે, રમે, ફરે અને સાથે જમે એવી પણ તેમની મહેચ્છા હતી.

આ દિવસોમાં કાર્મ પણ હિંદુ દંપતી ચાલતાં ફરવા જતાં નહીં, તેથી અમારે રાજમહેલમાં ઘણી વાર જવાનું થતું તેમાં મેં પહેલ કરેલી સસારસુધારાના અનેક પ્રશ્નોનો ઉકેલ કેવી રીતે કરવો તેની ચર્ચા કરવા માટે મહારાજ થોડા સ્ત્રીપુરુષોને બોલાવતા, તેમાં અમારું સ્થાન હતું થોડા વર્ગ પછી, હું નાની વયના હોવા છતાં, રાજકુટુંબનો દાકતર થયો અને અને એ કુટુંબની સાથે પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા કરવાનો તથા મોટરમાં આપણા દેશગરમાં ફરવાનો લાલ મળ્યો.

ત્રણ વર્ષ સુધી ફરેજ સાથે રહેવાનું, ખાવાનું, રખડવાનું, પર પ્રાંતના તથા પરદેશના ઉત્તમ આગેવાનોને મળવાનું, પુસ્તકો વાંચીને અનેક વિષયોની ચર્ચામાં ભાગ લેવાનું થયું તેને લીધે અમારો અરસપરસ પરિચય ગાઢ બની ગયો મહારાજશ્રીને તેમ જ મને તીવ્ર મહેચ્છા હતી કે આપણા દેશની પ્રજાને ઉજાત તથા પ્રગતિશીલ કરવી. યુરોપ એશિયાના દેશોમાં ફરતી વખતે હું જ્યાં ત્યાંના પ્રગતિશીલ અને વિશ્વવવાદી આગેવાનોને મળતો અને બધી માહિતી રાજ્ય પત્રીને આપતો.

પ્રશ્ન : હવે તમે મહારાજની કૌમારવસ્થા તથા યુવાવસ્થાની થોડી માહિતી આપશો ?

ઉત્તર : તમે વડોદરા રાજ્યના વતની છો તેથી જાણુતા જ હશે કે સયાજીરાવ મહારાજનું કુટુંબ ઠીક ગરીબ હતું અને નાસિક જિલ્લાના એક નાના પછાત ગામડામાં રહેતું હતું.

એમના પિતા અને સગાસંબંધીઓ મામૂલી ખેતીનો ધંધો

કરના હતા એમના પિતા દામાજીરાવ ગાયખાડ (જીજી)ના બાઈ પ્રતાપરાવના વંશ જ હતા.

સયાજીરાવનું સાચું નામ ગોપાળરાવ હતું પણ જ્યારે એ મદારાજની તરીકે પસંદ થયા ત્યારે તેમને સયાજીરાવ (જીજી)નું નામ આપવામાં આવેલ ગોપાળરાવને થોડું લખનાં-વાચનાં આવડતું હતું વડોદરામાં એમને ૭ વર્ષ સુધી ઉત્તમ શિક્ષકો દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું અને રાજકારભારના બધા વિષયો શીખવવામાં આવ્યા એમને શારીરિક તાબીબ આપીને સગીન શરીરના બનાવ્યા હતા ૫૦-૬૦ માઈલની ઘોડેચારી એમને મન એક રમનની વાત હતી ગાયકવાડોને મુઠાવેખ 'જન ધર જન તખ્ત' કે એ જાણીતી વાત છે

પ્રશ્ન . હવે સયાજીરાવ ગાયખાડના જીવનકાર્યના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ અમને સંભળાવશો ?

ઉત્તર : વીસમી સદીની શરૂઆતથી જ મદારાજની પ્રતિષ્ઠા એક મહાન દેશભક્ત, સ્વાતંત્ર્યપ્રિય, નીકર રાજવી તરીકે જામી ગઈ હતી. ભારત દેશના સર્વે મોટા રાજા-મદારાજ કે નવાબ કોંગ્રેસથી જડકીને દૂર નાસતા હતા તેવા સમયે અમલવાદની કોંગ્રેસ (૧૯૦૨) તથા કનકતાની કોંગ્રેસ (૧૯૦૬)ની સાથે ભરાયલાં ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનો એમને હાથે ખુલ્લા મુકાબાં હતાં, જે વખતે એમનાં ભાષણોમાં બ્રિટિશ સરકારની આર્થિક તથા ઔદ્યોગિક રાજનીતિ પ્રત્યે ધણી સખત ટીકા કરતાં એ અચકામા નહોતા એમણે કોંગ્રેસના અવિવેચનમાં આમ ત્રિન મુદ્દરથી તરીકે દાખરી પણ આપેલી

જે જમાનામાં કોંગ્રેસ તરફથી મક્કત અને ફરજિયાત કેળવણીના હરાવોને બ્રિટિશ દિંદી સરકાર લાત મારતી હતી તેવા દિવસોમાં આખા વડોદરા રાજ્યમાં એવી કેળવણી સયાજીરાવે દાખલ કરેલી (૧૯૦૬)

છેક ૧૮૯૩માં એમણે નવસારી જિલ્લાનાં જમીનોમાં વસેલા રાનીપરજો-ચોધરા, હુડીઆ, ગામીન વગેરેને માટે બોર્ડિંગ, સ્કૂલો

ઠાઠી અને થોડા વર્ષો પછી તેવી જ એક સૂક્ષ્ણ છોકરીઓ માટે ઠાઠી. વીસ વર્ષ પછીથી આવી એક શાળા બ્રિટિશ ગુજરાતમાં નીકળેલી.

વડોદરા રાજ્યમાં વસ્તી ગુજરાતીઓની હતી પણ રાજ્યકર્તાઓ મરાઠા હતા ધણો રાજકારભાર મરાઠી ભાષામાં અને મોડી લિપિમાં થતો હતો સયાજીરાવે તે બદલીને ગુજરાતી ભાષાને રાજભાષા કરી નાંખી

આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં એમણે હિંદી ભાષાને પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળાઓમાં સ્થાન આપ્યું હતું

ગામડાઓમાં તેમ જ શહેરના ગરીબ લક્ષ્ણોમાં જે છોકરાઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હોય છે તેમને પછીથી સહેલાં પુસ્તકો વાચવા માટે મળતા નથી, તેથી એ બધા અશિક્ષિત બની જાય છે

આ વિષય સ્થિતિ ટાળવાને માટે એમણે પુસ્તકાલયો તથા વાચનાલયો સ્થાપ્યા વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલયોની યોજના માત્ર દિવસોમાં નહીં પણ પરદેશમાં પણ વખણાતી હતી છેવટના દિવસોમાં એ રાજ્યનાં ૩૦૦૦ ગામગામડાઓમાંથી ૧૪૦૦ ગામોમાં પુસ્તકાલય-વાચનાલય નીકળ્યાં હતાં બાકી રહેલા ગામડાઓમાંથી ધણાં તો જ ગયમાં છૂટા-છવાયાં મૂપડાઓના વસવાટ અને નેસડા હતા

સ્વભાષા માટે એમને એવો જબરા આગ્રહ હતો કે બધા ખાતા (ડિપાર્ટમેન્ટ)ના લખાણો સુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં કરવાં પડતા અને તેને માટે એક રાજકોષ તૈયાર કરાવ્યો હતો જે વધારે સ્પષ્ટતાને માટે અગ્રેજી શબ્દો વાપરવા પડે તેમ હોય તો તેનો ગુજરાતી પર્યાય લખીને તેની પાછળ કૌસમાં અગ્રેજી શબ્દ વાપરવાની છૂટ હતી—આજે હિંદુ સ્વતંત્ર થયાને દસ વર્ષ વીતી ગયા છતાં આપણી લોકસભામાં અગ્રેજી ભાષા વપરાય છે અને રાજવહીવટના સેક્રેટરીવાલો, પેટા સમિતિઓના હેવાલો વગેરે લખાણો અગ્રેજી ભાષામાં ઝાપવામાં આવે છે, વડોદરામાં તેમ નહોતું

પ્રશ્ન. : મહારાજાએ જે અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું મહાન કાર્ય કર્યું તે તમે કેમ કહેતા નથી ?

ઉત્તર : આ દક્ષીણને હું જૂતી ગણું નથી. દરેક તમને હું બે મદત્તની બાનતો જણાવીશ. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે હિંદી પ્રજાજનોને મુનિસિપાલિટીઓ, લોકલબોર્ડ તથા ધારાસભામાં થોડા કંઈ હજી મેળવવા માટે કેટકેટલો પરિશ્રમ વેદવો પડ્યો હતો ? વડોદરામાં તો માની ન શકાય તેવું જન્યું છે. પ્રજાની માંગણીથી નહીં પણ તેની પહેલાં, વડોદરામાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ (ગ્રામપંચાયતો, તાલુકાપંચાયતો અને પ્રાંતપંચાયતો) સ્થાપનામાં આવી. ત્યાર પછી ધારાસભા પણ આવી. વડોદરાની પ્રજાનો ઉત્સાહ કંઈક મંદ હોવાના કારણે એ સમાનો વિકાસ ઓછો થયો તે વાત સાચી છે.

ખીજે મદત્તનો પ્રશ્ન અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો મહારાજાએ પચાસ વર્ષ પહેલાં હાથમાં લીધો હતો. તેમણે અસ્પૃશ્યો માટે શાળાઓ કઢાવી.

પહેલાં પહેલાં તો તેમાં મુસ્લિમ શિક્ષકો મૂકવા પડતા. જે સર્વજ્ઞ હિંદુઓ એવી શાળામાં કામ કરે તેમને વધારે પગાર આપવામાં આવતો. તેમને માટે અનેક જાનાલયો કાઢ્યાં. જાહેર મેળાવડા કે સભાઓમાં તથા દરબારમાં અંત્યજો (વડોદરામાં આ શબ્દ વપરાતો હતો) ને સ્થાન આપ્યું, એટલું જ નહીં પણ અંત્યજોને પાયરણા પર બધાની સાથે જ બેસાડવામાં આવતા હતા.

એમણે પૂંજનથી એક આર્યસમાજ પ્રચારકને ખાત્ર આ કામ માટે રોક્યા હતા. એમણે આંગેકરને શિષ્યવૃત્તિ આપીને લાલ્લાબા (દિંદમા તેમ જ અમેરિકામાં.) અને પછીથી મોટી નોકરીએ રાખેલા. સ્વામી દયાનંદ સસ્ત્રવતી તથા માંધીજીની સાથે એક હરેજીમાં એમનું નામ લખિયનો ઇતિદાસ મૂકશે—જો ઇતિદાસ પ્રામાણિક હશે તો !

ત્રીજે મદત્તનો પ્રશ્ન સ્ત્રીઓના સર્વાંગી વિકાસનો હતો. બાળ-લમને લીધે છોકરીઓને નાની વયે શાળાઓમાંથી ઉઠાવી લેવામાં આવતી

હતી, તેથી મહારાજએ છેક ૧૯૦૪માં બાળલગ્ન-પ્રતિબદ્ધ કાયદો અમલમાં મૂક્યો. એમણે સ્ત્રીઓનાં મંડળોને ઉત્તેજન આપ્યું. સ્ત્રી-ઉદ્યોગાલયો કાઢ્યાં. એવાં ઉદ્યોગાલયોમાં કામ કરી શકે તેવી શિક્ષિકાઓને તાલીમ આપવા માટે વસ્તીગૃહ અને વર્ગો કાઢ્યા.

છેક ૧૯૧૦માં સિવિલ મેરેજનો કાયદો કરીને જુદી ન્યાનનાં સ્ત્રીપુરુષ લગ્ન કરી શકે તે માટે સગવડ કરી આપી વર્ષો પછી લગ્નવિચ્છેદ તથા વારસાને લગતા કાયદાઓ—બ્રિટિશ હિંદની પહેલાં—પસાર કરાવ્યા.

અને એથી મહત્વનો પ્રશ્ન શારીરિક સુધારણાનો હતો. શાળાઓમાં તેમણે વ્યાયામશાળાઓ કાઢાવી તથા તેને માટે શિક્ષકોને તાલીમ આપવાના વર્ગો છેક ૧૯૦૦માં કાઢ્યા. આ ચાર બાગતો હું વીસરી ગયો નહોતો. પણ મેં છેવટની ચર્ચા માટે રાખ્યા હતા સયાજીરાવ મહારાજ કેટલા દૂર દેશી હતા તે તેના પરથી સમજી શકાશે.

તમે જાણતા જ દેશી કે મેં વડોદરાના રાજધારણાર પર સખત ટીકાઓ વર્ષો સુધી કરી છે પણ જ્યાં યશ ધટે છે ત્યાં યશ આપવો જ જોઈએ.

પ્રશ્ન . હવે છેવટે તમે સયાજીરાવના ચારિત્ર્યગુણ વિશે થોડું કંઈ કહેશો ?

ઉત્તર . જે પચીસે વર્ષો મેં એમના નિષ્ઠ સપર્કમાં ગાળ્યા હતા તે વખતની જ દકાકતો હું આપી શકીશ.

મહારાજ ધણા મહેનતુ હતા અને દરેકને કલાકો સુધી, નિયમિતપણે, અમલદારો સાથે કામ કરતા. બધા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરતા.

નાનામાં નાની વિગતોમાં ઊતરવાની તેમને ટેવ હતી એ બુદ્ધિશાળી તો હતા જ. દરેક પ્રશ્નનું રહસ્ય સમજી જવા છતાં એ ઉતાવળીઆ હુકમો કાઢતા નહીં એમની રમરજુશક્તિ ધણી સારી હતી. ગામડાના જે જે આગેવાનોને એ મળ્યા હોય તેમને કદી જૂલતા નહીં. એમને

અવગણ્યા તથા કૂચપણની ધણી ચીક દત્તી એમને પોતાની જવાબ-
દારીનું જ્ઞાન હતું અને અમલદારો પાસેથી મળત કામ લેતા.

અવગણ્યા તથા ચિનનના પતિજાએ એમનું વ્યક્તિત્વ ધણું જ
પ્રભાવશાળી હતું એ કદી પોતાનો મિત્રજી જોતા નહો અને કોઈને
એમણે કડવો ચમકે ક્ષણે હોય એવું કું જાગતો નહી. ત્યાં જરૂર પડે
ત્યાં એ સિદ્ધા કરી શકતા.

એમનામાં અજબ સાગઈ હતી અને એમનો પહેરવેશ સાદો હતો,
જો કે દરગાર જેવા પ્રસંગે એ કિંમતી પોશાક અને ઘડેલા પહેરના.
વર્ષો સુધી એ (દિલ્લેશમાં) ઝીંગો ચાલ્યો કરતા એ બીડી ફૂંકતા
નહો, પાન ખાતા નહો, (મરાઠા સ્ત્રીપુરુષોને પાન ચાવવાનું વ્યસન
હોય છે) અને દારૂ પીતા નહો એમના ખાનગી ટેમન પર જે સેફોને
દારૂ પીવાનો વાધો ન હોય તેવાને પણ દારૂ પીરસાતો નહો.

એમના લાપજો સીધાસાદા હતાં જતા માહિતીપૂર્ણ હતાં એ
પૂર્વતૈયારી કર્યા વિના ચાર લાપામાં છુટથી બોલી શકતા હતા—
ગુજરાતી, મરાઠી, અંગ્રેજી અને હિંદી

કોઈ પણ મનુષ્ય સર્વગુણસપન્ન હોતો નથી સપાશ્વરાનમાં કેટલીક
નમગાઈઓ હતી એમણે કોઈ પણ સમાજે અમલદાર કે પ્રજાજનમાં
વધવાસ મૂખ્યો નહોતો એમને એક પણ મિત્ર નહોતો.

મહારાણી તથા પોતાના છોકરાંઓની સાથે પણ એ 'મહારાજ'
હતા કોઈના પણ સારા કામની કદર કરવામાં એ ઢીલ કરતા ૧૯૧૨
સુધી એ ધણા ઉત્સાહી અને પ્રગતિશીલ રહ્યા બીજાં દરેક વર્ષ સુધી
એમણે રાજવહીવટ સાંગે ચલાવ્યો પણ ૧૯૨૨ની સાલથી એટલે ચાળીસ
વર્ષ નેટલા લાગા સમય સુધી નબકારતાર સલાખ્યા બાદ એમનું
શરીર તથા મન યાદી મર્ધા ૧૯૩૬માં એટલે છોતેર વર્ષની વયે એમનું
અવસાન થયું.

વડોદરા રાજ્યના પ્રજાજનો મહારાજ સયાજીરાવના રાજકારભારને તથા એમણે પ્રજાકલ્યાણના કાર્યોમાં કરેલાં કામોને સંભારીને વખાણ કર્યા કરે છે.

જ્યારે મહારાજના અવસાનના સમાચાર પ્રગટ થયા ત્યારે એમના રાજ્યના પ્રજાજનો શોકમાં ડૂબી ગયા, અને વડોદરા શહેરમાં લગભગ બે કલાક પ્રજાજન હશે કે જેની આંખમાં આંસુ આવ્યા નહીં હોય.

સયાજીરાવ અને માલવીયજી

એક પ્રમુખ મદનમોહન માલવીયાજી મદારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડને મળવા આવ્યા હતા અને આ બંને મહાપુરુષો વચ્ચે જે વાતો થઈ હતી, તેનો ભાવાર્થ અહીં આપ્યો છે. એમનો મિલાપ થયો ત્યારે મારા સિવાય બીજી કોઈ ત્યાં હાજર નહોતું તેથી આ દફતરમાં આજ સુધી પ્રમુખ થઈ નહીં જ હોય વર્ષ ૧૯૧૧નું.

*માલવીયાજી એક શિષ્યુસ્ત વિચ્છિન્ન કુટુંબમાં જન્મ્યા હોઈને તેમણે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રનો ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો હતો. બજીવામાં ધણી હોશિયાર હતા અને તેઓ વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કર્યા પછી અલ્લાહાબાદમાં એક નામાકિત વકીલ તરીકે પ્રખ્યાત થઈ ગયા હતા. કમાણી પણ મુશ્કેલ કરી હતી.

વકીલાતની રાશ્ચાનથી જ તેમણે પ્રજાસેવાનાં કામો ઉપાડી લીધાં હતાં. હિંદુ ધર્મને પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે બનારસમાં મિસિસ એની બિસપ્ટે જે હિંદુ કોલેજ કાઢી હતી તેને ખીલવવા માટે માલવીયાજી તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા હતા.

રાષ્ટ્રીય મહાસભા (કોંગ્રેસ)માં જોડાયા પછી થોડા જ વખતમાં ઉત્તર પ્રદેશના એક આગેવાન બનેલા. એમનામાં સાચી નિર્મળ દેશ-લાકિત હતી. શુદ્ધ સરળ હિંદી બોલ્યા પર તેમણે પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું.

* ખરો શબ્દ છે માલવીય=માળવાના, પણ એ કહેવાતા હતા માલવીયાજી

અને એ જટાદાર વક્તા હોઈને ઓતાજનોને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખતા. એમણે દિંદી લાપાનો પ્રચાર કરવામાં આગળ પડતો રસ લીધો હતો.

કાંઈક રૂઢિચુસ્ત, પ્રખર ધર્મનિષ્ઠ સજ્જન તરીકે તેમની નામના યઈ હતી તેથી આખા દેશના રાજા મહારાજાઓ અને લક્ષ્મીપતિઓ—ખાસ કરીને મારવાડીઓમાં એમની કીર્તિ સાતમે આકાશી હતી.

પાટનગરની ધારાસભા (કલકત્તા)માં માલવીયાજી સભાસદ હતા અને ફિરોજશાહ મહેતા તથા ગોખલે મહાશયના સાથી હતા એ બંને દેશનેતાઓની જેમ માલવીયાજી પણ કેંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. એમનામાં વક્તૃત્વશક્તિ તો હતી જ પણ તે ઉપરાંત એમની વાણીમાં મૃદુતા હતી. બાહોશ વકીલ હોઈને એમનામાં ફલીસો કરવાની અજબ કુનેહ હતી.

એમનું જીવન ધાર્મિક જ સાદું અને પવિત્ર ગણાતું હતું. સરકાર તેમ જ પ્રજામાં એમને માનભરતો મળતા હતા.

બનારસની હિંદુ કોલેજની સાથે સાથે તેમને હિંદુ ધર્મ તથા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવાના ઠોડ જાગ્યા હતા, અને તેમણે હિંદુ યુનિવર્સિટી કાઢવા માટે જુદા જુદા વિષયોની કોલેજો કાઢવા માઢી હતી—લાંબા કાળની જનસેવાને પરિણામે એમની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રતિભા એટલા વધી ગયા હતા કે એ જ્યારે કોઈ રાજા મહારાજા, નવાબો કે શેઠીઆઓ પાસે નાણા માગતા ત્યારે તેમને કોઈ ના પાડતું નહીં, નવાઈ જેવું એ હતું કે એમણે વડોદરાના સયાજીરાવ મહારાજાને હજી સુધી પકડ્યા નહોતા.

સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમનાથી ચઢી ગય એવી કાટિના દેરાસકત અને પ્રજાવત્સલ મહાશય હતા.

શિક્ષણથી જ પ્રજાની ઉન્નાતિ યશે એવું એ માનતા હતા. આપણી કોંગ્રેસ દર વર્ષે બ્રિટિશ હિંદ સરકારને વિનતી કરતી હતી કે પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત કરે, તે માગણી સ્વીકારાતી નહીં, જ્યારે

આખા દેશમાં કાઠપિણ સ્થળે આવી સમયક નહોતી, ત્યારે સયાજીરાવે વડોદરા રાજ્યમાં ભાગે પર્યે તેનો અમલ કરવા માડયો પદાડા પર, જગનોમા અને પાન પ્રદેશોમાં અદિવાસીઓ માટે એમણે બોર્ડિંગ-સ્કૂલો કાઢી

વડી ધારાસભામાં પ્રજાવર્ગના નેતાઓ ફિરોજશાહ મહેતા, ગોખલે મદાશય વગેરે જે મેળવી રાખ્યા નહોતા તે સયાજીરાવે કરી મનાયુ આ પ્રયોગમાં બાળનમની પ્રથા નાનરૂપ હતી તેથી તેમણે બાળમ પ્રનિમધક કાયદો અમલમાં મૂક્યો અસ્પૃશ્યો માટે એ કંડો શાળાઓ, શિષ્યવૃત્તિઓ, હોસ્ટેનો એમણે ચાખ્યા ગરીબ છોખલોને ભણવા માટે નેર્ષતી સામગ્રીઓ-ચોપડીઓ વગેરે તે સરખર પૂરી પાડતી આખા રાજ્યની પ્રજા માટે લાયબ્રેરીઓ કાઢી, માન મોટા ગામોમાં જ નહિ પણ ગામડે ગામડે ૩૦૦૦ ગામડામાં ૧૪૦૦ પુસ્તકાલય કે વાચનાલયો કાઢ્યા (ખીજ ગામડા અત્યંત નાના હતા)

માતવીઆજીને હિંદુ યુનિવર્સિટી કાઢવા માટે ૧ કંગડ રૂપિયા નેર્ષતા હતા ૧૯૧૧માં એ રકમ મળવર મેળી ગણાતી હતી, માતવીઆજીની આબરુ એવી હતી કે એ કહી કાઠની પામેથી ખાલી હાથે પાછા ફરતા નહિ કાત્ય કે એમણે હિંદુ પ્રજા, હિંદુ કામ તથા હિંદુ ધર્મ માટે ધણુ કર્યું હતું

મહારાજ સયાજીરાવ ધણા પ્રગતિશીલ વિચારોના હતા અને માતવીઆજી દરદ મેશ હિંદુ હિંદુ મ્યાં કરતા હતા ત્યારે સયાજીરાવ કહેના હતા કે આપણા દેશમાં કહેડો મુસ્લિમો છે ખ્રિસ્તીઓ છે પારસી છે અને હિંદુઓએ તિરમ્મરેલા મગડો અત્યંત [અસ્પૃશ્ય] પણ છે આપણે સૌને સમવડો આપવાની છે

૧૯૧૧માં સયાજીરાવ અહમદનગર અત્દાનાઈ ગયા હતા ત્યારે માતવીઆજી એમને મળવા ગયા આ બે મદાશયો વચ્ચે જે ચર્ચા ચર્ચ તેનો દૂડો ભારાર્થ આ પ્રમાણે હતો

મીઝજ—પુસ્તીની (ખજર અતર પૂજવાની) વિધિ પૂરી થયા પછી મહારાજાએ કહ્યું —

સયાજીરાવ—હવે બોલો સાહેબ, આપને શું કહેવું છે ? હરમાવો.

માલવીઆજી—હું તો માત્ર હિંદુ યુનિવર્સિટીની યોજના આપને સમજાવવા માગુ છું આપની સેવા આખા જગતમાં સૌ કાઈ જાણે છે હું આપની પાસેથી સક્રિય મદદ ઇચ્છુ છું

એમ કહીને એમણે વિદ્યાપીઠની યોજના સમજાવી ધ્યેય, આદર્શો શીખવવાના ગુણ ગુણ વિષયો વગેરેની ચર્ચા કરીને ચૂપ બેસી રહ્યા એમણે આશરે ૧-૨ લાખ રૂપિયાની આશા રાખેલી [આજના પાંચ દસ લાખ જેટલા]

મહારાજા થોડીવાર વિચાર કરીને બોલ્યા.

સયાજીરાવ—ઠીક સાહેબ, હવે મને કહો કે તમે મારી પાસેથી કેટલી રકમની આશા રાખો છો ?

માલવીઆજી—અમારે બ્રાહ્મણ (હિંદુ) બૌદ્ધ, જૈન વગેરે ધર્મોત્તુ ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સરોધન કાર્યો કરાવવા છે અને તેને માટે અધ્યાપકો, અને દરેકને માટે મહત્ત્વનીશી નીમરા પડશે, તેમ જ સારુ પુસ્તકાલય પણ યોજવું પડશે તેથી અમને સહેજે બે ત્રણ લાખ રૂપિયાની જરૂર પડશે

સયાજીરાવે થોડા વખત સુધી વિચાર કર્યો અને પછી ઉત્તર આપ્યો .—

મારૂં માલવીઆ ! આપ જાણો છો કે મારી તિજોરી એ મારી પ્રજાની છે આપ જાણતા જ દરેક કે અમે વડોદરા રાજ્યની પ્રજાનાં હક્કોમાં માટે જે જે કામો ઉપાડ્યાં છે તેનો ખર્ચ ધણો ભારે છે, તે છતાં હું જાણું છું કે આપ પણ નિસ્વાર્થ સુદ્ધિથી કામ કરી રહ્યા છો તમે મને ખર્ચના વિગતવાર આંકડા આપજો ઇસ્લામ અને

ખ્રિસ્તી ધર્મનો સમાવેશ કરજો. હું તમને પાંચેક લાખ રૂપિયા આપવા તૈયાર છું.

માલવીઆજીએ ધારેલું કે સલાહરાવ પાસેથી લાગ્યે જ એક લાખ રૂપિયા મળશે તેથી એ તો ખૂબ આનંદમાં આવી ગયા.

મહારાજાએ તરત જ ઉમેર્યું કે મારી શરત એટલી જ છે કે હું તમને પાંચેક વિદ્યાર્થીઓ મોકલી આપીશ, તેમને તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે અભ્યાસ કરાવજો. તેમને તમારી સર્વસામાન્ય જોડિંગમાં રાખવા પડશે, તેમના શિક્ષણ તથા હોસ્ટેલનો ખર્ચ મારી સરકાર આપશે. મારા મંત્રી આજે સાંજે આપને મારી શરતની વિગતો લખી મોકલશે.

આવી રીતે આભાર વિધિ પછી આ મુલાકાત પૂરી થઈ ગઈ. સાંજે માલવીઆજીને પત્ર મળી ગયો, તેમાં જણાવ્યું હતું કે વડોદરા રાજ્ય તરફથી જે પાંચ વિદ્યાર્થીઓ મોકલી આપશે તેમાંથી

૧. એક હિંદુ વિદ્યાર્થી ખ્રિસ્તાનના અભ્યાસ કરશે.
૨. એક મુસ્લિમ વિદ્યાર્થી ચતુર્વેદના અભ્યાસ માટે આવશે.
૩. એક વિદ્યાર્થી જૈન ધર્મના અભ્યાસ માટે આવશે.
૪. એક અરપૂચ્છ કહેવાતા વિદ્યાર્થી જૌહર ધર્મના અભ્યાસ માટે આવશે.

૫ અને એક અરપૂચ્છ કહેવાતા વર્મના વિદ્યાર્થી ચતુર્વેદના અભ્યાસ માટે આવશે.

[જો કે આ મુલાકાત સાથે કાંઈ સીધો સંબંધ નથી તે છતાં હું ઉમેરું છું કે એક ધણો જ જુદિયાળી વિદ્યાર્થી મહારાજાની મદદથી ૧૯૧૧ માં રાજ્ય જંધારજીનો અભ્યાસ કરતો હતો, અને તે વર્ષો પછી આપણા સ્વનંત્ર દેશનું રાજ્ય જંધારજી ધડનાર સ્વ. અગ્રિહર દત્તા.]

મુલાકાત પૂરી થઈ ગઈ, મહારાજા અને માલવીઆજી વચ્ચે

અંબો પત્રવ્યવહાર આણ્યો, પણ જે શરત આજના જમાનામાં સીધી અને સાદી ગણાય તે ૧૯૧૧ માં માલવીયાજી માટે સદંતર અસ્વીકાર્ય હતી. અસ્પૃશ્યોને સર્વસામાન્ય હોસ્પેટલમાં રાખી શકાય નહીં; અને જો વેદનું અધ્યાપન સ્ત્રીઓને અને શ્વદોને આપવાનું નિષિદ્ધ હતું તો તે પંચમવર્ગમાં ગણાતા અસ્પૃશ્યોને આપવાની વાત 'સનાતની' હિંદુ ધર્મના સુસ્ત દ્વિમાયતી માલવીયાજી અને તે યુગનો શાસ્ત્રી વર્ગ સહન કરી શકે તેમ નહોતું.

દેશભક્ત મહારાણી

વૃડોદરાના મહારાજ સયાજીરાવનાં મહારાણી ચિમનાબાઈ એક વખત—૧૯૧૦માં જાપાનથી સાનફ્રાન્સિસ્કો જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે એ શહેરમાં તથા તેની આસપાસના પ્રદેશમાં રહેતા દિંદીઓએ તેમનું ભવ્ય અને શાનદાર સન્માન મ્યું

એ સમારંભમાં હજારો દિંદીઓ સિવાય સેકડો અમેરિકનો પણ હાજર રહ્યા હતા. માનપત્રની અંદર તેમને ‘જાસીનાં મહારાણી’નું ખિત્તુ આપવામાં આવેલું જે સન્મારી માટે દિંદીઓને આગ્રહ બહુ માન હતું એ મહારાણીસાહેબા હજી વિષમાન છે ને છતાં મુજરાત અને ભારતદેશ તેમને વિસરી ગયો છે એ મહાનુભાવ વ્યક્તિની પિછાન કરાવવા માટે આ રૈખાચિત્ર દોરું છું.

ઈન્દોરની આસપાસના પ્રદેશમાં, એંગ્લે કે હાલ મધ્ય ભારત નામે ઓળખાતા રાજ્યમાં, દેવાસ નામનું એક નાનું મરાઠા રાજ્ય હતું ચિમનાબાઈ ત્યાંના રાજાનાં રાજકુમારી હતાં અને તેમના લગ્ન નાની વયે વૃડોદરાના મહારાજ સયાજીરાવ જામશ્વાડની સાથે થયા પ્રગતિશીલ વિચારના મહારાજાએ એમને મરાઠી, મુજરાતી, અંગ્રેજી અને છેવટે સંસ્કૃત ભાષા તેમ જ ઇતિહાસ બુદ્ધિગમ વગેરે અનેક વિષયો શીખવવા માટેની સારી સગવડ કરી આપી.

ઉનાળાના દિવસોમાં મહારાજા મસૂરી, સિમલા, જામી, નેનિતાલ,

દાર્જિલિંગ વજેરે રથળે હવાખાવા જતા. આ રથળે સંભાવિત સ્ત્રીઓના સંપર્કમાં આવતાં મહારાણીના મનનો વિકાસ થતો ગયો. એ દિવસોમાં મરાઠી સ્ત્રીઓ સખત પડદો પાળતી.

૧૯૦૪માં વડોદરાના પાટવીકુંવર કૃત્તેશ્વરસિંહરાવના લગ્નપ્રસંગે મહારાજાએ પડદો છોડવવાના પ્રયત્નો કર્યા; પોતાના થોડા કુટુંબીઓની સાથે ગોંડળના મહારાજા, મહારાણી તથા બે કુંવરીઓ અને છંદોરના મહારાજાની બે રાજકુમારીઓની સાથે ગારાં પત્ની તથા મને જમવા બોલાવ્યો.

વાતવાતમાં મહારાણીએ અમને સંભળાવ્યું કે, “જુઓ, મહારાજાને તો અંગ્રેજ પોલિટિકલ અમલદારોનું સન્માન કરવું પડે છે પણ એવા ત્રણ બદામના અમલદારો અને તેમની બે બદામની સ્ત્રીઓની ગુલામી મારે શા માટે કરવી પડે? તેથી હું પડદો છોડવાની નથી.” અમે બધાં પડદાની પદ્ધતિને દૂર કરવી જોઈએ એવું માનનારા હતાં, તે છતાં અમે મહારાણીશ્રીનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજી શક્યાં.

મહારાણી બાહોશ હતાં, કાબેલ હતાં, નિકર હતાં અને તડ ને ફડ સાચી વાત સંભળાવી દેવાની તેમને ખાસિયત હતી. તેમના મગજમાં તોર હતો. તેને કંઈક ગર્વ હતીએ તો પણ ચાલે.

મહારાજાની દેશભક્તિ તો આખા દેશમાં પ્રખ્યાત થઈ ગઈ હતી. એમણે વાઈસરોયોની સામે અનેક પ્રયોગો અંગે માથું જીંચું કરીને વિરોધ કર્યો હતો એટલું જ નહિ, પણ લંડનની ઇન્ડિયા ઓફિસના ફતવાઓની સામે જઈને પોતાને યોગ્ય લાગતું તે પ્રમાણે જ વર્તતા હતા. આવા તીવ્ર મનબેદને કારણે જ એમને પુણજ ખમતું પડેલું. આ હકીકત જોઈ દિલીઓ જાણતા હતા તેમ મહારાણીશ્રીમાં પણ તેટલું સ્વમાન તથા દેશપ્રેમ છે એ વાત એમના પરિચયમાં આવેલાં સૌ કોઈ જાણતાં.

૧૯૦૫માં એ લોર્ડ મોર્લે (તે વખતની બ્રિટિશ સરકારના દિલ્લી

૧૯૨૨)ને મળ્યા દશે મહારાણી દેલ્હી વિધવવાદીઓને મળ્યા દશે તેનો ઉદ્દેશ કરીને મોર્લે વિનયપૂર્વક સલાહ આપવા મળ્યા અને મહારાણીએ તેમને ચાર વાતો સંભળાવી દીધી, તેટલા પરથી લોર્ડ મોર્લેએ પોતાની રાજનીતીમાં લખ્યું હતું કે, 'આ સન્નારી રત્નત્રિમિળનની અને તેજીથી (હાઈરિપરિટી) છે, એનાથી ચેતતા રહેવા જોયું છે'

આ વાત મોર્લેના જીવનકાળમાં જાણી છે. જ્યારે લોર્ડ મોર્લે જોવા રાજપુરુષ આવા શબ્દો વાપરે તે ત્યારે એને મહારાણીએ કેવી હતાકામ્ય વાણી સંભળાવી દશે તેની કલ્પના સહેજે કરી શકાય છે

૧૯૧૦ અને ૧૯૧૧માં હું મહારાજના કુટુંબનો અમત દાખતર નિમાયો અને તેમની સાથે એમના આખા રાજ્યમાં, હિંદુ દેશના અનેક પ્રાંતોમાં, તેમ જ પૃથ્વીપ્રદક્ષિણામાં એમની સાથે ફર્યો દેશપરદેશની નામાંકિત વ્યક્તિઓ સાથે વાતો અને ચર્ચા કરવાનો અનુપમ લાભ અમને મળ્યો

મહારાજની સાથે એમના એ ડી સી (લશ્કરી મંત્રી) અથવા રહસ્યમંત્રી ફરતા અને મારે મહારાણીશ્રીની સાથે હરદ્વ મેરા ફરવાનું થતું સ્ટીમરોમાં અને હોટેલોમાં અમે આપણી હિંદી પ્રજાની ભુક્તિ તથા ઉન્નતિના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં આખી પ્રજાને જાગૃત કેવી રીતે કરવી, જીવિઓની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારવી, પ્રજાની શારીરિક તાકાત કેવી રીતે વધારવી, એવા એવા પ્રશ્નોની ચર્ચા સતત ચાલ્યા કરતી

જાપાની લોકો એ વખતે આપણા જેટલા જ પછાત ગણાતા હતા તે કેવી રીતે આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ કરી શક્યા તે અમારા એ મહિનાના જાપાનના પ્રવાસ દરમિયાન અમે જોયું અને જાણ્યું આવા પ્રવાસો આપણા દેશના જરા જુદા વાતાવરણમાં કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ શકે એનો અમે વિચાર કરતા જાપાનમાં થોડા હિંદી ક્રાંતિકારો રહેતા હતા તેમની પાસેથી અમને અમેરિકા તથા ઇંગ્લેન્ડના ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિના

હેવાસો મળતા રહેતા સાવરકરનું પુસ્તક “ ધી ઇન્ડિયન વોર ઓફ ઇન્ડિપેન્ડન્સ (હિંદના સ્વાતંત્ર્યનું યુદ્ધ) ” એ ત્યાં જોયું.

મહારાણી અનેકવાર યુરોપ-અમેરિકાના જુદા જુદા દેશોમાં જઈ આવેલાં અને સેન્ડો સિતમ વિચારકો તેમ જ દેશનેતાઓને મળેલાં તેથી એ ઓછું લખ્યા હશે છતાં સારું “ ગણવા ” હતા એમને. એક પ્રભુ મજબૂત સગઈન કરીને બ્રિટિશ સરકારને બળગત્પરીથી દાકી મૂકવા તરફ હતો આ હમીયત હિંદીઓ જાણતા હતા અને તેથી જ સાનહાન્સિકોમાં એમને આસીની રાણીની સાથે સરખાવવામાં આવેલાં.

સાવરકરનું પુસ્તક બ્રિટિશ સરકારે હિંદમાં આપાત થતું અટકાવ્યું હતું તેની ચાર નકલો મહારાણીસાહેબા લેતા આવી એ દિવસોમાં રાજકુટુંબીઓનો સામાન કર્સ્ટસ એલે જકાતખાતાના માથુમે તપાસી શકતા નહોતા, અને અમારી પાસેની એક નમ્બ પર્થી મુજબ ઇનાકામાં આ પુસ્તક છપાયું અને તેની નકલો મુજબ તથા જગાળા ઇનાકામાં ફેલાઈ ગઈ.

૧૯૧૧માં મહારાણીશ્રીએ લંડનમાં સમાજસુધારણાની ઘણી સંસ્થાઓ, સાંસ્થન આર્મિ, બરનાડોનો આશ્રમ, યુનિવર્સિટી સેટલમેન્ટ, બ્રોકરઓ તેમ જ પીડિત સ્ત્રીઓની સંસ્થાઓ જોઈ ને તે વિષયપર એક પુસ્તક લખાવ્યું ત્યાર પછી “ હિંદી સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ” તે વિશે એક પુસ્તક લખાવ્યું.

શરીરે મહારાણી મજબૂત અને સચકત હતા સારી ધોડેસ્વારી કરતાં બંદક નિયાનીમાં કુશળ દર્ના અને તેમજે ઘણા વાધો તથા બીજાં હિંસક પ્રાણીઓનો શિકાર કર્યો હતો સાથે સાથે એમને રાંધવાનો પણ ચોખ્ખો હતો.

૧૯૧૪માં જ્યારે પહેલું વિશ્વયુદ્ધ ફાગી નીમ્યું ત્યારે એ જર્મનીમાં દર્ના અને બ્રિટિશ પ્રભાવન તરીકે તેમને અટકાયતમાં રાખવામાં આવેલાં.

તેમાંથી ધૂતીને એ જ્યાં વડોદરા આવ્યા ત્યાં દર્પણેથી પ્રજાએ તેમને ખૂબ માન આપ્યું અને તે દિવસથી એમણે પડો પૂરેપૂરો છોડ્યો અને પ્રજામાં કામ કરવા માંડ્યું.

એક વખત વડોદરામાં દિ દી કારીગીરી અને સ્ત્રીઓની હાયકળાનું પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું તે જોઈને મહારાણીસાહેબાએ વડોદરામાં સ્ત્રી-ઉદ્યોગાયકની સ્થાપના કરી આ ઉદ્યોગાયકમાં સ્ત્રીઓને અનેક જાનની કારીગીરી શીખવવામાં આવતી, પણ તે ઉપરાંત સ્ત્રીઓ ખીલ ગામોમાં જઈને આ જાનનું શિક્ષણ શીખવી શકે તેવી તાલીમ આપવાની યોજના થઈ હતી અને આવી સ્ત્રીઓને રહેવા માટે એક છાત્રાલય પણ સ્થાપ્યું હતું.

૧૯૧૫માં વડોદરા સહેરમાં રહેતી અને મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓને માટે 'મહારાણી ચિમનાબાઈ સ્ત્રી-સમાજ' નામે એક ક્લબ ઠાઠવામાં આવી અને તે હજી આજે વડોદરામાં ખીજી કનમો હતી તે વધારે ધનવાન સ્ત્રીઓ માટે હતી.

વડોદરામાં દિ દી મદ્રિલા વિદ્યાલયના વર્ગો ચાલના હતા પણ તેમાંથી જે કન્યાઓએ શાળાનું પરીક્ષા પાસ કરી હોય તેમને વધુ અભ્યાસ આપવા માટે પાઠશાળા નહોતી, તે કામ માટે પણ એમણે નાણાની મદદ આપેલી આ સરકારે પણ હજી સારી રીતે ચાલે છે ૧૯૨૭માં અખિલ હિંદ મદ્રિલા પરિષદ (A I W. C.)ની પહેલી એકઠ ભરવામાં આવેલી તેના સૌથી પહેલાં પ્રમુખ મહારાણીથી હતાં કોલેજોમાં અભ્યાસ કરતી કન્યાઓને શિષ્યવૃત્તિ આપવા માટે પણ એક ટ્રસ્ટ તેમણે ઠર્યું હતું તે આજે છે.

જ્યારે પેંગલાદના જમીન-મહેસૂલની જાળનનો જથ્થો એ તાતુકાના એડૂનોની અને સરકારની વચ્ચે ચાલતો હતો ત્યારે મને (પ્રમુખને) દારકાની જેલમાં પૂરવાનો વિચાર વડોદરા સરકાર કરતી હતી. તે વખતે એક રમૂજ કિરસો બની ગયો વડોદરા સરકારમાં હું અજુમાનીતો.

યયો હતો છતાં મને મહારાણીશ્રીએ જમવા બોલાવ્યો અને બધી હકીકત જણાવી લીધી

મેં ત્યાં ઘણા કતાકો ગાળ્યા પછી મને ઘેર જવા માટે વાદનની ગોઠવણ કરતા વિલગ થયો. ગામમાં વાત જોડી કે મને રાજમહેલમાં જ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. અમારી માગણી એટલી જ હતી કે રેવન્યુ ખાતાનો ન હોય એવા કોઈ તટસ્થ 'અમલદાર' પાસે ફેરત પાસ કરાવે. છેવટે સરકારે પ્રજાને સતોડ આપ્યો.

બીજો એક ખાનગી અને અગત પ્રસંગ પણ નોંધુ છું. મારા ઘરમાં સૌથી પહેલું લગ્ન જીજ્ઞવાયુ મારી દીકરીનું. ત્યારે શાસ્ત્રમહેને અને મેં નક્કી કર્યું હતું કે જોઈતાં જોઈતાં ખર્ચ કરવો, (રૂપિયા પંચી વધારે તો નહિ જ) અને પોતાનાં નજીકના કુટુંબીઓ સિવાયનાં બધા સર્ગાઓ તથા મિત્રોને માત્ર લેખિત આશીર્વાદ મોકલવાનું. અમે આમ ત્રણ આપ્યું. અમારા આ નિશ્ચયથી પુષ્કળ કચવાટ થયો. હું મહારાણીશ્રીને ઘણાંવાર મળતો પણ તેમને મેં આમ ત્રણ ન આપ્યું, મહા રાજાને પણ નહિ.

જો આમ ત્રણ આપ્યું હોત તો રાજકુટુંબના અમલદાર તરીકે મને ત્રણેક હજાર રૂપિયાનો 'પેશાક' મળત હું બધી હકીકતો મહારાણીશ્રીને જાહેર કરતો. છેવટે એમણે મને પૂછ્યું કે હજી મને કેમ આમ ત્રણ આપના નથી? ત્યારે મેં કહ્યું કે એ શી રીતે આપુ? એમણે તો કહ્યું કે તમે આપો કે ન આપો પણ હું હાજર રહેવાની છું. છેવટે માટે એની સમાધાની કરવી પડી કે સામા પક્ષ તરફથી મારા દાદી (આજી) હાજર રહેવાના હતા, તેમ જો માન માતૃશ્રી તરીકે તમે આવો તો આમ ત્રણ આપુ. એમણે એ સ્વીકાર્યું.

મેં એમને માટે કોઈ પણ જાનની ખાસ બેઠક કે એવી વ્યવસ્થા કરી નહિ. પોતે એમના રિસાલદારો તેમ જ અમલદારો સિવાય એવે કે ઠાઠમાઠ વિના સાદા કપડામાં હાજર રહ્યા હું એમને મારા મ

જ માનતો હતો અને હજી પણ માનુ છું. એમનું કૌટુંબિક જીવન બહુ સુખી નિવડ્યું હતું એમ જાણ્યે જ સ્ત્રી શકાય

એક વિચક્ષણ મહાન પુરુષના પત્ની થવું એ સરેલું નથી, એમના ત્રણ પુત્રો વ્યસનના કારણે અઠાણ મૃત્યુ પામ્યા એમનાં એક પુત્રી કુચળિકારના પાખી કુવર સાથે પરણ્યા અને એ પણ ગાદીએ આવ્યા પછી એ જ કારણે અવસાન પામ્યાં

જ્યારે મહારાજાશ્રી સ્વાજીરાવ સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યારે એક તદ્દન અધારો ઝોરડો જેમાં ફાણ ક્યાં બેઠું છે તે જોઈ શકાય નહિ એવા ખડમાં હું એમને આશ્વાસન આપવા માટે ગયો. એમણે પડદો ઘોડો ખોલાવીને મને પાસે બેસાવ્યો અને કહ્યું કે મેં તમારો 'કેનિકલ' નો લાંબો લેખ લખ્યો છે અને તમે જે અજલિ આપી છે તેને લીધે મને ધણો સતોષ થયો છે અતિદુ ખની સાથે મેં કહ્યું કે મેં જે લખ્યું છે તે મારા હૃદયના આંસુ જેવું છે મેં મારા પિતાતુલ્ય મહારાજા શ્રમાવ્યા છે

સિનેમાની ફિલ્મની જેમ મારી નજર સામે સુખદુ ખના સેકડો પ્રસંગો ખડા થઈ જાય છે પણ એ બધા પાછળ એક ચાવીર, નિડર, દેશબક્ત અને એક વદાલસોથી માતાલુ ચિત્ર રજૂ થાય છે જેને જોઈને હું મારું માથું નમાવું છું

સાથી સાધુતા

રૂપેનના પાટનગર માદ્રિદના એક મોટા પહોળા રસ્તા પર સ્ત્રીસાધુઓનો એક મોટો આશ્રમ છે, તેમાં મેંકડો સાંપનીઓ રહે છે. કેઈ નારાયણની સેવાપ્રાર્થનામાં પોતાનો સમય ગાળે છે, તો કેઈ દરિદ્ર-નારાયણની સેવામાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે.

આ આશ્રમની સ્ત્રીમહત્ત એક સાજે, આશ્રમના ફરવાળ આગળ ઊભી હતી એટલામાં સામેથી એક ૨૦-૨૫ વર્ષની ખૂબસૂરત, જરા નાના કદની ફેન્ય ઊકરી તેની પાસે આવી અને પોતાની ફેન્ય બાપા તથા બાગીતૂરી રૂપેનિશની બહાર માતાજીને કહ્યું કે, ‘હું સીધી ફ્રાન્સ-થી આવી છું’. એકબે દિવસમાં હું મારા કામને માટે થોડા એવું મકાન ગોતી કાઢીશ, ત્યાં સુધી તમે મને તમારા મકાનમાં આશ્રય આપશો ?’

માતાજી તો આ જુવાન કુમળી વયની ઊકરીને માદ્રિદના રસ્તા પર એકલી ફરતી જોઈને જ આભા બની ગયા હતા કારણ કે રૂપેનમાં ફ્રેથોસિક ધર્મનું પુષ્કળ જોર છે અને કેઈ પણ સારા, કુટુંબની સ્ત્રી (ત્રીસ વર્ષ પહેલાંના પગલ કે બગાળમાં હવે તેમ) કદી રસ્તામાં એકલી ફરતી નથી.

માતાજીએ પૂછ્યું : ‘પણ જહેન, તું એકલી આટલે બધે ફર પરદેશમાં આવી શા માટે ?’ પેલી કાળા વસ્ત્ર પહેરેલી ઊકરીએ

કહ્યું કે 'હું' 'જિસસની બહેનો' નામની સરચામાં સાધ્વી હું અને મારે માદ્રિદના કાર્ક ગરીબ લતામાં મારા સમ્રાટ તરફથી એક નાનું સેવાલપ દાદુ છે ' આ જુવાન સાધ્વી લેશમાન લોભ કે બપ અનુલવતી નહોતી માતાજીએ તેને આશ્રમમાં લઈ લીધી

જેવણ દિવસ પછી એક ૨૦ વર્ષની અદરની ચેતી આ સિરદર (સેવિકા) મારી આતિનની સાથે રહેવાને આવી એણે યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસ કરીને હિપાધિ મેળવી હતી

સિરદર આલિન અને ચેતી સિરદર ડોમિનિકે પાનગરના એવા ગરીબ મદા લતાઓ ખૂદવા માંડ્યા કે ન્યા શુકાઓ, ચેર અને દારડિયાનુ રાજ્ય જમ્યું હતું, ન્યાં કહી એક પશુ સમ્ય વર્ગની આ પગ મૂકતી નહી ત્યાં પુરુષ સાધુઓ પશુ જન્મને જ જતા

આશ્રમના મહત્ત માતાજીએ જન્મે મહેમાનોને જોલાન્યા અને કહ્યું ' તમે આવા બપ કર મહોદનાઓમા શા માટે રહે છો ? કવચિત્ તમે હુટાર્ક જશો અને તમારી લાજ હુટાર્ક જશે '

સિરદર આલિને કહ્યું ' માતાજી તમે અમારે માટે લપખીન બનશો નહીં જ્યાં જિસસ અમને મોકલે છે ત્યાં અમે જઈએ છીએ અમારા સેવાલમનુ સ્થાન અમે મુકરર નહીં કરીએ પણ જિસસ કરશે ' ' અમારા ગુરુનો આદેશ છે કે જ્યાં ગરીબી અને દુખ હોય ત્યાં જઈને વસવું અને તમાના લોકોની સેવા કરવી '

છેવટે તેમને એક સ્થાન મળી ગયું માદ્રિદ શહેરના છેવાડે ન્યાં મકાનોને બંને પતરાંનાં કે પાટિવાંનાં મૂપડાંઓ આડાઅવર્ગ બધાયાં હતા, ન્યા કાર્ક જતનો રસ્તો બધાયો નહોતો, ન્યા પાણીની સગવડ નહોતી ન્યા જાહેર દીવા નહોતા, ન્યા આડે કે ધાસનું નામનિશાન નહોતું મદા મૂપડાંઓની દ્વાર અને ત્યાં જવા માટે ખાડાકરાવાળી કાચી પગથીઓ અને થોડે દૂર એક ખાડામાં કે ન્યા આ ગરીબ લોકો શૌચને માટે જતા, એવા આ લતામાં ફાટેલા-ચૂટેલા કપડાં પહેરેલાં

બિખારીઓ—ઘરાઓ (હિંમત) લક્ષ્યાં અને રક્ષાં છોકરાં, બટકતાં કૂતરાં, કુચ્છરો અને કચરાના ઢગલાઓ ચારે દિશામાં નજરે પડતાં.

જો આવા લક્ષ્યાંમાં કોઈ નવી વ્યક્તિ રહેવા માટે જાય તો ત્યાં રહેતા બધા માણસો થોડા કલાકની અંદર તેને માથું મૂકવાનો આશ્રય મળે એવું ખૂંપકું બાંધવામાં મળી પડે. પોલીસની મગદૂર નહીં કે તે આવીને અટકાયત કરે અને 'મકાન' બંધાઈ ગયું એટલે પોલીસ તેને પાડી શકે નહીં.

એક રાત્રે આ દરિદ્રનારાયણાએ મથાલો સળગાવી દીધી અને આ બે નવી ફેન્ય સાધ્વીઓને માટે ખૂંપકું ખડું કરી દીધું. માદ્રિદના જે આશ્રમમાં તેમને તાત્કાલિક આશ્રય મળ્યો હતો, ત્યાં રહેતી સેંકડો સાધ્વીઓએ આ બે બહેનોને ઈશ્વર સહાય કરે એવી પ્રાર્થના કરવામાં રાત ગુળરી અને પેલી બે ફેન્ય સાધ્વીઓએ તનતોડ મજૂરી કરીને પોતાનું સેવાલય બાંધવામાં મદદ કરી.

ઝટપટ હતી ભરસિયાળાની. આ બહેનોએ પોતાના ખૂંપડાની આસપાસ ભાગીતૂટી વાડ કરી લીધી કે જેને લીધે કૂતરાં અને કુચ્છરો અંદર પેસે નહીં. અને પછી ખૂંપડાની પાસે એક નાનું મંદિર બાંધી દીધું. કકડતી ટાઢની અંદર આ જુવાન છોકરીઓએ પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું.

આ સંપ્રદાયનો નિયમ એવો છે કે દરેક સાધુસાધ્વીએ પોતાની આહુતિકા માટે કમાઈ લેવું જોઈએ. નાની એલી ડોમિનિકાએ એક ધનિક કુટુંબમાં નોકરત્વ કામ મેળવ્યું અને સિસ્ટર મારી આલિને ફેન્ય ભાષા શીખવવાનું કામ લીધું. આખો દિવસ કામ કરીને પોતાના ખૂંપડામાં આવે ત્યારે આસપાસના લોકોએ તેમની પાસે સલાદ લેવા માંડી અને તેમણે સેવાશ્રમના કામમાં મદદ કરવા માંડી.

પાડોશીઓએ તેમને પોતાનાં જ ગણી લીધાં. તેમની સતમણી

ન ચાય તે માટે તેમના ઘર પર રાત્રે ચોક્કી રાખવા માંડી. આ બન્ને બહેનો ઠાઈ માંદો આ હોય તો તેને ઘેર જઈને કપડાં ધોઈ આપે, અથવા ઠાઈ સુવાવડી આંતે ત્યાં જઈને રાંધી આવે. ઠાઈ માંદાની માવજત કરે, ઠાઈને દવા આપી આવે. આવાં પાટોશીમાંથી એક કહ્યું : 'અમે સાધુ (પાદરી) સાધ્વીઓને દેવળોમાં જ જોયાં છે, પણ આવી રીતે ગરીબોના બેઢી ચઢીને રહે એવાં કદી જણ્યાં કે જોયાં નથી.'

આ ગરીબ લતાની પામેમાં પાસેનું દેવળ એક માર્મલ દૂર ચોખ્ખા રસ્તા પર હતું એક દિવસ વરસાદ પડતો હતો તેવા દિવસે આ દેવળના પાદરીએ કાદવકીચડ ખૂંદીને આ સેવાશ્રમની મુલાકાત લીધી. બન્ને સાધ્વીઓએ જીડીને નમસ્કાર કર્યા. પાદરી બેઠા, માથું ધુણાવ્યું અને કહ્યું : 'મારી દોકરીઓ ! તમે અહીં રહો છો તે કાઈ દિવસ ખતા આશી.

ઠાઈ દાઢિયાં આપીતે તમારી ઇજ્જત લૂંટશે તો તમારું શું થશે ? સાધ્વીઓએ કહ્યું : 'અમને જિસસમાં શ્રદ્ધા છે.' ત્યારે એક મોટા બિચપે કહ્યું : 'ફરક દેશની પ્રજામાં જુદી જુદી માન્યતાઓ હોય છે.

અમે ગરીબોને શક્તિ પ્રમાણે મદદ કરીએ છીએ, તેમની ઇશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા ખીંચવીએ છીએ. અમારા દેશમાં સાધ્વીઓ આશ્રમની બહાર જતી નથી એ બધાં જનકટ્યાણુ માટે દરેકજ પ્રાર્થના કરે છે અમારા પાદરીઓએ સમાજમાં પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન જળવી રાખવાનું હોય છે અને મને ખીંક છે કે આ પરદેશી દોકરીઓને ઠાકર ખાઈને સારા આવશે.

શિયાળો ખતમ થયો ત્રીજી એક સાધ્વી આ સેવાશ્રમમાં જોડાઈ. આ ત્રણેએ પાદરી મદદાશયને વિનંતી કરી કે એમણે જે ખૂંપડીમાં દેવળ રચાવ્યું છે તેની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવી પાદરી મદદાશયે તેમ કરવાની

સાફ ના પાડી દીધી અને કહ્યું : ‘જાપરામાંથી વરસાદ ગળે છે, દેવળનાં ખારણાં જરાજર બંધ ચતાં નથી. ઇશ્વરનું સ્થાનક આવું કંગાળ હોય નહીં.’

આ ત્રણે જુવાન છોકરીઓએ પાડોશીની મદદથી જાપરું સુધાર્યું, નવાં ખારણાં ચૂક્યાં અને દર રવિવારે ત્યાં પ્રાર્થના થયા જ કરે છે. આ સેવાભાવી બહેનો દક્ષિનારામજીની સેવા કરે છે, નોકરી કરીને પોતાની જરૂરિયાતો કમાય છે અને ગરીબ પાડોશીઓ તો તેમને દેવદૂત જેવી માને છે, પણ ધર્માધીશો તેમના પ્રત્યે સમભાવ કે સહાનુભૂતિ બતાવતા નથી.

રામેશ્વરી નેહરુ

દેશ જે સદીઓની સુપ્રસિદ્ધ ભોગવ્યા પછી, બ્રિટિશ સરકારોના પરિબ્રુમે, ૧૯મી સદીના છેલ્લા જે દશમઓમાં આપણી પ્રજામાં જે નવું ચેતન યશ થયું તેની અસર દિદી પુરુષો પર પડી હતી તેવી જ દિદી સ્ત્રીઓ પર પણ પડી હતી જાણામાં તોરું હતે જે કાચો અગ્રેષ્ઠ ભાગમાં લખીને તેનું પુસ્તક પ્રજા કપું હતું તેને જાણીના બ્રિટિશ લેખકોએ ખૂબ વખાણેનું એ જ અસરમાં એટલે લગભગ ૧૮૮૦ની આસપાસ મદારાષ્ટ્રમાં એક સ્ત્રી બાઈ જે દક્ષિણી બ્રાહ્મણ કુટુંબની હતી તે પડિના રમાબાઈ વિચરણ વિદ્વાન સી હતી

ભારત દેશના પ્રખ્યાત શાસ્ત્રીઓ તથા પડિતોની કાષે બાળકમ, સ્ત્રીજીવણી, ગ્રામીન દિદમાં સ્ત્રીઓનું ઉચ્ચ સ્થાન વગેરે વિષયો પર એ સરકારમાં બાપણો તથા વાદવિવાદ કરતાં હતાં અગ્રેષ્ઠમાં પણ બાણો આપતાં

૨૦ મી સદીમાં તો અનેક દિદી સ્ત્રીઓએ નામના મેળવી છે અનેક સ્ત્રીઓએ મોગ પાયા પર સામાજિક સેવાના કાર્યો (જેમાં સ્ત્રીઓની સર્વાંગી ખીતવણી એ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો) ઉપાડ્યાં હતા અને તે ઉપરાંત રાજકીય વિષયમાં પણ ફાળો આપ્યો હતો માન ગાંધીજીને ચીરે જ સ્ત્રીઓએ રાજદારણમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો

એ ખરી હકીકત નથી, તે છતાં ગાંધીજીએ જે લોકગતિ દેશમાં આણી તેના પ્રનાયે હિંદી સ્ત્રીઓએ રાજકારણમાં વધારે ભાગ ભજવવા માડ્યો અને ૧૯૩૦ના મીઠાના કરના લડતમાં તે પડદા-મલાળને છોડી દર્ધને સેકડો અને હાજરોની સખ્યામાં રાજકીય લડતમાં સરસ કાગ કરી બતાવ્યું.

આપણા દેશમાં લગભગ દરેક મોટા પ્રાંતમાં અને તેના મોટા નગરોમાં સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષ માટે જુદા જુદા પ્રકારની સંસ્થાઓ સ્ત્રીઓ ચલાવતી થઈ હતી કેઈ શિક્ષણના વિકાસ માટે, કેઈ સ્ત્રીઓના આર્થિક સુધારાને માટે, કેઈ સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઉચ્ચતર કરવાને માટે, કેઈ સ્ત્રીઓમાં સમાજસુધારક પ્રિયાર ફેલાવ તેટલા માટે—એમ અનેક ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓ કામ કરતી હતી, સામયિક (માસિક) વગેરે ચલાવતી હતી.

કેળવણીનો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત મહત્વનો તેમ જ જરૂરી બની ગયો હતો. આવા વાતાવરણમાં અખિત હિંદ મહિલા પરિષદનો જન્મ ૧૯૨૭માં થયો અને ત્યાર પછી બીજી એક બે સારી સંસ્થાઓ પણ અસ્તિત્વમાં આવી.

દરેક પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓએ આગેવાની લીધી આવી સ્ત્રીઓના નામો મણાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો જેનાં નામ હાલ લક્ષમાં ન હોય તેમને અન્યાય થઈ બેસે સરસ્વતીના એ સ્ત્રીકાર્યકરોમાં શ્રીમતી સરોજિની નાયડુનું નામ મશહૂર છે એ પ્રખ્યાત કવયિત્રી હતા, તેમણે ઘણાં વર્ષો સુધી ધરસસાર ચલાવ્યો હતો પોતાના છાત્રાઓને સારી કેળવણી આપી હતી અને તે ઉપરાંત દેશમાં શિક્ષણની, સમાજસુધારાની તેમ જ રાજકીય એવી બધી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લીધો હતો અનેક વાર જેલ-યાત્રા પણ કરી આવેલાં.

એમનાં જેવી બીજી સ્ત્રીઓ (વખતે એમના જેટલી નામાંકિત નહિ હોય, તે છતાં પણ બીજી પદ્ધતિસ સ્ત્રીઓ કે વધારે) ભારત

દેશમાં મોઝૂદ હતી, કે જેમણે ગૃહિણીનો ધર્મ પાળવા ઉપરાંત સ્ત્રી-જોની ઉન્નતિ તથા સમાજ અને રાજકારણની પ્રગતિમાં સારો ફાળો આપ્યો છે.

ગુજરાતમાં વિદ્યાગદેન અને સારદાજહેનનાં નામ જાણીતાં છે. દિલ્હીમાં આવાં એક સન્નારીને કુ'ં ઓળખું છું. દિલ્હીની વહેલી સવારની ઠંડીની પરવા ન કરતાં અમે લોહીયાગમાં ધર્મીવાર મળીએ છીએ, તેથી તેમનાં ઉઘમી શુવનની ઝાંખી આપવાને કુ'ં લલચાયો છું. એ સન્નારીનું નામ છે શ્રીમતી રામેશ્વરી નેદરુ અને તેમનું વય છે લગભગ ૭૦ વર્ષનું.

પંજાબના પાટનગર લાહોરમાં દીવાન રામગદોદુરજીનાં નરેન્દ્રનાથ નામના એક ધનવાન જમીનદાર હતા જાતે તે કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ હતા. એમના પૂર્વજે પંજાબના સિંહ મહારાજ રણજીતસિંહના તથા તેમના વારસદારોના સલાહકાર હતા. તેમના લોહીમાં વિદ્યા અને રાજકીય મુત્સદ્દીગીરી હતાં. પોતે ભણેલા અને પ્રગતિશીલ વિચારના હોઈને પંજાબના જાહેર શુવનમાં આગેવાનીઓમાં સાગ લેતા હતા.

શ્રી રામેશ્વરી એમનાં દીકરી થાય. તેમનો જન્મ ૧૮૮૬ના ડિસેમ્બર મહિનામાં થયો હતો. એમને ચાર બહેનો તથા એક ભાઈ હતા. આ બધાં છોકરાંઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા માટે અનેક શિક્ષકો રાકી હોઈને ઘરમાં જ તાલીમ આપવામાં આવેલી.

ન્યારે રામેશ્વરી ૧૬ વર્ષના થયાં ત્યારે ૧૯૦૨માં તેમનું લગ્ન અલ્લાહાબાદના પ્રખ્યાત એકવોકેટ શ્રી મોતીલાલ નેદરુના સગા ભત્રીજા શ્રી જિજ્ઞાસ (જિજ્ઞાસ) નેદરુની સાથે થયું.

શ્રી જિજ્ઞાસ એક્સપર્ટ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજુએટ હતા અને ફર્ષનેન્સ તથા હિસાબી ખાતામાં સારી જાંચી નોકરી મળી હતી. ૧૯૧૨માં મોતીલાલ નેદરુએ અમને મળવા માટે આપું કુટુંબ એકઠું કરેલું—ભત્રીજાઓ, ભાણેજો અને પંદરવીસ સગાંઓ—તેમાં આ જુવાન યુગલ હતું એવું મને સંભરે છે.

૧૯૦૬ની અંદર (વય ૨૩ વર્ષ) રામેશ્વરીએ અદલાહાબાદમાં મહિલાસમાજ નામની એક સંસ્થા કાઢી અને તેની સાથે સાથે 'સ્ત્રી દર્પણ' નામનું માસિક કાઢ્યું. બંગાળની ચળવળને અંગે દેશભરમાં નવચેતન આવ્યું હતું તેનો લાભ લઈને શ્રી રામેશ્વરીએ સ્ત્રીઓ જાગૃત થાય, વધારે શિક્ષણ પામતી થાય, સ્ત્રીઓને થતા અન્યાયો તથા દુઃખો દૂર થાય, તેમને કાયદાથી સામાજિક હકો મળે, નાગરિક તરીકે પોતાની ફરજો બજાવવાના હકો પુરુષોના જેટલા મળે—આવી આવી બાબતો આ માસિકમાં સમાવવામાં આવતી હતી.

મોળ સોળ વર્ષ સુધી આ માસિક પોતે ચલાવ્યું હતું. આ માસિક ચલાવવાની પાછળ માતૃભાષાથી આમવર્ગને પહેંચી રાકાય એ બતાવવાનો હેતુ પણ હતો.

૧૯૨૮માં એઈજ એન્ડ કન્સેટ એટલે સંમતિ વયની તપાસ કરવા માટે દિંદી સરકારે એક વમદાર સમિતિ નીમી. રામેશ્વરી તેમાં એકલા સ્ત્રી સભ્ય હતાં તેમાં નાની કુમળી વયની છોકરીઓનાં લગ્ન કેટલી વયે થાય છે, કેટલી વયે સાસરે જવાનો રિવાજ છે, કેટલી વયે ધણી તેનો ઉપભોગ કરી શકે અને અનુક્રમથી નાની છોકરી પર અત્યાચાર થાય તો કાયદાથી શું સજા થઈ શકે તેનો નિર્ણય કરવાનો હતો.

આ કમિટી આખા દેશમાં ફરી તેના વિદ્વાન સભ્યોની સાથે મદિનાઓ સુધી રહેવાનો લાભ તેમને મળ્યો, તેમાં અનેક સભ્યોનાં ભાષણો સાંભળ્યાં. ન્યાં ન્યાં આક્ષીઓને સાંભળ્યા ત્યાં આખા પ્રાંતના સમજી પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો સાથે ચર્ચા, સંવાદ, વાર્તાલાપનો લાભ મળ્યો, અને સ્ત્રીસભ્ય તરીકે તેમણે ભાષણો કરીને પ્રગતિશીલ વિચારો દરેક પ્રાંતમાં સંભળાવ્યા.

આ કમિટીના કામને લીધે એ સમસ્ત ભારતમાં જાણીતાં થઈ ગયાં. ન્યારે સરકારે નવો કાયદો ક્યો ત્યારે આ પ્રશ્નને અંગે સરકારને પ્રજાવર્ગ તરફથી સતત સલાહ મળતી રહે તેટલા માટે ૧૯૩૩માં એક કમિટી નિમાઈ તેમાં શ્રી રામેશ્વરીની નિમણૂક થઈ હતી.

૧૯૩૦માં તેઓ ઈંગ્લેન્ડ ગયા અને ત્યાંની સ્ત્રીઓની અનેક સરથાઓએ એમને દિંદી સ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે ધણી કમિટીઓમાં મૂકીને એમનો લાભ લીધો. આવી ગીતે એમને એ દેશમાં પણ ખ્યાતિ મળી તેમ એ દેશની સ્ત્રીઓના અનુભવો જાણવાનો લાભ પણ મળ્યો.

ઇન્ડિયા લીગના પ્રમુખ, સ્ત્રીઓના દિંદી મંડળ (એમોસિયેશન)ના પ્રમુખ તથા બીજી અનેક સરથાઓના સભ્ય તરીકે એમને દિંદી સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો વિશે, દિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવી બળવાન સરથા વિશે જાજ્જર પ્રચારકામ કર્યું.

૧૯૩૧માં લીગ ઓફ નેશન્સે એમને એમની વાર્ષિક સભા (એમેન્સિટી)માં જિનીવા ખોલાવ્યા અહીં એક ગદિના મુધી પોતાનું કામ કર્યા પછી એ યુરોપના ઘણા ઘણા દેશોમાં ફર્યા અને ઘણા શહેરોમાં ભારત દેશના સામાજિક, આર્થિક, તથા રાજકીય પ્રશ્નો વિશે બાપણો તથા વાર્તાલાપ કર્યા.

૧૯૩૪વી એમને દક્ષિણ મેનાસ ખતુ કામ કરવા માડ્યું હતું. અને ઠક્કરજાપા તથા ગાધીજીને ખુશ કર્યા તેથી ૧૯૩૫માં તેમને એ સંઘના વ્યવસ્થાપક મંડળમાં નિમવામાં આવેલાં એ સરથાના પ્રમુખ ગાધીજી હતા એક વર્ષ રામેશ્વરી એ સંઘના ઉપ-પ્રમુખપદ પણ પામેલા.

અરૂણતાનિવારણનો પ્રચાર કરવા માટે તેમ જ એ પ્રશ્નનો વધારે નિષ્ઠ અભ્યાસ કરવા માટે એ ઠક્કરજાપા સાથે કેપ્ટીન, તામિલનાડુ, ત્રાવણકોર, મલબાર તથા સૌરાષ્ટ્રમાં ફરેલા એમણે ખાલીને અપનાવી હતી તેથી તેનો પણ ઉપદેશ આપનાં આગગાડીમાં ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરના અને અનેક દાડમાગીની અવગણના કરતાં. આ મુસાફરીમાં થયેલા અનુભવ પર એમણે દૈનિક હાપમાં લેખો લખેલા, જે પછીથી અન્ય સ્થળ હાવાયા છે.

દિંદીની સ્ત્રીઓ માટે એક સરથા (વીમેન્સ લીગ) સ્થાપવામાં

તેમણે સારો દિસ્સો આપેલો તેઓ તેના સ્થાપક સભ્ય હતા અને વર્ગો સુધી તેના પ્રમુખ તરીકે પણ રહ્યાં

આખા દેશમાં જેની શાખાઓ છે તે અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ-આન ઈન્ડિયા રીમેન્સ કોન્ફરન્સના એ ૧૯૪૦માં પ્રમુખ થયા અને ૧૯૪૧માં અખિલ હિંદ શૈક્ષણિક કોન્ફરન્સના શ્રી વિભાગમાં એ-ગ્રીનગરમાં-પ્રમુખ નિભાયા

શ્રી શ્રિજલાલ નેહરુ મોટા સરકારી અમનદાર હતા અને તેમની બહુઓ જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ચલી ત્યાં ની રામેશ્વરી પોતાનો ધર-સસાર ચલાવીને બધું સેવાકામ કરતાં એમને જે છોકરા છે, બંને સારું બણ્યા છે, બંનેને સારું કામ મળી ચુક્યું છે છેક નાનપણથી શ્રી રામેશ્વરીને દરેક પ્રશ્નના જિંડાણમાં જીતરીને તેના ગુણદોષ તપાસવાની ટેવ હતી, તથા ઉકેલ શોધવાની તથા ઝડપી નિર્ણયો લેવાની શક્તિ હતી

દરેક મનુષ્યને ધીરજ તથા ટિલમોજીથી સાબળીને એ આશ્વાસન આપતા તેથી આમજનતાની અદર તથા આત્મક ડળમાં એમને સૌ કોઈ 'માતાજી' કહીને સંબોધતા એમનામાં સાચો દયાલાવ છે અને મીઠાશથી બધી વ્યવસ્થા કરી લેવાની આવડત છે જે કામ કરે કે કરાવે તે સારી રીતે જ ચલુ જોઈએ એવો સ્વભાવ છે

૧૯૪૨માં બ્રિટિશરો આપણો દેશ છોડીને ચાલ્યા જાય એવી રાજકીય ચળવળ ચલાવવાનો આદેશ રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ આપ્યો એમણે વર્ષો સુધી પુષ્કળ જનસેવા કરી હતી પણ હવે શ્રી રામેશ્વરીએ રાજકીય લડતમાં સક્રિય ભાગ લીધો એમણે છૂપી રીતે પ્રેસ ચલાવીને લડતના કામને વેગ આપ્યો

પોલીસ તેમ જ ફોજ માણસોને તેમણે નોકરી છોડી દેવાની અપીલ કરી પોલીસે તેમને પંડીને ફસ ચલાવ્યો અને કોર્ટ તેમને નજરકેદની સજા ફરમાવી પોતાનું કામ તેમણે ચાલુ રાખ્યું તેથી તેમને જેલમાં પુરાણ પડ્યું

૧૯૪૩-૪૪માં જમાગામાં ધણો મોટો દુષ્કાળ પડ્યો હતો. લોકો રીનાઈ રીનાઈને મરી ગયા. કેટલાક જનાગદાઝ માણસોએ જ અનાજના જથ્થા ખરીદીને મોંઘા ભાવે વેચવાના સોદા કરેલા એવી લોકોડિત કલકત્તામાં હતી. શ્રીમતી નેહરુએ દુષ્કાળનિવારણ માટે દમિટીમાં સારુ કામ કરીને નાણાં, અનાજ, કપડા, દવા વગેરે મોકલવાના કામમાં મદદ કરી.

૧૯૪૦માં એમણે સાહોરમાં બાલક સદાપક મડળ-ચિલ્ડ્રન એઈડ સોસાયટી-આખા પંચમ પ્રાત માટે થાય તે માટે ચગવળ ઉપાડી અને કુમાર્ગે ચડેલા બાળકો ગુનો કરે તો તેમને સજા કરવાને બદલે સારુ શિક્ષણ તથા નાવીમ આપવાની આવશ્યકતા વિશે પ્રજા તથા સરકારનું લક્ષ દોયું.

આ કામ એમણે અખિલ દિન્દ મહિલા પરિષદ (કેન્દ્રસ) તરફથી ક્યું હતું તેઓ છેક ૧૯૪૭ સુધી બાલસદાપક મડળનાં પ્રમુખ રહ્યા હતા, તેવી જ રીતે ૧૯૪૭માં અન્ય આંખોની સદાપદ્યા આખા પંચમમાં છોકરાઓને સદાય કરવાની સરઘાઓ, -અનાયાત્રમ, બાલકાત્રમ વગેરે-ની તપાસ તથા નોંધ તૈયાર કરાવી. પ્રજા તથા સરકારને વારંવાર મળીને એમણે પંચમ માટે બાલસં-ક્ષણ કાયદો પસાર કરાવવામાં ભારે જહંમત ઉઠારી હતી.

શ્રીમતી નેહરુ દિલ્હી રહેતા ગયા ત્યારથી એટલે કે ૧૯૪૭માં એ દિલ્હી બાગરક્ષણ મડળના પ્રમુખ બન્યા હતાં.

સાહોરમાં ૧૯૪૩માં એમણે એક અનાયાત્રમ છાત્રાઓ નામે અને બીજી છોકરીઓ માટે કદાચુ અને છાત્રાઓને ગમાડવા માટે કિડાગણો પણ ખોલાવ્યા જે જે સરઘાઓમાં એ રસ લેતા તેને માટે સારુ ફંડ એકઠું કરવાનો પ્રયત્ન હમેશાં કરતાં.

જ્યારે દસ્તુરમાં ગાંધી ફંડને માટે આખા દેશની બાહોરા સ્ત્રી કાર્યકરોને કામ સોંપાયુ ત્યારે શ્રી રામેશ્વરીને આખો પંચમ પ્રાંત

સોપાયો અને ખીમ પ્રાતોમા જે કામ થતું હતું તેનું એમણે એ પ્રાતમા પણ વ્યવસ્થિત મ્યું વર્ષો પછી દિલ્હી અને દિમાચલ પ્રદેશનું કામ પણ તેમને સોપાયું

૧૯૪૫મા એમને પંજાબ ધારાસભા માટે ચૂટી દાઢવામા આવ્યા હતા અને મોડેથી જ્યારે કોન્ગ્રેસનું સભા—વિધાન સભા—સ્થાપિત થયું ત્યારે ગાંધીજીએ એમનું નામ તેને માટે સૂચવ્યું હતું, પણ કંસ્તુરમા ફેડને અંગે અનેક કેન્દ્રો દાઢીને ગામડે કામ કરવા તૈયાર હોય તેવી સ્ત્રીઓને તાલીમ આપવાનું કામ એનું જાણી તથા મહત્વનું હતું કે એમણે ના કહી

જ્યારે શ્રી ષિંગલાલ નેહરુ દિલ્હી નોકરીમાથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે તેમને મશ્મીરની સરકારે નાણાખાતે ખાતાના સનાદકાર નિમ્મા હતા તે વર્ષોમા શ્રી રામેશ્વરીએ હિંદુ તેમ જ મુસ્લિમ સ્ત્રીઓમા બાળકન, પડકો, કેળવણી વગેરે બાબતોમા લાભ મેળવ્યો

લાહોરમા એ નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય મંડળના પ્રમુખ હતા અને દેવળી તથા ખીજી જોસોમા ધણા ધણા દિલ્હીએને અટમયતમા રાખ્યા હતા તેમને ડાઢાવવા માટે એમણે પંજાબ તરફથી હિલચાત ચલાવેલી એમની સામાજિક તથા રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમા એમણે ધણા લાપણો કરેલા અને રેડિયો પર મોનેતા જેનું એક પુસ્તક છપાયું છે

પછી જ્યારે ભારત દેશના ભાગલા પડ્યા ત્યારે પંજાબમા હિંદુ સ્ત્રી પુરુષો, છોકરાઓને હિંદુમા આવવા માટે એમણે ધણી મદદ કરી, કારણ કે પંજાબની સરકારમા એમની લાગવગ હતી છેક નવેમ્બર મહિના સુધી એમણે દિલ્હી પ્રગતે પોતાના જાનને જોખમે મદદ કરી

પછીથી એમનું હૃદય દિલ્હી રહેવાને આગ્રહ કરતું જ તેમને પુનર્વસવાટનું અત્યંત જવાન ઈલાયુ કામ સરકારે સંપૂર્ણ પુનર્વસવાટ ખાતાની પ્રધાન કચેરીમા એમને આધિભાગના માનદ કાપરેક્ટર નિમ્મા હતાં એમણે સ્ત્રીઓ માટે તેમજ નિરાધાર છોકરાઓ માટે બાલાશ્રમો,

સ્ત્રીઆશ્રમે, વિધવાઆશ્રમે સ્વપાલીને, તેમને માટે શિક્ષણ તેમ જ ઉદ્યોગોનું કામ શીખવવા માટે મુખ્યવસ્થા કરી આપીને આ કામને દીપાબ્ધુ. આ કામમાં એમને દિલ્હીની અન્ય સત્તારીઓએ સેવાભાવથી મદદ કરી હતી. આખા દેશભરમાં આ કામને મુખ્યવસ્થિત કરવા માટે પ્રાંતે પ્રાંતે એ જઈ આવ્યાં.

પાટિગ્જનથી આવી આવેલા હરિજનો માટે દિલ્હી સરકારે એક વસવાટ-કોલોની-બાબુ અને શ્રી રામેશ્વરીની વાંસ ઉપરાંત વર્ગ મુખીની હરિજન-સેવાની કલગીરીમાં સરકારે તેને 'રામેશ્વરીનગર' એવું નામ આપ્યું. આ વસવાટમાં જે બિન-હરિજન ધાર્યકરો છે તે પણ આ નગરમાં જ સાથે રહે છે આ આશ્રમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે સહકારી વેચાણ મંડળ, ચરખાસંઘ, પ્રૌઢ શિક્ષણ વગેરેમાં રામેશ્વરી નેદરુ રસ લે છે.

બ્રિટિશ સરકારે કેટલીક ગરીબ જાતિઓને ગુનાહિત એટલે ફિમિનલ તરીકે ગણી હતી. આ હકીકત દબરબાપાને ધણી ખૂંચતી હતી તેમણે શ્રી રામેશ્વરીને સાથે રાખીને આ પ્રજાજનોની ઉન્નતિ માટે ઠીક સારું કામ ઉપાડ્યું. પરિણામે મુંબઈ તથા મદ્રાસની સરકારોએ અને દરેક આખા દેશની સરકારે કોઈ પણ જાતિને ગુનાહિત કહેવાનું બંધ કર્યું છે, પણ તેમને ધજાળ ગણીને તેમને શિક્ષણ, ઉદ્યોગો તથા નોકરીઓ અપાવવાનું કામ મોટા પાયા પર ઉપાડી સેવામાં આવ્યું છે.

૧૯૫૦માં, દિલ્હીના નાગરિકની ધૃષ્ટાથી, જે સ્ત્રીઓ પતિનું કહેવાય છે (જે ખરું જોતાં અપમાનિત કહેવાવી જોઈએ) તેમના ઉદ્ધાર માટેની પ્રવૃત્તિ શ્રી રામેશ્વરીએ ઉપાડી અને તેના પરિણામે 'નારી-નિકેતન' નામની સંસ્થા કદાવી જેનું સંચાલન હજી કરી રહ્યા છે.

ત્રીતીય એવી રાગોના અટકાવ નથા તેની ચિકિત્સા માટે સ્વપાલેલા નૈતિક અને સામાજિક આરોગ્ય મંડળના એ પ્રમુખ છે.

જેવી રીતે શ્રી રામેશ્વરી સામાજિક આલોકોટમાં એટલે અસ્પૃશ્ય-

નામાં માનતા નથી, તેવી જ રીતે આપણા નાનામોટા દેશનેતાઓને જે પક્ષાપક્ષીની આલડછેદનો દુષ્ટ રોગ લાગુ પડ્યો છે અને બીજા પક્ષોની નિંદા કરવાની ટેવ પડી છે તે રામેશ્વરીને નડતી નથી. જે પક્ષો સારી પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે તેમને એમની સહાનુભૂતિ મળે છે.

રશિયાના કે ઉઝ્બેકિસ્તાનના વર્ગોની સ્ત્રીકલ્યાણ પ્રવૃત્તિમાં એમને રસ છે. કોંગ્રેસી મહાજનોને એ પસંદ પડે છે કે નહિ તેની એઓત્રી પરવા રાખતા નથી.

૧૯૫૪માં સ્ત્રીઓની શાંતિ પરિષદ, જેમાં જગતના બધા દેશોની સ્ત્રીઓ દાજર રહેવાની હતી, તેમાં લાગ લેવા માટે એ પોતાના ખર્ચે સ્ટોકહોમ ગયાં હતાં અને તેનું કામ પૂરું કર્યા પછી એમણે સોવિયેટ રશિયાની ઠીક લાંબી મુલાકાત લીધી હતી.

પાટનગર દિલ્હીમાં આવી સન્નારી રહે એટલે બીજા અનેક સંગ્રહાઓ, સ્ત્રીહિતની કે અન્ય સમાજસેવાની તથા અનેક સાંસ્કૃતિક કમિટીઓમાં એમને રહેવું પડે છે અને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાના બહોળા અનુભવનો લાભ એ આપતા રહે છે.

એમનો સ્વભાવ મિલનસાર છે. એમનામાં સમજાવ છે, નમ્રતા છે, ધણો સાદો એમનો પહેરવેશ છે, ધીમે ધીમે ચાલતાં આ સન્નારીને ગમે તે માણસ, રંક કે રાખ, વાત કરે તો ઊંચાં રહીને બધી હકીકત સાંભળી લે છે. પત્રવ્યવહાર અને બીજું કામ કરવાની ટેવ છે. જે એમને ઝાળખે છે તે સૌ એમને 'માનાજી'ના વડાલમોયા નામથી બોલાવે છે.

આવી શ્રી રામેશ્વરી નેહરુ, ભારત દેશનાં એક ઉત્તમ સન્નારી છે. એમને પોતાની જાહેરાત કરવાની લેશમાત્ર પરવા નથી. આર્થ-સંસ્કૃતિનાં એક પ્રતીક સમાન એ છે. નવભારતની અંદર એમના જેવી જે ઘોડી ધણી સ્ત્રીઓ છે તેમણે દિંદ દેશનું ગૌરવ વધાર્યું છે અને ત્યારે નજીકના ભવિષ્યમાં જ આવી ઉમદા બહેનો સારી મોટી સંખ્યામાં ઉપરિચિત થશે ત્યારે દિંદીસમાજ તેજસ્વી બની જશે.

ઈન્દિરા ભાગવત

આજથી સિત્તેર-એંસી વર્ષ પહેલાંના આપણા સમાજમાં, ધણા મોટા ભાગે, એવું બનતું કે અમુક ગામ કે ગામડાંમાં માણસ જનમતો, ત્યાં જ તે ઉછરતો, ત્યાં જ પોતાનું આખું જીવન ગાળતો અને ત્યાં જ તે મરણ પામતો. આ વસ્તુસ્થિતિ હવે બદલાઈ ગઈ છે.

આપણા ગુજરાતીઓમાંથી ધણા જ થોડા લોકોને માદિતી દરી કે ઇન્દોરના મહારાજ હોદ્દરના રાજમહેલમાં જન્મેલી એક રાજકુમારીએ અમદાવાદ શહેરની એક કાલેજ તથા તેને અંગે પોતે જ સ્થાપેલી હોસ્ટેલનું સંચાલન ધણું જૂજ વેતન લઈને ત્રણ વર્ષ જેટલા લાંબા સમય સુધી કર્યું હતું અને તે વખતના અખ્યાપકો તેમજ વિદ્યાર્થિનીઓમાં પોતાના ઉચ્ચ આદર્શ તથા સહવર્તનનાં સુમધુર રમરણો મૂકતી ગઈ હતી. ઇતિહાસ ધણો દગાખોર છે અને મનુષ્યોની રમરણશક્તિ અદ્વિતીય છે.

ઇન્દોરના દાલના હોદ્દર મહારાજ યશવંતરાવના માતાનું નામ હતું બૂલી ગયો છું. રાજવહીવટ કરવામાં તેમને જરાય રસ નહોતો. ૧૯૦૫માં એ વડોદરાના મહારાજના મહેમાન થયા. આયકવાડે તેમનું સન્માન કરવા માટે દરબાર ભર્યો.

દરબારના સમયની પહેલાં મહારાજ હોદ્દરે જાનામાના એક ગાડીમાં બેસીને વાત્સીયા તળાવની પાસે મહેલાના દુધખાડામાં ચાલ્યા

ગયા અને ત્યાં રહેતા (ધધાદારી) મચ્છર મર્યો જોડે કુસ્તીઓ ખેલવા માડી—રાજમહેલમાં તેમને માટે શોધાગોધ થઈ ગઈ છેવટે તેમને સમજાવી પટાવીને અખાડામાંથી પકડીને રાજમહેલમાં આણ્યા.

તેમની એક છોકરી મહારાજકુમારી સીતાબાઈ વડોદરાના મહારાણીના નિકટના મિત્ર હતા—તે એક સરદારને પરણેલા જેમણે ઉપનામ ભાગવત હતું તે સુસ્ત આર્થસમાજી હતા, ન્યાત જાતમાં, કે અરપૂર્યતામાં કે સ્ત્રીઓને અભણ રાખવામાં કે પડદામાં રાખવામાં માનતા નહીં તેમને એક દીકરી હતી અને તેમનું નામ ઇન્દિરાબાઈ હતું હું તેમને સહેજ સાજાં ઓળખું, તેમની મા સીતાબાઈ ને વધારે સારી રીતે ઓળખું કારણ કે હું રાજમહેલનો દાક્તર હતો અને સમાજસુધારાના પ્રશ્નો પર ખૂબ ચર્ચા કરતો.

૧૯૨૧માં રાજકુટુંબનાં સાથે માટે યુગપ જવાનું થયું, ત્યારે આ ‘હોલકરીન’ સ્ત્રીઓ અમારી ‘મડળી’માં હતા ઇન્દિરાબાઈ ૧૭-૧૮ વર્ષની હશે બુદ્ધિશાળી હોઈને તેણે સીનિયર કૅમ્બ્રિજની પરીક્ષા પસાર કરેલી અગ્રેજી ભાષા ધણી સારી આવડે એને આક્રમક રૂઢીની કોનેજમાં દાખલ થઈને અગ્રેજી સાહિત્યનો વધુ અભ્યાસ કરવો હતો.

તેની મા આ દરખાસ્તનો સખત વિરોધ કરતા હતા. જે કે પોતાના વિચારો પ્રગટિશીલ હતા પુખ્ત વયની પોતાની દીકરીને છૂટી મૂકતા એનો જીવ મહારાતો હતો.

૧૯૨૨ એ ‘ધનગર’ જાતિના છે, એટલે ગુજરાતના ભત્રાંડે જેવા શિક્ષણ અને સુસરકારો ઓછા ખીનેલા શિવાજી મહારાજને ખડાં કરેલા સૈન્યોમાં અનેક શરવીર પુરુષો પેદા થયા અને તેમાંના નણ મેનાપનિઓએ મોટા રાજ્યો સ્થાપ્યા ગાયકવાડે ગુજરાતને કનગે કર્યું અને આખા સૌરાષ્ટ્રને ખડિયુ બનાવ્યું દોલ્કર મધ્ય પ્રદેશમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને છેવટે ૧૧ દિવસોમાં જેણે દિલ્હી પણ કબજે કર્યું હતું, તે સેનાપતિ સિદ્ધેએ ગ્વાનેર (ગ્વાલીયર)માં રાજ્ય સ્થાપ્યું.

ધનગરોમાં ભણેલા અને સંસ્કારી નવજુવાનો અત્યંત જૂન દના, વખતે એવા કેઈ જુવાન દમે જ નદી તેથી સીનાખાઈને બીક દત્તી કે છોકરી બહુ ભણ્યો તો તે કેઈ મામૂલી ધનગર સરદારની માથે મુખી થઈ શકશે નહીં પણ મારો આગ્રહ હતો કે એ છોકરીનો વિકાસ થવા દેવો જ જોઈએ આવી સારી છોકરી કેઈ જગ્યા. અમલ અને ધણુ ખરું બલિયાગી સરદારને પરજો તે મને મમતું નહોતું. દિલ મેવક સમાજતા તે વખતના પ્રમુખ શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી પણ અમારી સાથે રીમરમાં દના.

એક દિવસ હું શાસ્ત્રીને ઇન્દિરા અને તેની મા પામે લઈ ગયો, અને અમે આ પ્રશ્નની સાગી ચર્ચા કરી કલકા અને દિવસો સુધી આ ચર્ચા લખાઈ પણ છેવટે સીનાખાઈએ ઇન્દિરાને ઓકસફર્ડ મોકલવાનું મજૂર કર્યું. મેં ઇન્દિરાને કહ્યું કે દલે નાગે મને દક્ષિણા આપવી પડશે તું ભણીને સ્વદેશ આવે ત્યારે એ વર્ષ સુધી તારે શિક્ષણનું કામ કરવું પડશે એણે તે સ્વીકાર્યું. અમારી સૌથી મોટી દીકરી પ્રેમબીમાએ પણ આવી જ રીતે પરજુતા પહેલા એ વર્ષ સુધી એક આંખોની ટ્રેઈનિંગ કોલેજનું સચાલન કર્યું હતું.

વર્ષો બીતી ગયાં મેં વડોદરા છોડ્યું. અમદાવાદમાં આશ્રમ સ્થપાયો 'સુગંધ'નું ન ત્રીપદ પણ મારે માથે આવી પડ્યું આર પાંચ વર્ષે તદ્દન ઓર્થિતો મને કાગળ મળ્યો તેમા ઇન્દિરા ભાગવતે મને પુછાવ્યું હતું કે 'બોલો દલે મું કરવું છે કે તું વડોદરામાં છું. જો હન્દો જઈશ તો મા સહેલાઈથી છોડશે નહીં' મેં ઉત્તર વાળ્યો કે હન્દો જનઓ, માને મળો, હું ચોખ્ખ કામ શોધી શકું છું.

શુભગત મદિકા પાસણાના સચાલનમા મારું સ્થાન હતું, વખતે એ ત્રણ વર્ષ સુધી હું તેના મત્રી હોઈશ ઇન્દિરાખાઈએ ઉચ્ચ સ્થાને ઓકસફર્ડની ઉપાધિ મેળવી હતી. એને અમે પાસણાના (કોલેજના) મુખ્ય અધ્યાપક (પ્રિન્સિપાલ) નિર્મા એમણે પોતાની

સંસ્થાને સારા પાયા પર મૂકી દીધી જે વિદ્યાર્થિનીઓ પરગામથી આવવા ઇચ્છતી હતી તેમને એમણે પોતાના મકાનમાં જગ્યા કરી આપી.

અમદાવાદમાં આજે ન્યા ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયોની ઓફિસ છે (એલિસબ્રિજ સ્ટેશનની પાસે) ત્યાં એક માળની બગીચી હતી એ મકાનમાં ઇન્દિરાબહેન રહેતા હતા તેમાં એમણે આ બહેનોને રસોડાની વ્યવસ્થા કરી આપી અને જાણે પોતે મોટી બહેન હોય તેવી રીતે એમણે છાત્રોની સભાળ રાખી

જ્યારે છાત્રોની સખ્યા વધી ગઈ ત્યારે અમારા ઘરની પાસેના એક મકાનમાં છાત્રાલય (અને પોતાનું રહેઠાણ) રાખ્યું શિક્ષણમાં તો પૂછવા જેવું જ કાર્ક રહ્યું નહીં કારણ કે એમણે અગ્રેજી ભાષાને વિષય લઈને જ ડિગ્રી મેળવી હતી અને એ ઇંગ્લેન્ડના સારા કુટુંબોમાં ભગી શેફલી, કારણ કે રાજવંશી કુટુંબની હતી

ઇન્દિરાબાઈ ગુજરાતી ભાષા બોલતી થઈ ગઈ હતી એ ધણી મિનનસાર, હસમુખી, જીવાન, ઉત્સાહી હતી છોકરીઓને એ રમત ગમતો રમાડતી, નાટકો ભજવવાની વ્યવસ્થા પોતાના કમ્પાઉન્ડમાં કરેલી, એમનામાં વ્યવસ્થાશક્તિ સાગી હતી ઇંગ્લેન્ડની રેજવણીને લીધે નિયમિતપણે, સુખ્યવચ્ચા સુધડના, જવાબદારી સ્વીકારીને કામ કરવાનો જીસ્મો વગેરે સારા ગુણોની છાપ આપણી છોકરીઓ પર એમણે પાડી

વડોદરા જાય ત્યારે સ્ટેશન પર એમને તેડવાને અમન ગે આવે અને વડોદરાના રાજમહેલમાં રહે અને અમદાવાદમાં અમારે ત્યાં ઓગસ્ટા પર કે પગચિયા પર પાથરણા વિના બેસી જાય આવી સાદી અને સરળ એ બહેન હતી

ત્રણેક વર્ષ સુધી પોતાની મેઘા આપીને આ બહેન ઇન્દોર ગયાં, એમની માનું શરીર બગડતું હતું

ઇન્દોરમાં એમને આખા રાજ્યની બધી કન્યાસાળાઓના વિદ્યાર્થીનીઓ હોદ્દો મળ્યો થોડા વર્ષો પછી આખું રેજવણીખાતું એમને

સોંપાયું. અમે ઇન્દોર ગયા હતાં ત્યારે એમનું કામ જોઈને ખુશ થઈ ગયાં.

વર્ષો પછી (અને જરા મોટી વયે) એ પરણ્યાં. એ પરન્યાતનેા હતો તેથી એમનાં વૃદ્ધ મા નાખુશ થયાં. ઇન્દિરાબાઈને પોતાને પત્નિ પછીથી અસંતોષ થયો. લગ્નજીવન બહુ સુખી ન નીવડ્યું. ચાલીસ વર્ષનાં પાછું થયાં નહોં હોય ત્યાર પહેલાં એમને કેન્સર થયો અને એમનું અકાળ મૃત્યુ થયું.

આ સન્નારીએ ઉચ્ચ કાવનાથી દેશસેવા મરતાં સુધી કરી. એ ખરાબ રીત-રિવાજોને વશ થઈ નહીં. એમણે એક બાપ અને એટલી જ સરકારી પલ્કી ઘણી પ્રેમાળ માના મુસંરકારો વારસામાં મેળવ્યાં હતાં. વર્ષો સુધી એકસહર્ડમાં કાળ્યા પછી એણે મને આપેલું વચન યાદ રાખ્યું અને તે પાળ્યું અને પોતાનું જીવન સફળ કર્યું. વર્ષો પછી હું એને આજે સ્મરણાંજલિ આપું છું.

હરાયેલી હિંદી સ્ત્રીઓ—અને તેમની સહાયક *

૧૯૩૯ થી ૧૯૪૫ સુધીનું જે મહાભારત વિશ્વયુદ્ધ ખેતાર્થ ગયું તે કદાચ મનુષ્યના ઇતિહાસમાં દુષ્ટમાં દુષ્ટ પ્રકરણ હતું. જે યુદ્ધને અત આખો જાપાનના હિરોશીમામાં જે એટમબોમના ખપવામાં આવેલો તેના બપોર સત્યાનાશથી; પણ તેની પહેલા જર્મનીએ જે પ્રાથમિક ધસારો કર્યો તેમાં બેલ્જિયમ, ફ્રાન્સ તથા બ્રિટિશ પ્રજાનો કચરધાણ નીકળી ગયો હતો.

ત્યાર પછી બાજુ જ્યારે પશ્ચિમ ત્યારે પોલેન્ડ, રશિયાના વિશાળ દેશનો બધો પશ્ચિમનો વિભાગ, વગેરે દેશો વેરાનખેરાન થઈ ગયા હતા અને યુરોપના ઘણા દેશોની પ્રજા લાખોની સંખ્યામાં જડમૂળથી જીખડી ગઈ હતી. જે સૈનિકો તથા પ્રજાજનો લશ્કરોના ધસારાથી મરી ગયા તે તો એક દરે દુઃખમાંથી બચી ગયા પણ જીવતા રહેલા માણસોને પોતાના કુટુંબીઓને છોડીને તથા તમામ માલમિલકત તજ દઈને નાસવું પડ્યું.

મામાપ ને છોકરા વિખૂટા પડ્યા, સ્ત્રીપુરુષો વિખૂટા પડ્યાં, હજારો લાખો મનુષ્યો જૂખ અને ચાકથી તેમજ અસહ્ય ઠંડીથી રિખાર્થ રિખાર્થને મરણ પામ્યા જ્યારે જે જળરા પાડા લેડે છે ત્યારે આસ-

* આ લેખ “ સંસ્કૃતિ ” માં જાન્યુ. ૧૯૫૦માં છપાયો છે.

પાસીનાં નાનાં જાડો દહાડાણ નીકળી જાય છે, તેવી રીતે લાખે નિર્દોષ માણસો છૂંદાઈ ચૂક્યાં.

ચીન અને જાપાન વચ્ચે પણ ખૂનખાર જંગ ખેલાઈ રહ્યો હતો. અને જાહેશની તદ્દન નિર્દોષ તથા લગભગ નિઃશસ્ત્ર ગ્રામ પ્રિટિયરોના હાથમાંથી જાપાનના હાથમાં ગઈ અને દૂંટ સમય પછી પાછી જાપાનના હાથમાંથી મિત્ર રાજ્યોના હાથમાં ગઈ તે અસ્સામાં તેનું નિકંદન નીકળી ગયું.

આવા લાખો અને કરોડો માણસોના અત્યંત દુઃખ અનુભવો-માંથી દિંદો ગ્રામ બચી ગઈ હતી. પણ જ્યારે ૧૯૪૭ ના આગસ્ટ મહિનામાં દિંદુસ્તાન દેશના લાગણ પડ્યા ત્યારે દિંદ અને પાકિસ્તાનમાં સરહદની બંને બાજુએ જે ખૂનખરડી, લૂંટ, સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓના અપહરણ, યુવાન સ્ત્રીઓના શીલભંગ તથા તેમના પર શુભ્રદેશ અમાનુષી અત્યાચારો, માલમિલકતની લૂંટ ઉપરાંત આગથી કરેલો સત્યાનાશ થયો એ બધું અવર્ણનીય રહ્યું છે અને રહેવાનું છે. જ્યારે લાખો મનુષ્યો વૈરભાવ તથા બીકથી ઇસ્લામિયન જૂલમી જાય અને ગાંડપણના ઝંઝૂળથી સર્વનાશ કરવાને તૃડી પડે ત્યારે કોણ અને શું બચી શકે ?

થોડાં વર્ષો પહેલાં જિહારની અંદર ભયંકર ધરતીકંપ થયો હતો ત્યારે થોડી સેકંડોની અંદર હમરો ધરો નાશ પામ્યાં, ફળદ્રુપ ખેતરો હતાં ત્યાં લાખો પહોળા જિંડા ચિરાડા જમીનની અંદર પડી ગયા, નદીઓનાં વહેણ બદલાઈ ગયાં અને કરોડો રૂપિયાનું નુકસાન થયું હતું તેવી જ રીતે કૃત્રિમ રીતે જુદા પાડેલા દિંદ અને પાકિસ્તાનમાં એક પલકની અંદર ઓચિતું ભયંકર રમખાણ સળગી જાયું. કોઈ જાણતું નથી કે તેની પહેલ કોણે કરી અને કેવી રીતે. એ દહાડે કોઈ જાણવાનું પણ નથી.

પ્રિટિય રાજકારભારીઓએ નક્કી કર્યું હતું (ઉદ્ધવી લાત તરીકે) કે દિંદ અને પાકિસ્તાનને લડાવી મારવાં. દિંદને લાગણ સ્વીકારવા જ

પડે એવું વાતાવરણ પેદા કરવા માટે આપણે ખર્ચે રાખેલા બ્રિટિશ અમલદારોએ આપણાં જ નાણાં વાપરીને આખા દેશમાં ઠેર ઠેર હુલ્લડો યાવ એવી આયોજના કરી હતી, અને તેને પાર પાડી હતી.

આ રાક્ષસી વાતાવરણના પરિણામરૂપ દારૂખાનાની અંદર ચિન-ગારી પડે તેવી રીતે મુસ્લિમો, ક્ષીણો અને હિંદુઓએ અસંખ્ય હુલ્લડોમાં અમાનુષી તોફાનો કર્યાં.

હજારો વર્ષો પહેલાં જ્યારથી મનુષ્યોએ પોતાનાં કુટુંબોનાં રક્ષણને માટે જૂથોમાં રહેવાનું ગોઠવ્યું હતું ત્યારથી જ પક્ષોના યુદ્ધ પછી હારેલા પક્ષ અથવા નબળા પક્ષનાં જે કાંઈ માલમલકત હોય તે, તેમનાં પાણેલાં દોર (ગાય, બળદ, ઘોડા) તથા તેમની સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંને છોડી જવાની પ્રથા હતી, અને જો રહેવા માટે ઝૂંપડાં કે મકાન હોય તો તેને બાળી મૂકતા.

જેમ જેમ માણસમાં સુસંસ્કારો આવતા ગયા તેમ યુદ્ધોમાં નિર્દોષ પ્રજાને સુરક્ષિત રાખવાના પ્રયત્ન થયા. એ પ્રયત્નો કેટલે અંશે સફળ થયા છે તે ૧૯૪૫માં પૂરા થયેલા વિશ્વયુદ્ધના હેવાલો પરથી સમજી શકાય તેમ છે. જેમ પ્રજા એછી સંસ્કારી તેમ નિર્દોષ પ્રજાને વધારે ત્રાસ આપવામાં આવે છે.

નિર્વાસિતો

પાકિસ્તાનમાંથી હિંદમાં અને હિંદમાંથી પાકિસ્તાનમાં કેટલાં મનુષ્યો હિજરત કરી ગયાં તેની ચોક્કસ માહિતી મળી શકે તેમ નથી, પણ નવી દિલ્હીમાં નિર્વાસિતોને ઠેકાણે પાડવા માટે જે મોટું દફતર (ઓફિસ) ખોલવામાં આવ્યું છે તેમના કહેવા પરથી એવું જણાય છે કે સિત્તેર લાખ માણસો હિંદમાં નાસી આવ્યાં અને પચાસ લાખ મુસ્લિમોને પાકિસ્તાન જતા રહેવું પડ્યું.

હિંદુસ્તાન દેશમાં છેલ્લાં એક હજાર કે તેનાથી વધારે વર્ષોથી જુદી જુદી પ્રજાનાં ઘાડાં આવ્યાં જ કર્યાં છે, અને હિંદી સમાજે

તેમને અપનાવી લીધાં છે. પણ સાઠથી સિત્તેર લાખ જેટલાં મનુષ્યો લોટા અને દોરી વિનાનાં, લગભગ પહેરેલે કપડે હિંદમાં આવી પહોંચ્યાં તેમને રહેવા માટે, ખાવા માટે, કપડાં પહેરવા તથા ઓઢવાપાચરવા માટે તગવીજ કરવી, અને સ્ત્રીપુરુષોને નિર્વાહને માટે કામે લગાડવાં એ મહાભારત કામને હજી સુધી આપણે બરોજર પાર પાડી શક્યાં નથી તેમાં વળી એવાં પણ સ્ત્રીઓ અને છોકરાં હતાં કે જે પેનાના કુટુંબીઓથી વિખૂટા પડી ગયા હતા, અથવા જેમનાં કુટુંબો (ધણી કે માળાપ) કનક ચર્મ મ્યાં હતાં.

આપણી સરકારે આ મહેમાનોને આપણા સમાજમાં જોડવી દેવા માટે એક ખાસ પ્રધાન નીમ્યા છે અને એ કામને પહોંચી વળવા માટે મોટી કચેરી સ્થાપી છે, અને તેમાં મેંકડો પચાસર તેમજ જિનવેતની સ્ત્રીપુરુષો રાતદિવસ કામ કરી રહ્યાં છે.

ત્રણ મહિનાના અનુભવે ખતાવી આવ્યું છે કે સ્ત્રીઓ તથા છોકરાંઓના અનેકવિધ પ્રશ્નોને પહોંચી વળવા માટે એક સ્ત્રીકાર્યકરોનું કાર્યાલય કાઢવાની જરૂર છે. તેથી તે કાર્ય માટે એક અલગ ખાતું ખોલવામાં આવ્યું અને તેને નીચે પ્રમાણે કામ સોંપવામાં આવ્યું:—

(૧) સ્ત્રીઓ તથા બાળકો, અને ખાસ કરીને વિખૂટાં પડેલાં સ્ત્રીઓ તથા છોકરાં માટે રાહતકામ કરવું.

(૨) જે સ્ત્રીઓનું અપદરજી થયું હોય તેમને પાછી મેળવવી અને તેમને યોગ્ય શિક્ષણ તથા તાલીમ આપીને સ્વાવલંબી બનાવવી.

(૩) બધાં વિખૂટાં પડેલાં સ્ત્રીછોકરાંઓને રાખવાં, પાળવાં, ઉપરાંત તેમને કાર્મિક કાર્યો શીખવીને સ્વાવલંબી બનાવવાં

આ લેખની અંદર આ બધા કામનું વર્ણન કરવાનું નથી.

(૧) દરારેલી સ્ત્રીઓને શોધી કાઢવા માટે વિશાળ વ્યવસ્થા દરી.

(૨) તેવી સ્ત્રીઓ કોણ છે અને ક્યાંની છે તેની લાજ કાઢવી.

(૩) આવી સ્ત્રીઓ બે પાછી પોતાના કુટુંબમાં જશે તો તેમને સંપૂર્ણ આવકાર મળશે તેવું વાતાવરણ જમાવવું.

(૪) જ્યાં સુધી તેમનાં માળાપ કે સાસરાનાં મનુષ્યો વિશે ખબર ન મળે ત્યાં સુધી આવી સ્ત્રીઓને છાવણીઓમાં રાખીને તેમને સાચવવી અને કમાણી કરી એકે તેવું કામ શીખવવું, અને આ બધું કામ પાર પાડવા માટે હિંદના તેમજ પાકિસ્તાનના સ્થાનિક તેમજ છેક મોટા અમલદારો (પ્રધાનો) સાથે મસલતો કરવી, એ કામ એટલું બધું વિશાળ અને અધરું નીવડ્યું કે કેટલાક અનુભવ પાછી તેને છૂટું પાડવું પડ્યું.

સ્ત્રીઓ તથા છોકરાઓના રાહતકાર્ય માટેની મુખ્ય મોટી કચેરીનાં પ્રમુખ રામેશ્વરી નેહરુ હતા અને હરાયેલી સ્ત્રીઓ (હિંદ અને પાકિસ્તાન)ના રાહતકામ માટે મુદ્દલા સારાભાઈ હતા, પણ હવે મુદ્દલાબહેનનું ખાતું નિર્વાસિત રાહતખાતાથી છૂટું પાડીને સ્વતંત્ર રીતે મુખ્ય પ્રધાન જવાહરલાલ નેહરુની સીધી દેખરેખ નીચે કામ કરે છે.

હરાયેલી સ્ત્રીઓ

હરાયેલી સ્ત્રીઓની એક્કસ સંખ્યા કદી માલુમ પડવાની નથી. થોડા સમય પહેલાં દિલ્હીની ધારાસભામાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે આશરે ૩૩૦૦૦ હિંદી (હિંદુ તથા શીખ) સ્ત્રીઓને પાકિસ્તાનમાં લઈ જવામાં આવી છે અને તેમાંથી માત્ર ૬૦૦૦ સ્ત્રીઓ પાકિસ્તાનમાંથી પાછી મળી છે. હિંદમાં પાકિસ્તાની સ્ત્રીઓ કેટલી છે તેના વિશ્વાસપાત્ર આંકડા મળતા નથી; વખતે ૧૮૦૦૦ હરી અને તેમાંથી ૧૨૦૦૦ હરાયેલી સ્ત્રીઓ પાકિસ્તાનમાં પાછી મોકલી દેવામાં આવી છે. એકંદરે કેટલી હરાયેલી સ્ત્રીઓ પાછી મળી નથી એની સાચી હકીકત હવે કદી પણ બહાર આવવાની નથી. બનવાનું છે કે બન્ને પક્ષો અતિશયોક્તિ કરતા હોય.

હમણાં જ એવા સમાચાર પ્રગટ થયા છે કે કાશ્મીરી આઝાદ

ફ્રાન્સ (પાકિસ્તાની આગેવાની નીચે) ઉપર ૦ કાશ્મીરી સ્ત્રીઓનું અપહરણ થયું છે. હું સમજું છું કે આ મોટે જાગે. મુસ્લિમ હશે, અને આ ઉપર ૦માંથી લગભગ ૨૦૦૦ સ્ત્રીઓને ફ્રાન્સ અમલદારોએ જ પોતાના ઘરોમાં રાખી લીધી છે. આપણી અપહરણ યથેલી સ્ત્રીઓની સંખ્યા (પંજાબ, સરહદ પ્રાંત તથા શીખ રાજ્યોમાંથી) મોટી હોવા છતાં સરખામણીમાં થોડી જ સંખ્યા પાછી મળી છે. તે વિશે હિંદી (હિંદુ તેમજ શીખ) પ્રજામાં અત્યંત અસંતોષ તથા કચ્ચાટ જાગ્યો છે.

ભગીરથ સેવાકાર્ય

અમે ન્યારે દિલ્હીમાં હતા ત્યારે મધ્ય ઝોનના મહિનામાં બહેન મુદુલા સારામાર્ષને મળ્યા. એક ૧૯૨૬ની સાલમાં ન્યારે અમલવાદ યુવકસંઘનો હું પ્રમુખ હતો ત્યારે મુદુલાબહેન એ યુવકસંઘના વ્યવસ્થાપક મંડળમાં એક અગ્રણી સભ્ય હતાં.

જરાક જુદી જ જામતનો ઉદ્દેશ કરવાને હું લલચાયો છું. શાસ્ત્રોમાં એક કહેણું છે કે ધર્મમાં અનિષ્ટોમાંથી છટ્ટની પ્રાપ્તિ થાય છે (આહિંસા એક ધર્મ ક્રમેય ગૂઢ). તે પ્રમાણે ૧૯૪૭ના દત્તાકાંડના પરિણામે સેંકડો હિંદી સ્ત્રીઓ દુઃખી નિર્વાસિતોને શહત આપવાનાં કાર્યોમાં આજે પોતાનો પૂરો અગર થોડો સમય આપી રહી છે.

તેવી જ રીતે જે વિશ્વયુદ્ધ થયું તે દરમિયાન અમેરિકન સૈનિકો મૃત્યુ પામ્યા હોય, ધાવણ થયા હોય, ગુમ થઈ ગયા હોય, માંઝ પડીને દવાખાનામાં હોય, કે તેમને માલ્ટીને લીધે પાછા અમેરિકા મોકલવા હોય, મરણ પામેલા કે એજાન માણુઓને જાળવવાના હોય, અને છેવટે તેમનાં કુટુંબીઓને બંધી માલિતી મોકલવાની હોય, આવી આવી અનેક માલિતી એકઠી કરીને રાખવાને માટે દિલ્હીમાં મોટું દફતરખાતું હતું. એની મુતરો રાખવાની રીત નિર્વાસિતોને વિશે દષ્ટીકરો મેળવવાને માટે અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડી છે.

મૃદુલાબહેન અમને એ દફતરખાનામાં લઈ ગયાં. જે જે સ્ત્રીઓ કે છોકરાં કે પુરુષો ખોવાઈ ગયાં હોય, જડનાં ન હોય અગર જેમની શોધ માટે તપાસ થઈ રહી હોય તેમને વિશે બધી માહિતી આ ઓફિસમાં મળી શકે છે.

દરેક વ્યક્તિના વય, રંગ, રૂપ, પારખવાની નિશાનીઓ, તેમનું શિક્ષણ, તેમનાં લક્ષણ, તેમની ટેવો, તેમનો કૌટુંબિક ઇતિહાસ, બધાં સર્ગાસંબંધીઓની માહિતી નોંધી લેવામાં આવે છે અને ફોટોગ્રાફ મળે તો તે રાખવામાં આવે છે વિશ્વયુદ્ધમાંથી જડેલી આ પદ્ધતિ નિર્વાસિતો વિશે માહિતી મેળવવામાં ઘણી ઉપયોગી થઈ પડી છે.

હિંદ અને પાકિસ્તાનમાં હુલ્લડોનું જોર શમી ગયું ત્યાર પછી બન્ને સરકારે અન્યોન્ય રાહત આપવાના કરારો કર્યા, અને તે માટે બન્ને રાષ્ટ્રોની અદર અભવદારો નીમાયા. આપણાં તપાસ કરનારા સ્ત્રીપુરુષો પાકિસ્તાનમાં કામ કરી શકે છે અને પાકિસ્તાની તપાસ કરનારા હિંદમાં કામ કરી શકે છે. મૃદુલાબહેન જેવા વ્યવસ્થાપકોને એક રાષ્ટ્રમાંથી બીજા રાષ્ટ્રમાં જવાના પાસ મળ્યા છે, અને તેઓ હવામાં કે આગમાં ડીધી મુસાફરી કરી શકે છે.

આ કામની અદર ઘણી જ આવચેતી રાખવી પડે છે, કારણ કે બન્ને રાષ્ટ્રોની ચામડી એટલી ગંધી સુવાળી થઈ ગઈ છે કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રને અન્યાય થઈ જાય એવા સંબંધી અભવદારો છેડાઈ પડે છે. મૃદુલાબહેને અજમ કુનેદ (ટેકટ) અને સયમ કેળવ્યા છે. પાકિસ્તાને સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી ઓછી આપી છે તેથી ઘણા સ્ત્રીઓ અને હિંદુઓ છેડાઈને પ્રયાર કરે છે કે જેટલી સ્ત્રીઓ પાકિસ્તાન આવે તેટલી જ હિંદે આપવી.

હિંદી સરકાર બિનસાપ્રદાયિક છે અને તેણે આવો વ્યવહાર કરવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી નથી. કોઈ પાકિસ્તાની પેપરો ટીકા કરે છે કે અમે હિંદી સ્ત્રીઓને ઘસડી લાવ્યા જ ન હોઈએ તો શી રીતે પાછી આપીએ ?

એવી પણ દલીલ ચાલનાય છે કે પાકિસ્તાન મોટે ભાગે ધરતી, ગરીબ અને બિનઉપયોગી સ્ત્રીઓને જ પાછી મોકલે છે, જ્યારે દિદ તો જે જડી આવે છે તે બધીને પાછી મોકલી આપે છે

મૃદુલાનહેન એવું માને છે કે એમના કાર્યમાં પાકિસ્તાન પોલીસ અમનદારોની મદદ સારી છે, અને તે છતાં પોલીસના મરતા સામાન્ય સ્ત્રીઓ જ દરારેની સ્ત્રીઓ વિશે વધારે ભાગ આપે છે

જે લોકોએ સ્ત્રીઓનું કે છોકરાનું અપહરણ મ્યું હોય તે સામાન્ય કાયદાથી સજાને પાત્ર બને છે અને જેમણે ત્રીકોકરનિ વેચ્યા હોય તે વધારે સખત સજાને પાત્ર બને છે આવા સામાન્ય કાયદાનો અમલ કરાવવા જઈએ તો દરારેના સ્ત્રીઓ અને છોકરાં મળી સડે નહીં અને તેથી વિશિષ્ટ મુદ્દાથી તેમાં છૂછાટ મૂકવી પડે છે

સાધારણ રીતે સ્ત્રીઓને પાછી મેળવ્યા પછી જ તેમના સમગ્ર વિશે માહિતી મળે છે જે અપહરણ મરનારને સજા થવાની હોય તો આવી સ્ત્રીઓને મારી નાખે અથવા ફૂગ પ્રદેશમાં વેચી દે

આવી સ્ત્રીઓને એક છાવણીમાં તુરક્કિન રાખીને તેમને ખૂબ સમજાવીને તેમનાં કુટુંબ વિશે માહિતી મેળવવામાં આવે છે તે માહિતી મળ્યા પછી તેમને સગાઓને સોંપી દેવામાં આવે છે કાર્ક પણ સ્ત્રીને તેની મરણ વિરુદ્ધ તેમના અસહ કુટુંબમાં (અને દેશમાં) મોકલવામાં આવતાં નથી

અમે મૃદુલાનહેનને કહ્યું કે અમદાવાદમાં હુસ્સડ થયાં ત્યાં એક એવી અફવા સાલગવામાં આવેલી કે અમુક ધાર્મી કામની છાત્રીઓનું અપહરણ થયું હતું પણ તેમનાં માળાપ પોતાને નામોસી લાગશે એવી બીકથી અપહરણની વાત કબૂલ કરતાં નહોતા

એમણે તો કહ્યું કે અત્યાર સુધીમાં ૧૭૦૦૦ સ્ત્રીઓ બને રાષ્ટ્રમાંથી જડી છે તેમાંથી માત્ર એક જ સ્ત્રી એવી હતી કે જે

પોતાના અસલ સર્ગાસર્ગધીઓને ત્યાં જવાને રાજી નહોતી. આ સ્થળે એ વાત કહી દેવાની જરૂર છે કે જો સ્ત્રીઓ પોતાના ધણી કે માળાપને ઘેર જાય તો તેમનું અપમાન નહોં થાય પણ તેમને પ્રેમ સાથે અપનાવી લેવામાં આવશે એવો પ્રચાર બંને રાષ્ટ્રોમાં વર્તમાનપત્રો, રેડિયો અને લાપ્સેટથી પ્રબળ કરવામાં આવ્યો છે.

સ્ત્રીઓને વટાણવામાં આવી છે એટલે તેમનું ધર્માન્તર થયેનું છે વગેરે દલીલો સંભળવામાં આવતી નથી કેટલાક માણસો આવી સ્ત્રીઓને સ્થળાંતર કરાવીને સતાડ્યાં કરે છે તેથી હરાયેલી સ્ત્રીઓ મેળવવામાં ધણી મુશ્કેલી પડે છે.

બહેન મૃદુલાએ અમને કહ્યું કે એમના કાર્યકરોએ એક પાકિસ્તાની સ્ત્રીને દક્ષિણ હૈદરાબાદમાં શોધી કાઢી હતી, અને તેવી જ રીતે હિંદી સ્ત્રીઓ બલુચિસ્તાન જેવા દૂર પ્રદેશોમાં સતાડી કે વેચી દેવામાં આવી હશે.

ગાંધીજીએ બધા કાર્યકરોનો સમક્ષ એક નિયમ મૂક્યો હતો કે જેવી રીતે યુદ્ધમાં હાથ લાગ્યાં થયેલાં મનુષ્યો—પોતાના હોય કે સામા પક્ષના હોય તે છતાં—ફરકને રાહત આપવામાં આવે છે તેવી રીતે કાર્યકરોએ હિંદુ, મુસ્લિમ, શીખ, હિંદી કે પાકિસ્તાની જે કોઈ સ્ત્રી કે બાળકનું અપહરણ થયું હોય તેને પાછાં આપવાં આવા ઉદાર ઉદ્દેશ મનથી જ મૃદુલાબહેન કામ કરી રહ્યા છે.

દકતરખાનામાં અમે એમની ઓફિસમાં જઈને બેઠા હતા તેટલામાં એક પુરુષ અને તેની વૃદ્ધ માતા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને પુરુષ અત્યંત આતુરતાથી પોતાની સ્ત્રી જે જડી હતી તે ક્યારે પાકિસ્તાનથી આવી પહોંચશે તેની પૂછપરછ કરવા લાગ્યો.

અમે એ પતિ અને સાસુ સાથે વિનયથી વાત કરી. આપણા હિંદુ સમાજમાં ન્યાતમતના સંકુચિત વાતાવરણે સત્યાનાશ વાળું

છે, જેને પરિણામે જ દિંદમા એટલા બધા મનુષ્યો વટલાઈ ગયા કે આ દેશમાં ૧૦ કરોડ મુસ્લિમો થઈ ગયા, અને આ કારણને લીધે જ પાકિસ્તાનનો પ્રભુ ઉપરિચિત થયો.

પણ અમે જ્યારે જાણ્યું કે આ દુસ્વડો પછી જે હિંદુ કે શીખ સ્ત્રીઓ એક કે દોઢ વર્ષ સુધી મુસ્લિમની સ્ત્રી, રખાત કે ગુલામ તરીકે હોય છે, જેને વખતે છોડ્યા પછી થર્ષા હોય છે તેની સ્ત્રીઓને આજે સમાજે માનભેર અપનાવી લીધી છે, ત્યારે અમને ખૂબ સંતોષ થયો.

કેટલીક સારા કુટુંબોની સ્ત્રીઓ મુદુલાબહેનના કાર્યને મદદ કરી રહી છે. તેમાંની એકની સાથે વાતો કરતાં અમને એક વાત જાણવા મળી કે હિંદી સ્ત્રી કાર્યકરો સારી સંખ્યામાં મળી શકે છે. તેમણે સમાજસેવાનાં કાર્યો કરીને બાહોશી મેળવી છે, તેથી આપણે વધારે સ્ત્રીઓને ખચાવી શક્યા છીએ, જ્યારે પાકિસ્તાનની મુસ્લિમ સ્ત્રીઓને જાહેર કામ કરવાનો અનુભવ આછો છે અને તેમને સ્ત્રી કાર્યકરો આછી મળી છે, તેથી પાકિસ્તાનનું તપાસકામ મોણુ દશે. આ દલીલ જેવી થઈ તેવી દુ' વાયકોની સમક્ષ રજૂ કરું છું. જે સ્ત્રી કાર્યકર્તાઓ મળી છે તેમાં ખિસ્તી ઘણી છે અને મુસ્લિમની સંખ્યા આછી છે.

પાકિસ્તાનની જે સ્ત્રીઓ આપણા દેશમાંથી મળી આવી હતી તેમનાં સગાઓની બાળ દહાય ત્યાં સુધી તેમને માટે એક જાવણી જૂની દિલ્હીના દરિયાગંજમાં કાઢવામાં આવેલી. પાકિસ્તાનીઓ આપણી દરાયેલી સ્ત્રીઓને સારા પ્રમાણમાં મોકલતા નથી એવી હકીકતથી અસંતોષ પામેલા કેટલાક હિંદીઓએ આ જાવણી પર એકએક જાપો માર્યો અને માંગણી કરી કે જ્યાં સુધી અમારી સ્ત્રીઓ નહીં મળે ત્યાં સુધી આ સ્ત્રીઓને અમે પાકિસ્તાન રવાના થવા દઈશું નહીં.

આપણી સરકારે આવી માંગણીનો અસ્વીકાર કર્યો અને જાવણીને

નવી દિલ્હીમાં સૈનિકોના રક્ષણ નીચે રાખવામાં આવી. તે ળાવણી પણ અમે જોઈ. મૃદુલાબહેને કહ્યું કે આવી બહેનોને આશ્વાસન આપે, તેમની મા ધર્મને તેમની પામેથી બધી સાચી દકીકત મેળવી આપે એવી કાર્યકર્તા પણ તેમને અચાનક મળી ગઈ છે. જનસમાજની આનિ જાળીને લગવાન હાજર થઈ જાય છે તો પછી અમુક પ્રકારની સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જોઈતી હોય તો તે પણ હાજર થઈ જાય અને હરાયેલી સ્ત્રીઓને શોધી કાઢીને તેના રક્ષણ તથા ઉદ્ધાર માટે મૃદુલાબહેન પણ મળી જાય.

આ ળાવણીની મુલાકાત ધર્મ ને અમે ઘેર જતાં હતાં ત્યારે અમે એક સીકા કરી કે આખા દિલ્હી-દેશમાંથી હિંદ પાકિસ્તાનના પ્રધાનો તથા તેના પોલીસ અફસરોને મળવા માટે સતત આવજા કરે, જે લગભગ પોતાનું ધાર્યું હરાવી લે એવી કુશળ, અચાક, અત્યંત નીડર, જેને ખાવાસૂવાની દરકાર નથી એવી ખડનસ, આગ્રહી અને તે જનાં કુશળ હોય, જે પ્રધાનો પામે બિજા ન માગે પણ દરારોનું પાલન તથા ન્યાય માગતી સમાન ભાવે ચર્ચા કરી શકે એવી સ્વમાની કાર્મ પણ સ્ત્રી હોય તો તે મૃદુલા જ છે, ત્યારે અમારી પામે એટલા એક ભાઈએ સુધારો મૂક્યો કે આખા દિલ્હીમાં આ એક જ સ્ત્રી છે એમ કહેવાને બન્ને એમ કહે. કે કાર્મ પણ હિંદી સ્ત્રીપુરુષ આ કામ વધારે સાડું કરી શકે તેમ નથી. આ સુધારો અમે તત્કાળ મજૂર થયો અને અતિચ્છેદિત માટે ધણે કંટાળો છે. હું કાર્મના વધારે પડતાં વખાણ કરતો નથી અને તેવા વખાણ મને સાલગયા ગમતાં નથી.

બદેન મૃદુલાની બાળનમા આ અમારો વિચારપૂર્વકનો અભિપ્રાય છે. હું જાણું છું કે એની સાથે કામ કરવામાં ધણી વ્યક્તિઓને મુશ્કેલી પડી છે, પણ આજે એના કાથમા જે મદાન કાર્ય આવી પડ્યું છે તેને એણે અત્યંત ન્યાય આપીને સફળ બનાવ્યું છે.

આજની પચોતેર વર્ષ પહેલાં એક તરફથી સંધિયા અને બીજી

તરફથી અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોનું યુદ્ધ ફીમિયાના પ્રદેશમાં થયું હતું. તે દિવસોમાં વાદકાપચારનો વિકાસ ઓછો થયો હતો, જંતુનાશકારક ઔષધો શોધાઈ નહોતી, ધાયલ થયેલા માનુસોના જખમો પાકી જતા અને સડી જતા. તે દિવસોમાં નર્સો (પરિચારિકાઓ) બહુ સામાન્ય દક્ષાની હોતી. મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ નર્સના ધંધામાં પડતી નહીં.

એ યુગમાં એક સંસ્કારી સુખી કુટુંબની સ્ત્રીએ પોતાની સેવાથી આખા જગતને ચકિત કરી નાખ્યું હતું. તેનું નામ ફ્લોરેન્સ નાઈટિંગેલ ફીમિયાની નાઈટિંગેલે નર્સિંગનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો. સ્ત્રીશક્તિના એક નવા અવનારૂપ મૃદુલાબહેને સ્ત્રીઓને માટે નિષ્કામ સેવાનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે.

આજથી ૬૫-૭૦ વર્ષ પહેલાં માસિક રૂ ૧૫૦૦-૧૬૦૦ નો પગાર એ ધણો મોટો મણાતો કુટુંબ પણ મોટું હતું અને ધણી ઉંચાં દાયથી સાસારિક ખર્ચ કરવાની પ્રથા એ કુટુંબમાં હતી.

મુનર્મમાં એક નવા મોટા ઘરના બે માળમાં એ કુટુંબ રહેતું સુનોચનાગહેનના લાડમાં ઉઠેલા પતિ કેનેજમાં બહેવા ખરા, પણ તેમાં બહુ આગળ જઈ ચકચા નહોતા સાસુસસરા તરફથી સુનોચનાગહેનને સુખ હતું, પણ પતિ ધણી વહેમીવા હતા, તેથી તેમને કાર્મના પણ સસર્ગમાં આવવા દેતા નહિ.

સુનોચનાગહેને ગુજરાતી સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અને પોતાના ખતીવા સ્વભાવને લીધે અગ્રેજી પુસ્તકો પણ વાંચ્યા કરતા હતા એમના પતિને મુનર્મમાં જ સાધારણ નોકરી મળી ગઈ હતી એમના કુટુંબમાં એક છોકરી અને એક છોકરો મોટા થયાં હતા.

આ સુખી ગણના કુટુંબ પર એકાએક દુ ખનાં વાદળો ધૂરી પડ્યાં સસરાનું અણુધાનું અને અકાળે મૃત્યુ થયું તપાસ કરતા માનૂમ પડ્યું કે એમણે કઈ બચાવ્યું જ નહોતું, કારણ કે સ્ત્રીઓએ આંધળા ખર્ચ કર્યાં કરેલા.

આખા કુટુંબને સુરતમાં પોતાને ઘેર રહેવા જવું પડ્યું અને પેન્શન પણ મળતું નહોતું તેથી આર્થિક તંગી પુષ્કળ નડવા લાગી પતિ પણ મુનર્મમાં સુખી નહોતા તેથી સુરત આવતા રહ્યા અસલ્ય દુ ખને કારણે સાસુ મુજરી ગયાં અને પતિના મગજને એવો આઘાત લાગ્યો કે એ ઉદાસીન તથા બેકાર રહેવા લાગ્યા.

ધીમે ધીમે એમની માનસિક સ્થિતિ એટલી બધી બગડી ગઈ કે તેમને વડોદરાની માનસિક હોસ્પિટલમાં રાખવા પડ્યા એ વર્ષો સુધી ત્યાં રહ્યા અને ત્યાં જ મુજરી ગયા પોતાના કુટુંબને માટે એ નિરુપયોગી નિવડ્યા હતા.

આ સુલોચનાખહેનનું લાડનું નામ વહાલીજહેન હતું. એ સાસરે જ રહેતાં હતાં, પણ પિયેર તરફથી જોઈતી આર્થિક મદદ મળે એવી વ્યવસ્થા થઈ હતી.

એમનો છોકરો વડોદરા કોલેજમાં શ્રી મનુભાઈ ને ત્યાં રહીને ભણતો હતો. છોકરી હાઈસ્કૂલમાં ભણતી હતી. સુલોચનાખહેને સ્વાધ્યાય ખૂબ વધારી દીધો હતો, અને એમને યિયોસોફીમાં ખૂબ રસ હતો. એટલે એ ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક વિષયોનો સારો અભ્યાસ કર્યે જતાં હતાં.

સુલોચનાખહેન પર જાણે આજા દુઃખો વરસ્યા હોય તેમ વખત જતાં વિશેષ દુઃખો તૂટી પડ્યાં. એમના હસમુખા, બુદ્ધિશાળી દીકરાને ક્ષય રોગ લાગુ પડ્યો, અને એ આચારપદ છોડીને લાંબી માંદગી મોગવીને જતો રહ્યો.

થોડા સમય પછી એમની છોકરી, જેનાં સારી જગ્યાએ લગ્ન થયાં હતાં, તે અકાળ વિધવા થઈ. આવી કૂર રીતે સુલોચનાખહેનને માથે એક પછી બીજા ફટકાનો સતત માર ચાલુ રહ્યો. આટલાં બધાં દુઃખો પડવા છતાં એમણે પોતાની કમર લાંગવા દીધી નહિ, એ એમનાં ઠોઢુંબિક સંસ્કારોનું પરિણામ હતું. એમની દીકરી સ્વાત્રથી બને, એ હેતુથી તેનો અભ્યાસ પાછો ચાલુ કર્યો અને પોતે સુરતમાં પોતાના દિયરની સાથે રહીને ઘર ચલાવતાં હતાં.

જમાનો બદલાતો હતો, દેશમાં નવા વિચારો ઝડપથી ફેલાતા હતા. દરેક વ્યક્તિને આત્મવિકાસ સાધીને દેશની પ્રગતિમાં ભાગ લેવાની રકૂરજા થતી હતી. સુલોચનાખહેનને પણ તે પવન લાગ્યો.

થોડા જ સમય પહેલાં મારા મિત્રોએ સુરતમાં મદિલા વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી હતી. શિક્ષકો બધા પુરુષ હતા. કોઈ સંસ્કારી સ્ત્રી, વિદ્યાર્થિનીઓને માર્ગદર્શન કરવા માટે હોય તો સારું. એવી અમારી ઇચ્છા તો હતી, પણ તેવી સન્નારી મળવાની શક્યતા નહોતી. અમે

સુલોચનાબહેનને આ વિદ્યાલયનાં મુપરિન્ટેન્ડેન્ટ થવાનું અને ગૃહઉદ્યોગના વર્ગોમાં આવતી સ્ત્રીઓના વર્ગ પર દેખરેખ રાખવાનું કામ સ્વીકારવાનું હતું.

અમે એમને પૂરો પગાર આપવાને તૈયાર હતા, તે છતાં તેમણે જૂજ (ઓનરેરીઅમ) રકમ લીધી. ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે એમના લાર્ષીએ તરફથી એમને જેટલી જરૂરત હોય તેટલી રકમ મળતી હતી, પણ આ વ્યવસ્થાથી સુલોચનાબહેનનું સ્વમાન ઢળ્યું હતું.

એમણે મને કહ્યું કે એમણે દરેક વખત માગતું શા માટે પડે? એમને જે રકમ આપવાની હોય તે શા માટે આપી ન દે? મેં વેતનની ગોઠવણ કરી, તેથી એમના લાર્ષીઓને બહુ ખોટું લાગ્યું, પણ મારે તો એક નવી પ્રયાસ પાડવી હતી. (મેં આ લેખમાં અત્યાર સુધી લખી જણાવ્યું નથી કે સુલોચનાબહેન મારાં માસી થાય એટલે એમના લાર્ષીએ મારા સગા મામા ચામ અને અમારો સૌનો સંબંધ બહુ મીઠો અને પ્રેમભર્યો હતો.) સુલોચનાબહેને આ કામ સ્વીકારીને એવી પહેલ કરી કે જેને લીધે સુરતની બીજી અનેક સંસ્થાઓ અને હોશિયાર બહેનોએ, પગાર લઈને કે લીધા વિના સેવાકામ ઉપાડવા માંડ્યાં.

એમના ઉત્સાહને પરિણામે શાળામાં સંખ્યા વધતી ગઈ અને પ્રૌઢવર્ગોમાં પણ વધારે શ્રવ આવ્યો. સુલોચનાબહેનના પોતાના જીવનમાં ઉમંગ અને આનંદ આવ્યા. પોતાના કામમાં એમને એટલો બધો રસ પડ્યો કે પછી તો એમણે વિદ્યાલયના ફંડ મેળવવામાં તથા વહીવટમાં રસ લીધો.

વડોદરાના મેડિકલ ખાતામાં મને જે અનુભવો થયા હતા, તેમાં મેં જોયું હતું કે વ્યાખ્યાનામાં બધી નર્સો અને દાયણો (મિડવાઈફ) દક્ષિણી કે ખ્રિસ્તી આવતી અને તેમને ગુજરાતી બાષા બરોબર આવડતી નહિ. તેથી મેં એક યોજના, ગુજરાતી મધ્યમ વર્ગની થોડું ઘણું સંસ્કૃતી સ્ત્રીઓને તાલીમ આપવાની, રજૂ કરી હતી. યોજના

મજૂર થઈ હતી, પણ ગુજરાતી સ્ત્રીઓ તાલીમ લેવા માટે તૈયાર થતી નહોતી તેથી તે વખતના બ્રિટિશ નોકરીમાથી આવેલા મુખ્યદામ્તરી અમન ૧૨ ડૉ. મેક્કર્સન અને મળવા આયા

મે એમને મ્હુ કે ગુજરાતી સ્ત્રીઓમાં કાર્ક પ્રતિષ્ઠિત બહેન ગુજરાતમાં ફરીને પ્રચાર કરશે તો જરૂર શીખનારી સ્ત્રીઓ (નર્સ પ્રોમેશનરો) મળી રહેશે જ્યાંએ આવી લાયકાતવાળી સ્ત્રી મળી ન જ શકી ત્યારે (હવે હું વડોદરાની નોકરીમાં નહોતો) મે આ વાત મુનોચનાબહેનને સમજાવી

એમને પોતાનું મમ એનું બધું ગમતું હતું કે એમણે એ સ્વીકારવાની સ્પષ્ટ ના કહી મે વધારે સમજાવ્યા કે આ નવા કામથી તો સેક્રેડો સ્ત્રીઓને નવું કામ અને નવો માર્ગ મળશે અને તમારી પોતાની શક્તિઓ ખીનશે એમને આ વાત ગમી નહિ ખૂબ રડ્યા પણ મારી સૂચના સ્વીકારી

આવી રીતે એમના જીવનમાં એમનું પ્રકરણ ખુલ્લું ગુજરાતનો નવો યુવક વર્ગ આ હકીમત લાગ્યે જ જણાતો હતો નર્સ અને મિડવાઈફનો ધ ધો હલકો ગણાતો હતો કાર્ક પણ ગુજરાતી સારા કુટુંબની સ્ત્રી આ ધધાની તાલીમ લેવા તૈયાર નહોતી

તાલીમ લેવા માટે જે સ્ત્રીઓ આવે તેમને ૩ ૩૦નો પગાર મળવાનો હતો તાલીમ લીધા પછી તો નર્સને વધારે સારો પગાર મળતો હતો ૩૫ વર્ષ પહેલાં ૩ ૩૦ એ બટ નાની રકમ ગણાતી નહોતી મુનોચનાબહેન મારી અને મારા મિત્રોની ઓગખાણનો ઉપરોગ કરીને આખા ગુજરાત કચ્છ અને મહિસાવાડમાં ફર્યા, ત્યાં નાની મોટી સમાજો બરતા, બાળો કે વાર્નાવાપો આપતા

જે કાર્ક બહેન તૈયાર થતી તો તેના મામાપને સમજાવવા માટે એમને ધેર જતાં ખૂબ વાચેતુ બધી વસ્તુચિનિ સમજે, બાપણ અને વાતો દેવાની જ્યાં સારી ને સરગ હતી, ખૂબ મળતાવડાં, જરાય

મોટાઈ નહિ. ગરીબ દુઃખી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ જરાબર સમજે, પોતે ખૂબ દુઃખી થયેલાં અને દીવાનના બહેન તરીકે તથા નંદ્યાંદરના દીકરી તરીકે સમાજમાં એમની પ્રતિષ્ઠા હતી.

આવા તાલીમ વર્ગોની હોસ્ટેલમાં 'વહાલીબહેન' સંચાલક થવાનાં હતાં. તેથી હિમેદવાર સ્ત્રીઓનાં માળાપનાં હૃદયમાં એક જાતની હંફ અને ગ્રહા ઉત્પન્ન થયાં અને આવી સ્ત્રીઓ વર્ગોમાં જોડાવા લાગી.

આ જાતની મુસાફરીમાં મુતોચનાબહેને પુષ્કળ અગવડો ભોગવી હતી. એકલાં ફરે, જે મળે તે ખાઈ લે, ગમે તેવી જગ્યાએ સૂવે, અતિ ગ્રમ ઉઠાવે. એમણે સતત ફર્મા જ કર્યું. પણી તો આવા વર્ગમાં જોડાવા માટે પડાપડી થઈ રહી.

આજ સુધી જે માર્ગ સ્ત્રીઓ માટે બંધ હતો તે ખુલ્લો. હિંદુ સમાજમાં સ્ત્રીઓ દુઃખી હોય, એટલે વિધવા હોય કે ત્યાગયેલી હોય, અને થોડી કાંઈ આર્થિક સંકટામણ હોય તો જ આવું કામ ઉપાડે.

મુતોચનાબહેનના કામનો ઇતિહાસ જ્યારે મેં સાંભળ્યો ત્યારે મારા હૃદયનો પાર ન રહ્યો. એમને પોતાને તો આ કામે વિશાળ ક્ષેત્ર ખુલ્લું કરી આપ્યું વડોદરાની સરકારને સમજાવીને એમની અગવડો દૂર કરાવી, સાથે કરવા એક ખર્ચ આપી.

વડોદરાની મોટી ધરિપતાલ છે તેની સામે એક મોટું પારસીનું મકાન લાડે રાખ્યું અને ત્યાં નસોં માટેની હોસ્ટેલ સર કરી. આ હોસ્ટેલમાં એમણે કેટલાં વર્ષો સુધી કામ કર્યું તે મારા લક્ષમાં નથી. હોસ્ટેલના સંચાલક તરીકે કામ કરવાનું અને સાથે સાથે ગુજરાતમાં ફરવાનું એમણે ચાલુ રાખ્યું કારણ કે દર વર્ષે પાછી નવી ડન્ બહેનોને લેવાની હતી.

એ ગામડે જતાં ત્યાં છોકરીઓની કેળવણી, બાળકોની સાચવણી તથા હિંદુ, સુવાવડની રીત, સુવાવડમાં થતું બપોંદર મરણપ્રમાણ, સ્ત્રીઓના દક્ષ, સ્ત્રીઓનું નાગરિકશ્વન. આરોગ્યના વિષયો એવા અનેક

વિષય પર જોણતાં. ઠાઈ ગામમાં પરિષદ હોય, ઠાઈ ઠેકણે આરોગ્ય પ્રદર્શન સરાયું હોય, સામાજિક સભા હોય કે રાજકીય હોય એ પ્રસંગનો ઘાલ લઈને પોતાના વિચારો ફાંવનાં.

આખા ગુજરાતમાં એક સહૃદય સ્ત્રી કાર્યકર તરીકે એ જ્વણીતા ધર્મ ગયાં. બ્યવહારુ, ધાર્મિક વિષયો પર બહુ સારાં પ્રવચનો કરનાં, કારણ કે એમની પામે અનુકૂળ વાતો તથા દુગત્તા, રામાયણ મહા-ભારતનાં દૃષ્ટાંતો વગેરેનો અખૂટ ભંડાર હતો, અને સારું ગાઈ શકતાં.

વર્ષો વીતી જતાં હતાં. એમના જીવનમાં હવે પરમ આનંદ હતો. વર્ષો સુધી સમાજની સેવા કર્યા કરવાનો સતોષ હતો. એમની દીકરીએ સારી પરીક્ષા પસાર કરી હતી અને રાજકોટની સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજનાં સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ થયાં હતાં. પોતાનું શરીર જરા નબળું પડ્યું હતું, તેથી એ આ કામભાધી નિવૃત્ત થઈ ગયાં.

નર્મ થયેલી છાકરીઓ તેમજ ઉમેદવારનાં એ વદાલીમહેન હતાં. મારાં તો એ હમેશના જ વદાલીમહેન હતાં. એ માગથી માત્ર થોડા મહિના નાના હતાં. અમે સાથે રહેલાં, સાથે રમેલાં અને લડેલાં પણ હું એમને સંભારું છું તે મારા માસીને નહિ, પણ એક ગુજરાતી સ્ત્રી તરીકે, જેના પર દુઃખના કુગમે વટ્ટી પડ્યા, તે છતાં હતાર થયાં નહિ.

તેમણે સ્વાધ્યાય કરીને પોતાના મનનો વિકાસ કર્યો. તેમણે વર્ષો સુધી અથાક પરિશ્રમ વેઠીને ગુજરાતી સ્ત્રીઓ માટે એક નવો ચીતો પાડી આપ્યો, જે સ્ત્રીના પર ચાલીને અનેક દુઃખી સ્ત્રીઓને કામ કરવાનો આનંદ મળ્યો અને નિવૃત્તિનાં સાધન મળ્યાં.

એક વખત મારા અમદાવાદના ઘરમાં એ આવ્યાં હતાં ત્યાં એમને મળવા માટે એક બંદેન પરગામથી આવ્યાં. ઘરમાં પેસીને એમને જોવાં વદાલીમહેનને જોયાં કે તરત જ એ દોડ્યાં, વદાલીમહેનના પગ પકડ્યા, પોતાનું માથું તેમના ખોગામાં મૂકી દીધું અને રૂસકે રૂસકે રડ્યા.

મેં પૂછ્યું, તેના જવાબમાં, એ બાઈએ કહ્યું કે ‘જા વહાલી-જહેન, અમારે ગામ આવ્યાં ન હોત તો મને નર્સ થવાનો વિચાર સંકળ્યો ન હોત. એ અમારે ઘેર આવ્યાં ન હોત તો મારાં માળાપ મને કદી વડોદરા ન મોકલત. વહાલીજહેનનું તેજસ્વી હસતું મોં જોઈને મારાં માળાપને શ્રદ્ધા આવી કે આ સન્નારીની સાથમાં હોકરી સહી-સલામત છે.’

‘મારું આખું જીવન માત્ર ગરીબ નહિ, પણ એકિપાણું હતું. જાજે હું સારું કમાઉં છું, મને સારો પગાર અને પ્રેક્ટિસ મળે છે. મારા મનને સંતોષ છે, હું સુખી છું, મારા માળાપને હું પૈસા મોકલું છું, વહાલીજહેને મને જીવતી કરી છે.’

આવો એક જ અનુભવ થાય તો મનુષ્યનું જીવન સફળ થયું છે એવું આપણે માનીએ, પણ આવી તો અનેક સ્ત્રીઓનાં જીવન ઉજ્જવળ થયાં. કેટલીક સ્ત્રીઓ નર્સ થયા પછી પરણી, પરણ્યા પછી પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. એ બધી જીવન સ્ત્રીઓ માટે વહાલીજહેન માતારૂપ હતાં. વહાલીજહેને એક ઉત્તમ હોકરો ગુમાવ્યો, પણ એમણે સેંકડો હોકરીઓનું માતાપદ મેળવ્યું.

વૈદવ્ય ઉન્નત્યું

અમદાવાદના “વનિતા વિશ્રામ” માં અનેક સંસ્થાઓના સમાવેશ થઈ જાય છે, તેમાં સારી પ્રાથમિક શાળા છે, દ્વાર્ધસ્કૂલ એટલે માધ્યમિક શાળા છે, વિધવાઓને માટે આશ્રમ છે, અને વખતોવખત પ્રૌઢ સ્ત્રીઓને માટે વર્ગો ચાલ્યા છે.

આ પ્રવૃત્તિઓના મુખ્ય સંસ્થાપક તથા સચાલક સુલોચનાબહેન દેસાઈ છે. સુરતનાં સુલોચનાબહેન દેસાઈના ચૌર્ધાલયાં જીવનકાળનું વર્ણન આ પહેલાંના લેખમાં આપ્યું છે, આ બીજાં સુલોચનાબહેનનું જીવનવૃત્તાંત છે.

પહેલાં અને વધે મોટા સુલોચનાબહેન પ્રસિદ્ધ ‘માસ્તર સાહેબ’ અને “કરજીથેલો” ના લેખક નંદશંકર તુળજશંકર મહેતાના પુત્રી છે, બીજાં સુલોચનાબહેન તેટલા જ પ્રખ્યાત ગુજરાતી વિદ્વાન નેતા અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈનાં દોહિત્રી થાય. જન્મેનાં કદુબ ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાય છે. અને જન્મેની સાથે મારે માદ સંબંધ છે.

અંબાલાલભાઈનાં સૌથી મોટાં પુત્રી રૂક્મણીબહેન સુલોચનાબહેનના માતા થાય. અંબાલાલભાઈનાં પત્ની ગુજરી ગયાં ત્યારપછી તેમને ધર્મસંસાર રૂક્મણીબહેન ચલાવતાં હતાં અને તેથી સુલોચનાબહેન એમના દાદાને ધેર જ અને તેમની દેખરેખ નીચે ઉછરેલાં

એમનું પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી એમણે

રાષ્ટ્રીની પાસે સંસ્કૃત જ્ઞાનો તેમજ ધાર્મિક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

‘એમનાં જન આગેવાન એક દેસાઈ કુટુંબમાં થયાં હતાં, ધણી જ દુઃક સમય પછી એમના પતિનું અવસાન થયું. બાળવિધવા સુત્રોચના-બહેનના જીવનને હવે કયે માર્ગે દોરવું એ એક મોટી સમસ્યા એમના કુટુંબીઓની સમસ્યા બની ચર્ચા ગઈ.’

અંબાલાલભાઈના સુસંસ્કારોના પ્રભાવે શ્દમણીબહેને આશરે ૧૬ વર્ષની યુવાને એવું સિદ્ધાંત આપવા માંડ્યું કે જે એમનો માનસિક વિકાસ કરે અને જનસમાજને ઉપયોગી થઈ પડે. જીવનને અનેક જાનના કષ્ટ આગીને (ગુણે ખોરાક, પાતળું આસન, ડાર વિનાનાં ઘોળાં કપડાં, કેશવપત્ર વગેરેથી) બાજુ સંવત્ર ડેજવરાને બંને એમણે તેમને સારા ધાર્મિક સિદ્ધાંતને માટેની જરૂર પડી અને હરીથી સંસ્કૃત પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવવા માંડ્યો, અને સારા મિત્રોની સલાહસૂચનાથી શ્દમણીબહેને પોતાના જ ઘરમાં થોડી વિધવા બહેનોને રાખવાનું શરૂ કર્યું.

શરૂઆતના દિવસોમાં તો એમને પોતાને રસોડે જ જમાડનાં. પોતાના ઘરના છેક ઉપરના માળે એ બહેનોને આશ્રય આપ્યો. આ બહેનોને સુત્રોચનાબહેન શીખવે અને આ બધી બહેનોની સાથે પોતે એક શાસ્ત્રીની પાસે સિદ્ધાંત મેળવે. આવી રીતે તેમનું મન આખો સમય સારા દામમાં દેશાવલુ રહે એવી ઝાંઝવણ શ્દમણીબહેને કરી હતી.

એમના ઘરની પાસે જ એક મોટી પ્રાથમિક શાળા ચાલતી હતી, તેમાંથી ૧૮નીક બહેનો, થોડી કેટલીક મોટી વયની સ્ત્રીઓ પણ સિદ્ધાંત લેવા માટે આવતી. ઘોઘરીઓ તેમજ સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ તેથી સુત્રોચનાબહેને જોડાલાલની પોળને નાકે એક નાનું મકાન જાડે રાખીને તેમાં ‘સદ્ગતી મંદિર’ નામની સંસ્થા ઠાટી, જ્યાં આ બધું સિદ્ધાંત અપાતું અને ત્યાં એમના પતિ દેવદાસભાઈનાં બધાં પુસ્તકો મળ્યાં અને દેવદાસ પુસ્તકાલય’ જોડ્યું.

સુવૌચનાજહેન છેક બાળક હતા ત્યારથી એમનાં મનમાં ઈશ્વર-પ્રાપ્તિની ઝાંખીઝાંખી તથા અરપણ ઝંખના હતી.

એમના દાદાની સાથે એક વખત એ દારકા ગયેલાં અને ત્યાં એક ગૂંધાની અંદર ચાલ્યાં ગયાં. એમને બ્યારે પૂછવામાં આવ્યું કે એકલી શુદ્ધામાં કેમ ગઈ ત્યારે આ 'અણુસમણ' બાલિકાએ કહ્યું કે 'મારે તો જોતું હતું કે એમાં ઈશ્વર છે ખરા ?' મોટાં થતાં ગયાં તો ય આ જોજ એમની ચાલુ રહી હતી.

વિધવાવસ્થા પ્રાપ્ત થયાં પછી એમનું લક્ષ વડોદરાના શ્રેયઃસાધક મંડળ તરફ વળ્યું અને ત્યાં તેમને સુરતનાં બાજીગૌરી મુનશી તથા નાની બહેન (શિવગૌરી) મળ્લર જોડે જોળખાણ અને પછીથી મિત્રાચારી થઈ. આ બન્ને બહેનો પણ નાની વયે વિધવા થયેલાં બન્ને ધણી શક્તિશાળી હતાં.

બાજીગૌરીએ પુષ્કળ વાંચેલું, તીવ્ર શુદ્ધિવાળાં હતાં અને તેમનામાં વ્યવહારુ બુદ્ધિથી કામનો ઉકેલ કરવાની શક્તિ હતી. બાળાએનો તેમજ દુઃખી સ્ત્રીઓનો સસાર સુધરે તે માટે તેમણે ધણું ચિંતન કર્યું હતું. સુરતમાં વનિતા વિશ્રામ કાઢવાની યોજના એમણે કરી અને પોતાના ધરની પાસે જ એ સરથાની શરૂઆત કરી. આ કામમાં એમને શિવગૌરી (નાની બહેન)નો ધણો જ સક્રિય સાથ મળ્યો.

રસાયણ શાસ્ત્રના નિષ્ણાત ગણાતા શ્રી ત્રિભોવનદાસ મળ્લરનાં એ બહેન પણ નાની વયે વિધવા થયાં હતાં. એમનામાં પણ વ્યવસ્થા શક્તિ ધણી હતી અને શ્રી. મળ્લર, ચિમનલાલ સેતલવડ તથા બહેરામજી મલખારીની મદદથી એ નાણાં પણ ભેગાં કરી શકતાં. બાજીગૌરી તથા નાનીબહેનને સુવૌચનાજહેનના સત્સ્વતી મ દિરનો વિચાર મળ્યો હતો અને તેમણે એક વનિતા વિશ્રામ સુરતમાં અને બીજું મુંબઈમાં કાઢ્યાં. એ ત્રણેએ આપસઆપસમાં એવું કરાવ્યું કે જે સંસ્થાઓ કાઢવામાં આવે તે બધીને વનિતા વિશ્રામ નામ આપવું.

વર્ષો પછી રાજકોટમાં તેમજ લાવનગરમાં વનિના વિશ્રામો ખોલવામાં આવેલા. સુવૌચનાગહેને પોતાની સરથાનું નામ વનિતા વિશ્રામ પાડ્યું. આ સરથામાં ધીમે ધીમે સંખ્યા વધતી હતી તેથી થોડા મિત્રો અને સહાયકો પાસેથી આર્થિક મદદ મળવા લાગી. આ બધું જાણીને અંગાલાલભાઈએ સુવૌચનાગહેનને સૂચના કરી કે જાહેર સરથાના હિસાબ કિતાબની જાગતમાં ધણા જ ચોક્કસ રહેવું જોઈએ.

એક વખત વનિતા વિશ્રામનો વાર્ષિક સમારંભ થયો ત્યારે તેમાં ખૂબ સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષોએ હાજરી આપી હતી.

આ સરથા ગામની વચ્ચેવચ ખાડીઆમાં હતી તેનો લાભ સારો લેવાતો હતો. આ વસ્તુસ્થિતિ જોઈને સુવૌચનાગહેનને સારું ઉત્તેજન મળ્યું. આવા એક મેળાવડામાં એક લાપલ્યકર્તાએ કહ્યું હતું તે વિચાર કરવા જેવી બાબત છે. સુવૌચનાગહેનના માથા પર ખારે દુઃખ આવી પડ્યું ત્યાર તેમણે આવી સારી સમાજને ઉપયોગી સરથા કાઢી છે.

પ્રાણુશકર લક્ષ્મીભાઈ નો યુગ જાહેરો મૂળો હતો તેના પરિણામે તેમણે જાહેર મૂળા માટે શાળા કાઢી અને ડો નીલકંઠરાય ડાંગરપતિ આધારી થયા તેથી તેમણે મુમર્દમા અધશાળા સ્થાપી આ હકીકતની અદર આજે હું ઉમેરું છું કે જ્યારે ઉમર સોલાનીના બહેન ફાતીમા ખરમાઈદાની છોકરીને પોલીઓ-માએલાઈટિસ થયો ત્યારપછી સેકડો છોકરાઓને રાહત અને આવજત આપવા માટે મુમર્દમા નાનુ દવાખાતું કાઢ્યું અને તેમાંથી મહાવક્ષમીમાં જગી હોસ્પિટલના અનેક મકાનો થયા. તેવી રીતે સુવૌચનાગહેનના અકાગ વૈધ-મને પરિણામે અનેક અભાગ્ય અને ગરીબ વિધવાઓને આશ્રય મળ્યો, તેમને કેળવણી પણ મળી અને તેમાંથી ઘણી જાહેરો સ્વાસ્થી બની ગઈ.

સરસ્વતી મંદિરની સ્થાપના ૧૯૦૬માં થઈ હતી, વનિતા વિશ્રામની સ્થાપના ૧૯૦૮માં થયેલી, અને પછીથી ૧૯૧૬માં મહિલા વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ આ બધું કાળગણને લીધે જ થઈ રહ્યું હતું.

સ્ટીડીંગવણી તરફ ગુજરાતનું વિશેષ લક્ષ દોરાયું હતું. આ જ વર્ષના જૂન મહિનામાં વડોદરામાં તેમજ સુરતમાં મહિલા વિદ્યાલયની શરૂઆત થવાની હતી અને પ્રો. કર્વે પૂનામાં મહિલા પાઠશાળા શરૂ કરવાના હતા.

મહિલા વિદ્યાલયના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે શ્રી શામદાસજીને મહેતાએ માનાર્થે લગભગ પાંચ વર્ષ કામ કર્યું. એ દુર્ભાગ્ય કાશીરામ દવે જેવા આદર્શ શિક્ષક વહીલાત હોડીને આ કામમાં જોડાયા અને કેશવપ્રસાદ દેસાઈ તેની વ્યવસ્થામાં મદદરૂપ બન્યા.

આખી સંસ્થાની જવાબદારી સુયોચનામહેનની રહી. આ સંસ્થાને લીધે મધ્યમ તથા શિક્ષિત વર્ગની ધણી ધણી કન્યાઓને પોતાના ઘરને આગણે માધ્યમિક શિક્ષણની સગવડ થઈ ગઈ આ શાળામાં પ્રૌઢ શિક્ષણ માટે પણ વ્યવસ્થા થયેલી અને વનિતા વિદ્યાને પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે પણ વર્ગો કાઢેલા. આ શિક્ષાલયને અંગે અનેક પ્રવૃત્તિઓ જાગી, વિદ્યાર્થીનીઓની વચ્ચેનાશક્તિ તથા વક્તવ્યશક્તિ ખીચે તેટલા માટે વિદ્યોત્તેજક સમાજ-ડિમેન્ટિંગ સોસાયટી કાઢવામાં આવેલી, કલાનો પ્રેમ વિકસે તેલા માટે ભરત, ગૂથણ, સંગીત, રાસ, ગરબા વગેરેની પણ ગોઠવણ કરી.

આ બધી સંસ્થાઓ ચલાવવા માટે મોટા ફંડની જરૂર પડતી હતી તેથી તેમણે એક ટ્રસ્ટ કર્યું અને બધી વ્યવસ્થા એ મંડળ દ્વારા થાય છે. બાર્ડનાં ધરોમાં શિક્ષણ આપવાનું અગવડભર્યું જણાતાં વિદ્યાલયને માટે તેમજ નિધનાશ્રમ માટે મકાનો ઠીક સારા ખર્ચે બધામાં છે.

મહિલા વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીનીઓ પાસે થઈ એટલે મહિલા પાઠશાળા અસ્તિત્વમાં આવી આ પ્રવૃત્તિ સાથે સુયોચનામહેનને સબંધ નહોતો, પણ એ સંસ્થા કાઢવાની વિદ્યાલયમાં વિદ્યાર્થીનીઓની સખ્યા ઠીક વધી ગઈ. સારું શિક્ષણ મેળવીને આ શિક્ષણનું કામ વધારી રહ્યા છે.

જનકલ્યાણની વર્ષોની સેવા પછી આજે સુયોચનામહેન આનંદમય નિવૃત્તિ ભોગવે છે.

ઈનિદાસ, મુસાફરીની સાદસકથાઓ, સમાજશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોની પુષ્કળ ચોપડીઓ વાંચી શરૂ કરી. વળી, આ યુગ સર્વ દેશીય ક્રાંતિનો હતો અને ભારત દેશ તેમ જ ખીજા દેશોમાં રવાનગ્યની જે રાજકીય હલોટો ચાલતી હતી તેનું પુષ્કળ સાહિત્ય પ્રગટ થઈ રહ્યું હતું.

એમના બાઈ મુંઝઈમાં ભળવા હતા અને તેમના મિત્રો માદ્રી-મહેનને પ્રગતિશીલ સાહિત્ય પૂરું પાડતા. આમ એમણે રાજકારણ, સામાજિક સુધારા અને પોતાના દેશના જંધા સંગમના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. જ્યારે માણસને કોઈ એક પ્રકારની અપંગતા આવે છે ત્યારે તેની ખીજ ઈંદ્રિયો સતેજ થાય છે એ હકીકત જાણીતી છે. દા. ત., જે માણસની આંખ જાય છે તેની સ્મરણશક્તિ ધણી જ ખીની નીકળે છે તે પ્રમાણે ચારીરિક અપંગતાને કારણે માદ્રીમહેનની શુદ્ધિ વધારે તીવ્ર અને કુશાગ્ર બની હતી અને મિત્રોની સાથે વાતો કરતી વખતે એ પોતાના રપટ અભિપ્રાયોને માટે ચર્ચા તથા વાઢવિવાદ કરી શકે એટલા હોશિયાર થઈ ગયા હતાં.

જેમ જેમ એમનું વય વધતું ગયું તેમ એ સમજતાં થયા કે એમનાથી પરણી શકાય તેવું છે નહોં અને એ પોતાનાં માખાપ કે બાઈભાકુના આગ્રિત થઈને પરાધીન જીવન જીવવા ઇચ્છતાં નહોતાં તેથી પોતાના નિર્વાહ માટે કોઈ ધંધો શોખવા માટે પોતાની માની સાથે મુંઝઈ ગયાં. ત્યાં વેતવાનું, સીવવાનું, તણવાનું, ગૂંધવાનું તથા ભરત વગેરનું કામ એ શોખ્યાં. સાથે સાથે એમણે હંગીનને શાસ્ત્રીય અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ જે કામ શોખતાં તેમાં એકાગ્ર ચિત્ત પડવાને કુશળતા મેળવતાં. આવી રીતે થોડા જ સમયની અંદર એમણે અનેક વિષયો શોખા લઈને તે વિષયો શિખવવાનું કામ ઉપાડી લીધું અને પોતાના નિર્વાહ પૂરતું કમાઈ શક્યાં.

માદ્રીમહેન સુરતમાં હતાં ત્યારથી એમના બાઈના મિત્રોમાંથી એક કનૈયાલાલ હ. ના વિદ્યાર્થમાં ખજ મદદગર થતા હતા

અને સાર્તાકૃત્રમાં પણ શ્રી વકીલ તથા તેમના પત્નીનો સાથ માદ્રી-
નહેનને મળતો હતો. એમને સારા પુસ્તકો વાચવાને મળતા, તેમ
થોડાક વિચારશીલ નવજુવાનો સાથે વાર્તાલાપ કરવાની તક મળતી
હતી એમનો માનસિક વિકાસ ઉત્તરોત્તર વધ્યા કરતો હતો.

એટલામાં શ્રી વકીલ (કનેરાલાલ) એક ઓપરેશન માટે ઇંગ્લેન્ડ
ગયા. એમના કુટુંબીઓની એવી ઈચ્છા ખરી કે એ બેરિસ્ટર થાય,
ખાપ પણ બેરિસ્ટર હતા અને દાદા મુમર્ઝની હાર્થકાર્ટના જળ (સૌથી
પહેલા ગુજરાતી હાર્થકાર્ટ જળ) હતા લંડનમાં ચિન અને ખીજી
કલાઓના સંગ્રહો તથા પ્રદર્શનો જોના જોતાં એમને કલાકાગ તથા
કલાવિવેચકો સાથે ઓળખાણ થઈ પરિચય વધતો ગયો તેમ અભ્યાસ
પણ વધ્યો અને છેડે બે વર્ષના ગાળા પછી જ્યારે એ મુમર્ઝ આખ્યા
ત્યારે એમણે કમાણીને માટે કલાવિવેચનનું કામ શરૂ કર્યું.

મુમર્ઝ જોવા કલાપ્રિય શહેરમાં દરદ મેથ કાર્થ ચિત્રોના પ્રદર્શનો,
નાટકો, નૃત્યો વગેરે થતા જ કરે છે, તેને વિશે શ્રી વકીલે દર અઠવાડિયે
વિવેચનો અને રચનાત્મક સૂચનાઓ 'બોમ્બે કોનિક્વ'માં પ્રગટ કરવા
માંડી. આ કામ એમણે ૧૫-૧૭ વર્ષ સુધી સતત કર્યાં કર્યું, અને
તેમાંથી થોડી કમાણી પણ થઈ શકતી હતી એમણે માત્ર મુમર્ઝમાં
નહીં પણ આખા દેશમાં એક રચનાત્મક કલાવિવેચક તરીકે નામના મેળવી

આ શ્રી કનેરાલાલ વકીલની પ્રેરણાથી માદ્રીમહેન પણ લલિતકળા
તરફ વળ્યા.

શીવજી-ઝરત-ગૂંચળામાં લાલિત્ય તથા સૌન્દર્યનું તત્ત્વ તેા આવશ્યક
છે પણ દવે એમણે ઉસ્તાદોની પાસેથી સંગીત શીખવા માડ્યું. એમનો
કંઠ સારો હતો. સારંગી અને દિનરુગા વગાડના શીખ્યાં તાત્ર વગેરેનું
જ્ઞાન સારું હતું. પોતાને ગાના કે વાદ્યો વગાડતા આવડતાં દનાં તેના
કરતા સંગીતસાત્તનુ તેમનું જ્ઞાન એટલું જણ સારું હતું કે આપણી દિલી

કુન્દ માદ્રી દેસાઈ

વૃષ્ટિ પહેલા મુમર્ષના કલામંડળ (આર્ટ સોસાયટી)ના વાર્ષિક પ્રદર્શનમાં એક પ્લાર્ટરની સિલ્કપટ્ટિ મૂકવામાં આવેલી તેને 'જાનૃતિ' (ધી અવેકનિંગ) નામ આપવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉત્તમ કૃતિને સૌથી પહેલું ખનામ (સુવર્ણચંદ્રક) મળ્યું. આ કૃતિ હતી શ્રી માદ્રી દેસાઈની. જે જમાનામાં ઉત્તમ દિંદી સિલ્ક કારોની સંખ્યા ઓછી હતી અને આખા ભારત દેશમાં સારી સ્ત્રી સિલ્કકાર હશે કે કેમ તે વિશે યકા હતી તે જમાનામાં એક ગુજરાતી સ્ત્રીએ આ બહુમાન મેળવેલું.

અનેક જાતની શારીરિક અને માનસિક આપત્તિઓથી પીડાતી આ જુવાન સ્ત્રીએ, દેવળ પોતાના અચળ સંકલ્પશક્તિથી પોતાની શક્તિઓ ખીલવી અને માત્ર ચિત્રકામ કે સિલ્ક કે સંગીતનો જ અભ્યાસ કર્યો એટલું નહીં પણ લલિતકળાસાહજના આદર્શો તથા સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરીને એ મહાન વિષય પર મૌલિક વિવેચન અને ટીકા કરી શકે એવી સુસ્મદદૃષ્ટિ એ બહેન ખીનવી શક્યાં હતાં.

જે જે વ્યક્તિઓએ ગુજરાતના યકેતરમાં ઠીક ઠીક ફાળો આપ્યો હતો તેમનાં નામ જનસમાજ ભૂલી નાંચ છે. સમાજમાં એવું થયા જ ક્યું છે અને થયા દરેક.

૨૯ માદ્રીબહેનના ઈતિહાસ વિશે હું પૂછપરછ કરતો ત્યારે અને

માદિતી મળી કે સાંનાક્રમમાં રહેતા. આપણા લેખક ધનસુખલાલ મહેતાએ આ બહેન વિશે એક દૃષ્ટા લેખ 'ન્યોતિર્ધર' (૧૬-૧૨-૪૯)માં ઉપાવ્યો હતો અને પછાથી એમના એક લેખસંગ્રહ 'મીડી નગરે'માં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો. લેખકની પદવાનગીથી આ લેખનો મેં થોડો ઉપયોગ કર્યો છે.

માદ્રીનો જીવનવિકાસ નીચે પ્રમાણે હતો: નવા ગુજરાતે સેવા-ભાવી સ્ત્રીકાર્યકરો ઉત્પન્ન કર્યા છે તેમાં જયશ્રીબહેન રામજી અને હંસાબહેન મહેતા એ બન્ને બહેનોનાં નામ સુપરિચિત છે. માદ્રીબહેન આ બહેનોના મામાની દીકરી થાય. હાદરીઓને પણ હાદરીઓની જેમ ઉદાર શિક્ષણ આપવાની પ્રથા માદ્રીબહેનના કુટુંબમાં ઓછી હતી. જો કે ધરકામમાં અને વ્યવહારકાર્યમાં એ સ્ત્રીઓ કુશળ હશે, અને આ કુટુંબમાં લલિતકળા વિશેની વૃત્તિની પ્રણાલિકા ખરી.

નાની માદ્રી નિશાળમાં ભણતી હતી ત્યારે પોતાના ધરના દાદર પરથી ગંબડી પડી. કમનસીબે એને કરોડનાં દાકર્યામાં ગંબીર ઈજા થઈ. એ જમાનાનાં હાદરાંઓ પ્રત્યેની બેદરકારીને લીધે એ ગંબીર ઈજા માટે સામાન્ય મામુલી ધરમથુ છતાં સેવામાં, અને ત્યારે નિષ્ણાત દાકર્યાએ તપાસ કરી ત્યારે માલૂમ પાડ્યું કે દાકર્યું બાગી ગયેલું તે પાછું જોડાઈ ગયું છે અને એક યાનતંત્રને દબાવી રહ્યું છે.

આ બપોર ઈજા અને તેનાથી વધારે બપોર બેદરકારીને પરિણામે આ બીચારું બાળક આખી જિંદગી સુધી પડાયું. એનાથી બરાબર ચાલી શકાયું નહીં, વખતોવખત અસહ્ય વેદના સદન કરવી પડી અને જીવનપર્યંત અધંગ બની ગઈ.

એને જે સામાન્ય શિક્ષણ દેવાય છે તે રીતસર ઓછું મળ્યું હતું, પણ પોતાના બાઈઓ પાસેથી સારાં સારાં પુસ્તકો મેળવીને એણે સ્વાધ્યાય વધારી દીધા હતા. એણે માત્ર વાનાંઓ અને નવલ-કથાઓનાં જ પુસ્તકો વાંચીને સંતોષ માન્યો નહીં, પણ જીવનરતાંતો,

શ્રી-નૃસિંહાર મેનકા (નિસિસ સોખી) કે રશિયન “ બાલે ” નૃસિંહાર માદામ પાવલોવાને એ યોગ્ય સૂચનાઓ આપી શકતા.

જગવિખ્યાત પાવલોવાએ મુંઝવણમાં એક દિલ્લી વિષય લઈને નૃસિંહારને “ સારે માદ્રીમહેન એકે રદ્દામાં વાઘ વગાડવાને એકાં હતાં.

એક દિવસ માદ્રીએ એક નાનું પધારટનું પૂનળું શ્રી વજીલને ભેટ તરીકે આપ્યું. આ પૂનળું એક સંગીનકારનું હતું. તેની રેખાઓ એટલી બધી સચોટ હતી અને સંગીનના આનંદમાં લીન થઈ ગયેલા તેના મોં પર એવી લામણીઓ દેખાતી હતી કે તે જોઈને શ્રી વજીલ ધણું આશ્ચર્ય પામ્યા તરત જ એમણે માદ્રીને એક બણીના શિશ્વકાર-જેમનું નામ તાલીમ હતું તેની પામે શીખવા મૂખ્યાં ત્યાં એમણે અનેક કૃતિઓ તૈયાર કરી, પણ આપણા દેશમાં આવી કૃતિઓ વેચાતી લેવાનો શોખ હતો જાણે નહોતો, આવી જ કૃતિ “ જગૃતિ ” ને માટે અને સુવર્ણ-ચક્ર એનાયત કરવામાં આવેલો.

શ્રી ધનસુખનાથ મહેતા લખે છે : “ માદ્રી દેસાઈ માત્ર શિશ્વી ન હતાં એમણે જાણે તેમ જ ગુજરાતીમાં અવારનવાર લેખો પણ લખેલા તેમનું સંગીતનું જ્ઞાન પણ સારું હતું અને મેનકા તથા પાવલોવાના અમુક નૃત્યના સંયોજન વખતે તેમણે સિનાર વગાડી લય અને તર્જની સમજણ આપેલી લલિતકલાઓ સંબંધી એમનું વાચન તો ધણું હોય જ એ સ્વભાવિક છે કારણ કે કનૈયાલાલનું જીવન જ એના ઉપર હતું.”

“ સ્વ. કનૈયાલાલ વજીલ પાસે ખેરણા મેઘવીને માદ્રી દેસાઈએ પોતાના ક્ષેત્રમાં વિદ્યાર્થી સાપે, પણ વજીલના બદલામાં તેના કેમળ પણ દૃઢ નિશ્ચયી આત્માએ સ્વ. શ્રી વજીલને અદ્ભુત ઉત્સાહ અને મેનન દિનપ્રતિદિન આપ્યા કર્યાં હતાં તે વાત વિસરી શકાતી નથી ”

મોટાં અને ઠીક ધનિક કુટુંબમાં આ છોકરી સ્વતંત્ર

મિનનની હતી, અને સુરતના ખાખોચિયામાંથી નાંસી છૂટીને મુંબઈમાં વસી.

સોડાને કલ્પનામાં ન આવે એટલું દુઃખદર્દ એણે સહન કર્યું; કારણ કે કુટુંબે વખતસર એની સારવાર ન કરાવી. કેવળ આત્મમગ્નથી એ ધંધાઓ શીખી અને સ્વાસ્થી બની. એને કેળવણી ન આપી તે છતાં હજુ ટકા એજ્યુએટેના કરતાં વધારે એણે વાંચ્યું, અને આત્મ-વિકાસ કર્યો.

મુંબઈના કલાકારો એને મળવા આવતા. કર્નલ સોખી અને એક્સરન સોનોમન અને મેનકા એનાં મિત્રો હતાં. જગવિખ્યાત પાવલોવા સાથે સંબંધ બંધાયો હતો, 'કેનિકલ'ના તંત્રી શ્રી એલ્ફિંગ અને શ્રી વૈકુંઠ લક્ષ્મણાઈ મહેતા વારંવાર એમને મળતા, પોતાના અને શ્રી વજીસના મિત્રો સાથે પ્રગતિશીલ વિચારોની ચર્ચા કરતાં.

શ્રી વજીસે 'ભારતની તત્વકળા' એ વિષય પર (અંગ્રેજીમાં) એક પુસ્તક લખવા માંડેલું. લગભગ એ તત્વાંશ ભાગ લખી કાઢેલો, અને એટલામાં ૧૯૨૭માં એમનું અકાળ મૃત્યુ થયું. જેવી રીતે દાદર પક્ષી પડીને એના જરડાનું હાડકું ભાંગી ગયું અને શરીરથી એ ટટાર થઈ ચાલી નહીં તેવી જ રીતે શ્રી વજીસના મરણથી એના મનનું હાડકું ભાંગ્યું.

આ નિઝર, બદાદુર, સ્વાસ્થી, દૈનિકશી જીની કંડ ભાંગી ગઈ. જે માણસે એ છેક ખાસાવરયામાં હતી ત્યારથી એના વિકાસ માટે નિરંતર ચિંતન અને વ્યવસ્થા કરેલા તેના મૃત્યુથી એને જીવન અકારું થઈ ગયું. એને થયું કે હવે જીવન શા માટે ? અને આ કારી ધા શી રીતે રુકાય ? પણ એના મિત્રોએ કહ્યું કે વજીસે સર કરેલું પુસ્તક બે કોઈ પૂરું કરી રાખે તેમ હોય તો તે તમે જ હો.

દિવસો સુધી એ પચારીવચ રહી. જેને સાધારણ રીતે ગરીબ

અવસ્થા હઠીએ તેવી રીતે એણે જીવન ગાળેલું, ઘરમાં બીજું કોઈ દત્ત નહોતું, કે જે એની સારવાર કરે કે એને ખવડાવે.

તે જ્યાં એણે વજીલનું પુસ્તક પૂરું કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. વજીલના લેખો, લખાણો, નોંધો, પુસ્તકોના કકરા વગેરે શોધીને તથા પોતાના દાથે લખાણો ટાઈપ કરીને એણે પુસ્તક બારેક મહિનામાં પૂરું કર્યું. પછી એમણે તે જખાવવા માટે દ્રશ્ય કર્યું. પોતાની પાસે જે દત્ત તે તેમાં આપી દીધું અને ટાઈપ કરેલું પુસ્તક દ્રશ્યીઓએ કર્નાલ સોખી અને ઝોડરદન સોધોમનને સોંપી દીધું. અઅવસ્થા તથા બેદરકારીને ક્ષીયે એ પુસ્તક જખાયું નથી, ટાઈપ સ્કીપ્ટ કર્યા છે તે કોઈ કબૂલનું નથી પણ માદ્રીનહેને પોતાનું ધારેલું કામ પૂરું કર્યું અને ૧૯૩૬ના નવેમ્બર મહિનામાં એ અવસાન પામ્યા.

મામડાંનાં બેતરૌના રોકામાં અગરવાડમાં કોઈ સુંદર, સુવાસવાળું ફૂલ જોમે અને તેનાં સોન્દર્ય તથા સુવાસ કોઈના જાણવામાં ન આવે એ રીતનું લગભગ માદ્રીનહેનનું જીવન દત્ત. જ્યારે એ અત્યંત દુઃખી હતો ત્યારે અમે એમને મળેલાં. આજે વર્ષો પછી આ સ્ત્રીર યુગ્મવાતજુને હું આ લેખરૂપે પ્રકાશિત અર્પણ કરું છું.

એક તાજ વિનાનો રાજ—પત્રકાર ડબ્લ્યૂ ટિ. સ્ટેડ.

બ્રિટિશ પ્રજાનું રાજ્યપ્રધારણ ધીમેધીમે, અમુક પ્રસંગોને અનુસરીને, બધાનું જાય છે. ઘણાં વર્ષો સુધી બધી રાજ્યસત્તા ઇંગ્લેન્ડના રાજાના હાથમાં હતી. પછી રાજાના સલાહકારો, મોટા મોટા સામતો અને ધર્મગુરુઓએ આવી એકદમ સત્તા પર અંકુશ મૂકવા માંડ્યો.

આજે રાજાની સત્તા માત્ર નામની જ રહી છે. સામતોની જે ધારાસભા છે, જેને હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ કહે છે, તેના હાથમાં પણ બહુ જ થોડી સત્તા છે, અને જે આમવર્ગની ધારાસભા છે તે લગભગ સર્વસત્તાધીશ બની ગઈ છે. સાથે સાથે એવું પણ બન્યું કે વિશાળ આમવર્ગનો મત કેળવવા માટે સેક્રેડો અથવા હજારો દૈનિક પત્રો એટલે છાપાં કાઢવાની જરૂર જણાઈ, અને આવા પત્રોમાં વિદ્વાન, અનુભવી, અભ્યાસી તત્ત્વોએ લેખ લખવા માંડ્યા.

લંડનનું ટાઈમ્સ અને મેન્ચેસ્ટરનું ગાર્ડિયન આ બંને છાપાં-ઓમાં એવા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો આવવા લાગ્યા કે જેની અસર રાજ્ય-તંત્ર પર થવા લાગી.

આ બંને દૈનિક પત્રો છે, પણ મિ. સ્ટેડ એક માસિક કાટ્યું (રિવ્યૂ ઓફ રિવ્યૂસ) અને તેમાં એવા અભ્યાસપૂર્ણ લેખો આવવા

મોડ્યા કે જુદા જુદા મનના વાચકો પર પણ તેની બારે અસર થતી જણાઈ.

રોડ અને એમના મિત્રોએ નવું વાતાવરણ જમાવ્યું કે જેને લીધે આખા યુરોપના રાજકીય વિચારોનું ઘડતર કેલેક્ટર અંશે તેમના હાથમાં આવી ગયું, અને ઐટલિયનની અંદર એક દહેણી છે કે પત્ર (એટલે છાપાં) એ ચોથી રાજ્યસત્તા છે તે દહેણી તેમણે સાચી પાડી.

મિ. રોડની ઐટલિયનમાં જે પ્રતિષ્ઠા હતી તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને ૧૯૧૦ની સાલમાં થયો હતો. જંગલંગ પર્ગનાં વર્ષોમાં આપણી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં ત્રણ આગેવાનો ધણા મશહૂર બની ગયા હતા. લાલા લજપતરાય, ગિપિનચંદ્ર પાલ અને ટિંગક મદારાજ—જે ત્રિપુટીને આમરજી 'બાલ, પાલ અને લાલ'ના લોકવાચા નામથી ઓળખતો હતો.

૧૯૧૦ની સાલમાં ગિપિનચંદ્ર પાલને રાજકીય કારણને લીધે ઇંગ્લેંડ નારી જવું પડ્યું હતું. હું તેમને ઓળખતો હતો. પણ ૧૯૧૦માં લંડનમાં અમારું ઓળખાણ વધારે ગાઢું બન્યું.

એક સાંજે ગિપિનચંદ્ર પાલ મને રોડને ઘેર લઈ ગયા. પહેલા મદાયુદની આગળનાં વર્ષોમાં ઐટલિયન આખા જગતનાં બધાં રાજ્યોમાં વધારે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતું હતું. અમેરિકાએ એવો નિર્ણય કર્યો હતો કે યુરોપના રાજકારણમાં અને તેના ઝગડાઓમાં લાત લેવો નહીં.

ઈંગ્લેંડમાં બધા પત્રકારોમાં રોડનું સ્થાન જિંચામાં જિંચું હતું. એ તાજ વિનાનો રાજ્ય ગણાતો હતો. એની સાથે મક્કન કરવા માટે યુરોપના જુદા જુદા પક્ષોના આગેવાનો આવતા, અને રોડ પોતે આખા યુરોપમાં ફરીને સ્થાનિક પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરતા. લાન્સ અગર જર્મની કે રશિયા જેવા મહાન દેશોના તેમ જ રમકડાં જેવા બાકીના રાષ્ટ્રોના પ્રજાકીય નેતાઓ રોડની સલાહ લેવા માટે આવતા.

આપણા દિંદી આગેવાનોએ પણ આપણી રાજકીય લડતનો આખો હેરાલ તેમને વખતોવખત સમજાવ્યો હતો. ઘુર્ડો કે ઇન્ડિયા,

દક્ષિણ આફ્રિકા કે ચીનના લેખકો, કવિઓ, 'રાજકીય નેતાઓ સ્ટેડની સહાનુભૂતિ મેળવવાના પ્રયાસો કરતા આવું જનરુ વ્યક્તિત્વ આ એક ખાનગી પત્રકારનું હતું. દેશપરદેશના મુખ્ય પ્રધાનો તેમ જ પરદેશ નીતિના પ્રધાનો એમની સાથે મસલતો કરતા એમની આવી જનરી પ્રતિષ્ઠાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે એ સ્વતંત્ર મિત્રજના હતા અને કોઈ પણ જાતની પક્ષાપક્ષીયા ગુચ્છવાઈ જતા નહીં

એ દરેક પ્રશ્નનો જોડો અભ્યાસ કરતા એ મનુષ્યબધુત્વમાં શ્રદ્ધા રાખતા અને મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેની અસમાનતાની સામે લડવાને તત્પર હતા એમની કારકિર્દીની શરૂઆતના દિવસોમાં એમણે વેશ્યાઓના જીવન વિશે, તેમની આર્થિક સ્થિતિ, તેમને શા માટે આ ધંધામાં ફસાઈ જવું પડે છે વગેરેનો અભ્યાસપૂર્ણ સચોટ લેખ લખીને આખા યુરોપમાં ખજભજાટ કરી મૂકેલા.

પોતે વેશ્યાઓને ધેર દિવસો સુધી જઈને આ લોહીના વેપારને અંગે કરોડપતિ માણસો પગાત પ્રાતોની અચ્છાન બાળાઓને કેવી રીતે ફસાવીને કૂટણખાનાઓમાં લાવે છે અને કૂટણખાનાઓમાં તેમના પર કેવા અમાનુષી અત્યાચારો શુભરાય છે તેનું આબેહૂમ ચિત્ર એમણે યુરોપના જનસમાજ સમક્ષ ખડું કરી દીધું હતું ત્યાર પછીના દિવસોમાં તો એમને સામાજિક પ્રશ્નો ધણે અંશે ઊંડી દેવા પડ્યા કારણ કે રાજકીય પ્રશ્નોનું ભારણ વધી ગયું

એમની પાછળ કોઈ ધનવાન પત્રપ્રકાશકોનું બળ નહોતું, કોઈ સરચાની મદદ નહોતી પોતાના જેવા જ સત્યપ્રકાશ, પ્રગતિશીલ, ખંતીલા અભ્યાસકોનું એક જૂથ ભેગું કરીને એ પોતાનું માસિક ચલાવના હતા. ઉનાર લાવનાથી અને તટસ્થવૃત્તિથી કેવળ ન્યાયાન્યાયનો વિચાર કરીને પોતાના વિચારો અને ટીકા જજાવના આખા જગતના રાજનીતિજ્ઞોની સાથે સંપર્ક દોવાને લીધે અને ઘણા દેશોમાંથી પીડિતો એમની સલાહ તથા સદાય લેવા આવના તેથી તેમને બધા દેશોના જાહેર પ્રશ્નોની પુષ્કળ માહિતી મળી રહેતી

પણ કરીને દરેક પગવાણિયે એમને ઘેર ઓછસ ઠરાવેલા સમયે અમુક મિત્રો એકઠા થતા અને પહેલેથી ઠરાવેલા એક અમુક પ્રશ્ન પર ચર્ચા થતી. આ સભામાં રેડની પરવાનગી મેળવીને મહેમાનો પણ જઈ શકતા.

આવી એક ખાનગી સભામાં મિપિનચંદ્ર પાલના મહેમાન તરીકે હું રેડને ઘેર ગયો. અમે ખંડમાં પેદા કે તરત અમારે રજિસ્ટરમાં અમારું નામ અને અમારા કામધંધા વિશે લખીકતો નોંધાવવા પડી. લખીકત નોંધનાર સ્ત્રીએ અમને દરેકને એક જાપેક્ષું કાર્ડ આપ્યું જેના પર અમારા દેશનું નામ મોટા અક્ષરે જાપ્યું હતું, અને બીજા એક નાના કાર્ડ પર અમારું નામ લખી આપ્યું.

એ બંને કાર્ડો દરેક દરેક જથ્થેને જાતી પર ટાંકવાનાં હતાં. આ તરફીમને લીધે કોઈ પણ જાતની ઓળખાણવિધિ કરવાની જરૂર રહેતી નહીં. પાસેના જ ઓરડામાં (આપણે તેને દીવાનખાતું કહી શકીએ તેમાં) અમે જેવા પેદા કે તરત મિ. રેડે અમારું સ્વાગત કર્યું. એમના કોટ પર પણ 'પ્રિટિશ' અને 'ડબલ્યુ. ટિ. રેડ' એવાં બે કાર્ડો લટકતાં.

મિપિનચંદ્ર પાલે એમને મારું ઓળખાણ કરાવ્યું. હિંદના જાહેર-જીવનમાં હું શું ભાગ ભજવું છું તે વિશે એમણે પ્રશ્નો પૂછ્યા. એ શરીરે જરા બેઠા બાધાના, જાડા નહીં પણ સંગીન શરીરના હતા. એમનું માથું ઠીક મોઢું હતું. એમના અહેરા પર ગંભીરતા તથા આત્મગૌરવ જવાઈ રહ્યાં હતાં. તે સમયમાં એ સાઠેક વર્ષના હશે. એમની તેજસ્વી આંખમાં શાન્ત આત્મશ્રદ્ધા, અને મૃદુતાનું અજબ આકર્ષણ હતું, તે જતાં એ આંખો હૃદયમાં પેસીને આપણું તોલમાપ માઠી લેતી હોય એવી લીધેલું હતી. જેમ જેમ મહેમાનો દીવાનખાનામાં એસતા તથા તેમ તે જધા સાદી સુંવાળી ખુસ્તીઓ પર ગોઠવાતા તથા.

મિપિનચંદ્ર પાલે આ ઓરડામાં કોણ કોણ છે તેની લખીકત

કહી, અને તેમનામાંથી કેટલાક સાથે ઝોળખાણ પણ કરાવ્યું. આ ખંડમાં ફ્રાન્સ, જર્મની, સ્પેન, હોલેન્ડ, રશિયા, સ્પેન, ઇંગ્લેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા, વગેરે ખીજ દેશોના જાણીતા લેખકો, કવિઓ તથા રાજકીય કે સામાજિક ક્રાંતિના આગેવાનો હતા એકંદરે અમે ૪૦-૫૦ માણસો હોઈશું.

સ્ટેડે હાર્ષ પણ જાતની વિધિ વિના એ ત્રણ વાકયોમાં કહી સંભળાવ્યું કે આજની ચર્ચા દક્ષિણ આફ્રિકાની રંગીન (કાળી) પ્રજાના મુખ્ય આગેવાન પ્રોફેસર દુબ્વા પોતાની પ્રજા પર જે દુઃખો અને અન્યાય વરસી રહ્યા છે તેના વર્ણનથી શરૂ કરશે અને પછી એમના કાળા દાથેથી એક પણ ખીજ એમ દરેકને પોતાના ચિત્તારો જણાવવાની છૂટ છે.

દુબ્વા મોટા વિદ્વાન પુરુષ હતા એ શું કે બાસ્ટો કે હર્ષ જાતના હતા તે તો હવે મારા લક્ષમાં નથી, પણ એમણે પોતાની હકીકત જરા પણ આવેશ કે લાગણીવેગ જતાવ્યા વિના સાદી ભાષામાં સંભળાવી અને એમની રીત ધણી પસંદ પડી હતી પણ આ દેશ-વિદેશના પ્રખ્યાત વિદ્વાનો સમક્ષ મારે પણ બોલવું પડશે તે સાંભળી ત્યારથી મારા પગ ઠંડાગાર થઈ ગયા હતા મેં આવા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ ક્યો નહોતો.

ઈંગ્લેન્ડમાં દાકતરી અભ્યાસ કરીને હું વડાદરાના મુખ્ય વ્યાખ્યાનામાં મારા ધધાનું તનતોડ કામ કરી રહ્યો હતો, અને પછીથી સ્વાસ્થ્યરાવ માયકવાડના ઠીકુંનિક દાકતર તરીકે ગૃહીપ્રદક્ષિણા કરના નોકરોનો.

મે મારી મુંઝવણ બિપિનચંદ્રના કાનમાં કહી ત્યાં તેમણે કહ્યું કે જિભા ચર્કને માત્ર એટલું જ કરેજો કે 'મારે આ ચર્ચામાં ખાસ કંઈ કરવાનું નથી' જે બાબતો ચર્ચા તે બધાં અંગ્રેજી ભાષામાં નહોતા. ચર્ચા મોટે ભાગે પરદેશીઓ કેન્દ્ર ભાષામાં બોલતા હતા, અને કેટલાક પરદેશીઓ અંગ્રેજીમાં બોલતા ત્યારે તેમના ઉચ્ચારો ધણી જ વિચિત્ર

હતા તે છતાં એ બધાં વક્તવ્યોનો મર્મ તો સમજતો હતો, કારણ કે મને થોડું પુસ્તકિવા ફ્રેન્ચ આવડતું હતું બધાં ભાષણો યદ્યપિ રહ્યા પછી રહેડે આજો પ્રથમ સમજાવ્યો એમનાં વાક્યો દૂરનાં, ભાષા અત્યંત સાદી અને ધરમથુ ઉચ્ચારણ બહુ જ સ્પષ્ટ, ધીમે ધીમે અવાજ-આખા પ્રશ્નનાં છબાવટ તમસ્થતિથી કરીને પ્રથમ સમજાવ્યો એમનો પહેલવેળા સાદો હતો, કથકાંમા જરાય ટાપટીપ નહીં અને તે ઠીક ઠીક વપરાયલાં દનાં ધરમા અત્યંત સાદાં હોવા છતાં આ ઓરકાંમા આખા મુરોપ તથા વિદેશના મદાન પુરુષોની છમીઓ (પોતપોતાની સહીઓ સાથેનાં) જોવામાં આવતી હતી આ સમામાં કોઈ જાનના ખાણીપીણી હતી નહીં, એ સસારથાનમાં બીડીઓ પીવાતી નહોતી

સમાનું વાતાવરણ તદ્દન ગંભીર હતું આ સત્તા વિનાના સાધુ ચરિત પત્રમારના દાથમાં આખા મુરોપની નાક હતી અને જેમને સનાહ જોઈતી હોય તેમને એક કુશળ ચિકિત્સા તરીકે એ પોતાની સનાહ આપતા

ત્યાર પછીથી મુરોપ અમેરિકા અને આખા જગતનું વાતાવરણ બહુ બદલાઈ ગયું ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે મુદ્દ થાય એવો સંભવ હતો ૧૯૧૪માં મુદ્દ શરૂ થઈ ગયું અને રહેડ અમેરિકા સાથે ખાનગી મસતત કરવા જેમાં જતા હતા તે મોટી સ્તીમર 'યુસિદાનિયા' દોરપટો થઈ અને તેમાં એત્રણ હજાર માણસો હતાં તેમની સાથે પાંચેક સેકડની અદર એ સ્તીમર મમુદને તળિયે જઈને બેઠી

રહેડના જેવા જુઝુન, અનુભવી, સાધુચરિત, નિષ્પક્ષ તત્રીઓ વિરન જ કોઈ રોકે, પણ તત્રાઓ આવી ઉચ્ચ કોલિના હોય તો જ તેમના લેખોનું વજન થડે

તત્રીઓ ની ચમત્કારિક ભાષાથી તો માન મામુલી મનુષ્યો જ અજાઈ જતા હશે અને તે પણ બહુ થોડા સમય માટે સાચી કિમત

તો અવ્યાસપૂર્ણ વિચારોની હોય છે. આવા તંત્રીઓએ પ્રજામત સાથે સતત સંપર્ક રાખવાનો હોય, અને તેની સાથેસાથે પ્રજામત ફળવવાની શુદ્ધિ તથા દિમ્બિત હોવાં જોઈએ.

આવા તંત્રીઓની આસપાસ વિચારકોનું મંડળ હોવું આવશ્યક છે અને એવા મંડળમાં પરપ્રાંત કે પરદેશથી આવેલા મહેમાનો પોતાના વિચારો પ્રસારિત રહે તો જ આપણામાંથી પ્રાંતીય અભિમાન જતું રહે, અને બધી વાતોને સંકુચિત દ્રષ્ટિથી નહીં જોતાં મનુષ્યપ્રેમ તથા સમજાવથી બધા પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણવાની શક્તિ તથા વૃત્તિ ફળવાય.

૫. સુખલાલજી સાથેની એક મુલાકાત

મીણસનો સ્વભાવ એવો છે કે એને પારકા બાણનો લા' દમેશાં મોટો જણાય છે; અને માંસાહારીઓમાં તો એક કહેવત પણ છે કે, 'ધર કી મુરઘી ફાલ બરાબર.'

અમદાવાદમાં બદની પાસે આવેલી સીદી સૈયદની મરિજદની જગમગશ્વર બારીઓ જોવા જંગતના જુદા જુદા પરદેશીના હળરો માણસો આવે છે, પણ અમદાવાદ શહેરમાં લાખો લોકો એવા હશે કે જેમણે તેના પર નજર સરખીયે નાંખી નહીં હોય અર્થાત્, જેનાથી આપણે પરિચિત હોઈએ છીએ તેના તરફ આપણું દુર્લક્ષ રહે છે.

વીસમી સદીના પહેલા દસકામાં રવિનાથ—કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ દાકુર—બંગાળમાં જન્મીતા દતા. એક પ્રખર દેશભક્ત તરીકે બંગાળના દિવસોમાં તેમની ખ્યાતિ થઈ હતી. તેમણે કાવ્યો, નાટકો, વાર્તાઓ વગેરે ઉચ્ચ સાદિત્ય લખીને નામના મેળવી હતી, પણ જ્યારે એમણે પોતાની કૃતિ 'ગીતાગ્રંથિ'નું અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્યું અને થેટ્સ જોવા પ્રસિદ્ધ બ્રિટિશ કવિએ તેનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં, ત્યારથી કવિ ટાગોરનું નામ આખા જગતમાં જાણીતું થઈ ગયું અને દિલ્હીઓએ તેમને સન્માનવા માંડ્યા.

દેશભરના વિદ્વાનગર્ભમાં તેમજ ગુજરાતમાં પંડિત સુખલાલજીનું નામ વર્ગેથી જાણીતું છે; પણ થોડા સમય પહેલાં એમના પ્રશંસકોએ

એમનું સન્માન કર્યું; વિશ્વવિદ્યાલયે એમની કદર કરીને *ડોક્ટરની ઉપાધિ આપી; અને છાપાંઓમાં એમના જીવન વિશે, એમની વિદ્વતા વિશે, એમણે લખેલાં અનેક પુસ્તકો વિશે હકીકતો છપાઈ ત્યારથી મુજરાત એમના પ્રભાવ તથા મહત્તાથી પરિચિત થઈ ગયું.

ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં જ્યારે પંડિત સુખલાલજી મુજરાત વિદ્યા-પીઠના પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં દાખલ થયા ત્યારે અમારું પરસ્પર ઓળખાણ થયું હતું.

આજે જ્યાં સારદા મંદિરની કન્યાશાળા ઘઈ છે તે મકાનમાં અમારો 'સેવાશ્રમ' હતો અને ત્યાંથી 'યુગધર્મ' માસિક નીકળતું હતું.

અમદાવાદ શહેરના તેમ જ બહારના મુજરાતી વિદ્વાનો, તેમજ અન્ય પ્રાંતોના વિદ્વાનો એ આશ્રમમાં વાર્તાચર્યા કરવા માટે આવતા, અને ૧૯૨૦ થી ૧૯૨૫ સુધીમાં મુજરાતે જે દેશસેવકો ઉત્પન્ન કર્યા હતા તેમાંથી ધણાનાં દર્શન અમને થતા, અને એ વિદ્વાનો 'યુગધર્મ' માટે લેખો લખી આવતા પંડિત સુખલાલજી પણ તે આત્મમંડળમાં હતા.

ત્યાર પછી ૧૯૨૬માં મારા કુટુંબે અમદાવાદમાં ઘર બંધાવીને ત્યાં જ રહેવાનું શરૂ કર્યું. અમારે ઘેર કોઈ દિદી કે પરદેશી વિદ્વાન મિત્રો મુલાકાતે આવતા ત્યારે તેમને મળવાને તથા તેમની સાથે વાતચત્તી કરવા માટે સમાજો ગોઠવાતી આવી અનેક સમાજોમાં શાનજિજ્ઞાસુ પડિતજી આવતા હતા અને ચર્ચામાં સારો ભાગ લેતા હતા.

થોડા મહિના પહેલા મારે થોડી માહિતી એમની પાસેથી મેળવવી હતી તેથી હું એમના મુકામે બે વાર જઈ આવેલો. પડિતજી અમદાવાદમાં નહોતા. અમદાવાદ પાછા આવીને જ્યારે એમણે આ વાત જાણી એટલે તરત જ તેઓ અમને મળવાને આવ્યા. અમારે સવાએક કલાક સુધી જે વાતચત્તી થયા તે મારી શક્તિ પ્રમાણે 'સરકૃતિ'ના વાચકોની સમક્ષ રજૂ કરું છું.

અમારા મેળાપ થયો ત્યાર પહેલાં અમને બંનેને (સારદાબહેન તથા મેને) હત્ય થયો હતો અને પકિતજીને પણ શર્ષ ગયેલો. અમે ત્રણે ૭૫ વર્ષ વટાવી ગયાં હીએ અને આ દુષ્ટ ગેમને લીધે અમારામા પુષ્કળ નબળાઈ આવેલી સ્વાભાવિક રીતે અમે એકબેના ખબરઅતર પૂછ્યા અમને ત્રણેયને ઔપધિઓમા શ્રદ્ધા એાહી છે મે થોડા સમય પહેલાં 'સરકૃતિ'માં 'દામ્તરી' ધધા વિશે મારા અનુભવો અને ચિંતન' નો લેખ લખ્યો હતો તે વાત પકિતજીએ છપાડી અને હત્ય કે તમારા લેખોમાં સ્પષ્ટવક્તૃત્વ છે તે ધણુ આકર્ષક છે મે હત્ય કે મને દાકતરો પ્રત્યે અણુમતો નથી; પણ જે આધળી રીતે દાકતરો નવી નવી દવાઓ વાપરે છે તેનો મને સખત વિરોધ છે

દાકતરો પ્રમાણિત અને દરેલી (ફાર્માકોપીઆની) ઔપધિઓ વાપરવાને બદલે અત્યંત મોઢી દવાઓ જ લખી આપે છે વળી એન્ડી-ગાયોટિક્સ કહેવાય છે તે અને પેનીસિલીન જેવી ઔપધિઓ અધુક પ્રસંગોએ જ વાપરવાની હોય છે, પણ તેમ કરવાને બદલે સામાન્ય પ્રેન્ટિશનરો (દાકતરો) એવી દવાઓ વગર વિચારે ઠોકી માટે છે

બિચારા પિડાતા માણસો એવા અધીરા બની ગયા હોય છે કે સમજ્યા વિના એ દર્દીઓ પોતે આવી બિનજરૂરી ઔપધિઓ માંગે છે આ દવાઓ ધણી મોઢી પણ હોય છે પરિણામ એ આવ્યુ છે કે સામાન્ય માણસો દાકતરોના તેમ જ ઔપધિઓના ગુલામ બની ગયા છે આ અવસ્થા સ્થિતિ વિશે મારા જેવા અનુભવી દાકતરે લાલજતાં બતાવવી જ જોઈએ

પકિતજીએ હત્ય કે જ્ઞાપરયા થાય ત્યારે 'નબળા ગામને બગાઈઓ ધણી'ના ન્યાયે (કે અન્યાયે) અનેક પીડાઓ થાય છે તેમ છતાં તેમનામાં સદનશીલતા ધણી બીને છે જ્ઞ માણસને મુખ્ય ચિંતા એ રહે છે કે કોઈ આપ્તજનને (કે અનેકને) ત્રાસરૂપ ન થવાય તો સારુ બીમાર પડીએ તો પોતાને પીડા થાય અને પારખને દેરાનગતિ થાય

આ ચર્ચા ચાલતી હતી ત્યારે જે અમારા જુવાન મિત્ર—સુરેન્દ્ર કાપડિયા—પંડિતજીને (અમારે ઘેર લાવેલા તેમણે ભાંડારકર વિશે લોકમાન્ય દિળકે જે કડવી ટીકા કરી હતી તેની યાદ આપી. * 'સંસ્કૃતિ' માં સ્વામી આનંદે ગાંધીજી લોકમાન્યના મહેમાન સિદ્ધગઢમાં થયેલા તે વખતનો હેવાલ આપ્યો છે.

ગાંધીજીની સાથે એક દક્ષિણી દાકતર હતા. આ અરસામાં ૨૫. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર ગંભીર માંદગીથી પીડાઈ રહ્યા હતા. તેમને પક્ષ-ધાત થયો હતો અને એટલા જણા અપંગ થઈ ગયેલા કે અનેક આપ્તજનોને તેમની સારવારમાં રહેવું પડતું હતું. એમની માંદગી બે-ત્રણ વર્ષ સુધી લાંબાઈ દશે તેથી એમની સેવા કરનારાઓને હદ-પારનો ત્રાસ વેઠવો પડતો હતો.

ભાંડારકર સમાજસુધારક હતા અને લોકમાન્ય સુધારકોની વિરુદ્ધ હતા. એમનું મંતવ્ય એવું હતું કે પહેલાં આંગ્રેજોને કાઢો. ત્યાર પછી સુધારાનો પ્રયત્ન ઉપાડીશું. સમાજમાં એવી જાપ પડેલી જરી કે લોકમાન્ય સમાજસુધારાની વિરુદ્ધ છે.

૧૮૯૫ની કોંગ્રેસ પૂનામાં ભરાઈ ત્યારે કોંગ્રેસનો મોટો મંડપ સમાજસુધારા પરિષદને આપવો કે નહીં તેની ચર્ચા વખતે લોકમાન્યે, ગોખલે, રાનડે વગેરે સમાજસુધારકો પર કડવા ફૂર પ્રદારો કર્યા હતા.

ગાંધીજીની સાથે જે દાકતર આવેલા તે લોકમાન્યના પશુ પ્રશંસક હતા. લોકમાન્યે તેમને પૂછ્યું કે : ' કેમ દાકતર ! તમારા ભાંડારકર કેમ મરી જતા નથી ? ' દાકતરે કહ્યું કે મોત ન આવે તેમાં ભાંડારકર શું કરે ? ધણાં દિવસો સુધી તો બેભાન રહે છે. દિળકનાં અભિપ્રાય અને સલાહ એવાં હતાં કે આવા સંજોગોમાં ખીમાર માણસે પોતાના જીવનનો અંત આણવો જોઈએ.

પંડિતજી જતા ગંભીર બની ગયા અને પછી તેમણે કહ્યું કે

આપણા શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં ત્રણમાંથી એક વસ્તુ હોવી જોઈએ. અપત્ન (છોકરાં), કલત્ર (પત્ની), અને સતસંગ. આ ત્રણે જોને ન હોય તેમની વૃદ્ધાવસ્થા દયાજનક છે. એમ માનો કે આ ત્રણેય સેવા કરવાને તત્પર હોય; પણ તે છતાં જો વૃદ્ધોને આવી એવા લાંબા વખત સુધી સેવી પડે તે તેમને દુઃખનું નથી.

મેં જોયું કે રોમન એટલે હાલના યુરોપીય દાયદામાં આપઘાત કરવો એ ગુનાહિન કૃત્ય ગણાય છે, પૌરસ્ત્ય દેશોમાં તેમ નથી. અતિહૃદયયેલા અપમો આત્મહત્યા કરે તે ક્ષમ્ય ગણાયું છે, અને જનપાતી લોકોમાં તો ઇજાત જાય ત્યારે આપઘાત કરવો એ ધર્મ ગણાયું છે.

મેં પંડિતજીને પૂછ્યું કે આ અંગે જૈનધર્મમાં શી ભત છે? તેના જવાબમાં એમણે કહ્યું કે જૈન અને બૌદ્ધધર્મમાં લગભગ સરખી જ માન્યતા છે.

જ્યારે જ્યારે કોઈ વૃદ્ધ મનુષ્યને એવી ખાતરી થાય છે કે પોતે અપંગ બનીને બીજાઓને ત્રાસરૂપ થઈ જાય છે ત્યારે તેને અનશન કરવાની અનુમતિ છે તેમ કરવાની પણ વિધિ હોય છે, અને આપણા હાલના અંધશ્રદ્ધાળુઓમાં તો જે મનુષ્ય અનશન કરીને જીવનનો અંત આણવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના દર્શન કરવાને સેંકડો લોકો ગમટી પડે છે. જે મનુષ્યની અંત ધડીઓ શાંતિમાં અને સમાધિ જેવા સ્થિતિમાં ગણવાની હોય તેને અનાડી લોકો પુષ્કળ ત્રાસ આપે છે.

સામાન્ય રીતે આત્મહત્યા કરવાના અનેક માર્ગો સૂચવાયા છે. એમાં એક તો અનશનનો છે. ધીમે ધીમે અન્ન ઓછું કરવામાં આવે છે તો કષ્ટ ઓછું પડે છે બીજો માર્ગ જોરથી વહેલી નદી અથવા ઊંડા ધરામાં પડીને ડૂબી જવાનો છે ત્રીજો માર્ગ એ છે કે જંગલોમાં જ્યાં હિંસક પ્રાણીઓ (વાઘવરુ) વસતા હોય ત્યાં જઈને જીવનનો અંત આણી શકાય છે. જો આ પદ્ધતિના શિખર પરથી કૂદો મારવાના અનેક રથો આજે પણ બતાવવામાં આવે છે એવાં રથોને ભૈરવ-જપ કે ભૈરવસ્થાન એવાં એવાં નામ અપાયાં હોય છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ અમે પ્રા. ધર્માનંદ કોશાંબીની વાતે ચંદ્રવા. એ પ્રખર વિદ્વાન સજ્જનનું મૃત્યુ અત્યંત દુઃખ સંબોગોમાં યથું હતું.

અમારા બન્નેના એ મિત્ર યાચ. વૃદ્ધાવસ્થા અને શારીરિક નબળાઈ કાંઈક વહેલાં આવેલાં. નાનપણમાં ધણી કઠણાઈ બોગવેલી. સાધુ-જીવનમાં પણ એ સિલોન, ખર્માં વગેરે દેશોમાં ગયા ત્યારે એમને ખોરાકની બાબતમાં ધણી મુશ્કેલી પડેલી; કારણ કે એ માંસાહારી નહોતા અને ભારત બહારના બૌદ્ધો માંસાહાર કરે છે.

અધ્યયન-અધ્યાપનનું તથા સંશોધનનું કાર્ય આપું હતું ત્યાર પછી કોશાંબીજીને 'હરિજનો'ની સેવા કરવાની ઈચ્છા થઈ.

મુંગઈમાં ખીરલાના ખર્ચે એક 'બહુજન વિહાર' બાંધવામાં આવ્યો હતો, અને તેમાં ઉપદેશકને રહેવા માટે સારી સગવડ હતી. કોશાંબીજી ત્યાં રહીને ઉપદેશ તથા સેવા કરવા લાગ્યા એ 'વિહાર'ની આસપાસ રહેતા હરિજનો મોટેભાગે દક્ષિણના છે, અને તેથી ગરાઠી બાપામાં ઉપદેશ કરવાનું એમને ક્ષણી જામ તેવું હતું.

એક ઉનાળામાં ત્રણ મહિના મેં કોશાંબીજી સાથે ગાજવાનો (અને એમના સવાકાર્યમાં મદદરૂપ થવાનો) વિચાર કર્યો

હું 'વિહાર'માં ગયો અને મારે રહેવાની સગવડ જોઈ લીધી. પણ એટલામાં એક અણધાર્યો અને કમનસીમ બનાવ બન્યો. 'વિહાર'ની આસપાસ રહેનારા હરિજનો 'શેડયુલ્ડ ક્લેસ ફેડરેશન'ના સભ્યો હતા અને તેના આગેવાન ડૉ. આબેડકર હતા એ ફક્ત મદાન વિદ્વાન માણસ એમને શંકા ગઈ કે કોશાંબીજી કોંગ્રેસ તરફથી ફેડરેશનનું કામ તોડવા માટે 'વિહાર'માં વસ્યા છે. આ કારણે ડૉ. આબેડકરના અનુયાયીઓએ મંદિરમાં કોશાંબીજીને પ્રવચન કરવા ન દીધાં

કોશાંબીજી મંદિરમાં બોલવા જાય કે તરત આ લોકો મટા વગાડે, શંખ ફૂટે અને ઘોષાટ કરે. પરિણામ એ આવ્યું કે એમને આ 'વિહાર' છોડવો પડ્યો. શાંતિથી વાંચવા અને સિવાકાર્યો કરવા

માટે 'વિદાર'માં વસેલા કાચાંબીજીને 'વિદાર' છાડવો પડ્યો, અને તેથી મારી ઉમેદ પણ નિર્મૂળ ગઈ.

પંડિતજી સાથે કાચાંબીજીના છેલ્લા દિવસોની વાત નીકળી એમને વિમતવાર વર્ણન કરીને જણાવ્યું કે થોડાં વર્ષો પછી કાચાંબીજીની શારીરિક સ્થિતિ ખરાબતી ગઈ અને તેમના મનમાં રપટ પ્રતીતિ થઈ કે હવે એમનું જીવન સમાપ્તને ઉપકારક રહેશે નહીં. પોતે કાંઈની પણ સેવા કરી શકતા નથી અને કાંઈ મિત્રને નાકક તકલીફ આપ્યા જ કરવી પડશે.

જિનવિજયજી, પંડિતજી, કારવપજી, મોતીબહેન જેવા એમના નિકટના અનેક મિત્રોએ અવારનવાર એમને સલાહ આપી કે એમના જેવા પવિત્ર, વિદ્વાન પુરુષ સારનાથ અથવા કાશી કે એમને અનુકૂળ પડે એવા કાંઈ પણ સ્થળમાં માત્ર રહેશે તો પણ રહેવા, ખાવા, સેવા વગેરેની ગોઠવણ થઈ જશે, અને કાંઈ ઉત્સુક વિદ્યાર્થીઓને માર્ગદર્શન પણ આપી શકાશે.

એ થોડા દિવસ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં રહ્યા, પણ એમના મનનું સમાધાન થયું નહીં અને અનસન કરવાની દૃષ્ટિએ સરમુ નદીને કાંઠે રવામી સત્યાનંદજીના સેવાશ્રમમાં એ ગયા. એ વેળાએ એમની સાથે ચૈતન્યજી નામે એક ગુજરાતી સેવક—જે અત્યારે સેવાપુરીમાં (કાશીથી પંદરેક માઈલ દૂર) સર્વોદયનું કાર્ય કરે છે—રહ્યા હતા.

આ ચૈતન્યજીએ ખૂબ કાળજીપૂર્વક કાચાંબીજીની પરિચર્યા કરી. યાદ છે ત્યાં મુખી કાચાંબીજીએ ઓગણીસ દિવસના ઉપવાસ એ વખતે કર્યા હતા. પણ એ દરમિયાન ગંધીજી, ટંડનજી અને બીજા અમુક મુદ્દા અનેક પુરુષોએ તાર કરીને કાચાંબીજીને અનસન મૂકી દેવા માટે અનુરોધ કર્યો. છેવટે ત્યારે તો એમણે અનસન પડવું મૂક્યું. પણ પાછળથી, થોડાક મહિનાઓ વીત્યા પછી, પોતાના મૂળ નિયમ પ્રમાણે અનસન કરવાનો જ એમણે નિર્ણય કર્યો અને સેવાશ્રમમાં જઈ ગયા.

કાકા કાવેશ્વરની નિકટતામાં એમણે અનશન કર્યું. એક માસના અનશન પછી સેવાગ્રામમાં જ એમણે પ્રાણ ત્યજ્યા.

કોશાંબીજીની વાતો પરથી અમે જિનવિજયજીના જીવન પર સરી પડ્યા. સુખલાલજીને એમને માટે ઘણું જ માન છે. જિનવિજયજીમાં પ્રતિભા અને સરળતા છે. એમનામાં અનહદ સાદાર્થ છે, સ્વભાવે એ પ્રેમાળ અને લાગણીવાળા છે.

એક નાના ગામડાના નાના જમીનદારને ઘેર જિનવિજયજી જન્મેલા એમનું લલ્પતર નહીં જેવું હતું. છેક નાનપણમાં એમના પિતાએ એક જૈન યતિ (ગોરજી) ને આપી દીધેલા એમણે જાત-મહેનતથી જ (Self-taught) અભ્યાસ કર્યો પોતાની મેળે જ એમણે પુણ્ય વાચ્યું. મૂળથી જ એમની આખો જગડેલી તો હતી જ, અને એમાં અતિવાચને એમની આખોના નખર ખૂન વધારી મૂક્યા.

એમણે સાધુની દીક્ષા લીધી. એમનામાં અપરિમલનો જખડો ગુણ છે. એમને જો નાણા મળે તો તેનો સારો ઉપયોગ કરવામાં એમને આનંદ થાય છે એમનામાં અજળ હિંમરતા છે, અને પૈસા લેના કરતા આપવામાં એ વધારે આનંદ ભોગવે છે દૂકમાં, એમનામાં સાચી સાધુવૃત્તિ છે. હવે વૃદ્ધાવસ્થા થઈ છે અને શારીરિક નબળાઈ પણ આવી છે, તેમ છતાંય જાને ત્યાં લગી એ રેલવેના ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરે છે

૧૯૨૧-'૨૨માં જિનવિજયજી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાવા અને ત્યારથી એમણે સાધુવેદનાં કપડાં છોડ્યાં તથા પગપાળા ચાલવાને બદલે એમણે રેલવે તથા મોટરનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો. ખરું જોના તો એ મહાન સાધુ બન્યા છે એમની આખો જગડી છે તે છતાં એમનું વિદ્યા-ઉપાસનાનું કામ ઓછું થયું નથી

જિનવિજયજી આજે એમની શક્તિ કરતાં વધારે પડતું કામ કરી રહ્યા છે. એમનું કામ લગભગ આઠક, રથજોમાં ચાલી રહ્યું છે

મુંગઈના બારીય વિદ્યાશવનમાં એમનું સંશોધનકાર્ય ચાલી રહ્યું છે, જ્યપુરમાં પણ એમની દેખરેખ નીચે અનેક વિદ્વાનો સંશોધનકાર્ય કરી રહ્યા છે, ચિત્તોડની પાસે ચંદેરિયા નામે ગામડામાં દોડમોએક વીધાં પથરિયા જમીન મળી છે અને ત્યાં એમણે આશ્રમ સ્થાપ્યો છે તથા એતી પણ કરાવે છે. વળી વખતોવખત અમદાવાદ આવીને ત્યાં પણ અંધસંપાદનનું કાર્ય કરે છે.

એમનું મુખ્ય કામ સંશોધન (રિસર્ચ)નું છે. ઘણા વિદ્વાન છે પણ સાથે સાથે તેમનામાં દાસ્યવૃત્તિ પણ છે, પ્રમાણુવાદ (એથોરિટી) ના કરતાં એમને છુદ્ધિમાં વધારે ગ્રહ છે. એમનું વલણ છુદ્ધિજન્ય (રેશનલ) છે એ પરદેસ જઈ આવ્યા છે અને ધણું કરીને તેમને સંસ્કૃત, અર્ધમામધી, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી વગેરે ભાષાઓ ઉપરાંત બંગાળી, અંગ્રેજી તથા જર્મન ભાષાઓનું પણ જ્ઞાન છે.

વાતચીતની વેળાએ એક પ્રસંગે પડિતજી મુક્તકંઠે દસ્યા ત્યારે મેં એમને કહ્યું કે તમારા મોકળા દાસ્યથી મને આપણા મિત્ર પાઠક (રામનારાયણ) સાંભરી આવે છે.

મેં ઉમેર્યું કે મારા લાંબા અનુભવની અંદર મને એમના જેવો કોનરસેશનલિસ્ટ એટલે વાતચર્ચા કરવામાં નિપુણ માણસ મળ્યો નથી. એવો કોઈ વિષય નહોતો કે જેના પર એમને કંઈ ને કંઈ કહેવાનું, પૂછવાનું ના હોય. આ કળા ધણા થોડા હિંદીઓમાં છે. ત્યારે પડિતજીએ કહ્યું કે પાઠકજી બહુશ્રુત હતા, એમને દરેક વિષયમાં રસ પડતો હતો. એમનું વાચન વિશાળ હતું. એમને રસમય ચર્ચા કરવાનો શોખ હતો. એમ કહી ચકામ કે એ મરકરીઓ પણ ઠીક કરતા; દસના અને હસાવતા. વાત કહેવાની કળા એમણે હસ્તગત કરી હતી, એ પ્રશ્નોરા દતા ખરાને !

એ વિદ્વાન હતા અને આનંદી હતા. એમના મિત્રમંડળમાં એ આનંદ ફેલાવના સાથે સાથે એ ઉત્સાહી પણ હતા. વિદ્યાર્થી એમની

પાસે જાય તો એ દર્પિતા બની જતા અને વિદ્યાર્થીઓને મદદપ બનવાને હમેશા તૈયાર રહેતા.

મને પાઠકના ગા બાપ સાલરી આવ્યા પાઠકને તો હુ ૧૯૨૦ '૨૧ માં પહેલો મળ્યો હોઈશ, પણ છેક ૧૯૧૫માં કવિ ન્હાનાલાલે પાઠકના મા-બાપનુ ઓળખાણુ (વડોદરામાં) મને કરાવ્યું હતુ.

પાઠકની વાત પરથી એમના ઘનિષ્ટ મિત્ર ભાઈ રસિકલાલ પરીખની વાત નીકળી ભાઈ રસિકલાલ પરીખને પણ હું ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જ પહેલપહેલો મળ્યો એમની પ્રકૃતિ શાત હતી અને વખતે એ શરમાળ પણ હશે પડિતજીએ એમને માટે જે શબ્દો વાપર્યા તે મને યોગ્ય લાગે છે એમણે કહ્યું કે રસિકલાલ એક ચિત્ત ધ્યાનનિષ્ઠ છે ગુજરાતમાં એમના જેવા વિદ્વાન માણસો ઓછા છે એમનામાં સરળતા અને મૃદુતા છે.

અમારા એકબીજા સાથેના પરિચયની વાત થતા પડિતજીએ મ્હું કે: 'મે તમને ઘણા ઘણા વર્ષો પહેલાં (૧૯૧૭ની આસપાસમાં) પાટણમાં પહેલપહેલાં સાલવ્યા હતા, અને મને યશુ કે આ અવાજમાં સ્પષ્ટવક્તૃત્વ અને નિખાલસતાનો રસ્યો છે.'

પાટણ ધણું મદું ગામ છે, અને ગામની વચ્ચેવચ વાડાઓમાં એકસામટાં અનેક પુરુષો મળત્યાગ કરવા બેસતા હતા સ્ત્રીઓ જુદા વાડાઓમાં બેસતી વાડાઓમાં નાનીસરખી મદી લોટીમાં સહુ પાણી લઈ જતાં આ લોટી કદી માજવામાં આવતી નહીં.

હિંદુઓને (અને જૈનોને) હાલપારની મદી ટેવો હોય છે એ ક્યારે અને શી રીતે સુધરશે તે સમજાતું નથી જુઓને મદિરા પણ સ્વચ્છ હોના નથી હું પોતે તો સરસ્વતી નદી તરફ આવેલ એક જૈન બોર્ડિંગમાં સૂતો અને પ્રાતઃકર્મથી પરવારીને મામમાં જતો રસ્તામાં ઠેરઠેર છોકરાઓ મળત્યાગ કરતાં અને સ્ત્રી-પુરુષોને લઘુશંકા મારે તો રસ્તામાં બેસવું પડતું.

અમે સગમન સવાએક કલાક સાથે જેસીને વાતો કરી હતી. શારદાબહેને તેમ જ હાર્ષ મુરેન્દ્ર દાપડિયાએ પોતાના મંતવ્યો પણ જણાવેલાં.

સુખલાલજીના વિચારો, અનુભવો તથા મંતવ્યો જણાવવા માટે જ આ લેખ લખ્યો છે. પહેલાંથી વિચાર કરેલો નહોતો કે એ વિશે હું હાર્ષ લખીશ એટલે એક પણ નોંધ કરેલી નહીં. તેથી લેખમાં જે હાર્ષ જુઓ યર્ષ હોય તે મારી છે; જો કે પછીથી કરેલી મારી નોંધો એમને ખતારી હતી.

ઉવટે મેં પકિતજીને પૂછ્યું કે તમે પણ હવે બનારસ જઈને ત્યાં રહેવાનો વિચાર કરો છો તે શું ખટું છે ? એમણે ઉત્તર આપ્યો કે એવો વિચાર હતું છું તો ખરોઃ ઠારણ કે ત્યાં મારે ધણા મિત્રો છે. વિદ્યાગ્રાસમંત્રી દષ્ટિએ મને બનારસ વધારે અનુકૂળ પડે; તેમ, અમદાવાદનું પણ આકર્ષણ તો છે જ. અહીં ધણા મિત્રો છે. રસિક-લાલ પુરાતત્ત્વના શોખીન છે. બીજામ અनेક મિત્રો છે.

આવી રીતે અનાયાસે જે વાર્તાલાપ થયો તે રમરથપટ પરથી ઉતારીને અહીં લખી કાઢ્યો છે ધણા રાખે ગુદા વપરાયા હશે, પણ તેના સારાશમાં જૂન નહીં હોય એવી મને આશા છે.

ભુલાય એ શેં કદી ?

થોડા જ સમય પહેલાં મુરતના એક પ્રખ્યાત નાગરિક, ડૉ. મોહનનાથ દીક્ષિત ૮૩ વર્ષની વયે અવસાન પામ્યાના સમાચાર આપણા હાપાઓમાં પ્રગટ થયા હતા એમને મેં એક unknown soldier, 'અચાત સૈનિક'નું ગિરુદ આપ્યું હતું

ડૉ. મોહનનાથ ધણી ભુદ્ધિશાળી હતા, તેજસ્વી હતા, ઉચ્ચ કોટિના દેશભક્ત હતા—પોતાના દેશની મુક્તિને માટે એમણે ભવ્ય સ્વાર્થત્યાગ કર્યો હતો એ જમાનામાં ભારત દેશે સેકડો, કે વખતે હજારો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કોટિના દેશભક્તો ઉત્પન્ન કર્યા હતા

બંગાળના ભાગલા પાડવામાં આવ્યા તેને પરિણામે આખા દેશભરમાં જે જનરો આદોષનો દિલ્લી બ્રિટિશ સરકારની સામે જાગ્યા હતા તેમાં તે ત્રિવિસોમાં ઈંગ્લેન્ડમાં રહેતા દિલ્લીઓએ ધણો જ કિમતી ફાળો આપ્યો હતો

પણ પછીનાં વર્ષોમાં જ્યારે સરકાર-વિરોધી આદોષનો આપણાં હજારો ગામડાઓમાં જાગ્યા ત્યારે આપણે જોયું કે દરેક જિલ્લામાં મેકડો સી પુરુષોએ સ્વાર્થ ત્યાગ કરીને દેશમુક્તિની પ્રવૃત્તિમાં ઉત્તમ કામ કર્યું હતું પણ થોડા જ મનુષ્યોના નામ ખ્યાતિમાં આવ્યા હતા, તેનું જ આ ૧૯૦૬ થી ૧૯૧૦ની લડતમાં થયું હતું

ડો. મોદનનાથ દીક્ષિત સાથે આરો સંબંધ મળેા નિહતનો હતો. એ ૧૮૯૫માં અમે મુગર્ષની મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. દોરોક્ષમાં અમે પામેપામેની ઝોરડીઓમાં રહેતા.

સુગતી લોકોને દૂધ અને શાક સારા પ્રમાણમાં ખાવા જોઈએ તેથી અમારે ગુજરાતી કલગ છોડીને નાની મુરતી કલગ કાઢવી પડેલી. આની ગીતે અમે પૂરાં વર્ષ વર્ષ સાથે ગાળ્યાં.

દરેક પરીક્ષામાં મોદનનાથ પહેલા વર્ગમાં પહેલે નંબરે પાસ થતા. એ હુદિયાળી દના, અમરજામિ તેજ હતી અને દરેક બાબતમાં ધણા જ મોઢસાઈથી કામ કરના—ત્યાર પછી અમે છૂટા પડી ગયા. મુગર્ષમાં પ્લેગ કાઢી નીચ્ચે—અમારા બધા પ્રાધ્યાપકોને તે રોગના અટકાવની પ્રવૃત્તિમાં રોહાઈ જવું પડ્યું અને હવેરો લોકોને પ્લેગની રસી મૂકવાનું કામ અમને વિદ્યાર્થીઓને અપાયું.

શિક્ષણનું કામ ચૂચાઈ જવાના કારણે હું ઇંગ્લેંડ બહુલે ત્યાંથી મારી ઉપાધિઓ મેળવી આણ્યો.

ડોક્ટર દીક્ષિતે મુગર્ષની ટિપ્પી લીધા પછી વધુ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લેંડ ગયા, અને ત્યાં સઅક્રિયાના શાસ્ત્ર એટલે સર્જરીનો (એક. આર. મી. એસ.) અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એ એટલા બધા ટોશિયાર અને મહેનતુ દના કે એ વર્ષમાં એમનો અભ્યાસ પૂરો કરીને કાબેલ સર્જન થઈ જશે એવી એમના સૌ મિત્રોને તથા પ્રાધ્યાપકોને ખાતરી હતી.

પહેલા વર્ષની આખરે એમણે જે પરીક્ષા આપી તેમાં એમણે પહેલા નંબરે પાસ થઈને પોનાનું તેજસ્વીપણું બતાવી આપ્યું. બીજે વર્ષે એમણે સર્જરીનો અભ્યાસ એકાએક છોડી દીધા અને તદ્દન નવો જ વિષય—રસાયણશાસ્ત્ર લઈને તેમાં હિચ પહવી મેળવી.

મુગર્ષ જેવા મનાદય શહેરમાં એક અતિ કાબેલ સર્જન થવાને બદલે એમણે સ્વદેશ આવીને વડોદરા રાજ્યના નવસારી જેવા નાના ગામમાં નાની સરખી કાર્મસી એટલે ઔષધીઓ જનાવવાનું કારખાનું

કાલ્યુ, અને તેની સાથે સાથે ખાનગી દાકતર તરીકે દાકતરી કરવાનું પસંદ કર્યું.

એ સ્વદેશ આવ્યા તે ટાંકણે પોતાના વતન સુરતમાં કોંગ્રેસની પ્રખ્યાત ખેડક મળવાની હતી કે જેમાં લીખરલ એટલે મવાલ પક્ષ (કિરોજશાહ મહેતા, ગોખલે, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી વગેરે) અને જહાલ પક્ષ (ટિળક, અરવિંદ ઘેશ, આપરડે વગેરે)ની મશહૂર સાકમારી થઈ અને તેના પરિણામે કોંગ્રેસમાં બે તકાં પડી ગયાં. ડૉ. દીક્ષિતે જહાલ પક્ષને જીતાડવા માટે તનતોડ મહેનત દેરહી.

થોડાં વર્ષો સુધી નવસારીમાં રહ્યા પછી એમણે સુરતમાં પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી, અને તેની સાથે રાજકીય લડતમાં લાગ લેવા માડ્યો. પણ એમને કોંગ્રેસનો કાર્યક્રમ કબૂલ નહોતો અને જ્યારે ૧૯૨૪માં સ્વ-રાજ્ય પક્ષ એટલે ધારાસભા પક્ષ દેશગંધુ દાસ, મોતીલાલ નેહરુ, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ અને સુભાષચંદ્ર બોઝ જેવા મહાન પુરુષોએ ઊભો કર્યો ત્યારે ડૉ. મોહનનાથ મુનર્ષિ પ્રાતની ધારાસભામાં ચૂંટાઈ આવ્યા.

રાજકીય લડતમાં પોતાનો ફાળો આપવા ઉપરાંત તેમણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તથા સમાજસેવાનાં કાર્યોમાં પણ પુષ્કળ કામ વર્ષો સુધી કર્યાં કર્યું.

ડૉ. દીક્ષિતના સમયમાં આખા દિદ દેશમાં ઈંગ્લેંડની એફ. આર. સી. એસ. ની તાલીમ પામેલા દિદીઓની સંખ્યા અતિઅદ્ય હતી અને જો એમણે પરીક્ષા પસાર કરીને મુનર્ષિ જેવા ધનાઢ્ય શહેરમાં સર્જરી કાઢી હોત તો એમના જેવા વિચક્ષણ પુરુષને પુષ્કળ કમાણી તથા ખ્યાતિ મળ્યાં હોત તે વિશે અમને જરા ય ચંકા નહોતી. એમણે ઓચિંતો એ અભ્યાસ છોડી દઈને કાર્મસીનું મામૂલી કામ ઉપાડી લીધું હતું તેનું કારણ અમારે માટે કાવચાચ હતું.

દીક વર્ષો પછી અમને સાચી હકીકતો મળી ગઈ. જ્યારે એ

હંડનમાં બજના દના ત્યારે એ ત્યાંના " ઇન્ડિયા હાઉસ " ના વિપ્લવી દિંદી નવજુવાનોના સંપર્કમાં આવ્યા દના.

આ બગવાબોરો દિંદ દેશમાં અનેક બંદરોએથી અંદુર, પિસ્તોલો અને બોંગ મોદત્યા કરતા દતા. પણ સામાન દિંદી સરકારે જમ પણ ક્યો દતો. તેથી રાજ્યમાં હાર્મસી કાઢીને ત્યાં જ બોંબ બનાવવા માટે ડોક્ટર દીક્ષિતે દિંદી સ્વાતંત્ર્ય તરફ ડાની સકાનુભૂતિ બનાવનાર વડોદરાના સયાજીરાવ મદાગજના રાજ્યમાં રેલવે સ્ટેશનની લગોલગ હાર્મસીનું કારખાનું કારેલું. ત્યાંથી સાધારણ બોંગ બનાવવાની સામગ્રી, બોંબ બનાવવાની રીતોને લગતું સાદિત્ય વગેરેનો પ્રચાર કરવામાં આવતો.

સરોજિની નાયકુના પિતા ડો. અધેરનાથ મટોપાખ્યાય કલકત્તામાં આજ પ્રકારનો પ્રચાર કરતા દતા અને દેશજરમાં આવા અનેક દેશબક્તો દરો પણ તેની ખમર શી રીતે પડે ?

નવસારીના કારખાનાની જડતી લેવા માટે બ્રિટિશ અમલદારો આવ્યા તેની પહેલાં આ બાગતની છૂપી બાતમી દીક્ષિતને મળી ગઈ હતી તેથી બધો માલસામાન દારી દીધો કે તેનો નાશ કરી દીવેલો, પણ થોડી ચોપડીઓ કૂવામાંથી જડેલી. વડોદરા સરકારની મદદથી સૌ કાર્મ બચી ગયા.

પણ આ કારણને માટે ડો. દીક્ષિતે સર્જરીનો અભ્યાસ છોડ્યો. એમણે તેજસ્વી કારકિર્દીનો દસને મોંઝે ત્યાગ ક્યો તેનો એક પણ ચન્ન દીક્ષિતે ઉચ્ચાર્યો નહોતો.

જ્યારે આપણે મધ્યપ્રણે સ્વતંત્ર યદ્ધ ગવા (૧૯૪૭) ત્યારે પણ કોંગ્રેસીઓએ પોતાની સેવા અને ખાસ કરીને જેલનિવાસને વટાવી લઈ સત્તાસ્થાન કે નાણાં માટે જે પડાપડી કરી હતી તેમાં ડો. દીક્ષિત નહોતા.

અનેક કોંગ્રેસીઓએ પણ તેમ ક્યું હતું, પણ દીક્ષિતે પોતાનું

આપ્તું જીવન ચૂંચી નાખેલું તે વિશે તેમણે કામની પાસે બકારા મારી નહોતી એટલું જ નહીં પણ એ વિશે સ્વમાનભયું મૌન પાળ્યું હતું.

એ હમેશાં ધીરગંભીર અને જીંડા વિચાર કરનારા હતા અને તે જનાં હરહંમેશ હસમુખા રહેતા, જે પ્રજાજનોને સલાહ કે મદદ નોંધતી હોય તે એમની પાસે જતા. એમનામાં વાતસલ્ય પ્રેમ હોવાને લીધે પોતાના વિચાર કુટુંબમાં સ્થંભ જેવા બની ગયા હતા. એ અત્યંત સાદું સુખી જીવન ગાળતા હતા.

એમનાં પત્ની માલતીજીને અસહકારના દિવસોમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને ખાદીનું કામ ઉપાડી લીધું હતું અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં કાર્ક મે કાર્ક માર્ગે એમણે જનસેવાનાં કાર્યો કર્યા છે.

જો આપણા દેશનું જાવિ ઉજ્જવળ દર્શી તો તે આવી નિઃસ્વાર્થ વ્યક્તિઓને લીધે જ.

પ્રોફેસર કે. ટી. શાહ

પ્રોફેસર કે ટી શાહના અવસાનથી ભારતદેશે એક સમર્થ, દૂરદેશી, વિદ્વાન અર્થશાસ્ત્રી અને અસામાન્ય વિચક્ષણુ વ્યક્તિ ગુમાવી છે. ખુશાલ તત્વક્રી શાહ સારા દેશમાં “કે ટી શાહ”ના નામે જ મશહૂર હતા, અને જો કે છે-૧૯૩૦ની સાલથી એમનો આચાર્યપદ છોડ્યું હતું તે છતાં એ દમોદરા પ્રોફેસરના નામથી જ જાણીતા હતા.

ઉક નાનપણથી જ એમને બધા વિષયોના વાગ્દાનનો શોખ હતો. અને એવી અજગ એમની રમણશક્તિ હતી કે વીસ વર્ષ પહેલાં વાંચેના પુસ્તકમાં અમુક લખાણના ફર્ક ડામી બાજુના કે જમણી બાજુના પાનાંઓમાં મથાળે અલગલગ કે ક્યા જડી આવશે તે કહી શકતા.

આ ઉપરાંત એ પોતાનું લક્ષ એવું કેન્દ્રિત કરી શકતા કે આસ પાસના વાતાવરણનું તેમને જ્ઞાન રહેતું નહીં બારેક કલાખેનો બારે પદિશ્રમ ઉઠાવ્યા પછી પણ એ તાજાં રહેતા અને જિજ્ઞાસુ કે એવી કોઈ પાતાની રમનમાં ગૂંથાયતા હોય તો તેમાં લીન થઈ જતા એવામાં જો કોઈ મજીર રાજકીય કે સામાજિક પ્રશ્નની ચર્ચા શરૂ થતી તો તેમાં પૂરા ઉત્સાહથી મૂળ સિદ્ધાંતના પ્રશ્નોનું પૃથક્કરણ કરીને એવા પ્રશ્નની ચર્ચાનું લાંબુ ભાષણ ચલાવી દેતા.

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અર્થશાસ્ત્રમાં પ્રથમ વર્ગની ઉપાધિ લીધા

પછી એમણે જ કન્યા વધુ અભ્યાસ કર્યો અને ત્યાં પણ ઉચ્ચવર્ણ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી

અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ ઉપરાંત તેમણે ન્યાય-ધારાશાસ્ત્રનો પણ અભ્યાસ કરેલો અને બેરિસ્ટર થવા હતા જોડા તથા વિશાળ જ્ઞાનને કુશળતાથી કેવી રીતે રજૂ કરવું એ કળા એમણે પ્રાપ્ત કરી અને તેથી જાણી કરવામાં કે લેખો લખવામાં એમનામાં અગ્રમ સ્પષ્ટતા તથા રજૂઆતનું કૌશલ્ય ખીલ્યું હતું પ્રોફેસરના જીવનકાળમાં એમને આ બધું પુષ્કળ ઉપયોગી થઈ પડ્યું

કન્યા પાઠા કર્યા પછી તરત જ આ નવજુવાન પ્રોફેસરે એમ જાણી કરેલું જે મારા એમ મિત્રે સાંભળેલું તે અમને મહેતા હતા કે મ્હાક દોઢ દેતાક મુધી એમના જાણીને અરખસિત પ્રવાહ એટલા બધી સરજતાથી વહી જતો હતો કે સાંભળનાર વિદ્યાર્થીઓ આ જાણીથી મુગ્ધ થઈ ગયેના

કહન જતા પહેલાં એમણે ' સરસ્વતીચંદ્ર ' પર આલુ જ જાણી કરેલું જે સાંભળીને નડીઆદના નાગર વિદ્યાર્થીઓ જે એલુ માનના હતા કે સરસ્વતીચંદ્રનો જોડો અભ્યાસ તો અમારો જ ભોલ તે બધા છક થઈ ગયા આ દુષ્ટાંત કરેનાર લાઈ બલગીતા લેખક કે

પ્રો શાહ માન વિદ્વાન બહુશુન અર્થશાસ્ત્રી નહોતા સામાજિક રાજકીય તથા આર્થિક પ્રશ્નોનું સ્વસ્થ તેની જોડી ફિતમૂલો એમના માનસમાં સ્પષ્ટ જીનરી ગયા હતા અને તેથી પોતાના વિચારો સહેનાઈથી અને સ્પષ્ટતાથી નક્કર કરી શકતા હતા

એમના વિચારો પ્રગતિશીલ હતા એમનામાં સ્વમાન હતું અને દેશને માટે ભક્તિશીલ હતા એમને પોતામાં શ્રદ્ધા હતી અને તેટલી જ શ્રદ્ધા દિંદી પ્રજામાં હતી રાષ્ટ્રીય, સામાજિક કે સાર્વત્રિક પ્રશ્નો જુદા જુદા વિભાગોમાં અલગ પાડીને તેમને ઉકેલ કરી શકાય એવું એ સીકારતા નહીં

ગુજરાતી, સરકાર, અંગ્રેજ તથા ફ્રેન્ચ વાક્ય તથા સાદિત્યના તેમજે જીડા અભ્યાસ કર્યો હતો અનેક ગુજરાતી અને અંગ્રેજ સામયિકોમાં એ લેખો લખતા અનેક સામયિકોના તત્ત્વીય ભાગમાં એ કામ કરતા અને “કોનિકલ” દૈનિક જાપામાં પોતાના નામથી અગર તખલ્લુસથી લેખો લખતા હિરાત કદી કદી તત્ત્વીના અંગ્રેજ પક્ષ લખી આપતા તેમ જ “દિ હિન્દુસ્તાન”માં પણ યત્ન કરી અર્થશાસ્ત્રના કોઈ પણ વિષય પર અને ખાસ કરીને રાજ્યના બજેટ પર એમના લેખો એટલા બધા વિદ્વાતાપૂર્ણ અને આધારરૂપ આવતા કે સરકાર વિમાસણમાં પડી જતી અને પોતાની યોજનામાં કેટલીક વાર સુધારાવધારા કરતી

પ્રે. શાહની સાથે અમારે ૧૯૨૨ની સાલમાં પરિચય થયેલો હતો. આપણા દેશમાં રાજકીય વાતાવરણમાં ૧૯૧૬-૨૦-૨૧ના અસહકાર તથા સત્યાગ્રહનું ક્રાંતિમય આલોચન થયેલું હતું સત્યાગ્રહ સંઘેલી લેખામાં આવેલો અને ગાંધીજીને જેલમાં પૂરી દીધા હતા તે છતાં પ્રજામાં ઉત્સાહ તથા ઉમંગના ઉજાળા જણાતા હતા

પ્રજાની શક્તિના સાક્ષીરૂપ દૈનિક જાપાઓમાં સાર્વત્રિક જાગૃતિ પ્રગટ થઈ રહી હતી સરકારના ટેકે-ર “ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા”ની સામે ટક્કર મારવા માટે ૧૯૧૫ની સાલમાં “કોનિકલ” પત્ર શરૂ થયું હતું મદારાજમાં પણ વર્ષોથી દેશસક્ત દિવસ “કેસરી” પત્ર દ્વારા સ્વભાષામાં પ્રજામાં જોવાઈ રહ્યા હતા ગાંધીજીએ “નવજીવન” શરૂ કર્યું હતું તેથી જ રીતે ગુજરાતી ભાષા દ્વારા પ્રગતિશીલ વિચારોનો પ્રચાર કરવા માટે શ્રીચોટવાળાએ પોતાનું “દિ હિન્દુસ્તાન” દેશને અર્પણ કર્યું ખુબી રીતે શીખતી તત્કાળે મહેતા અને ખાનગી રીતે પ્રે. શાહ આ પેપરનું સંચાલન કરતા હતા

મે જાહેરજીવનમાં મુકાબલું હતું અને અખિલ હિંદ મહિલા વિદ્યાપીઠ ની સેનેટ-સિન્ડિકેટની સભાઓ માટે મારે વખતોવખત મુમર્તિ-પૂના જવું

પડતું તેથી 'હિંદુસ્તાન' પેપરના નવા સાહસમાં મારો સાથ માંગવામાં આવેલો. આવી રીતે અમારો પ્રથમ પરિચય થયો, પણ પછીના વર્ષોમાં શાહના મહેન મુખર્ષિ યુનિવર્સિટીની સેનેટ-સિન્ડિકેટમાં ગયા ત્યારથી અમારો સબધ લગભગ કુટુંબી જેવો થઈ ગયો અને તે હજી સુધી ટકી રહ્યો છે.

અમારે મુખર્ષિ યુનિવર્સિટીએ ઉચ્ચ અભ્યાસને માટે, સ્કૅલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ એન્ડ સોશિયોલોજી (અર્થદારણ તથા સમાજશાસ્ત્રના અનુસ્નાતક વર્ગો) કાઢવા ત્યારે પ્રો. શાહને તેના આચાર્ય નામવામાં આવ્યા એમને એક અલગ મકાન આપવામાં આવ્યું અને તે મકાનમાં શાહનો ખાનગી ઓરડો હતો તે મુખર્ષિ-મુન્શરનાના વિચારકો, અભ્યાસીઓ તથા કાર્યકરોનું મિનનસ્થાન બની ગયો. આ ઓરડામાંથી અનેક જુવાનો પ્રેરણા મેળવીને પોતાના વિચારોનું પરિવર્તન કરતા.

આ સમયમાં મુખર્ષિ યુનિ.માં સરકારી પક્ષ તથા પ્રજાકીય પક્ષ વચ્ચે તીવ્ર ધર્ષણ ચાલી રહ્યું હતું. સરકારી પક્ષને હમેશાં થોડા ખુશામતીઆ ટેકેદારો મળી રહેતા.

શાહ લઘુમતીમાં હોવા છતાં એમનું વર્ચસ્વ સેનેટ, સિન્ડિકેટ તથા ખીજી સમિતિઓમાં એટલું બધું હતું કે યુનિ. એટલે શાહ અને શાહ એટલે યુનિ. એવી જાપ શિક્ષિત પ્રજાજનોમાં થોડા સમય સુધી પડી હતી.

સેતસવાડ, શાહ અને એમના મિત્રોના સતત પ્રયાસથી યુનિ.ના અધ્યક્ષ તથા કાર્યપ્રદેશની ફેરવપાસણી કરવા માટે એક દમિટી નિમણામાં આવી અને તેની બહામણોના પરિણામે પ્રજાએ યુનિવર્સિટી પર વધારે ધ્યાન મેળવ્યો.

“હિંદુસ્તાન” પેપરમાં સામાજિક પ્રશ્નોની ધૂમ ધણાવટ ચલી હતી. પ્રો. શાહે તેમાં એકમે નાગો કમચ. ઉપાવેલા શબ્દને ઝીંઝોની ઉન્નતિ માટે, પ્રગતિ માટે ઘણી ઘામણી હતી એમણે અનેક વિદ્યાર્થીની-

એને મહેરપ્રતિમા વેડાઈ જવાની પ્રેરણા આપી હતી. ચાલના પ્રદ્ય સંક્રાંતિમાં જીવંતની સખ્યા ઓછી નહોતી.

ચાલને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે હિડા તરનો પ્રેમભાવ હતો. વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઓ અગર મુશ્કેલીઓનું નિવારણ કરવા માટે એ કાયમ તત્પર રહેતા. ચર્ચાસવાદમાં એમન ધણે રસ હતો. વિદ્યાર્થીઓનાં મડગો ધણી મદદ કરતા. વિદ્યાર્થીસમેલમાં અતિથિ ધીરજથી પ્રમુખપદેથી એ સચાલન કરતા. ભાગ્યની છટાથી શ્રોતાઓને આજી નાખવાનો એ કદી પ્રયત્ન કરતા નહોતો. રાતનો ઉમંગનો કરીને પણ વિદ્યાર્થીઓને ઠંડાવો ધડવામાં સકાવ કરતા.

૧૯૨૬ની સાલમાં દિલ્હીના રાજસ્થાનોના દર્પણોએ એક કાયમી મંડળ રચવા માટે પ્રાથમિક સમેત મુગર્મા બર્ધુ હુતુ જે પ્રાથમિક સંજો એન્કા ધણેલા તેમાં સત્તા બોલાવનારમાં એની (કોનિકલના તરી) અને હુ હતા.

અમે બધાજનો ખરડા કરેનો તે ધડવામાં શાહે અધાગ મહેનત ઉઠાવેલી ધારાધારણની દૃષ્ટિથી સવાને માટે મમમાં આવે એવા બધાજનો માટે એ બધુ બધુ વિસ્તૃત કરી દેતા જે અમને વ્યવહારુ દાષ્ટએ વાપડાપણુ લાગતુ.

વડાવરા રાજ્ય પ્રગમ હજ તે દસ વર્ષ પહેલા અસ્તિત્વમાં આવેતુ મહારાષ્ટ્ર અને મહાસ પ્રાંતમાં પણ રાજસ્થાનમાં પ્રગમ હજો હતાં. હજ રાજ્યના પ્રગમનો આની પરિપ ક્ષેત્રમાં લાગનાં હરના હતા તેથી પહેલી પરિપ મુખર્ષિમાં મળેલી તે પરિપ માટે લાગણો કરાવેના ખરડા બધાજનો મુસદ્દા વગેરે બધુ તૈયાર કરવામાં શાહે તનતોડ શ્રમ વેઠ્યો હતો અને એ બધુ સલા પાસ મજૂર કરાવવામાં મદદ કરેલી.

શાહનુ ચરીર દુક હુતુ, ર જે રયામ હતા કપડાનો બપો નહોતો, પણ મો પ્રમાણમાં હુતુ એમની બન્ને આખો એમની બધી બગડી ગયેલી કે પુસ્તક અથવા ચોપાનિયુ હેક આંખની પાસે લઈ તથ ત્યારે એ વાચી શકતા.

અમારી પિછાન થઈ ત્યાર પહેલાથી એ દૂઝના હરસથી પીડાતા હતા અને કોઈ કોઈ પ્રસંગે લોહી એટલું બધું પડતું કે એ બેલાન થઈ જતા. છતાં એમનું શરીર ખડતલ હતું એમ પણ કહેવાય

એ વહેલી સવારે ચારપાંચ વાગે બિડીને અંધારામાં દરિયાકિનારે ફરવા જતા સાંજે યુનિ.માંથી એમના ગામદેનીના ઘર સુધી ચાલતા આવતા રવિવારના દિવસે એ છેક ખાર કે સાંતાક્રુઝ થઈને જૂહુ સુધી પોતાના મિત્રોને મળવાને ચાલતા જતા

શાહનો ખોરાક સારો હતો, સારો એમ્બે જરા વધારે પડતા પ્રમાણમાં હતો વખતે એમ પણ હોય કે એ વાતોમાં એવા ગુલતાન થઈ જતા કે એ કેટલું ખાય છે તેનું ભાન એમને ન રહેતું હોય એમનું શુવન સાદું હતું, ઘરમાં સરસામાનની સમ્પત્તિ સાદી હતી. ઘરમાં ખોરાક પણ સાદો રહેતો. પોતાનું બધું કામ પોતાની મેજે કરી લેવાની ટેવ હતી કપડાંની બાબતમાં પણ ઘણી સાદગી હતી, ઘરમાં ધોતિયું અને મલમલનું પહેરણ પટેરતા બહાર જતી વખતે લાભે સફેદ ડાગો અને ઠાળી લામી ટોપી પટેરતા સવારે યુનિ.માં કે ઓફિસે જવા માટે મોડરનસનો ઉપયોગ કરતા એમને ખાદી પ્રત્યે વિરોધ હતો અને એમના ઘરમાં કાંઈ ખાદી પહેરતું નહીં

ત્યારે વિદ્યસન ટોનેઝની પાછળ ચક્રતાત બે કરના ધરની સામે એમની જ ચાલી હતી તેના ઉપના માળે એ રહના હતા ત્યારે અમને એમનાં મા, પત્ની, છોકરાઓ સાથે ઓળખાણ થયું અને તે વખતે અમને શાહના ધરના કુટુંબવાત્સલ્યનો પરિચય થયો

એમના મા પ્રત્યે એમનો પ્રેમ એવી રીતે બિબદ્ધ હતો કે તેમની સાથે બાળક છોકરાની જેમ લાડ કરના, તેમનો દાય પપાબ્યાં કર અને વડાલના શબ્દો બોલ્યા કરે ત્યારે મા ગુજરી ગયા ત્યારે લાંબા સમય સુધી જમતી વખતે એમનાં માને માટે એક ઠામ મૂનામાં આવતું. એવું જ લાડ એમના પત્ની પ્રત્યે પણ રાખ્યું હતું.

એ જમાનામાં યુગર્ષમાં રહેતા ગુજરાતી લોકોમાં સંગ્રહણીને રોગ દીક પ્રચલિત હતો તેમાં એમનાં પત્ની પીડાર્ષને ગુજરી ગયાં. ત્યાર પછી એમણે બધાં ગ્રેમ પોતાનાં ત્રણ બાળક ડોકરોએ પર વરસાવી દીધો.

ગાંધીજીની જેમ એમને એક પણ દીકરી નહોતી તેનું બહુ દુઃખ હતું. એમને પોતાના મિત્રોને પોતાને ઘેર જમાવવાનો હિસાબ હતો.

મહીસૂરની કોલેજના એમની સાથેના પ્રૌફેસર રાધાકૃષ્ણન એમને ત્યાં ધણી વાર આવના. નેશનલ સ્ટેનિંગ કમિટીના દિવસોમાં પંડિત નેદરુ પણ આવના. આજે પાકિસ્તાન તરફથી દિલ્હીમાં દાઉદમિસ્તર તરીકે છે અને જે એક વખત “નવજીવન”ના તંત્રી હતા તે રવેન કુરેશી તો એમને ઘેર વારંવાર રહેતા, ખાતા અને સૂતા. આ શબ્દ “સૂતા” એ એ હેતુસર વાપર્યો છે.

શાહ ડાઈ સ્થાપિત ધર્મમાં માનતા હોય એવું જણ્યો નથી, તે છતાં એમના ધરમાં માંકડ અટકાવવાનાં કે તેનો નાશ કરવાનાં પગલાં લેવાતાં નહીં. એમનાં બાબી ચૂસ્ત જૈન હતાં તેથી કુરેશી, શારદાબહેન કે હું એમને ઘેર રહેતાં ત્યારે ખાટલા-ગાદલાં ન વાપરતાં ચોરડાની વચ્ચે અમારા ચારસા કે ચૈતરંજી જમીન પર પાથરીને તેના પર સૂતાં.

શાહને સેંકડો સ્ત્રીપુરુષ મિત્રો હતાં. ધણી એમને ત્યાં જમ્યાં હશે પણ શાહ બીજાને ઘેર કવચિત જ જતા. અમદાવાદમાં એ અચૂક અમારે ઘેર જ રહેતા. અમદાવાદમાં જે ત્રણચાર મોટા શેડીયાનાં કુટુંબો છે તેમના આગ્રહને કદી વચ થતા નહીં, અંદરખાનેથી એમને મૂડીવાદીઓ તરફ થોડો અણમો હતો, એવા શેડીયાનાં સમાજવાદી કહેવાતાં ડોકરોએ સાથે સારો સંબંધ રાખતા ખરા.

એમનો સ્વભાવ ધણો સ્નેહાળુ, વહાલસોયો હતો, પણ સાથેસાથે અત્યંત દદામઢી હતા, તેથી એમની રીતિનીતિથી બુદ્ધિ પડતી વ્યક્તિઓ

વિશે એમને જોડું લાગી આવતું, અને તેમની સાથે સંબંધ બગાડતા. આવી રીતે એમણે થોડા જૂના મિત્રો ગુમાવ્યા હતા. એ ઠીકઠીક ખુણીઆળા (અણિયાળા) હતા, અને થોડા ક્રોધી પણ ખરા.

એક ઉનાળામાં અમે એમને ઘેર રહેતાં હતાં. ત્યારે શાહના એક જૂના મિત્ર, જે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે તેમને એમ લાગ્યું કે શાહની અને એમની વચ્ચે જે બેદિલી છે તે ટાળી નાખવી, અને તેટલા માટે તે અને બીજા એક પ્રખ્યાત ગુજરાતી ગૃહસ્થ એ જન્મે અને મળવાને માટે આવીને શાહ સાથે મીઠો સંબંધ તાજો કરે. એ બાઈ ઓએ મને ફોનથી પૂછાવ્યું કે શાહ ઘરમાં હશે કે નહીં. શાહને મેં વાત કરી એટલે એ ઉશ્કેરાઈ ગયા. મેં એમને ઉદાર મન રાખવાની સલાહ આપી ત્યારે શાંત પડીને એમણે મને કહ્યું : “ જુઓ દાકતર સાહેબ, તમે મારા મહેમાન છો, આ ઘર તમારું છે, તમારે જેમને અહીં મળવું હોય તેમને મળવાનો તમને અધિકાર છે, જેમને જમાડવા હોય તેમને જમાડજો. આ જન્મે મિત્રોને જમાડી શકો છો પણ પેલી વ્યક્તિ આ ઘરમાં હશે ત્યાં સુધી હું આ ઘરમાં નહીં હોઉં. ” એમના ચારિત્ર્યનું આ પાસું એમના મિત્રો જાણના હતા.

૧૯૩૦-૩૧ની સાલમાં લંડનમાં ગોળમેજી પરિષદ ભરાઈ હતી તેમાં શાહ જોપાળના નવાગને સલાહ આપવા માટે ગયા હતા. ત્યાં સમસ્ત દિંદના પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરીને ગાંધીજી પણ ગયા હતા, જે કે સરકારે તો એમને કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ ગણેલા. ગાંધીજીએ બંધારણ તથા આર્થિક પ્રશ્નો વિશે શાહની સારી મદદ લીધી હતી.

કોંગ્રેસ રાષ્ટ્રીય નિયોજન (નેશનલ પલેનિંગ) કરવા માટે એક કમિટી નામી હતી તેમાં નેહરુ પ્રમુખ હતા અને શાહ મંત્રી હતા.

ખરું જોતાં આ કમિટીના કાર્યભારનું બધું કામ અને ઘણી જવાબદારી પ્રો. શાહને માથે આવી પડ્યાં હતા. નિયોજન શા માટે કરવાની જરૂર છે, નિયોજનના મુદ્દા કયા કયા હોઈ શકે અને તેનું કામ કેવી પેટાસમિતિ દ્વારા સેતુ તેની વિગતે વિગત શાહે ઘડી કાઢી હતી.

આ કમિટીની અદ્વૃત્ત સિદ્ધિ શાદની નનનેડ મદેનતને આભારી છે. એમણે વર્ષો સુધી અવેનન કામગીરી કરી એટલું જ નહીં પણ મોટે ભાગે આ કમિટીને અંગે ચયેલા ખર્ચનાં નાણાં પોતે જ ઉધરાવી લીધાં વર્ષો પછી જ્યારે નેદરુની સરકારે પ્લેનિંગ કમિશન (નિયોગન પંચ) નીમ્યું ત્યારે તેમાં શાદનું નામનિશાન હતું નહીં. જગત આવું નમુણું છે.

કોએમે દિંદી પ્રજનાં દેવાં (પબ્લિક ડેટ) ની નપાસણી માટે એક કમિટી નીમી હતી તેમાં પ્રો. ચાહે સારા કામનો કાજો આપ્યો હતો.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના શિક્ષકોનું મંડળ સ્થાપવાની પ્રાથમિક તૈયારીઓમાં પોતે દોરવણી આપી હતી અને જ્યારે એ સંમેલન બરાધરું ત્યારે તેના પ્રમુખ તરીકે ખૂન કિમતી સેવા એમણે બજાવી હતી.

ગાંધીજીએ પાપાની કેળવણી વિશે પ્રથમ ચર્ચા કરવા માટે દેશના કેળવણીકારોને બોલાવેલા તેમાં શાદ પણ હતા. પાપાની કેળવણીના મુખ્ય સિદ્ધાંતની સાથે એ સંમત થવા હતા, પણ જ્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું કે એવી કેળવણી સ્વાવલંબી થવી જોઈએ ત્યારે એમણે વિરોધ દર્શાવ્યો.

ગાંધીજીએ એમને જીતી સેવા માટે ફરીફરીને દલીલો કરી પણ ચાહે ક્યું કે આ પ્રજા માત્ર શુદ્ધ અને અર્થશાસ્ત્રનો છે, અને આ યોગ્યતા આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્વાવલંબી થઈ શકે જ નહીં. ત્યાર પછી પાપાની કેળવણીની યોગ્યતા ધકવા માટે એક સમિતિ નિમાઈ તેમાં ગાંધીજીએ શાદનું નામ મૂક્યું. ચાહે તેમને લખી દીધું કે એમના વિચારો બદલાયા નથી, ગાંધીજીનું શરીર લયડી પડ્યું હતું. એમના આગ્રહને વચ્ચે ચર્ચાને એમણે કમિટીમાં કામ કર્યું, પણ સ્વાવલંબનની ખાખતમાં એ અડગ રહ્યા.

દિંદ દેશનું બંધારણ ધકવા માટે જે વિધાનસભા બરાઈ હતી તેને સલાહ આપવા માટે એક નિષ્ણાતોની કમિટી નીમેલી તેમાં શાદ

હતા. ધારાશાસ્ત્રી તરીકે, અર્થશાસ્ત્રી તરીકે અને મુસદ્દો ધડનાર તરીકે શાહે એમની રીત પ્રમાણે પુષ્કળ જહેમત ઉઠાવી.

પછી પહેલી પાર્લિમેન્ટમાં એ બિદાર પ્રાંતમાંથી ચુંટાઈને ગયા હતા. એ કોંગ્રેસપક્ષમાં નહોતા એટલે સ્વાભાવિક રીતે અલગ પક્ષમાં રહ્યા. કોઈ કોઈ પ્રસંગે એમણે કોંગ્રેસી કારભાર વિશે સખત ટીકાઓ કરી, પણ એક વિરોધપક્ષ રચાય એટલી સંખ્યા થઈ નહોતી.

કાશ્મીરના પ્રશ્નની બાબતમાં નેહરુના વિચારોથી જુદા પડ્યા હતા અને તેથી નેહરુનો અણગમો વહોરી લીધો હતો. એટલી વાત સ્પષ્ટ છે કે કાશ્મીરની બાબતમાં નેહરુ અને વલ્લભભાઈના વિચારો પણ જુદા જુદા હતા, છતાં વલ્લભભાઈ નેહરુને ટેકો આપતા હતા.

૧૯૫૨માં ધારાસભાઓ માટે ચૂંટણી થઈ તેમાં શાહ ચુંટાયા નહીં. દેશની સ્થિતિ દિન પર દિન બગડતી જતી હતી. ઉદ્યોગોમાં સારી એવી તેજ આવી શકે તેમ નહોતું. ખેડૂતની સ્થિતિ જરાય સુધરી નહોતી. નોકરશાહીનું તંત્ર વધારે જોર પકડતું હતું. લાંચરુશ્વત વધ્યે જતાં હતાં. કોંગ્રેસમાં સડો એટલો ખરાબ હતો કે તેના પ્રમુખ પોતે સખત શબ્દોમાં ચેતવણી આપ્યા કરતા હતા. કોંગ્રેસીઓ માહોમાંહે ઝગડપી કરતા હતા. સમાજવાદી પક્ષમાં કોઈ ભક્ષીવાર નહોતી. સામ્યવાદી પક્ષ સાથે એમને મેળ ખાય તેમ નહોતું. જેણે આખું જીવન વિચાર અને કામમાં ગાળેલું, લેખો, લાપલે, વાર્તાલાપો દ્વારા પ્રગમત ફેળવેલો તેમને પૂરતું અનુકૂળ કામ મળતું નહોતું. તેથી જેમ હળરો ભુદ્ધિજીવીઓ નિરાશામાંથી નિષ્ક્રિયતા અનુભવના હતા તેવું પ્રો. શાહને પણ થયું હતું.

રાષ્ટ્રપ્રમુખ રાજકર્તા પક્ષના જ ન હોય એ ખ્યાલથી તેઓએ એ ૫૨ માટે પ્રતીકરૂપ ઉમેદવારી કરી હતી. તેવામાં એમને ચીનમાં એક બિનસરકારી મંડળમાં જવાનું આમંત્રણ મળ્યું. એ ચીન ગયા અને નવી આશાનું લાથું લેતા આવ્યા, એમણે પોતાના અનુભવો

પુરનકાકારે લખતા માંડ્યા, એટલામાં એમના બે પુત્રોને સખત બિમારી થઈ. સાદનું દોમળ હૃદય વિધાઈ ગયું. કૌટુંબિક આધારોથી એમને હૃદયમાં અગ્નિ પેા રહે થયો હતો. થોડા દિવસો પછી એમનું અવસાન થયું.

આવી રીતે આ વિચક્ષણ વ્યક્તિએ આખા જીવન ખર્ચ ત દેશાત્મક માટે અથાગ પરિશ્રમ હોડાવ્યો છે. એમના જવાથી ગુજરાતે-જલ્દો હિંદે એક અત્યંત પ્રામાણિક, પ્રગતિશીલ સદ્ગુણી વિદ્વાન વ્યક્તિ ગુમાવી છે.

જુલાય એ શે' કદી !

‘તમારા લાખા જીવનમાં તમે જરૂર એવા માણસોને મળ્યા હશે કે જેમના વિચારો ઉદાત્ત હશે, જેમનામાં નિસ્વાર્થ સેવાલાલ્પ હશે, અને જેમણે મૂંઝે મોઢે જ્યાં ત્યાં સેવા કરીને પોતાના જીવનની સુવાસ ફેલાવી હશે આવા મનુષ્યોના વખતે કોઈએ ગુણગાન ગાયાં નહીં હોય અને તેઓ લગભગ અજ્ઞાત રહ્યા હશે !’

આવો પ્રશ્ન મને પૂછવામાં આવેનો તરત જ મને રકોર્ડલેંડના પ્રખ્યાત કવિ રોબર્ટ બર્ન્સનું એક કાવ્ય સાંભરી આવ્યું સોનાના ગોળ દુકડા પર મીનીની છાપ મારી નહીં હોય છતાં તે સોનું જ છે અને તેની કિંમત ઓછી અ કાતી નથી જીન એક કવિએ માયું કે કેટલાક ફૂલો વગડામાં ખીંચે છે અને તેની સુવાસ માત્ર વગડામાં જ પ્રસરી રહે છે, મનુષ્યોને તેની ખમર પડતી નથી

વખતે શિક્ષકવર્ગમાં (શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓમાં) આવી સેવા ભાવિ વ્યક્તિઓની સમ્યા ઠીક મોટી હશે આવા એક શિક્ષકને લાંબે આખા ગામડાનું વાતાવરણ સુધરી જવાનાં દૃષ્ટાંતો જાણ્યા છે અનેક જીવાનોને ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવાની પ્રેરણા મળે છે કન્યાકેળવણીને હિતેશન મળે છે અને સસારમુધારાની પ્રતિઓને વેગ મળે છે

આવા નિસ્વાર્થ સેવાલાલી મનુષ્યો દરેક દેશમાં, દરેક યુગમાં

પાકતા દર્શી. મારા અનુભવ પરથી હું એવું કહેવા તૈયાર છું કે આપણા દેશમાં ૧૯૨૦થી ૧૯૩૭ સુધીમાં આવા મનુષ્યોનો ફાળો બહુ મોટો ને સારો પાક્યો હતો. એ વર્ષોમાં ઉત્તમ કોટીના ગૃહસ્થાઈ કાર્યકર્તા તો નીકળ્યા જ પણ તે ઉપરાંત દેશનું આખું વાતાવરણ એવું દર્શી કે દર્શક દ્વેષ ક્ષેત્રમાં ત્યાગી જીવાનો દેશની સેવા કરવા મંડી ગયા હતા.

વીસમી સદીના પહેલા દસકામાં 'દેશબંધુ' ગેઝેટમાં 'હિંદુ સેવક સમાજ'ની સંસ્થા ચર્ચા કરી. તેમાં સારું બાલેલા જીવાનો રાજકીય તેમ જ સામાજિક સેવાકાર્યો કરવા માટે આજીવનસભ્યો બન્યા હતા. તેમાંથી ત્રણ ગુજરાતી વ્યક્તિઓ તો ખૂબ જાણીતી છે—અમૃતલાલ 'હંફર' (હંફરખાખા) ઈન્દુલાલ યાચિક અને કેસરીપ્રસાદ કાઠેર (સ્વામી અદ્વૈતાનંદ).

ખીન અનેક ગુજરાતી યુવાનોએ ખાસ કોઈ સંસ્થા દ્વારા નહીં પણ વ્યક્તિગત રીતે પ્રજાની ઉત્તમ સેવા કરી હતી. 'આવા ૧૫-૨૦ નિસ્વાર્થી' સ્વયંસેવકોનાં નામ મારી જાણમાં છે, અને તેમાંથી એકના જીવનકાર્યનું દ્રઢકં વર્ણન અહીં લખીને જણાવું છું.

ડૉ. કાઠેરલાલ પંડ્યા વડોદરા કોલેજમાં વિદ્યાર્થી હતા ત્યારથી એમના ઉત્સાહ તથા વ્યવસ્થાપકિતને માટે જાણીતા યર્ષ ગયા હતા, બહુથી વડોદરા રાજ્યના શિક્ષણખાતામાં એ ટ્રેકનિંગ કોલેજમાં કામ કરતા હતા. મરીમ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસમાં કાર્ષિક મંદ હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓને એ મદદરૂપ થતા અને પોતાના સમય તથા નાણાં આપવાને તત્પર રહેતા.

સરકારે તેમને વધુ અભ્યાસ માટે અમેરિકાની પ્રખ્યાત કોલંબિયા યુનિવર્સિટીમાં મોકલ્યા અને તેમણે શિક્ષણશાસ્ત્રના વિષયમાં ત્યાંની ડોક્ટરની (Ph. D.) પરીક્ષા પાસ કરી.

પાંદણ સહેરની ટ્રેકનિંગ કોલેજના એ મુખ્ય અધિકારી નિભાયા. ત્યાં પહોંચતાં વાર એમણે પોતાના કામ ઉપરાંત 'અભ્યાસ ધર'

નામની સંસ્થા કાઢી. જેમાં વિદ્યાર્થીઓ જે વિષયમાં કાચા હોય તેમાં તેમને શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરી આપી.

વિદ્યાર્થીઓ પોતપોતાને ઘેર જઈને જમી આવે અને પોતાના દીવાઓ વાપરે. ગામલોકોએ તેમના ઉપયોગ માટે એક મકાન આપ્યું. આવી રીતે લગભગ વિના ખર્ચે આ સંસ્થા કામ કરતી થઈ ગઈ. આ સંસ્થામાં બહુલા વિદ્યાર્થીઓ ભવિષ્યમાં અનેક સેવાકાર્યો કરતા થઈ ગયા.

૧૯૧૮માં આપણા આખા દેશમાં ઈન્ફ્લુએન્સા રોગ ફાટી નીકળ્યો.. એ બળ્હીતી દહીકત છે કે સરકારી આંકડા પ્રમાણે આપણા દેશમાં ૧ કરોડ મનુષ્યો મરણ પામ્યાં વખતે, જરા વધારે પણ હોય.

એ દિવસોમાં હું સેનિટરી કમિશનર એટલે આરોગ્ય ખાતાનો ઉપરી હતો.

હું પાટણ પહોંચ્યો ત્યારે મને ખમર મળ્યા કે મારા હિનારા માટે જે વ્યવસ્થા મામલતદાર વગેરે કરનારા હતા તે અને લગભગ બધા જ અમલદારો બીકના માર્યા પાટણ છોડીને નાસી ગયા હતા. હું ડો. પંડ્યાને ઘેર બીતર્યો. પંડ્યાએ ગામના જુવાનોનું એક ગ્રુપ એવક મંડળ ખડું કર્યું હતું, અને સરકારી મદદ કે સહકાર વિના આ મંડળના સભ્યો ઘેર ઘેર જઈને દવા પહોંચાડતા, દૂધ લાવીને કાંજ વગેરે કરી આપતા, અને જે લોકોની માવજત કરનાર કોઈ ન હોય તેમની માવજત પણ કરતા.

આ રોગમાં ત્રિદોષ એટલે ન્યૂમોનિયા થઈ જતો હતો, તેવાઓને ચોગ્ય દવાઓ પહોંચાડવામાં આવતી. આવા કેસો ધણા એપી મળ્યાના હતા તેથી ધણા લોકો પોનાના માંદા સગાંઓને ઘરમાં રહેવા દઈને બીજે ગામ કે ગામડામાં નાસી જતા. આવા તરછોડેલા માણસોની મેવા પણ સ્વયંસેવકો કરતા.

ગામના ધનિક લોકો નાણાંની અને બીજી બધી મદદ કરતા. ધણા

લોકો મુકાને ધરમાં રાખીને ચાલ્યા જતા તેવાં મુકાંઓને સમજાને પહોંચાડીને બાગવાની વ્યવસ્થા પણ સ્વયંસેવકોને માથે આવી પડેલી.

બધા દર રોગથી પીડાતા આ સૂમસામ ગામમાં હું દરવા નીકળ્યો ત્યારે મેં અનેક સ્વયંસેવકોને માંદાઓની માવજત કરતા જોયા.

એક ધરમાં ડો પડ્યા ન્યૂમોનિયાથી પીડાતી એક ડોસીનું માથું પોતાના બોગામાં મૂકીને દવા પાવડાવતા હતા. એ જ્યારે પોતાના કામમાંથી પસાર્યા ત્યારે મેં એમને કહ્યું કે લાઈ, તમે અને તમારું મહા ઉત્તમ સેવાકાર્ય કરી રહ્યા છો પણ એથી માન્યસોની જે માવજત કરો તે દાકતર કે નર્સની જેમ કરો. તેમના વધારે નિકટ સંબંધમાં આવીને નકામું જોખમ વહોરી લેવાની જરૂર નથી પડ્યા થોડું હસ્યા અને મને કહ્યું કે અમે તો અમારી જાનને ભૂલી ગયા છીએ. અમને જે લાગણી યર્ષ આવે છે તે પ્રમાણે વર્તીએ છીએ.

ચાર-છ મહિના કેર વર્તાવીને આ રોગ સમી ગયો પણ આખા દેશમાં ઘેર ઘેર કહું મોને રહતાં કરી મૂક્યાં પામ્યું સ્વયંસેવક મહાજન તો જેટલા વખાણુ કરીએ તેમનાં આજ્ઞાં છે.

ખીજે વર્ષે (૧૯૧૮માં) ગુજરાતમાં સ્ત્રેમ ફાટી નીકળ્યો પામ્યું-માં ડો પડ્યાએ ફરીથી સ્વયંસેવક મહાજન દ્વારા સેવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી એ મહાજન ઉત્તમોત્તમ કામ કર્યું પણ આ રોગ ડો પડ્યાને સાચુ પડ્યો અને તેમનું મૃત્યુ થયું. દબારો લોકો એમની સ્મરણના ત્રામાં ગયા, દબારોની આંખમાંથી આંસુ પડ્યા નાની વયે પડ્યા ચાલ્યા ગયા.

એમણે મારી ખાસ વિનંતીને માન આપીને ઠામરના ખોડિયામાં ખુબ સારી વ્યવસ્થાઓ કરાવતી એમને માત્ર પછાતવર્ગો તરફ જ સહાનુભૂતિ નહોતી, પણ જે નાનીમોની સેવા કરીને ડોઈનું કાયાળુ થતું હોય, ડોઈ દુઃખી માનુસ સુખી થતો હોય તો તેમનું કામ કરતાં એ અચકાતા નહીં.

આને એમના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રશંસકો પાટણમાં એક 'ડા. થંડયા અઘ્યાસગૃહ' ચલાવે છે. આ સિવાય વડોદરાની સરકારે કે પાટણની પ્રજાએ એમની સેવા તથા ભોગની ખાસ કદર કરી નહોતી.

ખરા મૂક સેવકો તો આવા હોય. નહીં કદી લાપણો કે નહીં તેમના લેખો કે ન સાંભળે પોતાની પ્રશંસા. અને દેખાવમાં દિંગણા, સાદા, ભોળા, હસમુખા. તેમનો પહેરવેશ અત્યંત સાદો ખાદીનો હતો. એમને જોઈને કોઈને ખ્યાલ ન આવે કે એમણે ત્રણેક વર્ષ અમેરિકામાં ગાળીને જીવી પરીક્ષાઓ પસાર કરી છે. હમેશાં ઉત્સાહી અને સેવા કરવાને તત્પર.

આવા સાચા સાધુઓને લીધે જ આપણા દેશનું ભવિષ્ય હમેશાં 'જિતજયજી રહ્યું' છે.

લોકો મુકાને ધરમાં રાખીને આત્મા જતા તેથી તેવાં મુકાબોને રમવાને પહેલાડીને બાળવાની વ્યવસ્થા પણ સ્વયંસેવકોને માથે આવી પડેલી.

ભયંકર રોગથી પીડાતા આ સૂમસામ મામમાં હું ફરવા નીકળ્યો ત્યારે મેં અનેક સ્વયંસેવકોને માંદાઓની માવજત કરતા જોયા.

એક ધરમાં ડૉ. પંડ્યા-ન્યૂમેનિયાથી પીડાતી એક ડાસીનું માથું પોતાના બોળામાં મૂકીને દવા પીવડાવતા દતા. એ જ્યારે પોતાના હામમાથી પરવાર્યા ત્યારે મેં એમને કહ્યું કે ભાઈ, તમે અને તમારું મંડળ ઉત્તમ સેવાકાર્ય કરી રહ્યા છો. પણ એવી માણસોની જે માવજત કરો તે દાકતર કે નર્સની જેમ કરો. તેમના વધારે નિકટ સંબંધમાં આવીને નકામું જોખમ વહેારી લેવાની જરૂર નથી. પંડ્યા થોડું દબા અને મને કહ્યું કે અમે તો અમારી જાનને જૂતી ગવા છીએ. અમને જે લાગણી થઈ આવે છે તે અમારો વર્તીએ છીએ.

આર-જ મદિના કેર વર્તાવાને આ રોગ સમી ગયો. પણ આખા દેશમાં ઘેર ઘેર ફટુંબોને રડતાં કરી મૂક્યાં. પાશ્વ સ્વયંસેવક મંડળનાં તો જોટલા વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે.

ખીજે વર્ષે (૧૯૧૬માં) ગુજરાતમાં સ્ત્રેમ ફાટી નીકળ્યો. પાટણમાં ડૉ. પંડ્યાએ ફરીથી સ્વયંસેવક મંડળ દ્વારા સેવાની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી. એ મંડળે ઉત્તમોત્તમ કામ કર્યું પણ આ રોગ ડૉ. પંડ્યાને લાગુ પડ્યો અને તેમનું મૃત્યુ થયું. દળરો લોકો એમની રમવાનવા-ત્રામાં ગયા, દળરોની આંખમાંથી આંસુ પડ્યાં. નાની વયે પંડ્યા આત્મા ગવા.

એમણે મારી ખાસ વિનંતીને માન આપીને ઠાકરડા બોર્ડિંગમાં બહુ સારી વ્યવસ્થાઓ કરી હતી. એમને માત્ર પછાતવર્ગો તરફ જ સદાનુશ્રુતિ નહોતી, પણ જે નાનીમોટી સેવા કરીને ઠાકરડા કન્યાઓ થતું હોય, ઠાકર દુઃખી માણસ સુખી થતો હોય તો તેમનું કામ એ અચકાતા નહીં.

દાકતર અને ચોથા દિશોરવાદ મક્કવાળા. આ વાત એમની પૌત્રીને મળે હિતરી નદી અને એ ઓરડામાંથી નાસી ગઈ, અને હું અપૂર્ણ રહી મર્યો.

પછી એમણે મુગઈ સરકાર તથા હિંદી સરકારમાં પ્રધાનોનાં સર્ગાવદાલાઓ અને ઝાળખીતાઓને ચોખ્ખા લાયકાત ન હોવા છતાં મોટી મોટી નોકરીઓએ ગોઠવી દેવામાં આવે છે તેના અનેક દષ્ટાંતો આપ્યાં.

એક દાખવો તો એવો હતો કે જેમાં મારા એક જૂના મિત્રના છોકરાને ગોઠવી દીધો હતો, પણ ઠાકોર સાહેબના અભિપ્રાયની સાથે હું સમત હતો. પ્રધાનોના દીકરાઓ અને 'સાળાઓ' મોટી લાગવગ ચક્ષાનાં ચરી ખાય છે તેના ચર્ચા પણ ચર્ચ મને કહે છે કે જુઓ! તમારા પ્રધાનોમાં જ્ઞાન ઓછું હોય તો શા માટે જ્ઞાનીઓને પૂછતા નથી? 'સત્યમેવ જયતે'નો મુદ્રાલેખ પસંદ કર્યો. થોડું પણ સરકૂતું જ્ઞાન હોય તે જાણે છે કે જયતે ખોટું છે અને જયતિ જોઈએ *

મેં કહ્યું કે ઠાકોર સાહેબ મને તો થોડું પણ સરકૂત આવડતું નથી એટલે હું તો આ ચર્ચાને માટે નાલાયક છું.

એમણે મેં મહિનામાં ગુજરાત વિધાનસભામાં જે ભાષણ કર્યું હતું તેનાં મેં વખાણ કર્યાં, અને માગણી કરી કે મારે આખું વાંચવું છે. એમણે કહ્યું કે તમારા આજના માસિકોના તંત્રીઓ કહે છે કે અમે આવાં ભાષણો જાપીએ તેટલામાં તો તે વાસી (Stale) ચર્ચ જાય, અરે મૂરખાઓ આવા ભાષણો તે કાઈ જર્નાલિઝમ (દૈનિક સમાચાર) છે? વિદ્વાનોના નિમંત્રે એ મહિનામાં વાસી શી રીતે થાય? લેખકના મંતવ્યો સાચા હોય કે ખોટા હોય, તો ન જાપો, પણ સત્ય શી રીતે વાસી ચર્ચ શકે?

એમણે મને પૂછ્યું કે તમે (એક માસિકના તંત્રી)ને ઝાળખો.

* સત્યમેવ જયતે, નાનૃતમ્ ।—એ વેદિક આદિત્યના વાક્યમાંથી પૂર્વાધ હિંદના મુદ્રાલેખ તરીકે લેવાયો છે.

શી રીતે જાણો? એટલે તરત ઉત્તર આવ્યો, તમે ન્હાનાદાદના સમોવડિયા ખરું ને? મેં કહ્યું કે હા—અને તમે તો મહાત્માના સમોવડિયા ખરું ને? એમણે કહ્યું કે અમારે તો થોડા ટ્રિવિસોનું જ અંતર હતું અને લાવનગરના ડમરી લગભગ તે જ વયના; અને પછી આનંદશંકર વગેરે અનેક મનુષ્યોની ઉંમર કહી ગયા.

પગનું ફ્રેસિંગ બદલતાં જરા દુઃખ થયું એટલે મીકું મીકું દસીને તથા ડોકું દલાવીને મને કહ્યું કે જુઓ દાકતર! આ મારો દીકરો સર્જન છે તેથી મને દુઃખ દે છે. મેં કહ્યું કે હું જોકે છું કે એ તમારો દીકરો છે તેથી જ આટલી બધી કાળજી અને સાવચેતીથી તમારી જૂની પટ્ટી બિએડે છે. જો સાધારણ સર્જન હોય તો એક આંચકો મારીને બિએડી કાઢત.

પછી, એમણે મોટા અવાજે તેમના પુત્રવધૂ અને તેની બેગીને બોલાવ્યાં અવાજ ખારસો મોટો હતો એટલે જાણે તેનો ખુદાસો કરના હોય તેમ બોલ્યા. જુઓ, અમે રહ્યા બધા બચવાના. હું અને મારા દિકરાઓ નર્મદા નદીમાં નહાનારા અને તેથી સૌ બહેરા. અમને ડાઈએ કાનમાં પૂમડાં માલવાનું શિખવ્યું નહીં તેનું આ પરિણામ. બધાં બહેરાં હોઈ અમને ઘાંટો પાડીને બોલવાની ટેવ પડી ગઈ છે.

એટલામાં એમનાં પુત્રવધૂ અને બેગી આવ્યાં તેમને એમણે કહ્યું કે આ સુમંતલાઈ આવ્યા છે એમને પણ લાગે. બહેને તીથાં વળીને નમસ્કાર કર્યા અને મેં આશીર્વાદ આપ્યા, પણ બેગી અણનમ રહી.

બેગીને એમણે કહ્યું કે બેટા! પણ લાગે. પણ બેટી રાંઠાશીલ હતી. એણે મારા હાથમાં ચોકલેટ કે પિપરમિટ જોયાં હોત તો વખતે એને લાગત કે પણ લાગવામાં કંઈ લાભ છે પણ મારા હાથ ખાલી જોયા એટલે એ પોતાની માતાની સોડમાં બરાઈ ગઈ અને તેને પૂછ્યું કે મા! શા માટે પણ લાગું? ત્યારે એના દાદાએ કહ્યું કે યુગ્ગરાતમાં માર જ માણસો પણ લાગવા લાયક પૂત્ર છે એમ હું કહેતો આવ્યો છું; એક મહાત્મા તો તેમણે જાણી, બીજા કંઈ જાણ્યા, ત્રીજા આ

દાકતાર અને ચોથા કિશોરલાલ મજરવાળા. આ વાત એમની પૌત્રીને મળે હાનરી નહીં અને એ એરડામાંથી નાસી ગઈ, અને હું અપૂજ્ય રહી ગયો.

પછી એમણે મુંબઈ સરકાર તથા હિંદી સરકારમાં પ્રધાનોનાં સર્ગાવદાલાઓ અને ઝાળખીતાઓને ચોખ્ખા લાભકાત ન હોવા છતાં મોટી મોટી નોકરીઓએ ગોઠવી દેવામાં આવે છે તેનાં અનેક દષ્ટાંતો આપ્યાં.

એક દાખલો તો એવો હતો કે જેમાં મારા એક જૂના મિત્રના છોકરાને ગોઠવી દીધો હતો, પણ ઠાકોર સાહેબના અભિપ્રાયની સાથે હું સંમત હતો. પ્રધાનોના દીકરાઓ અને 'સાળાઓ' ખોટી લાગવગ અક્ષાંશને ચરી ખાય છે તેની ચર્ચા પણ થઈ મને કહે છે કે જુઓ ! તમારા પ્રધાનોમાં જ્ઞાન ઓછું હોય તો શા માટે જ્ઞાનીઓને પૂછતા નથી ? 'સત્યમેવ જયતે'નો મુદ્રાલેખ પસંદ કર્યો. ચોક્કસ પણ સંસ્કૃત જ્ઞાન હોય તે જાણે છે કે જયતે ખોટું છે અને જયતિ જેઈએ *

મેં કહ્યું કે ઠાકોર સાહેબ મને તો ચોક્કસ પણ સંસ્કૃત આવડતું નથી એટલે હું તો આ ચર્ચાને માટે નાલાયક છું.

એમણે મેં મહિનામાં ગુજરાત વિદ્યાસભામાં જે ભાષણ કયું હતું તેનાં મેં વખાણ કર્યાં, અને માંગણી કરી કે મારે આખું વાંચવું છે. એમણે કહ્યું કે તમારા આજના માસિકના તંત્રીઓ કહે છે કે અમે આવાં ભાષણો છાપીએ તેટલામાં તો તે વાસી (Stale) થઈ જાય. અરે મૂરખાઓ આવાં ભાષણો તે કાઈ જર્નાલિઝમ (ફેનિક સમાચાર) છે ? વિદ્વાનોના નિબંધો એ મહિનામાં વાસી શી રીતે થાય ? લેખકના મંતવ્યો સાચાં હોય કે ખોટાં હોય, તો ન જાપો, પણ સત્ય શી રીતે વાસી થઈ શકે ?

એમણે મને પૂછ્યું કે તમે (એક માસિકના તંત્રી)ને ઝાળખો

* સત્યમેવ જયતે, નામૃતમ્ ।—એ વૈદિક સાહિત્યના વાક્યમાથી પૂર્વાધ હિંદના મુદ્રાલેખ તરીકે લેવાયો ॥

છાં ને ? એ બધાને ખુશ કરવા મગ્નિ છે. એવા માણસો કોઈને રાજ કરી શકે નહીં. અને પોતાનામાં નથી વિદ્વતા અને નથી લખવાની સારી શૈલી. આજે તો ગમે તેવા માણસો તંત્રી થઈ બેસે છે.

પછી એમણે કશું કે મારું પચાસમું પુસ્તક લખ્યું છપાઈ રહ્યું છે. હું ૮૦ વર્ષનો થયો. આવતા ઓક્ટોબરમાં મારા જન્મદિવસે એ બદાર પડશે ત્યાર પછી દરેક વર્ષે (અઝદે) ઓક્ટોબરમાં મારે એક પુસ્તક પ્રગટ કરવું છે, અને તેમાં મારા વિચારો તથા મારી કૃતિઓ છપાશે, અપવાદરૂપે એક બે લેખો મારા મિત્રો પાસેથી મેળવીશ.

દરેક વર્ષે તમારે મને એક લેખ આપવાનો છે. આ સાંભળીને હું તો આતો જ ખતી ગયો, અને થોડું મોં મલકાવીને મેં કશું કે હું શી રીતે લખુ ? હું નથી લેખક કે સાક્ષર અને મને લખનાં આવડતું નથી. મને ગુજરાતી ભાષા પર કાબૂ થયો ઓછો છે. એમણે કશું કે તમારો રાષ્ટ્રદાયક હૃદયમાંથી નીકળે છે તેથી જ તમારા લખાણ વાચવા વિચારવા જેવા હોય છે.

હું ‘સંસ્કૃતિ’માં તમારો લેખ નથી હોતો ત્યારે નિરાશ થાઉં છું — જુઓ, હું ૧૯૫૦ના જૂનમાં તમને પત્ર લખીશ અને તમારે એક મહિનામાં લેખ આપવો પડશે ઓક્ટોબરની ૧૫મીએ મારે પ્રગટ કરવાનો છે પછી દરેક જૂને તમને તેની reminder મળશે. મેં પૂછ્યું કે બંદુબાઈ! તમે ૧૨૫ વર્ષ જીવવાનો સંકલ્પ તો કર્યો નથી ને ? ત્યારે એમણે કશું કે હું એવા સંકલ્પો કરવામાં માનતો નથી. એક એક કાઠીય, પાંચ પાંચ કાઠું, દસ અગિયાર પાંચ કાઠું, જીવીશ ત્યાં સુધી કાઠીયાં કરીશ.

પછી અમારે “સંસ્કૃતિ” માસિક વિષે વાતો થઈ..

અમારી મુલાકાત ઠીક લંબાઈ હતી તેથી મેં રજા માગી. મને કહે કે ઉતાવળ ન કરો, અને પછી મારા દરેક દીકરાદીકરી વિશે વિગતવાર પૂછપરછ કરી, અને પછી એકદમ પૂછ્યું ‘તમે મારોજન્મેનને

મળો છો ? ' (માણેક બહેન એ સ્વ. ન્હાનાલાલનાં પત્ની.) મેં કહ્યું કે ન્હાનાલાલ મુજરી ગયા પછી મળવા જતો હતો.

ઊઠનાં ઊઠતાં મેં કહ્યું કે બદ્ધુભાઈ હવે જરા ધ્યાનમાં રાખજો કે તમે બહુ જુવાન નથી રહ્યા અને મોટરબસની પાછળ દોડશો નહીં. તમારું શરીર સંભાળજો. એટલે તો પાછું એક નવું પ્રકરણ ખૂલ્યું. એમણે કહ્યું—હા—હા—આ મારા છોકરાઓનું જો ચાલે તો મને ધરની બદાર જ જવા ન દે હું કહું છું કે ત્યારે મને બોંયરામાં જ પૂરી દો ને! અને કહ્યો કે આખો દિવસ સમાધિમાં પડી રહ્યો. હું સમાધિમાં માનતો નથી. હું તો શરીરને પાતળું કરવાના પ્રયાસો કરું છું—થોડું પાતળું થાય તો વધારે દરકર થઈ શકે. તેથી હું પ્રાણુધામમાં થોડો વખત ગાળુ છું અને તેનાથી મારું વજન થોડું ઘટ્યું છે, બાકી તો હું કેટલો ગધેા જાડો અને પાચરેલો હતો, મારે ચાર દિવસના ઉપવાસ પણ કરવા છે.

હું ચમકી ઊઠ્યો અને મેં કહ્યું કે ઠાકોર સાહેબ ૮૦ વર્ષની વયે આવા અખતરો ન કરાય. એમણે કહ્યું કે ગભરાશો નહીં. હું કાઈ નોકરડા ઉપવાસમાં માનતો નથી, પણ ખોરાક ઓછો કરી નાખવો જોઈએ. હું ચાર દિવસ સુધી ઉપવાસ કરીશ ચાર કપ દૂધની કોર્ફી અને ચાર ઈંડા એટલું દરરોજ લઈશ.

આજથી ૪૫ વર્ષ પહેલાં એ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના દરેક વિચાર તથા શબ્દોને પચાવતા હતા તેવી જ રીતે એમણે ૪૫ વર્ષ સુધી વિચારો પચાવ્યા છે, જનસમાજ સમક્ષ દરેક વિષય પર પોતાના રૂપરૂપ અભિપ્રાયો જણાવ્યા છે શું જગતું એમનું વ્યક્તિત્વ છે? કેટલેકલો અભ્યાસ? કેટલું બધું જો લખે છે? શું એમનામાં ઉમંગ, જીવનનો ઉત્સાહ (Joy of Life) છે? એમણે આખું જીવન પચાવ્યું છે, આખો યુગ પચાવ્યો છે, તો પછી ચાર ઈંડાની શી વિમાત છે!

જુદો, અમારા ઉછેર જુદા પ્રકારનો—અમારા અભિપ્રાયો જુદા હોવા છતાં અમારો મનમેળ અગળ્ય હતો, અને તે જીવનપર્યંત કાયમ રહ્યો.

મનંતરાય બુદ્ધિશાળી હતા પણ હૃદયારના રમતિયાળ. દુઃ ભવ્યો વડોદરામાં, મેટ્રિક પસાર કરી મુંબઈની ઉત્તમોત્તમ ન્યૂ દાઈરિક્લમાંથી અને પછી મેડિકલ કોલેજમાં થોડું ભણીને વધુ અભ્યાસ માટે ઈંગ્લેંડ ચાલ્યો ગયો.

રામજી ભણતા હતા સુરત હાઈરિક્લમાં ત્યારે ત્યાં પણ વિદ્યાર્થી મંડળના વ્યવસ્થાપક નીમાઈને મંડળની દારવણી કરતા. ઉનાળાની સાખી વેકેશનમાં એમના મિત્રોને એકઠા કરીને તેમની પાસે નાટક લગવવાની ગોઠવણ કરતા. પણ જે એક વાર મેટ્રિકમાં નાપાસ થયા. એ મહેનતુ પણ ફર્ના પણ રીતસર મહેનત ઉઠાવે જ નહીં એટલે પરીક્ષાઓ શી રીતે પાસ કરાય ?

હેવટે મેટ્રિક તો થયા—વકીલાતનું શિક્ષણ ગમ્યું નહીં, હેવટે મારા પિતાની મારફત વડોદરાના લશ્કરમાં અફસરના તાલીમ વર્ગમાં પેસવાનેક ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. આજ એક ધંધો એમને લાયક હતો. પણ એ જમાનામાં વડોદરાના સૈન્યમાં અગ્રેજ, એંગ્લો ઇન્ડિયન કે મરાઠા સિવાય કોઈને અફસર માટે દાખલ કરતા નહીં.

ધણા જ નિરાશ થઈને એમણે નાના દાકતર, જે હોસ્પિટલ આસિસ્ટન્ટ કહેવાતા હતા તેના કોર્સનો અભ્યાસ અમદાવાદમાં શરૂ કર્યો અને તેની પરીક્ષાઓ પસાર કરી.

એમની ઉંમર ૨૪-૨૫ વર્ષની થઈ હશે. તરત જ સુરત જઈને પોતાના ઘરની પાસે જ પોતાના કાકાની વાડીના સારી સગવડોવાળા હોલમાં પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી. અને બહુ જ થોડા સમયમાં એમને સારી કમાણી થવા માંડી. એમનામાં સારા દાકતરના અનેક ગુણો હતા, ખૂબ ચીવટાર્થી રોગીઓની તપાસ કરતા. દવા લગાડવાનું કામ ધણી વાર પોતે જ કરી લેતા, પોતાનું યાન તાજું રાખવા માટે દાકતરી

ભુલાય એ શેં કદી ?

સુરત સંદેશમાં ગોપીપરા નામનું મોટું પકું છે, અને તે નળથી છે કારણ કે તેમાં ધણા નાગરો, જૈન વાલિયા તથા કાપરથો જેવાં બહુલા લોકોનો વસવાટ છે.

એ ગોપીપરામાં એક રૂઝિયું છે તેનું નામ છે ' શેનાન ' રૂઝિયું. આશરે મોએક વર્ષ પહેલાં એ રૂઝિયામાં અને તેની પાસેના લતાઓમાં એવા જીરાનો રહેતા હતા કે જેમનું સૌર્ય, સાદસ અને તોફાન આખા સંદેશમાં મશહૂર હતું અને તેથી એ રૂઝિયાને આણું ' સુદેશ ' નામ મળ્યું હશે એવી લોકવાયકા છે.

આજથી ૬૫-૭૦ વર્ષ પહેલાં એટલે જ્યારે મારી વયના કિશોરો અને યુવાનો એ રૂઝિયાના મોઢામાં દર સાંજે એકઠા થતા હતા ત્યારે ત્યાં તોફાનમસ્તીના અવનવા બનાવો બન્યા જ કરતા.

તે જમાનાના ૧૫-૨૦ વર્ષના યુવકો આજના અરમાં પહેરેલા વિદ્યાર્થીઓના જેવા ડ્રેસા ડબરા ન હતા બીજે મોટા તફાવત અથવા ફેર એ હતો કે મારા બધા મિત્રો કસરતી અને કુસ્તીયાજી હતા. દરેકજ સવારે સૌ નિયમસર દંડ, બોલ અને જારે મગદળથી કસરત કરીને પરસેવા પાડતા.

મારા ઘોરા મિત્રોને ૨૦૦ ફંટ કાંવા કે પાંચ સેર દસ શેરની

જોડી (મગદળની) ફેરવવી એ રમતની વાત હતી. શરીરમાં જોગ માપ નહોતો તેથી ધણી વાર એ જુવાનો જાસરના પર કુસ્તી પણ કરી લેતા. મારે કબૂલ કરી લેવું જોઈએ કે હું મારા મિત્રોના જેવો તોફાની નહોતો અને વડોદરામાં રહેવું મારું કુટુંબ તો માત્ર જનોઈ કે લગ્નના પ્રસંગોએ જ સુરત જવું-કિનાણાની વેકેશનમાં વખતે એક મહિનો ત્યાં ખેંચી કાઢીએ ખરાં !

હું પણ કસરતી હતો પણ મારી તાલીમ વ્યાયામ-શાળાની હતી. મને કુસ્તીના નિમયસરના દાવપેચ આવડતા, પણ તે બધું ડુંગવેલી અખાડાની માટીમાં, રસ્તામાં નહોં. સામા પક્ષની સાથે હાથે વડે ઝપાઝપી કરવામાં હું કદી જોડાયો નહોતો અને મારા મિત્રો અને સગાંઓને માટે તો આવા જનાવો સદજ હતો.

હોળીના દિવસોમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ રંગાવા વિના અહીંથી પસાર થઈ શકતી નહોં. અમારા વડીલો પણ ખરાં !

હોળીમાં લાકડા વેચાતા લાવવા માટે જે દર મુકરર ક્યોં હોય (આ રીતોનોએ) તે આપવો જ પડતો. ન આપે તેવાના ઘરમાં પેસી જઈને વધારે દિંમતી ચીજ છીનવી લાવીને હોળીમાં હોમાવી દેવાતી. આસપાસના ચોટકાંઓમાં જેટલી હોળીઓ સળગતી હોય તેમાંથી એક સળગતું લાકડું લેવા માટે આ રીતોનો બિનતી કરતા સૌ કોઈ જાણતું કે આ માંગણી, એક ફરજિયાત લાગે છે.

કોઈ ફજિયાવાળા જુવાનો લાડૂની કુસ્તીમાં જોને લાવીને જંગ ખેલવાની એવેંજ ફેરતા આવું અને ત્યારે બ્યૂહરચના કરીને રીતોના ફજિયું મરણિયા થઈને વૂંટી પડતું પણ તે એટલા જુરસાબેર ધસારાથી અને દિંમતથી કે સામી હોળીનું વેરણુકેરણુ થઈ જવું લાડીઓ જી યગતી, અને પક્ષના યુવાનોના માથા ટૂંટના છાતી, પીઠ, હાથ પગ પર ઘા પડતા. રસ્તા પર લોહી છટાતા, હાથ લાગી જતા છતાં કોઈની બૂમ કે ચીસ સંભળાય નહોં, લાડી સિવાય બીજા હથિયાર વપરાય નહોં,

સામયિકો વાંચના, એમનામાં બીજાને બળ મળે એવો આત્મવિશ્વાસ હતો અને અથાક મહેનત હેઠાવી શકે તેવું સચકત શરીર હતું.

એમનું મિત્રમંડળ મોટું હતું. રવજાવે ષૂઝ મિલનસાર, આનંદી, રમણ દત્તા. દેશભક્ત દિગ્ગજ વિચારોથી આ લડાયક જીવાત આકર્ષાયા હતા.

ઐતહાસિક આવ્યો બંગલોનનો પ્રચંડ જીવાળ-ગુજરાતના બધાં મોટાં ગામોમાં તેના પડકાર પડ્યા.

ડૉ. રામજીના દવાખાનામાં મિત્રો એકઠા થઈને ક્ષણે ક્ષણે સુધી ચર્ચા કરતા, તેમાં ત્રણચાર વકીલો હતા, બીજા દાકતરો હતા અને અનેક પ્રમતિશીલ સુરતી નામરિકો હતા. આ મંડળીએ-તમારે હાથેરો મજદ વાપરવો હોય તો એ હાથરાએ 'અમૃતબજાર પત્રિકા' જેવાં છાપાં મગાવવાં માંડ્યાં. બજાળમાં તો ગામડે ગામડે અતુશીલન સમિતિઓ સ્થપાતી હતી. 'વ દેમાતરમ્'ની બૂમો પડતી હતી, પ્રભાત ફેરીઓ, રાષ્ટ્રગીતો ગાતી હતી અને પછીથી પીરતોલ અને બોમ ફૂટવા લાગ્યા.

મહારાષ્ટ્રમાં પણ આવર્ષ હમકણ ચર્ચા હતાં. સુરતમાં પણ આવા વિચારોનો પ્રચાર થવા લાગ્યો.

ડૉ. મનંતરાય રામજીના મિત્રોએ પણ નક્કી કર્યું કે થોડા દોર કાઢીને એક ગુજરાતી અઠવાડિક કાઢવું. એ સામયિકનું નામ પાડ્યું 'સકિત.' આખા ગુજરાતમાં એ વંચાવા લાગ્યું. કારણ કે એના નીડર સમાચારો સૌને ગમી ગયા. સવારે દવાખાનું ચાલે પણ સાંજથી ત્યાં તંત્રીમંડળ અને મિત્રો એકઠા થતા અને ત્યાં કોઈ કોઈ વિચારોની આપ લે થતી.

એવામાં ડૉ. રામજીનો નાનો બાઈ બહુ નાની વયે, કિશોર-વયમાં મુજરી ગયો. પ્રેમાળ રવજાવના રામજીને પણો સખત આપાત .

લાગ્યો અને આ કાર્કને એના વારસાના જે નાણાં મળત તે હવે મનંતરાયને મળ્યાં.

રાયજીએ પોતાના કાર્કના સ્મરણાર્થે એક પ્રેસ ખરીદ ક્યું અને તેને પોતાના કાર્કનું નામ આપ્યું. આ રકમ કેટલી હતી તે વિશે કાર્કને સ્પષ્ટ જ્ઞાન નથી પણ ઘણું કરીને રૂ. ૩૫,૦૦૦ હતી એવું હું અનુમાન કરું છું.

એવામાં આવી પ્રખ્યાત ૧૯૦૭ની કોંગ્રેસ. પછી તો ઉદ્ધાસનું પૂછવું જ શું? કોંગ્રેસની બધી બવસ્યા ફિરોજશાહ મહેતા, ગોખલે વગેરેના નરમ પક્ષના હાથમાં હતી. એ પક્ષ પછીથી કહેવાયો મવાલ અને અંગ્રેજીમાં 'મોડરેટ' કહેવાયો.

સામેના પક્ષના મહારથીઓ કોંગ્રેસમાં હતા. પૂનાના દેશભક્ત ટિળક, નાગપુરના ખાપરડે અને કલકત્તાના અરવિંદ ધોપ. ગુજરાતમાં અરવિંદબાણુના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ હતા. કારણ કે વર્ષો સુધી એ વડોદરા કોલેજના વાઈસ પ્રિન્સીપલ હતા.

સુરતમાં ડો. મનંતરાય જહાલ, ગરમ પક્ષના સરદાર બન્યા. એમની સાથે ત્રણેક સારા વકીલો હતા, અનેક દાકતરો હતા. મારી સાથે બણેલા ડો. મોહનનાથ દીક્ષિત, અને ડો. એમ. એમ. મહેતા તો હોય જ. (એમ એટલે મમનલાલ.) બીજા ઘણાજ હતી.

ટિળક, ધોપ અને ખાપરડે સુરત ગયા અને તેમણે મહોદ્દને મહોદ્દે પ્રચાર કર્યો. કહો કે આગ ચાંપવા માંડી. ડો. રાયજી તો સાતમાં સ્વર્ગમાં હતા. કાર્ક આપણુદ વ્યક્તિઓની સાથે જઘડવું તેમાં એ મોખરે હોય જ.

આ કોંગ્રેસની સભામાં પ્રમુખની ચૂંટણીની બાબતમાં તીવ્ર મતભેદ થયા અને છેવટે થોડી અપાઝપી પછી કોંગ્રેસ તૂટી પડી. આ

બધો ઇતિહાસ જાણીતો છે અને તેને વિશે લખાઈ ગયું છે.

સમુદ્રમાં ભરતી પછી જોટ આવે છે તેમ થોડા સમય પછી રાજકીય વાતાવરણમાં પણ બન્યું. લોકોનો હિતસાદ મંદ પડવા લાગ્યો, 'શક્તિ' સાપ્તાહિકના માહકોની સંખ્યા ઘટવા લાગી. છાપાના કાર્યકરો કામચલાઉ રજા, હાજમણી ખર્ચ ચાલુ રહ્યો અને આવક જોઈ શકી ગઈ. રાજ્યના મિત્રો પાછા પોતપોતાના કામમાં રોકાઈ ગયા. કહેવન છે કે માંડવો જાંધવા સૌ કાઈ આવે પણ છોડવા માટે કાઈ નહીં. 'શક્તિ' થોડો સમય ચલાવીને બંધ કરવું પડ્યું. પ્રેસ પાણીના મૂલ્યે વેચવું પડ્યું અને વિચારો ડો. મનંતરાયને થોડા દુર્ગમરોની તુકસાની વેઠવી પડી.

એમણે દૂંઢ સમયમાં પોતાની દાકતરી પ્રેક્ટિસ તો પાછી જમાવી દીધી. થોડાં વર્ષોની જોટ પછી અસહકારના તિવસો આવ્યા.

ડો. રાજ્યને આ મોળા કામમાં કાંઈ રસ પડ્યો નહીં, આ જ દાંઢણે ખિસાફત ચળવળ આવી. સુરત ખિસાફત સમિતિના પ્રમુખ રાજ્ય થયા. આ પ્રકરણ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યું નહીં હોય.

મુસ્લિમોના આગેવાન થયા પછી એક પ્રસંગે મુસ્લિમોએ હિંદુઓને હમણાં આપવા માંડી દીધી.

ડો. રાજ્યનું લોહી ઉછળી ગયું. એમણે સરદારી લઈને અમુક લતામાંથી સરઘસ કાઢ્યું. આ સરઘર પર મુસ્લિમો તૂટી પડ્યા અને પોતાની ખિસાફત કમિટીના પ્રમુખને લાઠીઓ મારીને બેલાન તથા લોહીલુહાણ રીથતિમાં મૂકીને નાસી ગયા. રાજ્યએ અમુક કારીગરો, બેન્ડના વાજવાળાઓ બહિષ્કાર કરાવીને તોળાહ તોળાહ પોકારાવી.

સંસાર સુધારના ક્ષેત્રે ડો. મનંતરાયના વિચારો રહિરહક હતા. એ પરરેશગમનની વિરુદ્ધ તો નહોતા પણ હું સુરતની છોકરીને છોડીને અમદાવાદ પરપો તો એમને જરાય ગમ્યું નહીં.

સમ પોતાની નાન, પેટાનાતમાં તો થવા જોઈએ એટલું જ નહીં પણ ખનતા સુધી પોતાના શહેરમાં જ થવા જોઈએ. સુરતી નાગરી ન્યાતમાં વૃદ્ધો જ ન્યાતનું રાજ્ય ચલાવે એવી પરંપરા હતી, અને એ મોટેરાઓ જુવાનોને ખૂબ કનકતા હતા. સુરતના કેંગ્રેસ (૧૯૦૭)માં જે યુગ હતું તે રાયજીએ ક્યું. નાગરોમાં ન્યાતની દરેક સભામાં પ્રમુખ ચૂંટવાની રીત હતી કારણ કે કદી કામથી પ્રમુખ હોતા નથી.

રાયજી પોતાના મિત્રોને લઈને ન્યાતની સભામાં ગયા, અને બધા મોટેરાઓને કહેવડાવ્યું કે સ્વમાન જાળવવું હોય તો સભામાં આવશો નહીં. પોતે પ્રમુખ થયા.

એક વિદ્વાન વૃદ્ધ મોટી અમલદારી બોમબેલા ગૃહસ્થનું નામ ઉડાવી દીધું. તે દિવસ પછી (ગમે તે કારણસર) ન્યાતની સભા મળી નથી અને સુરતી નાગરો બ્રાહ્મણો, વાણિયાની અનેક પેટા ન્યાતોમાં, પાટીદારમાં, મુસ્લિમોને, પારસીને, ખ્રિસ્તીને, અમેરિકનને અને ચીની મલાયનને પરણ્યા છે.

પછીનો ઇતિહાસ દયાજનક છે. એમણે માતા એટલે શક્તિની પૂજા કરવા માંડી. ખચર નથી કે શી રીતે, પણ એમણે વાત્સાલ્યના કામ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. તે પછી યુરોપ અમેરિકાથી કામશાસ્ત્ર (Sexology) ને લગતાં પુસ્તકો વાંચ્યાં, ગુપ્ત ઇંદ્રિયોને લગતાં રોજોને મટાડવા માટેનાં દવાઓ-એન્જી-સાધનો પોતાને ખર્ચે મંગાવવા માંડ્યાં. તે વિશેનું સાહિત્ય જાણવવા માંડ્યું. મોટા પાયા પર કામ કરવા માટે ફોન અને મોટર લીધાં-એક ઉત્તમ યોડાગાડી તો વર્ષોથી હતી જ.

રાયજી ઉદાર દિલના હતા. હવે પૈસા વેત્તવા માંડ્યા. મેં એમને ખૂબ સમજાવ્યા કે એ ધારે છે તેટલી કમાણી આ નવી જાનની દાકતરીમાં છે જ નહીં. એમણે કાર્ડનું માન્યું નહીં. એમના બાપે એક ધર

આપ્તું હતું, ખીજું એમના નાના બાઈનું મન્યું, એમના કાકાનાં બે
 ધર અને વચમાં વાડી, અને વાડીમાં નાની બંગલી તથા અડવા લા-
 ઈસમાં બે માળનો બંગલો-આ બધું વેચી માર્યું અને આ મોટી
 છાતીવાળા દિગ્ગજ નીકર પુરુષ જોણે વર્ગો સુધી સુરત શહેરની નિઃસ્વાર્થ
 ભુદિયી સેવા કરી હતી, જેમણે પોતાના દેશની મુક્તિમાં જખરો ફાળો
 આપ્યો હતો તેમને સુરતની જહાર ધરનાર-વિનાના યર્ષને નાના ધરમાં
 વસવું પડ્યું !

મારું બચપણ

મારાં બચપણની વાતો એટલે આજથી ૬૦-૬૫ વર્ષ પહેલાંના જૂના વડોદરાની વાતો. મારું બચપણ ગામડાંમાં નહોતું ગાળ્યું, તેમજ કોઈ શહેરના ગીચ વસ્તીવાળા સાંકડા વાતાવરણમાં પણ નહિ. વડોદરા શહેરની પૂર્વમાં મોટું વારસીઆનું મેદાન છે. એ મેદાનમાં વડોદરાના સૈન્યની એક ટુકડી ક્વાર્ટર કરતી, અને તેની પણ પૂર્વમાં ખીલું સરસિયું તળાવ છે, અને તેના કાંઠામાં માદા સૈનિકો મોટે મોટું 'વાખાનું' હતું અને તેમાં મારા પિતા મોટે ઘાતરનો મોટો બંગલો હતો. હવાખાનાના બધા મદદનીશો ત્યાં જ રહેતા.

અમારા બંગલા અને શહેર વચ્ચે ૩ માર્મિલનું અંતર હતું, તેથી અમે તદ્દન એકલવાયા, અને એકાંતમાં, પડોરા વિનાનાં રહેતાં હતાં. અમારાં કુટુંબ તથા નોકરો સિવાયનાં આવાં એકાંત વાતાવરણમાં મારા બચપણનાં ૮-૯ વર્ષ વીત્યાં હતાં. અમે ખીજા લોકોથી આધે રહેતાં હતાં તે છતાં અમારું જીવન રસ વિનાનું કે વિવિધતા વિનાનું નહોતું, અને અમે સુખી આનંદી જીવન ગાળતા કારણ કે મારા પિતાને બાગનો ખૂબ શોખ હતો અને તેની પાછળ પુષ્કળ નાણું ખર્ચતા.

અમારે ત્યાં શાકભાજી માટે ખીજો બાગ હતો. આ બગીચામાં અમે કામ કરતા.

અમારે ત્યાં બે ગાય હતી, વાહરડાં પણ હતાં ૨૦-૨૫ જાતનાં રંગબેરંગી અને જુદી જુદી ઓલાદનાં કબૂતરો અમારા નોકરો પાળતા. કેટલાક એવાં હતાં કે જે જમીન પર અને ખીજાં હવામાં ગુલાટો ખાતાં.

અમારા બગીચાની પાસે બે તળાવો હતાં. એકમાં મુગરો હતા તે અમે જોતા. એ તળાવમાં સરકારી હાથીઓ નહાવા માટે આવતા. હાથીઓ સૂંઠવતી પાણી ઉડાડીને જળક્રીડા ખેલતા મગરો પાણીની બહાર નીકળીને તડકામાં પડી રહેતા. તે ઝાડના લાકડાના જેવા જણાતા.

ખીજા તળાવમાં લાખો માછલીઓ હતી. અમે પાણીમાં મમરા નાખતા ત્યારે માછલીનાં ટોળેટોળા મમરા ખાવાને આવતાં, તળાવના પાણીમાં કમળ અને પોપણીના વેલા ફેલાઈ રહ્યા હતા, અને તેના પર જે ફૂલ થતાં તેનું સૌંદર્ય જોતાં અમે કદી થાકતાં નહો.

હવામાં જ્યારે પુષ્કળ બેજ (ધુમ્મસ) રહેતો ત્યારે કમળનાં પાંદડાં પર બેજનાં બિંદુઓ મોતીના હાણા જેવાં બાકતાં ધીમેધીમે તે મોટાં થતાં અને પછી પાહડાંથી તેના બાર ઝીંકાતો નહો એટલે તે નમી પડતા અને ટીપા તળાવમાં સરી પડતા.

એક વ્યક્તિ અથવા આત્મા સમષ્ટિ અથવા પરમાત્મામાં જળી જાય છે એવું જ્યારે મેં 'મોટાપણમાં વાંચ્યું' (The Dew-drop slips into the shining Sea) ત્યારે આ ઉપમા સમજવી મને સડજ લાગી. પાસેના એક મંદિરમાં મોટા જંગી કાચબાઓ હતા ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષના જૂના છે એમ લોકો કહેતા હતા. તેને અડકીએ એટલે તરત હાથપગ અને માથું તેની પીડ પર લોખંડના જેવી ઢાલ હોય છે તેમા સમાવી દેતા.

માણસ જો પોતાની ઇચ્છિયોને સંકલ્પી લે, સંઘર્ષમાં રાખે તો

તે પરમાનંદ બોમવી શકે છે એ સત્ય પણ મારે સમજવું અધરું નહોતું. હાથી અને મગરને જોઈને મને નાનપણમાં પણ વિચાર આવતો કે આ પહાડ જેવાં પ્રાણી કે રાક્ષસી ફાંતવાળા પ્રાણી પર છેવટે માણસ સરસાર્થ બોગવે છે, તેવાં પ્રાણીનો સરદાર બને છે. કારણ કે એનામાં બુદ્ધિબળ છે અને તે જ સર્વોત્તમ સાધન છે.

અમે ખુદશા મેદાનમાં રહેતાં હતાં તેથી અમારું આકાશ ઘણું મોટું જણાતું. અમારી આસપાસ વસ્તી નહોતી તેથી ધૂળ જીડતી નહીં અને આકાશ સ્વચ્છ બૂરું રહેતું. બપોરે તેમાં ખૂબ ખૂબ જાંચે સમડીઓ પાંખ ફફડાવ્યા વિના હવામાં તર્યાં કરતી. રાત્રે લાખો કરોડો અસંખ્ય તારાઓ આકાશમાં ટમટમતા તે જોઈને અમને આ સૃષ્ટિની વિશાળતાનો ખ્યાલ સહેજ સહેજ આવતો. દરિયા કિનારે અને પર્વતો પર આવી વિશાળતાનો ખ્યાલ આવે છે પણ અમને તો અમારી આસપાસનાં વાતાવરણમાં આવા લવ્ય અનુભવો થતા.

સરસિયા તળાવની પાળ પાસે આંબા, સીતાફળી, જાંબુડીનાં સેંકડો ઝાડ હતાં. તેના પર થના પાકાં ફળો અમને ખાવાને મળતાં. અમારા બાગમાં કમરખ, શેતુર અને જામફળ થતાં હતાં. તળાવમાંથી શિંગોડાં અને કમળદાકડી અમને ખાવાને મળતી, તળાવની અંદર જળકુકડી તથા ખતકોને સરળતાથી તરતાં જોઈને અમારું મન રાશ રાશ થઈ જતું. બાગમાં તેમજ ઝાડીમાં રંગરંગીન ફૂલો અમને જોવા મળતાં અને આ બધા સૃષ્ટિ સૌંદર્યમાં અમારું હૃદય પ્રકુલિત બનતું.

હું પાંચ વર્ષનો હતો ત્યારે મારા દાદાને લખેલા કાગળના અક્ષર વખણાયા હતા. મને છેક સાત વર્ષની વયે શાળામાં દાખલ કરેલો, પણ મારાં માએ મને ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી લાખા વાંચતાં લખતાં શીખવેલી. જેમણે વર્તમાનકાળનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છે તેમને આશ્ચર્ય થશે કે છેક ૧૮૭૬માં (આ લેખ છપાય છે તેની ૮૧ વર્ષ પહેલાં) મારાં મા સુરતની હાઈસ્કૂલમાં એક એકલા અદ્દલા

વિદ્યાર્થીની હતી. ‘કરચુધેલો’ નવલકથાના કર્તા, નંદશંકર તુળમજીકર, આશા માના બાપ, એ દાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર હતા.

આજની બાળકોને આસ પડે દયા આવશે કે અમને પાંચ પુસ્તકો સિવાય એક પણ નાનું પુસ્તક વાંચવા મળેલું નહીં. આજે તો તેવાં હજાર એ હજાર પુસ્તકો હાથમાં હશે, અમારી ચોપડીઓમાં રંગરંગીત ચિત્રો નહોતાં. અમારે માટે એક પણ બાળમાસિક નહોતું. બાલમંદિરો નહોતાં. શાળામાં શિક્ષકો અમને વાતો કહેતા નહીં. પણ આશા એક દાઈ હતી તે અમને રામાયણ, મહાભારત તથા પુરાણોમાંથી ઘણીઘણી વાતો કહેતાં. અમને રમવા માટે કાંઈ જાતનાં રમકડાં મળ્યાં હોય એવું મને સાંભરતું નથી.

એકાંતમાં રહેવાને લીધે મને લખોદી કે બગરડાથી રમતાં, અને પતંગ ચડાવનાં આવડ્યું નહીં. દાઈસ્કૂલમાં ક્રિકેટ રમતો ખરો, અને હું શ્રેષ્ઠથી વ્યાયામશાળામાં ડાખલ થયો હતો (ઈ. સ. ૧૮૬૦) અને મને કસરતો સારી આવડતી. મને આખી જિંદગી પર્યંત વ્યાયામ પ્રત્યે શોખ રહ્યો છે.

વડોદરામાં દરેક વર્ષમાં ત્રણ મોટી રવારીઓ નીકળતી : મણપતિને કુખાડવાની, તાજા ઠંડા કરવાની, અને દ્ધીરાની. એ જોવા માટે અમે શહેરમાં એક વણિક મહાજનને ઘેર જતા. પહેલા માળને રવેશ રત્તાથી બાંધે ૧૦ ફૂટ લંબો હતો. આસપાસનાં ગામડાંઓમાંથી હજારો સ્ત્રીપુરુષો ને ઊકારાં સારાં સ્વચ્છ કપડાં પહેરીને ફરતાં તથા મોજ માણતાં આમજનો વાંસળીઓ વગાડે, સ્ત્રીઓ મોટા અવાજે ગીતો ગાય અને સૌ દિલ્લોસ કરીને જ્ઞાનંદ જોગવતાં હોય તે જોવાનું અમને મળતું.

પણ એકંદરે મારું જીવન એકાંતમાં પસાર થયું હતું, અને તેથી હું આજ સુધી એકાંતપ્રિય રહ્યો છું. હું એકાંતમાં મજ રહું છું. મને એકલા ફરવાનો ધણે શોખ છે. મને મોટો લાજ એ થયો કે મેં ઠી ‘ચાડીચુમ્બી’ઓ કે નિંદા ઈર્ષ્યાની વાતો સાંભળી નહીં, મને નકામા ગપાટા ખાંચવા ગમતા નથી, હું જોજોલો હતો.

હું ન્યાતર્માં બહુ ઝોણું લાગેલો તેથી હું સમાજના રીતરિવાજોથી, લોકોના વહેમોથી, ખરાબ રૂઢિઓથી કેળવ અજ્ઞાન રહી ગયો. વખતે લોકો મને 'મોટ' માનતા હશે. હું સંસારના તેમજ ન્યાતના ઝગડાઓ અને કડવાશથી દૂર રહી શક્યો.

મેં ન્યાતના કે ધર્મના બેદ છેક નાનપણથી કદી જાણ્યા નથી. અમે કદી અસ્પૃશ્યતાનું પાલન કર્યું નહોતું. મારે કબૂલ કર્યું જોઈએ કે એકલા રહેવાને લીધે મને ખીજા લોકોના અભિપ્રાયો જાણવાની તક ઝોણી મળી છે. મને લોકો સાથે ચર્ચા કરવાની ટેવ ઝોણી છે. મારામાં વખતે સહકારવૃત્તિ ઝોણી હશે.

મારા પિતાએ અમને એવી તાલીમ આપેલી કે અમને અંધારામાં જવાની કે 'ભૂત'ની ખીજ લાગેલી નહીં. સાપને દેખીએ એટલે અમે તેને મારી નાખતા, અને સાપની સંખ્યા મોટી હતી. વીંછીના માથા આગળ હથેલી મૂકીને હું તેને હાથપર ચડવા દેતો. મધમાખી ઊડીને મારા માથા પર બેસે તો હું ખૂમરાણુ કરવાને બદલે મારા માથા પર ભ્રમણુ કરવા દેતો અને કોઈ મોટા અમલદાર, મહારાજા, દીવાન કે મહાત્મા (ધાર્મિક કે રાજકીય) થી હું અંજાઈ જતો નહીં. હું તેમને મારા જેવા જ ગણતો અને તેથી જ મારું વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય સાચવી શક્યો છું.

અમારાં દંપતીજીવનની અર્ધશતાબ્દી

એર—ડાહટર સાહેબ, તમે પરણ્યાં તેને પચાસ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં છે એ વાત ખરીને ?

સુ—સાચી વાત તો એવી છે કે અમે પરણ્યાં તેને ૫૫ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં છે. પરણ્યા પછી તરત જ હું ઈંગ્લેન્ડ મારા મેડિકલ અભ્યાસ માટે ચાલ્યો ગયો હતો અને પાંચ વર્ષે પાછો આવ્યો, એટલે અમારાં દંપતીજીવનની અર્ધશતાબ્દી હમણાં પૂરી થઈ છે.

એર—તમારો અને મારો સંબંધ બહુ જૂનો છે પચાસ વર્ષથી પણ વધારે લાંબો હશે, અને અમે બંણીએ છીએ કે તમારું દંપતીજીવન સુખી અને આદર્શમય છે. શારદાબહેન ! તમારા જીવન સાહસ્યનું કારણ શું છે ?

શા—અમે ધણું ધણું સુખ ભોગવ્યું છે તે વાત સાચી છે પરંતુ અમારે પણ અનેક કષ્ટો અને વિક્ષોનો સામનો કરવો પડ્યો છે. કુટુંબમાં ગંભીર માંદગી અને મૃત્યુના પ્રસંગો આવી ગયા છે અને તે છતાં અમે આનંદમાં રહ્યા છીએ.

અમારી જીવાનીના દિવસોમાં સામાન્ય લોકોમાં એક એવી માન્યતા ફેલાઈ રહી હતી અથવા ફેલાવવામાં આવેલી કે જે કન્યાઓ ઉચ્ચ કળવણી

નોંધ : એર—અંદ્રવદન મહેતા શા—શારદાબહેન મહેતા સુ—ડા.

સુમન્તા મહેતા

લે છે તે ધરકામ સંભાળતી નથી, અને સંયુક્ત કુટુંબમાં સમાર્થ શક્તી નથી. તમે જાણો છો કે એ સમયમાં કોઈ ગુજરાતી કન્યાએ મેટ્રિકની, પરીક્ષા પસાર કરી હોય તો તેણે ઉચ્ચ કેળવણી લીધી છે એવું ગણાતું.

એર—તમે ક્યા વર્ષોની વાત કરો છો ?

શા—હું મેટ્રિક થઈ ૧૮૯૭માં. મારા મોટા બહેન તેની પહેલાં મેટ્રિક થયા હતાં. અમે એવો નિશ્ચય કરેલો કે રિડિયુસ્ટ લોકોને જે ખોટા પૂર્વગ્રહ હતો તે અમે ખોટા પાડીશું. જે તેમ ન કરીએ તો સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રશ્નને હાનિ પહોંચે. વળી અમારા ધરમા અમારે જરૂર પ્રમાણે ધરકામ તો કરવાનું જ હતું.

અમે મડમ થવા ઇચ્છતાં જ નહોતાં. આ કારણેને લઈને જ્યારે મારે ઘર ચલાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એવું કામ મને ખાસ અપડું લાગ્યું નહોતું. ખાકી, અમારું જીવન આદર્શમય હતું કે કેમ એ હું જાણતી નથી. આ બાબતનો અભિપ્રાય બીજા લોકોએ આપવાનો હોય.

એર—હવે સુખંતભાઈ ! તમે મને કહો કે તમારું લગ્ન સ્નેહલગ્ન હતું ? અથવા તમે શી રીતે ચારદાબહેનની પસંદગી કરી ?

સુ—અમારા જમાનામાં સ્નેહલગ્ન શક્ય જ ન હતું. હું ગુજરાતના હિંદુસમાજના વાતાવરણની વાત કરું છું, પણ તમારા પ્રશ્નનો જવાબ મારે જરા લંબાણથી આપવો પડશે.

મારા નિકટના મિત્રો પણ જાણતા નથી કે હું જ્યારે દશ બાર વર્ષનો હોઈશ ત્યારે મને જનોઈ આપ્યા પછી તરત જ મારું સગપણ સુરતની અમારી ન્યાતની એક કન્યા જેડે થયું હતું. એ ધૂનસુરત હતી, પણ એમનાં માતાપિતૃ અસહીષ્ણુ વિચારનાં હતાં. અમારું સગપણ પાંચ વર્ષ ચાલ્યું હતું. જ્યારે એ કન્યા બારેક વર્ષની થઈ ત્યારે તેને ગુજરાતી શાળામાંથી ઉઠાડી લેવામાં આવી.

હું મુંગઈની મેડિકલ કોલેજમાં જાયતો હતો. ૧૮૯૬ની આખરે

પૂના અને મુંબઈમાં પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો. શરઆતના દિવસોમાં એ રોગ અત્યંત એપી હતો. અને ધણા માણસોના તાત્કાલિક મરણો થતા હતાં.

અમારી કોલેજ સમગ્ર બંધ થઈ હતી. મેં વિચાર કર્યો કે મારે ઇંગ્લેંડ જઈને અભ્યાસ પૂરે કરવો. મારા માળાપે તેને અનુમતી આપી. મેં તેમને સમજાવ્યું કે મારે પરણવું નથી. અને જેને માત્ર મામૂલી શિક્ષણ મળ્યું છે તેની સાથે હું રહી શકીશ નહીં. કેઈ પણ જાનની કડવાશ વિના અમારું સગપણ તોડી નાખ્યું.

એર-ન્યાતના નિયમો તમને નડવા નહીં ?

સુ-અમારી ન્યાતમા સમપણ તૂટી શકતું હતું. પણ પ્રજા ભીનો થયો મારે ઇંગ્લેંડ જવાનો. મારા પિતાએ હઠ પકડી કે જો પરદેશ જતાં પહેલાં મારાં લગ્ન ન થાય તો એ મને મોકલશે નહીં. મને લગ્ન મારે શેષ માત્ર હજી નહોતી. આવી રીતે હું લગ્નસંબંધમાં સપડાઈ ગયો.

એર-તમે શારદાબહેનને ઓળખતા હતા ખરા ?

સુ-મેં એમને કદી જોયેલાં નહીં. તમે જાણો છો કે હું તો તમારી જેમ સુરતનો છું. હું અમદાવાદના નાગરોને ઓળખતો ન હતો. એ જમાનામાં અમે સુરતી નાગરો સુધરેલા અને 'વિદ્યાપતી' ગણાતા. મારા પિતા શક્તર હોઈને નવા પ્રગતિશીલ વિચારના હતા. મારા મા નંદશંકર મારતરનાં દીકરી થાય.

એર-એમ ! નંદશંકર તુળજશંકર. જે ત્રણ સુધારક નમા ગણાતા હતા તેમાંના જ કે ! અને જેમણે કરણધેલાની નવલકથા લખી છે તે ?

સુ-હા, હું મુંબઈમાં રમણભાઈ તથા વિદ્યાબહેનને મળેલો.

એર-તમે રમણભાઈ નીલકંઠની વાત કરો છો ને ? એમના પિતા મદિપતરામ પંચ સુરતના અને સુધારક હતા ને !

સુ-હા, રમણભાઈ મદિપતરામ પંચ સુરતી નાગર હતા, અને વિદ્યાબહેન અમદાવાદનાં હતાં. વિદ્યાબહેનના મોસાળમાં સૌધર્મ તથા

સમાજના વિયોગમાં સુધરેલા વિચારનાં ફર્તાં. હું જાણતો-હતો કે વિદ્યાબહેનની બહેને મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી હતી. મારે પરદેશ જતાં પહેલાં પરણવું જ પડશે એવો મારા પિતાનો દૃઢ નિશ્ચય જોયો એટલે મેં શારદાબહેનની સાથે પરણવાની હા પાડી.

એર-શારદાબહેન ! તમે દાકતરને શા માટે પસંદ કર્યા ?

શા-૧૬ વર્ષની વયે છોકરી પરણી ન હોય એવું આપણા તે યુગના ગુજરાતી સમાજમાં ક્વચિત્ જ બન્યું હતું. મેં દાકતરના કુટુંબ વિશે સાંભળેલું ખરું. એમણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, મોટા દાકતર સાહેબ એટલે મારા સસરાની વડોદરામાં જળરી પ્રતિષ્ઠા હતી તેથી મેં આ લગ્નસંબંધ માટે સંમતિ આપી.

સુ-એમ કહેતાં નથી કે હું બ્રિટિશ ડિગ્રીઓ લઈને આવીશ એટલે સારો કમાઉ વર મળશે !

એર-ઠીક ઠીક, પણ તમે શારદાબહેનના રૂપથી આકર્ષાયા હતા ખરા ?

સુ-મારી આખી જિંદગીમાં મેં બહારના રૂપ કે રંગ વિશે મોહ રાખ્યો નથી. સંસ્કાર અને કુટુંબનું ચારિત્ર્ય એ જ મહત્વનાં છે.

એર-તમારે આ લગ્ન તમરાબહેનની પસંદગીનું કહેવાય ખરું ?

સુ-મેં શારદાબહેનને જોયાં નહોતાં, એમણે મને જોયો ન હતો. મારે લગ્ન કર્યા વિના છૂટકો જ નહોતો, અને લગ્નની ક્રિયા પૂરી થાય કે તરત જ સુખર્ષ જર્ષને સ્તીમર પકડવાની હતી. મારી દર્મ શરૂ થતી હતી. અમુક પ્રકારની પસંદગી ખરી.

શા-અમે જાણતાં હતાં કે બહેને કુટુંબોના સંસ્કાર સારા છે, બાકી તો નસીબની વાત છે. લગ્નલગ્ન પાસા નાખવા જેવું હોય છે. અવળા પણ પડે અને સવળા પણ પડે.

એર-તમારા પાસા કેવા પડ્યા કહેવાય ?

શા-પોખાર !

એર-ત્યારે હવે કહો કે તમારા દંપતીજીવનના સાહસ્યના કારણે શું હતાં ?

શા-પોતાના જે ઉચ્ચ આદર્શો હોય તેને વળગી રહીને નાની નાની બાબતોમાં બાંધેલાં ક્યાં જ દરવી પડે. આપણા દેશમાં પુરુષ ક્રમાય ■ અને સ્ત્રી ધર ચલાવે છે. ધર ચલાવવામાં જે શુદ્ધિ, લાગણી, કુતેહ, ગણતરી વાપરવાં પડે છે તેની સાચી કિંમત હજી આપણા સમાજ જાણતો નથી. એટલે દરેક દિંદી સ્ત્રીએ ધણીના કુટુંબમાં ઓત-ઓત થઈને તેની રીતિનીતિ અપનાવી લેવી પડે છે. તેમ કરવામાં પોતાને મનમમતી રીતો ગણી જવી પડે.

ખરું જોનાં રીતિનીતિનો પ્રશ્ન અતિ મહત્વનો નથી. સ્વમાન જળવાય અને પોતાનું બંધિતત્વ દણાય નહીં એ બાબતો મહત્વની છે. ધીરજથી સહનતા મળે છે, આમ કરવાનું મને આ કુટુંબમાં અધરું પડ્યું હતું એમ કું ન કહું.

એર-પણ દાકતર સુખંત સિવાય તમારા કુટુંબમાં બીજાં મોટેર-ઓની મરજી પણ સાચવવાની હશેને ?

શા-મારા સાસુ ધણી નરમ સ્વભાવના, પ્રેમાળ અને ઉદાર મનનાં હતાં. અમારાં કમનસીબે અમે સાથે રહેવા માંડ્યું ત્યાર પહેલાં એ ધણી નાની વયે સુજરી ગયાં હતાં.

મારા સસરા પણ સજ્જન અને ઉચ્ચ વિચારના હતા. અમે ભાગ્યે જ એક બે મહિના સાથે ગાળ્યા હશે એટલામાં એમને આપરે-શન કરાવવા માટે યુરોપ જવું પડ્યું અને ત્યાં એ સુજરી ગયા. પરિણામ એ આવ્યું કે મારે તો છેક પહેલા દિવસથી જ મોટું કુટુંબ ચલાવવાની જવાબદારી માથે આવી પડી.

દાકતરના એક ભાઈ ઈંગ્લેન્ડમાં ભણના હતા, અને અમારી સાથે બીજા બે ભાઈઓ અને એક બહેન હતા. એ ત્રણેને ઉછેરવાં તથા લાણીવવા પડતાં, દાકતરના બીજાં બહેન હતાં તે અવારનવાર આરામ

માટે કે સુવાવડ માટે આવતાં. જીવાનીના જોરમાં અને કૌટુંબિક સંપત્તી અંદર એ જવાબદારી ઉઠાવવી સહેલી પડી.

એર-ત્યારે તમારાં જીવનની સફળતાનો કીમિયો શું ?

શા-હું કહી ગઈ છું તે જ. ધણીના કુટુંબમાં જોતજોત યર્ષજવું, તે ધરની રીતિનીતિ અપનાવી લેવી. ખૂં કામ લક્ષ્યપૂર્વક કાર્યક્ષમતાથી કરવું, અને એ કામમાં આનંદ માનવો, જીવનનો આદર્શ જિંઓ રાખવો અને જીવનની ગંભીરતા પીછાનવી. પોતાના આદર્શોને વળગી રહેવું.

એર-હું તમને એક રપટ સવાલ પૂછું, શારદાબહેન ?

શા-શા માટે નહીં ? મારે હવે ખાનગી રાખવા જેવું રહ્યું છે શું ?

એર-તમારે અને સુમંતભાઈને મતભેદો થયેલા કે નહીં ?

શા-મતભેદો ! ચોડા નહીં પણ ધણા. કોઈ નાની ખાખતમાં તો કોઈ મહત્ત્વની ખાખતમાં, પણ અમે લડી આખડીને છેવટે સમાધાન કરી શક્યાં છીએ. મતભેદથી તો જીવનમાં વધારે રસ આવે છે.

એર-તમે કોઈ દિવસ રસથાં લીધેલાં ખરાં ?

શા-હા, તેમ પણ ક્યું દશે; અનેકવાર.

એર-તમને કોઈ દિવસ મારેલા ખરાં ?

શા-મારે તો નહીં પણ હીક ગુરસે થયેલા ખરા.

એર-અને તમે સામે ગુરસે ન થાઓ ?

શા-ઝીઝીમાં ધીરજ વધારે હોય છે, છતાં ઝીઝી શા માટે ગુસ્સે ન થાય ?

એર-હવે હું હાકતર સાહેબને પૂછું છું કે લગ્ન સાક્ષ્યની ખાખતમાં તમારે કંઈ ઉમેરવાનું છે ?

શા-હા, જરૂર. કારણ કે કેટલીક મહત્ત્વની ખાખતો કહેવાની રહી

ગય છે. તમે જાણો છો ને કે સામાન્ય માણસો જીવનને ઠરેલે ચીરે, ચાલ્યા કરે છે. અમારું જીવન તે પ્રકારનું નહોતું.

મેં પૂર્ણ બાર વર્ષ પશુ સરકારી નોકરી કરી નહોતી ત્યારે મેં નિશ્ચય કરેલો કે મને જે ખર્ચાળ ઉચ્ચ કેળવણી તથા તાલીમ મળ્યાં હતાં તેનો લાભ મારે દિંદી પ્રજાને આપવો જ જોઈએ.

દાકતર તરીકે અને સર્જન તરીકે ગુજરાતમાં મારી ખ્યાતિ હતી. મને કદી પૈસાનો લોભ હતો નહીં, પણ મારે તો પ્રજાના ઘડ-તરમાં ફાળો આપવો હતો. અમે ઘણું ઘણું વિચારમંથન કર્યું—જે પ્રકારના જીવનથી અમે ટેવાયલાં હતાં તેમાં સાડું ખૂબ પરિવર્તન કરવાનું હતું.

છેવટે અમે એવા નિર્ણય પર આપ્યા કે મારે ગોખલેના ‘હિંદ સેવક સમાજ’નો અનુભવ લેવો. આ હકીકત હું તમને કહું છું એટલા માટે કે જ્યારે યુરુપના મનમાં આવી કોઈ ધૂન આવે છે ત્યારે તેના પરિણામ સ્વીકારે સહન કરવા પડે છે. મને પહેલેથી સાહેબીમાં રહેવાની ટેવ હતી. પછી જ્યારે હું વડોદરાના રાજકુટુંબનો દાકતર થયો અને અનેકવાર દેશ પરદેશ કરી આવ્યો ત્યારે મારે દોરદમામ વધી ગયો.

મનુષ્યની બલિદારી એ જ કે જ્યારે હું ઠીક ખર્ચાળ જીવન બાળતો હતો ત્યારે જ ગોખલે મહાશયની સાથે પત્રવ્યવહાર કરી રહ્યો હતો. મારી માસિક આવક એક સપાટે દસમો લાખ થઈ ગય તોમ હતું. અમારે ૪ છોકરાં હતાં તે બધાને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાની હતી. આવી ફકીરીમાં ઘર ચલાવવાનો બધો જોગજો સારદાબહેનને માથે પડવાનો હતો, તેની સાથે સાથે બધી જવાબદારી મારી હતી.

મેં લગભગ ૪૪ની વયે અમલદારી છોડી દીધી અને ત્યાર પછીથી (૧૯૨૧થી) લગભગ એક પશુ પૈસો કમાવાના ક્ષિત્ર મેં માર્યા નથી.

એર-શારદાબહેન ! આ બાબતમાં તમારો સખત વિરોધ હતો

કે નહીં ?

શા-ના. મારો વિરોધ જરાય નહોતો. પણ મારા હૃદયમાં ખીક ધણી હતી, મને એમ થતું હતું કે અમારો સંસાર શી રીતે નબરો ?

ગોખલે ગુજરી ગયા એટલે અમે જન્મેએ એવો સંકટપ ક્યો કે આપણે એવું માની લેવું કે અમારું જીવન દેશને અર્પણ કરી દીધું છે. આ બધું ૧૯૧૫ની શરૂઆતમાં જન્યું; એટલે ગાંધીજીએ અહીં કામ શરૂ કર્યું તેની પહેલાંની વાત છે.

અમે હમેશાં શહેરની બહાર બંગલામાં રહેતાં તે છોડીને વડોદરાના એક ગીચ કંઠાલ લતા, ફતેહપુરામાં રહેવાં ગયાં

મેં સ્ત્રીસમાજ વગેરે નવી સંસ્થા સ્થાપીને અનેક પ્રકારનાં સેવા-કાર્યો ઉપાડ્યાં અને દાકતરે આદિસના છ કક્ષાકની નોકરી સિવાયનો બધો વખત નવાં સ્થાપેલા સેવા મંડળને આપી દીધો. ત્યાર પછી અમે પાંચ વર્ષ જુદાં રહ્યાં. મેં અમદાવાદમાં મહિલા વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી, પછી તેમાંથી મહિલા પાઠશાળા (હોસ્ટેલ)નો જન્મ થયો.

મારે બારપૂર્વક એક વાત કહેવાની છે કે અમે જીવનપસંદો ક્યો તેમાં મારાં મોટાં છોકરાઓએ ધણો સક્રિય ફાળો આપ્યો હતો.

એર-તમને એમ થયેલું ખરું કે તમારા છોકરાતુ દિલ બગડે છે ?

શા-ના, તેનાથી બિલકુલ એમ કશી શકાય કે મારાં છોકરાંઓને દેશની મોટી મોટી વ્યક્તિઓની ઓળખાણ થઈ

ગાંધીજીએ અમારા ઘરનો થોડો ભાગ ' નરજીવન કાર્યાલય ' માટે લાડે રાખ્યો હતો, તે પોતે અમારા ઓરડામાં આવીને બેસના.

સ્વામિનાથ ટાગોર સાથે છોકરાંઓ દળીમળી ગયેલાં, એકંદરે તેમને સારો લાભ થયો, તેમનું ચારિત્ર્ય ધકાવું, આજે તે સૌ લખ્ણી-ગણીને મુખી છે. મારી બધી પ્રવૃત્તિઓમાંથી, અને દેશના કાર્યકરોની સાથે ચર્ચાઓ કરીને મારો પણ માનસિક વિકાસ થયો. મારાં છએ

સંતોનોએ અમને રાહપ્રણીતી પણ જ સાથ આપેલો અને તેમન સંદર્ભને લીધે જ અમારું કામ સરળ થયું, અને દીપ્તી નીકળ્યું, અને સાથે સાથે અમારા જીવનમાં માધુર્ય કેદાયું.

એર-વાડુ. ત્યારે હવે આપણે ત્રીજા પ્રશ્નની ચર્ચા કરીએ. મુખ-ત-વાઈ ! તમારા રોડસઅ નહોતાં તે છતાં તમારું જીવન સુખી નીવડ્યું છે. આવુ તો લાખો કુટુંબોનુ થવું હશે, ત્યારે હવે મને કહો કે તમે રોડસઅન માટે આમલ રાખો કે માખાપોએ કાળજીપૂર્વક તપાસ કરીને ગોઠવ્યા હોય તેવાં લગ્ન માટે ?

સુ-આપણા જીવન વ્યવહારમાં બે એવી વ્યવસ્થા થાય કે જેને લીધે યુવાન યુવતીઓ અરસપરસ જોળખાણ કરી શકે, તેમનો પરિચય વધે, અને સામા પક્ષના સમાજો સામે પણ પરિચય થાય તો હું રોડસઅનને જ પસંદ કરું. આજે આવી વ્યવસ્થા આપણાં કુટુંબોમાં છે નહિ. કન્યાનાં માખાપ સ્વાભાવિક રીતે વધારે સાવચેતી રાખે છે. એમના મન શકાશીલ રહે છે.

શા-તમે જાણો છો કે અમારા છ છોકરાઓમાંથી પાંચ પરણ્યાં છે. એટલે અમારે તો સામાજિક રીતનિવારણ પુરુષા ચિંતન કરવું પડ્યું છે.

આપણા માખાપ છોકરાઓને છૂટા આપના ગલરાય છે, કારણ કે છોકરા છોકરીઓએ કેટોકટી મર્યાદા રાખવી જોઈએ એની તાલીમ તેમને મળી નથી તમે જાણો છો કે ઇંગ્લેન્ડમાં જોઈલી છૂટા છોકરીઓને મળે છે તેમની ફ્રાન્સ, વિગેરે ટ્રેમમાં મગતી નથી, અને અમેરિકામાં ખાલી વધારે છૂટા હોય છે.

આમ કરવાનાં સારાં નરસા પરિણામ આવે છે પણ દિનું માખાપે પોતાના છોકરાને આપેલા સરકારના શિક્ષણ રાખીને સાવચેતીથી કામ લેવું જોઈએ ધીમેધીમે આપણા સમાજમાં મર્યાદાઓ સમગ્રશે. છોકરાઓ અમુક દર વઠાણને છૂટા ન લે એવી નવી પ્રથાઓ સર્જાશે.

જેર-ખરાળ પરિણામનો લય નોતરવો તેના મરતા માળાપે
ગોઠવેલાં લગ્નો જ થાય તો શુ ?

શા-જીઓ, સારું બણેલી કેઈ સ્ત્રી કુટુંબ સસારમા નિષ્ફળ
જાય માટે આપણે શિક્ષણ આપવાનું બધ કરીએ છીએ ખરા ?
જ્યાર કાન્નિમાળ આવે છે ત્યારે થોડી બૂલ અથવા થોડી ક્ષતિઓ,
થોડાં દુઃખ, થોડા ખરાળ પરિણામ આવે તેનાથી ડરી જવું જોઈએ
નહીં તેથી જ રીતે રતેદલજનની અંદર માળાપેએ સાવચેતી ધણી જ
રાખવી, પણ સાથે સાથે ડોમરા છોકરીઓને લયસ્થાનો તથા મર્યાદાનું
શિક્ષણ પણ આપવું પડશે છોકરીઓને સાપના ભાર ગણવાથી તો
તેમને પોતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન તથા મર્યાદા સમજવાનું અગતી પડે.

જેર-માળાપે ગોઠવેલા લગ્નો તમારે કેઈ ઉમેરવું છે ?

શુ-આજ સુધી આપણા સમાજમા લગ્નો પોતપોતાની ન્યાય
અને પેદા ધાનિમા જ થતા હતા.

માળાપે પસંદગી માટે શા શા ધ્યાનમાં રાખેલા તે આપણે જરા
તપાસીએ કન્યા માટે સામું કુટુંબ કેવું છે (સરળ કે વદમય) તે અને
કપ એ જાનને જોવાના તેના માળાપની આર્થિક સ્થિતિ સારી હોય
તો ઠીક, બાકી સાધારણ શરીરસંપત્તિ કે બાહ્યતર કે સ્વભાવ તન્દ્ર
ખાસ લક્ષ રખાવું નહિ રૂપ અને કુળ એવી મુખ્ય તપાસ થતી વર
માટે પણ કુળ તો ખરું જ પણ મુખ્ય પ્રશ્ન તો રળશે શું તેનો થતો.

કેટલીક ન્યાયોમા કુળને ધણું જ મહત્ત્વ અપાય છે અને જો તે
હોયુ દાય, તો કપાત્રને પણ છોમરી આપવામા આવે છે તેના
પરિણામ માલ આવે તેમા હી નવાઈ ? રૂઢ યર્ષ ગએના સમાજમા
ગોઠવેલાં લગ્નો મુખી નીવડે છે એમ કહેવાય છે સાચી દખીન તો
એ છે કે તેમના મુખદુઃખને કેઈ મદદર આપવું નથી તેનો પાઈ
વિચાર જ મરતુ નથી પરંતુ એ એને સાથે ગંડીને ધગ સભાળવું
અને છોકરા જણ્યાં મર્યાં એ જ સ્ત્રીની દુઃખ દની આ વાતાવરણ

સારી રીતે બદલાયું છે તેથી એ જાણતની લાગી ચર્ચા કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

તમે બીજી વાત જૂલશી નહિ રોહલગનની પદ્ધતિમાં થોડા લગો નિષ્કળ જાય છે તે દીકાખોર સમાજની આંખે ચઢી જાય છે સમાજ હિંદુસ્ત છે, તેથી એ પ્રયોગો એમને સુખારથી કરે છે આમ જોઈએ તો શુ ગોઠવેલા લગ્ન બધા જ સફળ થાય છે ? તુ તો જાણુ છું કે પૈતિ દાહડિયો હોય, લપટ હોય, તકરારી હોય કે ખાવડિયો હોય તો પત્નીનું જીવન કડવું થઈ જાય છે; અને તે છતાં તેવા લગ્નો વિષે કેન્દ્રી થોડી દીકા થાય છે ? બિચારી પત્નીઓ ચૂપ રહે છે, અને સમાજ પણ ચૂપ રહે છે રોહલગનમાં જરાક પણ ખટરાગ થયો તો સમાજ રગનું ગજ કરી મૂકે છે.

એર-દવે આપણો અર્થો કલાક લગભગ પૂરો થરા આવ્યો છે, તેથી હું તમને જ છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછુ છું કે જો કોઈ યુવક કે યુવતી લગ્ન વિષે તમારી સલાહ માંગે તો તમે તેમને શુ સલાહ આપો ?

શા-જેમ સામાન્ય જીવન વ્યવહારમાં આપને ધરહોડ, સમાધાન, ખીરજ, વિગેરેથી મતભેદોને ટાળીએ છીએ તેવી રીતે પરિણીત જીવનમાં કરવાની આવશ્યકતા છે એમાંથી એક પક્ષે પોતાનું જ ધારેલું કરવાનો આગ્રહ રાખવો ન જોઈએ પણ સ્ત્રીઓએ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે કોટું ગિરુ સુમેળ સાચવી રાખવાનું મુશ્કેલ કાર્ય સ્ત્રીઓ પોતાની કુનેદથી અને સહનશક્તિ વાપરીને કરી શકે તેમ છે, તો અધીરા થયા વગર સમાધાનનો માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ અલગત તેમાં પોતાનું સ્વમાન અને સિદ્ધાંત જાળવી રાખવાનો આગ્રહ તો હોવો જ જોઈએ આત્મપરીક્ષા કરીને પોતાની ક્ષતિઓ દૂર કરીને વાતદારણ્ય સ્વચ્છ કરવાનો જાનને પક્ષે પ્રયાસ કરવો જોઈએ પરિણામે સુનેદ શાંતિ અને કોટું ગિરુ એકમનું રહેવું થઈ શકે.

પુરુષની આવડત અને અનુભવ અને સ્ત્રીની કૃનેહ બન્નેનો સુમેળ થાય તો જીવનનૌકા સુધરેલ ગતિથી વહી શકે છે.

સુ-આ સલાહની સાથે સાથે હું આગ્રહપૂર્વક કહેવા એ ઇચ્છું છું કે જો સ્નેહલગ્ન થવાનાં હોય તો બન્ને પક્ષના માબાપોએ સામા પક્ષના નિકટનાં સગાંઓ અને તેમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓના સ્વભાવનો પરિચય કરી લેવો જોઈએ. સંયુક્ત કુટુંબમાં તો આ અત્યંત મહત્વની વાત છે પણ વિભક્ત કુટુંબમાં પણ પત્ની પતિનાં સગાંઓની સાથે ત્રિમાળ સંબંધ કેળવી શકે એ જરૂરી છે.

એર-ચાલો ત્યારે આપણી ચર્ચાનો હવે અંત આવે છે. નમસ્તે !

ખારડોલીની છેલ્લી મુલાકાતનાં સંરમરણો

૧૯૫૭ના ઉનાળામાં શામ્લાનહેન અને હુ ખારડોલીમાં શ્રી નરહરિભાઈ પરીખની મુલાકાતે ગયાં હતા. ૧૯૨૮ના ખારડોલી સત્યાગ્રહ વખતે એ તાલુકાના ચોથા ભાગનો હુ સરમુખત્યાર નિભાયો હતો. ગુજરાનના મેકડો રાજકીય કાર્યકરોની જેમ અમે સત્યાગ્રહની લડતમાં અમારું કર્તવ્ય બજાવ્યું હતું. અમારો મૂકામ સરમણ આશ્રમમાં હતો. સત્યાગ્રહમાં જીત મળ્યા પછી સરનાર વાલ્મીકીભાઈ બ્રુમહિન્ડ કમિટીની તપાસને માટે ખારડોલીમાં રવાના થઈને ત્યાં હુ પણ તેમના જ મકાનમાં તેમની સાથે થોડો વધુ વખત રહ્યો હતો. આમ ખારડોલી આશ્રમ માટે મને મમત છે.

પચીસ વર્ષ જેટલા લાંબા ગાળા પછી અમે પાંચ ખારડોલીની મુલાકાતે ગયા. ત્યાં જવા માટે અનેક દારણો હતા. મુખ્ય દારણ તો એ હતું કે મારે જાતે ત્યાં જઈને ખજાર કાઢવી હતી કે ‘દૂબળાઓની’ આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ સુધારી છે કે નહીં. મુખર્ સરકાર કરેલી હતી કે ‘હાળી’ એટલે મુલામીની પ્રથા નાબૂદ થઈ છે તે વાત સાચી છે કે નહીં.

શ્રી નરહરિભાઈ ને લોહીદળાણનો ગેગ લાગુ પડ્યો હતો તેમને પણ મારે મળવું હતું. બીમાર શરીર હોવા છતાંયે ભાઈ સ્વ શ્રી મશરવાળાની જીવનકથા લખતા હતા એમણે મારી પાસેથી મગાવેલી

હકીકતો મેં તેમને મોકલી આપી હતી પણ તેમા ઉમેરેલું કે મારા સિવાય બીજા કોઈ જ જાણતું નથી એવા એક જનાવની વિગતો હું તેમને રૂમડમાં કહીશ.

આજ અરસામા નરહરિભાઈ તથા સ્વામી આનંદે આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારોની આર્થિક રીતિનીતિ અને ખાસ કરીને ખાદી ઉત્પાદનની રાજ્યની નીતિ ગાંધીજીની વિચારસરણીની સાથે મુસંગત છે કે કેમ તે વિશે એક ચોપાનિયું દેશભરના કોંગ્રેસી તેમ જ અન્ય આગેવાનોને તેમના અભિપ્રાયો જ્વલવા માટે મોકલી આપ્યું હતું, તે વિશે પણ મેં રૂમડમાં ચર્ચા કરવાનું રાખેલું.

અમને રહેવા માટે એક સારા ચોખ્ખા નવા બધિલા મકાનમાં એક ખંડ મળ્યો હતો. મોમાળમા જન્મવું ને મા પીસનાર તેના જેવી અમારી રિયતિ હતી, કારણ કે આશ્રમનો વહીવટ કરનાર લાઈઓ અમારા જૂના મિત્રો હતા.

આશ્રમવાસીઓના સાથે અમારી પ્રથમ મુલાકાતો થઈ રહ્યા પછી અમે એવું હસાવેલું કે સાગરે છ વાગ્યા પછી અમારે એક કે દોઢ કલાક નરહરિભાઈ સાથે વાતો કરવી, કારણ કે એ વધારે અમ વેડી શકે તેમ નહોતું. આ મર્યાદા અમે સાચવી શક્યા નહીં; કારણ કે અમારા મુદ્દાઓ અમને તાપ આક્રમે લાગ્યો અને અમાર બપોરના બાર વાગ્યાથી નરહરિભાઈ વાપરના દતા તે મકાનના નીચલા માળમાં આરામ લેવા માટે જવું પડ્યું. પછી તો અમે બપોરના બેથી છ સાડાછ મુધી વાતો કર્યા કરી.

અમારે ચચેલી વાતોની ઘોડીક દફાકતો આ લેખમાં આપું છું.

મરણવાળાનો સત્યાગ્રહ

સ્વ શ્રી મરણવાળાની સાથેના મારા મંબંધ લાંબા વખતનો હતો, કારણ કે ૧૯૨૩-૨૪મા એ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મદામાત્ર (રન્ડિસ્ટ્રાર) હતા અને હું તેની મેનેજ તથા સિન્ડિકેટમાં એક સભ્ય હતો.

૧૯૨૭માં ઉત્તર ગુજરાતમાં (દાહર નદીથી માંડીને સરસ્વતી સુધી) જળીરી અતિવૃષ્ટિ થઈ, સખત રેલ આવી અને આશરે પચામેક દહાસર ધરે જળીનદોસ્ત થઈ ગયાં. આવી રીતે દહાસર કુટુંબો ધર વિનાનાં થઈ ગયાં. તેમનો પાક નાશ પામ્યો તેમનાં ગાય, બેંસ, બળદો મરી ગયાં તેમનાં કષ્ટાં-ઝોટવાનાં બગડી ગયાં, અને એ બધા લોકો ધર બાધવાની આર્થિક મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યાં.

આખા ગુજરાતે અને મુગઈ શહેરે આ ઝેલસંકટનિવારણને માટે લાખો રૂપિયા આપ્યા. વડોદરા રાજ્યની પ્રગ્નને સૌથી વધારે ફટકો પડ્યો હતો. સંકટનિવારણની વ્યવસ્થા કરવા માટે જે સમિતિ રચવામાં આવેલી તેનો છું મુખ્ય મંત્રી હતો અને શ્રી મણિલાલ મુખ્ય દિસાખ નીસ બન્યા હતા. આખા ગુજરાતે મેંકડો જીવાન સ્વયંસેવકો આ જનકલ્યાણને માટે આપેલા. હામ ધમધીકાર આપ્યું.

બહારગામથી આવેલા સ્વયંસેવકોના ઉતારા માટે હામાજીરાવ ધર્મશાળામાં થોડાક સારા ઝોરડાઓ સરકારે અમને આપ્યા હતા.

એક રાત્રે શ્રી મણિલાલના ઝોરડામાં એક ચોર પેટો. શ્રીમતી ગોમતીબહેન (શ્રી મણિલાલના પત્ની) જાગી ઊઠ્યાં અને તેમણે બધાને જાગાડ્યાં ચોર એક નાની પેટી ઉપાડીને નાઠો. (એના કમનસીબે તેમાં નાણાં નહોતાં પણ એ યરોડા ચઢ્યા રેડિયાની પેટી હતી) ચોર પકડાયો, પોલીસને માંપાયો અને પોલીસની આફિસમાં ગોમતીબહેન તથા મણિલાલના સહી તરીકે હકીકતો નોંધાવી

થોડા દિવસો પછી મણિલાલના સાંભરી આવ્યું કે સરકારી કારટની સાથે અસહકાર કરવાનું કૉંગ્રેસી ફરમાન તો આવ્યું હતું. મેં એના સામે દલીલ કરી કે આપણો અસહકાર બ્રિટિશ દિંદો કારટની સામેનો છે અને તે વડોદરા રાજ્યની કારટને લાગુ પડતો નથી. મણિલાલના મનમાં ચાંકા રહી ગઈ, તેથી તેમણે માંધીઓને અભિપ્રાય પૂછાવ્યો. એમણે બધી દલીલો વાંચીને ઉત્તર આપ્યો કે તમારો અંતરાત્મા જે કહે તે પ્રમાણે વર્તવું.

આ દંપતીએ વડોદરાની જિંવી કોરટની સાથે અસહકાર કરવાનું ઠરાવ્યું. એમના જેવા કાબેલ અને ધણા જ વિશ્વાસપાત્ર હિસાબનવીસ અમારે ખોવા નહોતા. પણ વિશેષમાં વડોદરાની સરકાર સાથે અસહકાર કરવામાં હું ડહાપણ જોતો નહોતો. કારણ કે એ રાજ્યના અમલદારો તો અસહકારની લડતને ખાનગી રીતે પુષ્કળ મદદ કરી રહ્યા હતા.

મથરવાળાએ કહ્યું કે દેશી રાજ્યોને બ્રિટિશ સરકારના હુકમ પ્રમાણે જ વર્તવું પડે છે, અને તેથી દેશી રાજ્યોની સાથે પણ અસહકાર કરવાનો હોય. એમણે નક્કી કરી દીધું કે કેસ ચાલે ત્યારે એમણે ન્યાયાધીશની પરવાનગી માગીને રેટ્રેમેન્ટ કરવું અને તેમાં જણાવી દેવું કે કોંગ્રેસના આદેશને માન આપીને એમનાથી એ કોરટમાં સાક્ષી આપી શકાશે નહીં; અને તેથી કોરટ જે સજા ફરમાવશે તે પોતે સહન કરવા તૈયાર છે.

મને આ નિર્ણય “વેદિયા” જેવો લાગ્યો. મને ધણું દુઃખ થયું. વડોદરાના બધા ઉચ્ચ અમલદારો મારા મિત્રો હતા તેથી મેં ન્યાયાધીશને એક મિત્રદ્વારા બધી દડકી હતો જણાવી અને સૂચના કરી કે એમણે એવો તોડ આણવો કે જેના પરિણામે પ્રમુખત્યાયનું કામ બગડે નહીં (દા ત કોરટ જોડે ત્યાં સુધીની કેદની સજા કરવી).

કોરટમાં કામ શરૂ થયું. અમદાવાદ, બારડોલી, સુરતના સ્વયં-સેવકોએ કોરટનો દોલ ભરી દીધો. દવામાં શાંત ઉત્કેશાટનું વાતાવરણ જન્મ્યું. મથરવાળાએ જિભા ચર્ચને વિનંતી કરી કે એમને એક રેટ્રેમેન્ટ વાંચવું છે.

ન્યાયાધીશે માનપૂર્વક તેમને કહ્યું કે આપણે થોડી વિધિ કરી રહ્યા બાદ એ પ્રશ્ન ઉપાડીશું. મથરવાળા અને જોમતીબહેન પાસે સોમંદ સેવકાન્યા. પછી ન્યાયાધીશે પૂછ્યું કે તમે પોલીસ અમલદાર પાસે સાક્ષી આપી છે તો પછી આ કોરટ પાસે સાક્ષી આપના કેમ અચકાઓ છો ?

મહારાજાએ કહ્યું કે સાહેબ ! એ બધું મારા રોટમેન્ટમાં સમ-
જનવીશ ન્યાયાધીશે કહ્યું કે ‘વારુ, તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે દરજ્જે, પણ
પોલીસ મારટમાં તમે આ સાક્ષી આપી છ તે તો સાચી જ છે ને ?’
મહારાજા અને ગોમતીબહેને હા પાડી

ન્યાયાધીશે સરકારી વકીલ સાથે થોડીવાર મસલન કરી અને
પછી કુમાવ્યુ કે પોલીસની પાસે તમને જોટની માદિતી દત્તી તે તમે
જાન્યે આપી દીધી છે અને સોમદ પર તે સાચી હોવાનો એમરર
બદ્દી કર્યો છે સરકારી વકીલને કે મારે તમારી પાસેથી વધારે
માદિતીની જરૂર નથી તેથી આપ જાન્યેને કારટમાંથી વિ. ૧૫ આપુ છું

એન ખતાસ થયો મહારાજાથી રોટમેન્ટ વચ્ચા નર્દી અને
બધા સ્વયંસેવકો તથા એ જાન્યે વીને મોઝે પાછા આવ્યા મહારાજા
એમ્લિસમાં કામે વળગી ગયા, બેઝે- મ્લામ પછા જ્યારે ૬ એમ્લિસમાં
ગયો ત્યારે મે વિરમય પામીને પૂછ્યું કે કેમ તમે બદ્દી કયાથી
આવ્યા ? મહારાજા ખૂન દર્યા અને મને ક્યું કે, “દાકતાર ! મે
તો વકીલની પરીક્ષા પસાર કરી કે તે જના હું એવો જોડ નીકળ્યો
કે ન્યાયાધીશે મીઠાશથી અમારી પાસે સોમદ લેવડાવ્યા તે અમે લીધા
અને એમજો જાણ્યું લીધું કે પોલીસમાં આપેલી અમારી સાક્ષો સાગરી
છે હું સખન થાપ ખાઈ ગયો ન્યાયાધીશ મને જનાવી ગયા અો
કારટમાંથી રજા આપી દીધી

આવી ગીતે મહારાજા એ પ્રસંગે ‘સત્યાગ્રહી’ યર્ધ રાખ્યા નર્દી,
અને મારુ સૂચન પણ વ્યર્થ ગયું તે છતાં મારા મનમાં એકે કે ખ
રહી ગયો કે મે મહારાજાને બધી હકીકત હકી નહી જી વાત કરવા
માટે થોડા સમય પડી હું સાજરમતી આશ્રમમાં એમને મળવા માટે
અને ખુલાખા કરવા માટે ગયો એમને દાહનો સખત હુમલો થયેલ
હતો અને એમના ફેફસા ધમધમની જેમ જીછળતાં હતા આવી સ્થિતિમાં
તેમને દસાવવાની મારી દિંમન ચાલી નહી

આ દિરસા વિશે શ્રી મણિલાલજીએ પોતે એક પ્રદક્ષિણ લખ્યું હતું : “ હોલા અને હોલીનો સત્યાગ્રહ ” તે લાઈ નરહરિભાઈએ મને વાંચી સંભળાવ્યું—અમે બંને એ સાંભળીને ખૂબ દસ્યા અને મારી સૂચનાથી તે “ સંસ્કૃતિ ” માં (મે ૧૯૫૩) પ્રગટ કરવા માટે મોકલી આપ્યું. મારા મુકામ પર પાછા વળતી વખતે અમે બંને ગોમતી-બહેનના કમરામાં ગયા અને ત્યાં મેં મારી વાતનો એકરાર કર્યો. આ લેખ દ્વારા હું તેને જાહેરમાં પ્રગટ કરું છું.

દૂબળાઓ અને હાળી ગુલામો

નવસારી જિલ્લાના જયોમા રહેતાં આદિવાસીઓમાં—ચોધરા, ગામિત, ધોડિયા, નામદડા વગેરે લાખો અજ્ઞાન જાદુ પછાત ગાણસોમાં કેવી અણુધારી તથા આશ્ચર્યજનક જાગૃતિ આવી અને આ વિશાળ જનસમુદાય કેવી રીતે આત્મશુદ્ધિ તથા આત્મસુધારણાના માર્ગે ચઢ્યો—આપુરુષોએ જીવનભરની દારનાડી પીવાની આત્મ છોડી, માસાદારને તળ્યો, દરરોજ નાદવાની નવી ટેવ પાડી અને સ્વમાનથી જીવવા માડ્યું—તેનો દૃઢ ઇતિહાસ થોડા સમય પહેલાં મેં ‘ સસાગ ’ માસિકમાં “ માતાનો વાયગ ” એ નામના લેખમાં આપ્યો છે. આ લોકોની સ્થિતિ હું સારી રીતે જાણુ છું કારણ કે ૭ વર્ષ મુખી કાળીપગ (રાનીપરજ) સહાયક મંડળનો હું પ્રમુખ હતો અને મારે ગામડે ગામડે રખડવાનું થયેલું.

આ રાનીપરજોમાં જે લોકો વિશેષ અજ્ઞાન, જમીન વિનાના અને અનદદ કમલ રહી મયા છે તે “ દૂબળા ” કહેવાય છે. સગન જેવા પ્રસંગને માટે આ લોકો ‘ ઉજ્જિયાત ’ (આહવા, વાણિયા, પાટીદાર, પારસી વગેરે) પાસેથી ૫૦-૧૦૦ રૂપિયા ઉછીના લે છે અને તે પાછા આપી શકે નહીં ત્યાં મુખી તેમની પાસે તે દૂબળાઓને મજૂરી કરવી પડે છે.

• આ ઉજ્જિયાતો ‘ વાણિયામાં ’ કહેવાય છે, અને દૂબળાઓ

દાળી કહેવાય છે. દિસાગ ધણિયામાના હાથમાં હોય છે તેથી વાસ્તવમાં દાળીઓ કદી કરજમુક્ત થઈ શકતા નથી. સુરત, લાડવઝ અને રાજ-પીપળા વિભાગમાં આ દાળીની દુષ્ટ પ્રથા પ્રચલિત છે. એક દાળી ખીજન ધણિયામાને વેચી શકાય છે, એટલે ગઈ સદીના રશિયાના 'સર્ફ' અથવા ગુલામના જેવી જ તેમની સ્થિતિ છે.

જ્યારે ૧૯૨૮માં બારડોલી સત્યાગ્રહના પરિણામે એ તાલુકાના જમીનદારોની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી અને બિચારા દાળીઓને દરરોજની ખરીદે જુવારની અઢીશેર પણ ન થઈ ત્યારે તેમનામાં જાગૃતિ આવવા માંડી અને થોડા કોંગ્રેસી કાર્યકરોને પણ લાગ્યું કે આ અજ્ઞાન, અખોસ, દાળીઓની સ્થિતિ સુધારવી જોઈએ.

જગળા ખેડૂતો પોતાના સ્વાર્થના રક્ષણને માટે દુખળાઓની સ્થિતિ સુધરવા દેતા નથી તેનાં બે ફળો મેળવવા જેવાં છે. પહેલા કિરસામાં નરહરિભાઈ પોતે સડોવાયેલા હતા તેથી તે સમય નીવડશે.

૧૯૨૪માં ગાંધીજી જેલમાંથી છુટ્યા. કોંગ્રેસમાં બે પક્ષો પડી ગયા હતા. સ્વરાજ્યપક્ષ બધી ધારાસભાઓમાં જકુમતી મેળવીને વડી તથા સ્થાનિક સરકારોને હરાવીને હંકારવા માંડતા હતા. બીજો પક્ષ સરકારની સામેનો અસહકાર આલુ રાખવામાં માનતો હતો. તેમની પાસે માત્ર પ્રજા પાસે ખાદી ઉત્પાદન કરાવીને ગામપ્રજાની સાથે વધારે માટા સંપર્કમાં આવવાનો કાર્યક્રમ હતો. તે પ્રમાણે નરહરિભાઈ અને ખીજ થોડા કાર્યકરો બારડોલી તાલુકાના સરખણ ગામની પાસેના એક પરામાં જઈને વસ્યા.

ખાદી પ્રચારનું કામ કરતાં કરતાં તેમને દુખળાઓની બચકર આર્થિક તથા સામાજિક સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું. તેથી તેમણે દાળીઓના છોકરાઓને સુસંસ્કાર આપવા માટે એક શાળા ઠાવી. ખેડૂતોએ તે શાળાનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું કે જો દાળીનાં છોકરાંઓ બખુરી તો બલિષ્ઠમાં તેમને સોંધા મજૂરો મળના બંધ થઈ જશે. તેથી ધણિયામા-

ઓઝે હુકમ હોડયો કે કાઈ દાળીએ પોતાનાં હાકરાઓને શાળામાં મોકલવા નહીં.

નરહરિભાઈએ ખેડૂતોને ખૂબ સમજાવ્યા. ખેડૂતોએ નમતું મૂક્યું નહીં. હેવટના ઉપાય તરીકે નરહરિભાઈ ઉપવાસ પર બિનયા. ઘણી ઘણી મસલતો અને સમજાવટ થઈ પણ ખેડૂતો મક્કમ રહ્યા, અને ઉપવાસ લંગાયો. ખેડૂતોએ ગાંધીજીના અંતેવાસી નરહરિભાઈની સ્થિતિની પ્રકાર ન કરી અને હેવટે શ્રી વલ્લભભાઈએ સરમજી જઈને કેવળ નામનું સમાધાન કરાવીને ઉપવાસ હોડાવ્યા.

ખીજું દર્જાત વધારે લાયકર હતું ૧૯૩૭માં આપણે રૈયાનિક સરકાર રચી શક્યા અને મુમર્ઝ પ્રાંતમાં કોંગ્રેસી સરકાર સત્તા પર આવી કેટલાક જાણીતા સામાજિક કાર્યકરોએ મુખ્ય પ્રધાન બાળા-સાહેબ ખેરને આ દૂબળાઓની કમસથિતિ તથા દાળી પ્રધાની ગુલામગીરી વિશે માહિતી આપી.

મુમર્ઝ સરકારે દાળી પ્રધાની તપાસ કરવા માટે બે અર્થશાસ્ત્રી-ઓની સમિતિ નીમી આ સમિતિએ સારી તપાસ કરીને રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો અને સરકારને મોકલ્યો. સુરત જિલ્લાના વગદાર સ્થાપિત દિવસે (એટલે જ ખેડૂતોને ઓછામાં ઓછી કિંમતે અલગ દૂબળા-ઓની સોઢી મજૂરી જોઈતી હતી તેમણે) પાછળે ખારજોથી લાગવગ ચલાવી અને આ રિપોર્ટને પ્લાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

આ અરસામાં જ શ્રી ખેરની તનિષ્ઠ અતિશ્રમને લીધે લથડી પડી અને તેમને પ્રધાનપદ હોડીને નિવૃત્ત થવું પડ્યું. પ્રોફેસર દાત-વાળાની સમિતિનો હેવાલ રદી છપાયો નહીં એ સરકારી દફતરખાનામાં સડે છે (ખાનગી રીતે મેં એ હેવાલ વાંચ્યો છે). સરકારે માત્ર જહેરાત કરી કે દાળી રાખવાટી પ્રયાગેરકાયદેસર છે આ વાત તો સૌ કાઈ જાણતું હતું અને તે છતાં ઓછામાં ઓછા એક લાખેક દાળીઓ મોજૂદ હતા.

દાળી કહેવાય છે. દિસાગ ધણિયામાના હાથમાં હોય છે તેથી વાસ્તવમાં દાળીઓ કદી કરજમુક્ત થઈ શકતા નથી. મુરન, ભરૂચ અને રાજ-પીપળા વિભાગમાં આ દાળીની દુષ્ટ પ્રથા પ્રચલિત છે. એક દાળી ખીજ ધણિયામાને વેચી શકાય છે, એટલે મર્ધ સદીના રૂઢિયાના 'સર્ધ' અથવા ગુલામના જેવી જ તેમની રિયતિ છે.

જ્યારે ૧૯૨૮માં ખારડોલી સત્યાગ્રહના પરિણામે એ તામુકાના જમીનદારોની આર્થિક રિયતિ સુધરી અને બિયારા દાળીઓને દરજેની બીર જુવારની અહીર પશુ ન થઈ ત્યારે તેમનામાં જાગૃતિ આવવા માડી અને થોડા કાગ્રેસી કાર્યકરોને પશુ લાગ્યું કે આ અજ્ઞાન, અબોલ, દાળીઓની રિયતિ સુધારવી જોઈએ.

જાળા ખેડૂતો પોતાના સ્વાર્થના રક્ષણને માટે દુખગાઓની રિયતિ સુધરવા દેતા નથી તેનાં બે દૃષ્ટિા નોખવા જેવાં છે. પહેલા કિરેસામાં નરહરિભાઈ પોતે સંડોવાયેલા હતા તેથી તે રસમય નીવડશે.

૧૯૨૪માં ગાંધીજી જેલમાંથી છૂટ્યા. કોંગ્રેસમાં બે પક્ષો પડી ગયા હતા. સ્વરાજ્યપક્ષ બધી ધારાસભાઓમાં બહુમતી મેળવીને વડી તથા સ્થાનિક સરકારોને હરાવીને હંકારવા માગતો હતો. ખીજો પક્ષ સરકારની સામેનો અસહકાર આલુ રાખવામાં માનતો હતો. તેમની પાસે માત્ર પ્રજા પાસે ખાદી ઉત્પાદન કરાવીને ગામપ્રજાની સાથે વધારે ગાદા સંપર્કમાં આવવાનો કાર્યક્રમ હતો. તે પ્રમાણે નરહરિભાઈ અને ખીજ થોડા કાર્યકરો ખારડોલી તામુકાના સરભણ મામની પાસેના એક પરામાં જઈને વસ્યા.

'ખાદી પ્રચારનું' કામ કરતાં કરતાં તેમને દુખગાઓની ભયંકર આર્થિક તથા સામાજિક સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું. તેથી તેમણે દાળીઓના છોકરાઓને સુસંસ્કાર આપવા માટે એક શાળા કાઢી. ખેડૂતોએ તે શાળાનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું કે જો દાળીનાં છોકરાંઓ ભણશે તો બલિષ્ઠમાં તેમને મોંઘા મજૂરો મળના બંધ થઈ જશે. તેથી ધણિયામા-

ઓએ હુકમ હોડયો કે કોઈ દાળાંએ પોતાના હોકરોએને શાળામાં મોકલવા નહીં.

નરદરિભાઈએ ખેડૂતોને ખૂબ સમજાવ્યા ખેડૂતોએ નમતું મૂક્યું નહીં. છેવળના ઉપાય તરીકે નરદરિભાઈ ઉપવાસ પર જીતમાં ઘણી ઘણી મક્કવતો અને સમજાવટ થઈ પણ ખેડૂતો મક્કમ રવાા, અને ઉપવાસ લાંબાથો ખેડૂતોએ ગાંધીજી ॥ અતેવાસી નરદરિભાઈની ગિનિની પ્રકાર ન કરી અને છેવટે શ્રી વલ્લભભાઈએ સરખળુ વર્ષને કેવળ નામતું સમાધાન કરાવીને ઉપવાસ છોડાવ્યા.

ખીજુ દટાત વધારે લાયકર હતુ ૧૯૩૭મા આપણે રૈયાનિક સરકાર રચી શક્યા અને મુનર્ષ પ્રાતમા દોઝેસી સરકાર સત્તા પર આવી કેટલાક જાણીતા સામાજિક કાર્યકરોએ મુખ્ય પ્રધાન બાળા-સાહેબ ખેરને આ દુબળાઓની કગલ સ્થિતિ તથા દાળાં પ્રધાની મુલામગીરી વિશે માદિતી આપી

મુનર્ષ સરકારે દાળાં પ્રધાની તપાસ કરવા માટે બે અર્થશાસ્ત્રી-ઓની સમિતિ નીમી આ સમિતિએ સારી તપાસ કરીને રિપોર્ટ તૈયાર કર્યો અને સરકારને મોખ્યો સુરત જિલ્લાના વગદાર રચાપિત દિતોએ (એટલે જે ખેડૂતોને ઓછામા ઓછી કિંમતે અભાગ દુબળા-ઓની મોઘી મજૂરી જોઈતી હતી તેમણે) પાછવે બારજોથી લાગવગ ચલાવી અને આ રિપોર્ટને જ્ઞાવી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો

આ અરસામાં જ શ્રી ખેરની તમિયત અનિશ્રમને લીધે લયડી પડી અને તેમને પ્રધાનપદ છોડીને નિવૃત્ત થયુ પડયુ પ્રેડેસર દાત-વાળાની સમિતિનો હેવાલ કદી જ્ઞાપાયો નહીં એ સરકારી ન્દતરખાનામાં સડે છે (ખાનગી રીતે મે એ હેવાલ વાચ્યો કે) સરકારે માન જ્ઞરેરાત કરી કે દાળાં રાખવાની પ્રથા ગેરમાલદેસર છે આ વાત તો સૌ કોઈ જ્ઞજ્ઞતું હતું અને તે જતા ઓછામા ઓછા એક લાખેક દાળાંઓ મોજૂદ હતા

નીજ દપીઠન પણ નોંધપાત્ર છે. ૧૯૩૮માં કોંગ્રેસનું અધિવેશન ખારડોલી તાલુકાના દરિયુરા ગામમાં ભરવાનું નક્કી થયું, ત્યારે ગાંધીજીએ સૂચન કર્યું કે એ તાલુકાના પ્રજાજનોએ, અધિવેશન મળે તેની પહેલાં, ત્રણ શરતોનું પાલન કરીને પોતાની લાવકાત પુરવાર દેવી. મને સાંભરે છે તે પ્રમાણે શરતો નીચે પ્રમાણે હતી :

(૧) એ તાલુકાને દરેક ગામડે રેલિયા ફરતા કરીને, દરેક ગામડે ખાદી ઉત્પાદન કરીને કપડાંની બાબતમાં સ્વાવલંબી થવું; (૨) અરપૂર-તાનું સદતર નિવારણ કરવું; અને (૩) જળરો અચાર કરીને આખા તાલુકામાંથી દારતાડીનો વપરાશ રવેઝાથી બંધ કરવો. એ શરતો વાંચીને મેં ગુજરાત-મુનર્ષીના અંગ્રેજી ગુજરાતી જાપાઓમાં એક વધારે શરત મૂકવાનું સૂચન કર્યું કે (૪) આખા સુરત જિલ્લાના કપાળમાં દાળા ગુલામો રાખવાની રાક્ષસી પ્રથાના કારણે જે મોટું કાળું કલક તે નાબૂદ કરવું જાપાઓએ આ શરતને અનુમોદન આપ્યું અને પછાથી મારા મિત્ર મહાદેવભાઈ દેસાઈએ પણ “દરિજન”માં તેની નોંધ લીધી આ સૂચનની કેટલી અસર થઈ તેનું માપ લઈ શકાયું નહીં.

અમારી ૧૯૫૩ની ખારડોલીની મુલાકાત વખતની તપાસમાં મેં જોયું કે દાળાઓમાં જાગૃતિ આવી હતી. આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાને માટે બેઝૂત-ધણિયામાં સાથે જે સમાધાન થયું હતું તેનું સતોપકારક પાલન થતું ન હતું.

દાળાઓની પામે જમીન ન હોવાના કારણે તેમને ધણિયામાંની જમીન પર ૪૮ તુટીફૂટી ઝૂંપડી બાંધવી પડતી હતી. જે દાળા અસં-તોષનો પોકાર કરે તો તેનું ઝૂંપડું બાળી મૂકવાની ધમકી અપાતી હતી. તેથી સરકારે તેમને જમીન આપવાની સૂચના કરી

દૂબળાઓ પોતાની સહકારી મંડળી કાઢે અને સરકાર થોડી આર્થિક મદદ પણ કરે. પણ તદ્દન અલબ્ધ દૂબળાઓ સહકારી મંડળી કાઢવામાં અને. અલાવવામાં શું સમજે ? તેથી તે કામ કરવા માટે

દૂબળાઓની પ્રગતિ માટે જે લાઈઓને સારી સહાનુભૂતિ હોય તેવાને આ કામ સોંપાયું. કામ થયું પણ ખરું અને કેટલેક ટેકાણે નાણાં ખર્ચાઈ ગયાં.

છેક ૧૯૫૫માં મારા એક નોકરનો લાઈ 'હાળી' તરીકે (નાણાં ઉછીના લેવા માટે) મોકલ્યો હતો. એટલે પ્રથા ચાલુ હતી તે નિઃશંક છે, અને ૧૯૫૪ કે '૫૫માં, ધણ કરીને ૧૯૫૫માં લયડતી તબિયતે પણ નરહરિભાઈએ "સંસ્કૃતિ"માં હાળીઓ વિશે લેખ લખ્યો હતો અને તેમાં હાળીઓની દયાળનક સ્થિતિનું વર્ણન મળી આવતું હતું. સ્વરાજ્ય મળ્યાને ૭-૮ વર્ષ વીતી જાય તે છતાં હાળીની પ્રથા ઉખેડી ન શકાય તેનું મુખ્ય કારણ જમીનદાર ખેડૂતોના વગવસીલાનું હશે. સમસ્ત પ્રજાનો તેમ જ કોંગ્રેસનો પણ દોષ ગણવો જોઈએ.

સરકારની આર્થિક રાજનીતિ અને ખાદીઉત્પાદનનો પ્રશ્ન

૧૯૫૨ની આખરે કે ૧૯૫૩ની શરૂઆતના દિવસોમાં નરહરિભાઈ અને સ્વામી આનંદની સહીઓ સાથે એક લાંબા પરિપત્રનું ચોપાનિયું દેશના આશરે ૩૦૦ આગેવાનોને મોકલી આપવામાં આવેલું. તેમાં એવું જણાવેલું કે ગાંધીજીએ એમના અવસાનની પહેલા ખાદી-દાર્પકરોની સાથે મસલતો કર્યા પછી એવો મત રજાવેલો કે ભવિષ્યમાં ખાદીનું ઉત્પાદન માત્ર વસ્ત્રસ્વાવલંબનના ધોરણે જ થવું જોઈએ, એટલે સૂતરની આંટીઓ વેચાતી લેવી અથવા ખાદીના વેચાણ પર વળતર (રિએર્ષ્ટ) આપવાની રીતિનીતિ છોડી દેવી. આ આખરી નિર્ણય "દરિજન"માં છપાયો છે

[આ દૃષ્ટિકોણ અને સાંકરે છે તેવી અહીં લખી છે.]

એક તરફથી દરેક પ્રાતમાં મોટી મોટી સંવાગિલો જમી કરવામાં સરકારે મદદ કરવી અને બીજી તરફથી વેચાણને માટે (વસ્ત્રસ્વાવલંબન માટે નહીં) ખાદીઉત્પાદનને ઉત્તેજન તથા આર્થિક મદદ આપવી એવી નીતિ ખાદી ઉત્પાદનને માટે હાંસીઉપ છે, કારણ કે તેમ કરવાથી માત્ર

એટલું જ પુસ્તક થશે કે ખાદી ઉત્પાદનમાં દમોશાં ખોટ આવવાની છે અને ખાદી ઉત્પાદનથી દેશને આર્થિક લાભ થઈ શકશે નહીં. ખરું જોતો તો જો એમના જયત વખતમાં પોતાના દપાસમાંથી પોતાના કુટુંબ પૂરવું (કે બની શકે તેટલું) કાપડ બનાવે તો કરોડો ખેડૂતોને કાપડ વેચાણ લેવાના પૈસા બચે

આ ચોપાનિયાના લેખકોએ પોતાનું આખું જીવન દેશહિતને માટે ગાળ્યું હતું અને તેમણે પોતાના જોવા ખાદીપ્રેમીઓનો અભિપ્રાય જાણવા માટે આ પરિપત્ર મોકલ્યો હતો, એટલે તેમની નિષ્ઠા સારી હતી. ગાંધીજીએ એમના અવસાન પહેલાં દરિજનમાં રપટ અભિપ્રાય આપ્યો હતો, કે ખાદી ઉત્પાદન વેચાણને માટે ન કરતાં વસ્ત્રસ્વાવસંચન ॥ શિરણે કરવું એનો ઉત્તેજ ઉપર ક્યો જ છે.

આ પરિપત્રનું પરિણામ આશ્ચર્યજનક આવ્યું. ગુજરાતના મિત્રોએ તેનો ઉત્તર જ આપ્યો નહીં એકદરે દેશભરમાંથી પત્ર ધણા જ મોકલો ઉતરે આવ્યા

ધણા થોડા ઉત્તરોમાં કંઈક રચનાત્મક સૂચનાઓ હતી પણ એક વ્યક્તિએ તેમને પત્ર લખ્યો અને જણાવ્યું કે તમે વૃદ્ધ અને અશક્ત થઈ ગયા છો, તમે frustrated (ધવાજની સૂઝ વિનાના) થયા છો, જમાનો બલ્લાઈ ગયો છે કોંગ્રેસના કેટલાક નેતાઓ રચનાત્મક કામ કરે છે, કેટલાકને હવે ધારાસભા વગેરેમાં કામ કરવું પડે છે, અને કેટલાકને રાજવહીવટનું કામ ઉપાડી લેવું પડે છે રચનાત્મક કાર્યકરોએ વહીવટી કામમાં માથું મારવું નહીં. આવો કરુણ અંતમ આ પરિપત્રનો આવ્યો. (આ પરિપત્રને લગતાં લખાણોના કાર્પસ હું જોઈ ગયો હતો)

કાળીપરજ કે ગનીપન્જ

ઉકે ૧૮૯૩માં મદારાજ સયાજીરાવે મોનમઢના જ ગહી ગામમાં તે પ્રદેશના અત્યંત પછાત લોકો માટે એક ખોર્ડિંગશાળા કાઢી બિટિશ

ગુજરાતમાં તો વીસથી વધારે વર્ષો પછી એવી રાજા નીકળી દશે. એ બોર્ડિંગનું નામ “ ધાણુકા ” બોર્ડિંગ રાખેલું. આ માટે “ ધાણુકા ” નામ આપ્યું તે હું અને મારા મિત્રો સમજી શક્યા નથી. ત્યાર પછી સૌ લોકો તેમને “ કાળીપરજ ” (કાળી પ્રજા) કહેતા હતા.

થોડાં વર્ષો પહેલાં વેડછીથી અમારા જૂના મિત્ર જુગતરામ દવે તરફથી મને એક કાગળ મળેલો અને તેમાં એમણે અમને પુછાવેલું કે “ રાનીપરજ ” શબ્દ સૌથી પહેલો કાણે વાપર્યો હતો. વિશેષમાં એમણે જણાવ્યું હતું કે ૧૯૨૫ કે ૧૯૨૬માં એક રાનીપરજ પરિપક્વ ભરાઈ હતી તેમાં પ્રમુખસ્થાનેથી ગાંધીજીએ એવું કહ્યું હતું કે આ શબ્દ જુગતરામે યોજ્યો છે તે ઈષ્ટ છે.

જુગતરામે મને ૨૫૪ લખેલું કે એ શબ્દ એમણે યોજ્યો નહોતો, કાં તો એ મેં પહેલો વાપર્યો હશે કે ભાઈશંકરે (જેમણે વ્યારા સોનગઢમાં ૮-૯ વર્ષ સુધી આ પ્રજામાં કામ કરેલું). આ કાગળ અને તેનો ઉત્તર મારી ફાઈલમાં છે. મેં લખ્યું કે: (૧) એ શબ્દ કાણે યોજ્યો હતો તે પ્રશ્ન મહત્વનો નથી, (૨) જ્યારે કોઈ મોટા કામની અંદર અનેક માણસો રસ લેતા હોય છે ત્યારે એકનો એક વિચાર અનેક માણસોને એકી વખતે સૂઝે એ જનવા જોગ છે, આવી કુદ્દલક બાબતમાં કોઈએ યશ લેવો કે આપવો તે મને નિર્થક લાગે છે. આ પ્રકરણ આવી રીતે પૂરું થયું.

આ પ્રશ્ન નરહરિભાઈએ મને પૂછ્યો ત્યારે મેં તેમને ખરી હકીકત કહી. આ હકીકત હવે હું જાહેર કરું છું કારણ કે શ્રી. ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે એમની આત્મકથામાં (ભાગ ત્રીજો, પૃ. ૨૫૦) આ વાતની થોડી વિગતો આપી છે અને છેક ૧૯૨૫માં “ યુગધર્મ ” માસિકમાં મેં જે લેખ લખેલો તેમાંથી થોડા ફરરા પણ તેમણે ટાંક્યા છે. હવે આ વાત જાહેર કરવામાં વાંધો નથી.

૧૯૨૪ના જાન્યુઆરી કે ફેબ્રુઆરી મહિનામાં મારા સહકાર્યકર

મિત્રોની સાથે હું મદુવા (દક્ષિણ ગુજરાતનું) ગયો હતો. અમે દારૂનિષેધનો પ્રચાર કરતા તથા લોકોને મદ્યમ રહેવાની સલાહ આપતા હતા.

ઠંડી સખત હતી અને જે મોટા જોરડામાં અમારો મુકામ હતો તેનાં છાપરામાં મોટાં મોટાં બાકારાં હતાં. સવારના પચ્ચેક વાગ્યાના અંધારામાં અમારા સ્વયંસેવકો તથા સ્થાનિક રાત્રીપરજી જુવાનોની એક ટોળી બજનો લલકારતી પ્રજાનફેરીએ નીચળી પડી હતી.

અમારા મુખ્ય કાર્યકર બાઈશંકરની સાથે ૫૦-૬૦ જુવાનો લાઈનબંધ આરતેથી કૂચ કરતા કરતા બજનો ગાતા હતા. બધાએ દૂંધી ઘોલી, ઘોળા ફૂડનાં અને સફેદ ટોપીઓ પહેર્યાં હતાં. આજે ૩૦ વર્ષ પછી પણ આ દૃશ્ય મારી નજર સામે તરી આવે છે. જરા પણ ઉશ્કેરાટ વિના આ ઉત્સાહી, જામન, જુલમ તથા અન્યાયમંધી બચવા કમળતા જુવાનોને જોઈને હું ગળગળો થઈ ગયો.

અમારે હું ઈંગ્લેંડમાં બસ્યો હતો ત્યારે હાઈ હાઈ પ્રસંગે મારે ગામડાઓમાં જવાનું થતું અને ગામડાનાં છોકરાઓ અને જોઈને ' નિગર ' (હબસી) અગર બ્લેડી (કાળોમાણસ) ની બૂમો પાડતા એ વાત મને સાંભરી આવી. એ શબ્દો મને જલ્દી ગમતા નહોં. તે દિવસે મદુવામાં બપોરે જણેની જાપામાં એક મોટી સભા બરાઈ. ૧૦-૧૫ માર્ચલ દરદરથી આવીને સેંકડો ગ્રામજનો સભામાં આવેલાં. તેમનામાં પુષ્કળ ઉત્સાહ હતો પણ સદીઓથી ઘ્નાઈ ગયેલા માણસો પોનાનો ઉત્સાહ પ્રગટ કરવાની દિશત બનાવતા નહોના.

આ બેત્રણ દગ્ગર મનુષ્યોની સભામાં મેં પહેલી જ વાર જાહેર કપું કે હવેથી આપણે કાળીપરજને જલ્દી રાત્રીપરજ રાખે જ પાપરવો અને વિલાયતમાં અને કાળીઓ કહેતા હતા એ વાત કહી સંભળાવી. થોડા જ દિવસો પછી મેં " કાળીપરજ કે રાત્રીપરજ " એ નામનો લેખ ૧૯૨૫ના " યુગધર્મ " માં છપાવ્યો. જેમાંથી લાઈ ઈન્દુલાસે એમની આત્મકથામાં ફરરાઓ ટાંક્યા છે.

આ બધા હેવાલ મેં નરહરિભાઈને કહ્યો ખરો. પણ તે છતાં એ હકીકત કદી જાહેરમાં મૂકી નહોતી. હવે ઈન્દુલાલે જાહેર કયું છે માટે જ હું તેને પ્રગટ કરું છું.

આ હકીકતના અનુસંધાનમાં મારે કહેવું જોઈએ કે હવે ધણા જ દૂંઝા સમયમાં હરિજન, રાનીપરજ, આંધ્રિવાસી શિક્ષુલક ન્યાતો અને વર્ગો એ બધા રાષ્ટ્રો નીકળી જવા જોઈએ. વર્ગવિહીન રાષ્ટ્રમાં તેમનું રથાન ન હોય.

“એલાર પેલાર” વાતો

એક દિવસ મેં નરહરિભાઈને પૂછ્યું કે ગાંધીજી એવું માનતા હતા કે ૧૯૨૮માં એમનું મૃત્યુ થશે તેનો ઇતિહાસ શો છે? એમણે કહ્યું કે ૧૯૧૮માં એમને સખત મરડાનો રોગ લાગ્યો પડેલો અને તે દિન પર દિન બગડતો ગયો. એમણે એમેરિકનની મોય (ઇન્જેક્શન) લેવાની ના પાડી. એમને એવો ખ્યાલ હતો કે ઔપચિ દોષ પ્રાણીના લોહીમાંથી બનાવવામાં આવે છે. એમને સાચી વાત કહેવામાં આવી કે એ વનરપતિમાંથી પેદા થાય છે ત્યારે એમણે તે મોંએથી લેવા માંડી. તેની અસર થાય ત્યાર પહેલાં એ ધણા જ અકળાઈ ગયા હતા.

એક દિવસ એમને લાગ્યું કે હવે એમનો અન પાસે આવ્યો છે ત્યારે એમણે પોતાની પાસે બેઠેલા મિત્રો પાસે હૃદય ખોલ્યું અને કહ્યું કે છેલ્લાં દસ વર્ષમાં એમનાથી સ્વરાજ્ય નજીક આણી શકાયું નથી અને બધું કામ અધૂરું મૂકીને મરણ થશે.

જો હજી દસ વધારે વર્ષો જીવાય તો કામ સારું થઈ શકે એમ કહીને એ ખૂબ રજા. આ હકીકત બાણુરાજેન્દ્રપ્રસાદે પોતાની આત્મકથામાં લખી છે એમ નરહરિભાઈએ કયું ગાંધીજીએ સ્વસ્થ થયા પછી ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે એ એમના પર કૃપા કરીને એમનું આયુષ્ય લંબાવે. એમનો રોગ તો ઔપચિથી મટી ગયો, અને આ વાત સૌ જાણી ગયા.

૧૯૨૮માં એક દિવસ સાબરમતી આશ્રમમાં સામુદાયિક પ્રાર્થના પાઠના પ્રવચનમાં ગાંધીજીએ હત્યું કે એમણે જે દસ વર્ષ સ્થિર થામે માંગી લીધાં દનાં તે મુન્ન પૂરી થઈ છે એટલે દવે એમનો અંત થામે છે. એવામાં એવું જન્યું કે એક મવારે એ મુન્નરાત વિદ્યાપીઠમાં ગયા ત્યાં એમના પેટમાં વા રોકાઈ ગયો. વા હોડવાની અને જાગતુ જવાની દાગત થઈ. (નરદર્શિમાર્ગએ મને હત્યું કે ગાંધીજી હદી બીજાની દાગરીમાં વા હોડના નદી તેથી મદારે અને હું હોડતા કે ગાંધીજી આરમ છે. આરમો કોઈની દાગરીમાં વા હોડના નથી).

વિદ્યાપીઠમાં જાગતુ જવાની પેટી દીની નહીં, અને વાના મોઢાજીને હીને માનીજી મેમાન થઈ ગયા. આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ પોતે અને એમના અ તેવાસીઓએ માની લીધેલું કે દવે એમનું મૃત્યુ તરત થઈ જશે વા છૂટશે અને આજ્ઞામણુ મટી મઈ, ગાંધીજીની બમણા બોલી પડી.

દરેક મનુષ્યના ઘડનમાં કાળ અને સ્થળની અસર થયા વિના રહેતી નથી જે વાતાવરણમાં માણસ બીઠે છે ત્યાંના વિચારો અને ત્યાંની માન્યતાઓ તથા વહેમોની બિટી જાપ તેના પર પડે છે.

એક દર્દાન આપુ : જ્યારે ગાંધીજી અને ટિંગક વચ્ચે અહિંસાને વિશે વાદવિવાદ આલતો હતો ત્યાં ગાંધીજીએ એક વખત એવું કહ્યું હતું કે હુંકે સ્ત્રીની પાસે પોતાના શીલનું રક્ષણ કરવાનું એક સાધન તો અવશ્ય છે જ.

જે તેને અચવાનો બીજો કોઈ પણ માર્ગ ન હોય તો હેવટે પોતાની જામ કચરીને મરી જવાય. એક દાકતરે તેમને સમજાવ્યું કે જીભ કચરવાથી તેના બે કંકડા થના નથી અને થાય તો પણ તેનાથી મરી જવાનું નથી. પછાત ગામોમાં મનાની આ લોકવાયકા ગાંધીજી સાથે માની બેઠેલા

તેથી જ રીતે બીજો પ્રસંગે એમણે હત્યું હતું કે દીરો ચૂસવાથી

મરી જવાય છે. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેમ જ અનુભવથી આપણે જાણીએ છીએ કે આ માન્યતા તદ્દન ખોટી છે.

એક દિવસ અમે ગાંધીજીના જીવન વિશે વાતો કરતા હતા ત્યારે નરહરિભાઈ એ કેટલીક હકીકત કહી તે અમારે માટે નવી હતી તેથી અહીં નોંધુ છું. એમણે કહ્યું કે જ્યારે ગાંધીજી ઈંગ્લેન્ડમાં વકીલાતને અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે બેરિસ્ટર અબકરાય મજમુનદારની સાથે તેમને સારું ઓળખાણ થયું હતું. વયે એ ગાંધીજીના કરતાં ઠીક મોટા હતા.

ગાંધીજીને એક અંગ્રેજ સુવતી સાથે વધારે પડતી દોસ્તી થતી હતી, ત્યારે તેમને એક મિત્ર ચેતવણી આપી કે : “ મોહન, આ તારું કામ નથી ” આ વાત ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથામાં લખી છે. એ નથી લખ્યું કે તે મિત્ર બેરિસ્ટર મજમુનદાર હતા મજમુનદાર મિત્રજે હહેરી અને ટીખણા હતા. વર્ષો પછી એક દિવસે સાબરમતી આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા (૧૯૧૮ કે '૧૯ની આ વાત છે) એમણે પોતાની ટોપી માથા પરથી ઉતારીને ગાંધીજીના પગ આગળ મૂકીને ગાંધીજીને કહ્યું કે : “ મોહન, તું હવે મહાત્મા થઈ ગયો છે તેથી હું તને નમસ્કાર કરું છું.”

ગાંધીજી એમને બેટી પકાયા પછી ગાંધીજીની માદગી વિશે વાત નીકળતા મજમુનદારે તેમને કહ્યું કે : ‘ મોહન, તું પથારીમાં મરવાનો નથી ” સ્વ મરાણાવાળાની પણ એવી જ આગાહી હતી કે ગાંધીજીનું મૃત્યુ રોગથી પીડાતા પીડાતા થવાનું નથી અને મહાદેવ દેસાઈને ખીક હતી કે ગાંધીજીનું મરણ ઉપવાસથી થશે અને તેની એ પુષ્કળ ચિંતા કરતા.

એક દિવસ કેંગ્રેસના આગેવાનોમાં જે ધ્યાનનક અસહિષ્ણુતા આવી છે તે વિશે વાતો ચાલી રહી હતી ત્યારે મે નરહરિભાઈને કહ્યું કે ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈના આ અવયુષ્ય નહોતો ગુણગ્રાહી અને કદરદાન હતા, એ કામના હસમુખા, મહેનતુ અને ધણા સાદા સ્વભાવના

હતા. નરહરિભાઈ એ કહ્યું કે અમને પણ એ બહુ ગમતા. એમને અમે બોલીલાલ ઓચવલાલ કહીને બોલાવતા. દરેક પ્રસંગમાંથી સારું તત્ત્વ પકડીને એમને આનંદ બોગવવાની ટેવ હતી અને જ્યારે એમને જોઈ એ ત્યારે ઓચવ (ઉત્સવ) બોગવતા હોય તેવી એમની વૃત્તિ હતી. મને આ નામ બહુ ગમી ગયું.

આ ભલા અને ઉત્સાહી દાકનરની વાત પરથી ગુજરાતે ૧૯૦૬થી કેટલી મોટી સંખ્યામાં સમાજસેવકો દેશને આપ્યા છે તેની ચર્ચા થીપડી.

મેં નરહરિભાઈને કહ્યું કે જ્યારે જંગમંગ સામેની લડત ચાલી ત્યારે ગુજરાતમાં અનેક ક્રાન્તિકારી જુવાનો વસના હતા. તેમાં હું, ખારીન્દ ધોળ, કેશવરાવ દેશપાડે, દામેલકર, વગેરેનાં નામ મૂકું છું.

સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, તથા ખીખં મોટાં ગામોમાં આવા અનેક સારા કાર્યકરો પાક્યા હતા. નરસિંદભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ ધણા મહાવશાળી પ્રચારક હતા. પછીથી ગોખવેએ હિંસેવકસમાજની સ્થાપના કરી. તેમાં ગુજરાતે તથા હીરા જેવી વ્યક્તિઓ આપી : ઠક્કરબાપા, ઈન્દુલાલ યાસિક અને કેસરીપ્રસાદ ઠાકોર (હવે સ્વામી અદ્વૈતાનંદ). આ બધી વ્યક્તિઓએ ગાંધીજીનું આગમન સ્વદેશમાં થયું તેની પહેલાં પોતાનાં જીવન દેશને અર્પણ કરી દીધાં હતાં.

ગુજરાતના યુવકોની દેશભક્તિ ગાંધીજીના પહેલાંની જન્મી હતી. પણ ગાંધીયુગમાં આખા દેશમાં જે નવું ઉત્સાહનું મોજું આપ્યું તે વખતે મેંકડો ગુજરાતી કાર્યકરો મેદાનમાં નીકળી પડ્યા. આ કાર્યકરો રાજકીય લડતને લીધે આઠ્ઠાયા હતા. ૧૯૨૨થી જ્યારે લડતમાં મોજાશ આવી ત્યારે તેમાંના ધણા સામાજિક ઉન્નતિનાં સ્વનાતમક કાર્યોમાં રોકાઈ ગયા. એમાંના કેટલાકે તો અતિ સુંદર કામ વર્ગો મુધી કરી બતાવ્યું છે.

પણ આવા વધારેઓછા જાણીતા થઈ ગયેલા કાર્યકરો ઉપરાંત બીજા અનેક ઉત્તમ કોટિના ગુજરાતી પ્રજાસેવકો થઈ ગયા છે કે જેમણે રાજકીય સિવાયના બીજા ક્ષેત્રોમાં, ખાસ કરીને શિક્ષણના પ્રદેશમાં, ધણું જ પ્રશંસાપાત્ર કામ જિંદગીભર કયું છે.

આવા દેશખંડુઓની મેવા થોડા વર્ષો વીત્યા પછી જુલાઈ ગઈ છે, જો કે તેમના જીવનની સેવાભાવનાએ બીજા અનેક જુવાનોને પ્રેરણા આપી છે આવા માણસોને હું આલિયા એટલે અદલાહના (ઈશ્વરના) માણસો કહું છું. નરહરિભાઈ, શારદાબેને તથા મે આવા ઉત્તમ ખત્રાસના રપથી૩૦ જુવાન મિત્રોના નામ યાદ કર્યા હતાં એક કાગળ પર તેમના નામો લખી પણ લીધેલા આ લેખમાં જાણી જોઈને હું તેમના નામો આપતો નથી, આપણે તેમને unknown soldiers—અખુમણ સૈનિકો કહીશું.

ગરવી ગુજરાતના દેશસેવકોને વિશે પુષ્કળ ઈશ્વરતિથર ને રસમય વાતો પૂરા નવ ટિવસ સુધી કરીને અમે છૂટા પડ્યાં

એ ફરી જીવવાનું હોય તો

ખેં જામિન કે કસિન અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધના સમયનો એક ઇડવૈયો હતો અને જ્યારે બ્રિટિશોને હરાવીને અમેરિકાની પ્રજાએ પોતાના સ્વતંત્ર દેશનું રાજકીય બધારણ ધડી કાઢ્યું ત્યારે એ બધા રણુનો એક આગેવાન ઇડવૈયો બન્યો હતો, કારણ કે એ સમર્થ વિચારક અને અનુભવી માણસ હતો.

એમનાં લખાણોનો એક દૂઠો ફકરો હમણાં જ મારા વાચવામાં આવ્યો, જેમાં એણે એવા ભાવાર્થનું કહ્યું છે કે ‘મારા જન્મ પછી મેં જે જાતનું જીવન માળ્યું છે તેવું જ જીવન જો ફરીથી જીવવાનું હોય તો મને તેમ કરવાનો જરાય વાધો નથી પણ જેવી રીતે દરેક લેખકને પોતાનાં પુસ્તકની ખીજી આવૃત્તિ કરતી વખતે તેમાં સુધારા વધારા કરવાની છૂટ મળે છે તે મને મળવી જોઈએ’.

આ વિચાર મેં અવારનવાર વાગોળ્યા ક્યો છે

પુનર્જન્મમાં હું માનતો નથી એ હકીકત કહેવાનું તો આ લેખમાં લખવાનું અરથાને છે ‘જો’ મારે ફરી વાર જીવવાનું હોય તો મારા ભવિષ્યના જીવનને માટે હું તદ્દન નવી યોજના ધડી કાઢું કે ફેકસિનની જેમ હાલનાં જીવનની જ સુધારાવધારા સાથેની ખીજી આવૃત્તિ રચીકારી સહિ એ કહેવું કીક અધરું છે.

મારા જીવનના ધડતરમાં મારા માતૃપિતાએ ધણો જ મદત્વનો

આગ લગ્યો છે. મારા શરીરના બંધારણમાં, મારી શક્તિ-અશક્તિઓમાં તેમજ માનસિક ઘડનારમાં, મારાં નૈતિક બળ અને ચારિત્ર્યબળ ફળવવામાં વારસાગત અસરો થઈ હશે કે કેમ તે વિષયની ચર્ચા પણ આ લેખ માટે અસ્થાને છે, તે છતાં મારે નવેસર વિચાર કરવો પડ્યો કે જે માયાપને ત્યાં મેં જન્મ લીધો (અથવા મારે લેવો પડ્યો) તેમને ત્યાં અને તેમને પેટે હું ફરીથી જન્મવાનું ઇચ્છું ખરો ?

જે વાતાવરણમાં મારે બાલ્યાવસ્થા ગાળવાની થઈ હતી અને પછીથી મને જે પ્રકારનું પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ મળ્યું તે મારા જીવનની નવી આવૃત્તિમાં હું સ્વીકારી લઉં ખરો ?

એ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણના જમાનામાં અમને સગવડો તો ઘણી ઝોછી મળેલી. મારી બાલ્યાવસ્થામાં અમે કદી સાદી કે સચિત્ર વાર્તાઓનાં પુસ્તકો જોયાં નહોતાં, બાળકોનાં સામયિકો ઠીક વર્ષો પછી નીકળ્યાં. નવી આવૃત્તિમાં મને સેંકડો પ્રકારની સગવડો મળે એવી તજવીજ અને શરતો કરવી પડશે.

વારુ, પછીથી મેં દાકનરી ધંધો પસંદ કર્યો, તે પાછો કરું ખરો ? આવી પસંદગી કરવાનું કામ ધણું કપરું છે.

કોઈ પણ પ્રજામાં સમાનતા, સમાજવાદી લોકશાહી ખીલવવા માટે તેમજ તે સાચવી રાખવા માટે સતત જાગૃત રહીને પ્રજા તેમજ સરકારને ખોટે માર્ગે સરી પડતાં અટકાવવા માટે કાયદાકાનૂનનું જ્ઞાન ધણું આવશ્યક છે, પણ આ જન્મમાં તો મને વપરીલ થવાનું ગમે નહીં. વખતે શિક્ષકનો ધંધો ઉત્તમોત્તમ હશે, પણ તેમાં જે માયાઝીક છે તે હું વહોરી લઉં નહીં. નવા જીવનમાં હું દાકતર જ ચલાવું છું. પુષ્કળ મદદરૂપ થવાય અને કમાણી મળ્યા વિના રહે નહીં.

પણ દરે આ બધા કલ્પનાના ઘોડાઓ દોડાવવાને બદલે આપણે એ વિષયનો વિચાર કરીએ કે મને મારા દાલનાં જીવન વિશે કોઈ જાનનો જાગરો અણુમો છે ખરો ?

હા, મને આ બાબતનો તીવ્ર અસતોષ છે, અને તે જાણવા માટે આ લેખ લખી રહ્યો છું.

સૌથી પ્રથમ હકીકત તો એ છે કે હું સગીત્યુ જ્ઞાન અમુક પૂર્ણાંશોના કારણે મેળવી શક્યો નહીં બનવાનું જોઈ કે સગીતનો શોખ મારા પિતૃપક્ષમાં બહુ ઓછો હતો, તે છતાં મારા જમાનાના વિદ્યાર્થીવર્ગમાં અને વખતે માળાપોમાં એવી જગતી માન્યતા ફેલાઈ રહી હતી કે જે વિદ્યાર્થીઓ જાણવામાં ઠેક હોય છે તે જ સગીત અને વ્યાયામના એકિચ્છ વર્ગોમાં દાખલ થાય છે સાથે સાથે એક પેટા માન્યતા એવી હતી કે આ બંને વિષયોનો નાદ એવો જખરો લાગે છે કે આ વિષયોમાં લાગ લેના વિદ્યાર્થીઓનો પુષ્કળ સમય આ બે પ્રવૃત્તિ પાછળ ખર્ચે છે અને તેના પરિણામે તેઓ અભ્યાસમાં પાછળ પડી જાય છે.

મને ગાતાં કે કોઈ વાજિન વગાડનાં આવડ્યું નહિ તેનું દુઃખ તો હોય જ પણ મારે યત્ન સાથે કમૂલ કરવું પડે છે કે મારા જ્ઞાન જ ફેળવાયા નહિ જો હું કોઈનો સાથે કંઈ સાંભળું તો મારા મનને જરૂર આનંદ થાય, અને કેટલીક અપ્ખ્યાત માવિકાઓ જીયાં રવરે કાગડીની જેમ ચીસો પાડતી સાંભળું છું તો તે સાંભળાને મને ભારે અણગમો પણ થાય છે, તે છતાં મને તાલ વગેરેનું જ્ઞાન અત્યંત ઓછું છે.

સારા નસીબે એક દક્ષિણી શિક્ષકની પ્રેરણાથી મને વ્યાયામ પ્રત્યે ધણો શોખ હતો અને માધ્યમિક શાળાના ૪ વર્ષમાં મેં કિતમ તાલીમ મેળવી હતી આખી જિંદગી ફરમાન મેં કસરત ચાલુ રાખી છે, છેક આજના દિવસ સુધી ૮૪ વર્ષની વયે પણ હું હજારી કસરતો કરું છું મારે માટે મેં હજારી કસરતોની પદ્ધતિ ચોજી કાઢી છે.

જેવી રીતે સગીતને વિશે મારા જ્ઞાન ફેળવાયા નહિ તેવી જ

રીતે મને રંગોનું જ્ઞાન આપ્યું છે. ઇશ્વરમાં મારી સાથે લક્ષ્મીના ધર્મ
ખરા વિદ્યાર્થીઓને ત્રણ ચીજો આવડતી હતી.

(૧) કામ પૂરતું કોઈ.

(૨) સંગીત અને સૂરમાં ગાવાની કળા, (ગોટે લાગે સહજાન) અને

(૩) સૃષ્ટિમાં તેમજ ઉત્તમ રંગિત ચિત્રોમાં દેખાતા રંગોમાં જે

સૂક્ષ્મ ભેદો (Shades) હોય છે તે પારખવાની શક્તિ.

આ ત્રણે ચીજો મને આવડતી નહિ. તેનું મને ખરેખર ખૂબ
જ દુઃખ હતું.

વર્ષો પહેલા કેનેડાના જિંચા એન્ડીસ પર્વતોના જરૂરથી જવાએલા
પ્રદેશમાં જ્યારે એક મુસાફર સાથીએ મને એક સરોવરના ૧૪ જુદા
જુદા લીલા રંગના (Shades) રંગો જતાવ્યા ત્યારે મને મારું
ધોર અજ્ઞાન ખૂબ સામ્યું. મારા જીવનની ખીજ આવૃત્તિમાં મારી બધી
ધન્દિયોને હું વધારે ડૂળ્યા વિના રહું નહીં.

ત્રીજો વિષય છે જાપાઓના અજ્ઞાનનો. આ જાખત ખરાબર
સમજવા માટે તેમ જ મને અન્યાય ન થાય તેટલા માટે આજના
વાચકોએ ૧૮૮૫-૯૦નું વાતાવરણ લક્ષમાં રાખવું પડશે.

એ જમાનામાં ગુજરાતી જાપામાં ધાર્મિક ગણાતા પુસ્તકો
સિવાયનાં ખીજાં પુસ્તકોની સંખ્યા ઠીક અડધ હતી. કિશોરો માટે
સારાં માસિકો હતાં નહિ, પણ મુખ્ય હકીકત તો એ હતી કે અમારા
ઘરમાં મારા પિતાને વાંચવાનો શોખ ધણો હતો. પણ તે બધાં અંગ્રેજી
પુસ્તકો જ વાંચના.

અમને વિદ્યાર્થીઓને માત્ર અંગ્રેજી જાપા પર જ સારો દાખૂ
મેળવવાની ઈચ્છા હતી. અને એ જમાનામાં અંગ્રેજી શીખવાનું હતું
બહુ કાળજીપૂર્વક. અમે ચાર ધોરણ ગુજરાતી શીખીને તરત અંગ્રેજી

શાપા શીખતા, આવા વાતાવરણમાં ગુજરાતી બાપાનું મારું શાન અત્યંત ઘટ્યું રહ્યું હતું અને તે દિવસોમાં અને તેનું દુઃખ પણ નહોતું.

જે હું જાણતો હોત કે મારે ગુજરાતી બાપામાં લખવું પડશે અને બાપજો કરવા પડશે તો એ બાપાનો સારો અભ્યાસ કરત અને હાઈસ્કૂલમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરત. તેમ કરવાને બદલે ખુદ જાણે કે શા મારે હું ફારસી શીખ્યો. અને એ બાપા ગમે છે, એ સાદી છે અને મધુરી છે, પણ મારા બવિખ્ખના લેખનકાર્ય માટે જોઈતી ઉપયોગી થઈ અને સંસ્કૃત બાપા ન શીખ્યો તે તો વર્ષોથી અને સાત્યા કરે છે.

સ્વભાવે ધૂની, હોઈને અને પાછળનાં વર્ષોમાં પણ ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત બાપાઓનો અભ્યાસ કરવાની કુરસદ મળી નહીં.

અમુક ધારેલું કામ સત્વરે પૂરું કરવાની ધૂન કે લગતીને લીધે ખીછ ઘણી બાજતોમાં મારું અજ્ઞાન ભયંકર રહ્યું છે. દાખલા તરીકે મારાં છોકરાઓને શોખ હોવા છતાં હું આકાશના તારાને પારખી શકતો નથી. જે તીવ્ર જિજ્ઞાસા હોય તો બહુ શીખી શકાય.

તેવી જ રીતે આપણા ગુજરાતમાં તેમજ દિલ્લહરમાં જે જુદા જુદા પ્રકારનાં ઝાડ ઊગે છે તેને હું જાણખતાં શીખ્યો નથી. આસો-પાલવ અને અરીઠાકમાં શું તફાવત છે તે મને ખબર નથી. ૨૦-૨૫ જાણીનાં ઝાડો પણ હું, વખતે પારખી શકું નહીં.

તેવી જ રીતે થોડાં જ ફૂલોની અને પરખ છ અને દમણી દમણી શિયાળામાં ધણી જ સુંદર મનોહર રંગરંગિત મોસમી વિદેશી ફૂલો જોવામાં આવે છે તેના નામથી હું અજ્ઞપર્યો છું. અમારા ઘરની એક ૭ વર્ષની દીકરીને પણ જે માહિતી છે તે મને નથી.

હું ધણી થોડાં પક્ષીઓનાં નામ તથા તેમના જીવનને લગતી વિગતોથી પરિચિત છું. મારી એક દીકરીએ તો આ વિષયનો ઊંડો

મેં કદી રંધ્યું નથી. જો હું એમ કહું કે આખી જિંદગીમાં ભાગ્યે જ ત્રણચાર વાર સ્ટવ સળગાવ્યો હશે તો તે અતિશયોક્તિભર્યું નથી. મારો અભિપ્રાય તો એવો છે કે આ જમાનામાં દરેક સ્ત્રી-પુરુષને જરૂર પૂરતું રંધતા આવડવું જોઈએ.

આ લેખમાં મારી બિન-આવડતોનું વર્ણન કર્યું છે તે મારી જાતને હલકી પાડવા માટે નથી કર્યું, પણ નવા યુગનાં યુવાન ભાઈ-બહેનોને એક પ્રકારની ચેતવણી તથા ચીમકી આપવા માટે મારા હૃદયનો ઊભરો અહો ઠાલવ્યો છે. નવા યુગને આજના કરતાં વધારે ખીનેલી શક્તિઓ અને માહિતીઓવાળા માણસોની જરૂર છે.

મારા જીવનની ખીજ આવૃત્તિ જો પ્રગટ થવાની હશે તો તે ધણી ધણી બાબતોમાં હાલના જીવન કરતાં વધારે સમૃદ્ધ હશે.

આઝાદીનો રંગ

૧૯૩૧ની લંડનની ગોળમેજી પરિષદની નિષ્ફળતા પછી ગાંધીજીને તથા આખા ભારત દેશના કેંગ્રેસી આગેવાનોને જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા હતા. અને સુરત, સાબરમતી અને ગોઝારી વિસાપુર જેલમાં ત્રણેક મહિના રાખ્યા પછી નાસિક મોકલવામાં આવેલો.

અમારા (વોર્ડ) આમજામાં મોટે ભાગે મુંબઈ શહેરના ફેદીઓ હતા.

સવારની દિનચર્યા પૂરી કર્યા પછી, કપડાં ધોઈ, ઠંડા પાણીથી નાહીને અમે સૌ પોતપોતાની કોટડીની પામે કાનવાને બેસી જતાં; અને આડોશી પાડોશીઓની સાથે સામાજિક, રાજકીય અને અન્ય વિષયો પર ચર્ચા કરતા. બે કોઈ નવો ફેદી અમારા વોર્ડમાં ગખલ ઘામ તો દેશની લડતોના તાગ્મ નવા સમાચારો તેની પાસેથી મેળવી લેવા માટે અમે સૌ આતુર રહેતા. નવી આવનાર અક્તિને તેનો પરિચય કરવાનો અમને આનંદ પામ્યું રહેતો.

એક સવારે અમારા વોર્ડનો મોટો લોખંડી દરવાજો ખૂલ્યો અને વોર્ડશની સાથે એક સોડા જેવો ટદાર, ચરીરે મજબૂત, પાતળો, અને સારી રીતે શ્યામ એટલે કાળા રંગનો, ૨૮-૩૦ વર્ષનો જુવાન વોર્ડમાં પેઠો. કોઈ કસરતી પહેલવાન અપ્પાડામાં પેસતો હોય તેવી

અદાથી એ ધીરાં ધીરાં પગલાં ભરતો હતો અને તેના મોં પર બેપર-વાહી અને બેફિકરાઈનું ખમીર તરી આવતું હતું.

અમારા ચાર્ડમાં અમે જ્યાં મધ્યમ વર્ગના, સારું કાણેલા ગણેલા, સમાજમાં સારા મોભાવાળા માણસો હતા તેમાં આ નવી જાતના મનુષ્યને જોઈને મને નવાઈ લાગી. મારા જમણા હાથની કાટડીમાં મુંબઈના અંગ્રેજ દૈનિક પેપર 'બોમ્બે ક્રોનિકલ'ના જાણીતા તંત્રી સૈયદ ખેલ્વી હતા. તેને મેં પૂછ્યું કે આ 'નંગ' કાણ છે? ખેલ્વીએ ધીરે સાહે મને કહ્યું કે એ અમારા મુંબઈનો એક નામચીન ગુડો છે અને ગુંડાઓની ટાળાઓનો એ સરદાર છે એનો ખાપ પૈસાદાર છે.

મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. જન્યું એવું કે મારા ડાબા હાથ તરફની એક કાટડી ખાલી હતી, તેમાં એને મૂક્યો. આવી રીતે એ બાઈ મારી પડોશમાં રહેવા લાગ્યો.

જેલજીવનમાં દોરતી કરતાં વાર લાગતી નથી. કારણ કે અમારે સહજીવન ગાળવું પડે છે. સવારે અમારી કાટડીના તાળા ખૂલે એટલે અમે ખુશી હવામાં સાથે ધસી જઈએ, મોં ધોઈએ, ઠંડે પાણીએ એક જ હોજ પર નાહીએ, તેની પહેલાં કપડાં ધોઈએ, કસરતો કરી લઈએ, સાથે જમવા બેસીએ અમને વાસણો તો ત્રણ જ મળતાં હતાં તે માંજ કાઢીએ અને બપોરે વાંચીએ, વાતો ચર્ચા કરીએ, કોઈ વિષય શીખીએ કે શીખવીએ, આવી રીતે ૧૦ કલાક તો સાથે ગાળવા પડતા હતા, ૧૩-૧૪ કલાક અમારી કાટડીમાં અમે પૂરાઈ રહેતા.

આ બાઈનું નામ (અટક) નાખવા હતું, જે સાત જિલ્લામણા, નિર્જન, રોગિષ્ઠ ટાપુઓ પર આજનું મુંબઈ શહેર વસ્યું છે તેના પર કંગાલ મૂંપડાઓમાં થોડા આદિવાસીઓ એટલે કેંકણી કાળીઓ રહેતા હતા. અત્યંત ગરીબ અને દુઃખી દિદી સમાજથી અલગ રહી ગયેલાં આ મનુષ્યો માછલીઓ પકડે અને ખાપ, માછલીને કાપીને સૂકવે અને તે (જૂમલા) શેકી કે તળીને ચોમાસામાં ખાપ, પથરાળ

જમીન હોવા છતાં થોડું અનાજ પકવે, મેલેરિયા અને મરડા જેવા આનરકાના રોગોથી પીડાઈને, મરી જાય.

આ મચ્છીગાર કોળીઓની ઓલાદના આ લાઈ દના; પશુ ક્ષિત્રિયરોએ આ ટાપુએ પર મોટું જંગી શહેર વસાવ્યું ત્યારે માછી-મારોના ધધાર્મા તેજી આવી, અને કેટલાક હોશિયાર સાહસિક માછી-મારોએ ૧૦,૨૦,૪૦, કે વધારે હોડીઓ વસાવવાને મોટા પાયા પર માછલીનો વેપાર જમાવ્યો. અમારા મિત્ર નાખવાનો બાપ ધનિક હતો.

નાખવા પોતે હાંફી, મરાઈ, કામચલાઉ દિંદી અને થોડું અંગ્રેજી શીખ્યો હતો. એને રમનગમતો, અખાડાની કસરતો અને કુસ્તીનો ભારે શોખ હતો. મુંગઈમાં કોળીવાડા તો અનેક છે ત્યાં એ જઈને અખાડાઓ જમાવતો અને શિસ્તાની તાલીમ આપીને ઠેરઠેર ટોળીઓ જમાવતો.

આવી રીતે એને એની સરદારી નીચે ૨૦૦-૩૦૦ જળરા, ખડ-તણ, લઢી શકે એવી ખુમારીવાળા જુવાનોનું સૈન્ય હતું કે જે દિંદુ પ્રજાજનોના આત્મરક્ષણના પ્રસંગે સારો હિસાબ આપી શકે. ખાતું પીતુ અને મોજ કરવી, કુસ્તીઓ કરવી અને તોફાન કરવા એ આ અક્ષમરત જુવાનોનું કામ હતું.

૧૯૩૨માં ગાંધીજી તથા દેશનેતાઓને જેલમાં પૂરી દીધા એટલે પ્રજાજનોએ સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. બધાં ગામગામડાંઓમાં પ્રજાત ફેરીઓ દેશમુક્તિને માટે પ્રયાસ કરતી અને શત્રૂગીતો ગાતી હતી સમાજોમાં ખુલ્લી રીતે ક્રિસ્ટીયનનો સામનો કરવાનો સંદેશો અપાતો હતો. જેમ જેમ સરકારની દમનનીતિ વધતી હતી તેમ પ્રજાજમણા જોરથી ઉજળીને કાયદાઓનો ભંગ કરતી હતી.

આ બંદી અજાણની અસર લાઈ નાખવા અને લેના મિત્રો પર ખાસ યર્ષ નહો.

જે શેરીમાં નાખવાનું મોટું મકાન હતું ત્યાંથી એક વહેની સવારે પ્રભાતફેરી નીકળી જીવાન સ્ત્રી-પુરુષો ખાદીના સફેદ વાળા કપડામાં સજ્જ થયેલાં, રાષ્ટ્રગીતો ગાતાં ગાતાં ધૂમી રહ્યા હતા નાનું હાર્મોનિયમ, મંજીરા અને નાની દોલકીની સાથે મધુર ગીતો ગવાતાં હતાં.

નાખવાનો એક છ-સાત વર્ષનો છોકરો જીધમાંથી ઝમકી જીક્યો અને જડખામાં જઈને સાક્ષળવા લાગ્યો. થોડા ડોકરા પછી ફેરીમાં જોડાયા હતા બાળકને તેમાં જવાનું જખરુ આકર્ષણ થયું તેણે તે જઈને બાપને ઢીઠાડ્યો અને જળમાં લઈ જઈને કહ્યું કે મારે પણ આ મુદર મધુર ગીતો ગાવા છે બાપે કહ્યું કે "બાબા તું મોટો થાય ત્યારે તેમાં જાજે, જે તું એકલો જાય તો વખતે તું બોવાઈ જાય કે જૂલો પડે તો તારી આઈ અને બાબા તારા વિના શું કરે ?" નિચારે બાળક ચૂપ થઈ ગયો.

બીજી સવારે તો એ વહેવો જીક્યો અને પ્રભાતફેરીની રાહ જોવા લાગ્યો. શેરીઓમાં સાક્ષળેલાં ગીતો અને આવડી ગયાં હતાં એણે પ્રભાતફેરીના ગીતોમાં પોતાનો સ્વર પણ પૂરાવ્યો, અને પછી બાપને પૂછ્યું "બાબા હું હવે તો જરા મોટો થયો છું ને ? હવે હું એમાં જોડાઈ જઈ ?" બાપે પાછો સમજાવ્યો અને શાંત પાડ્યો "આમ થોડા દિવસ ચાલ્યું. એનો હિસાબ એના બાળ સરીરમાં માપ નહીં

ફરી એક સવારે બાળકે બાપને પૂછ્યું કે હવે તો હું બહુ મોટો થયો છું, હવે મને જવા દોને ? ત્યારે બાપે એને સમજાવવા માંડ્યો

થોડીવાર ચૂપ રહીને એણે સવાલ પૂછ્યો કે હું કેટલો મોટો થાઉં તો મારાથી પ્રભાતફેરીમાં જવાય ? બાપે કહ્યું કે મારા જેવડો થાય ત્યારે નિચારે બાળક અકળાઈ ગયો અને ફરીથી તેને પૂછ્યું કે બાબા ! તમારા જેવડા માણસોને જવાનું હોય તો તમે એમાં શા મારે જતા નથી ? થી. નાખવાના હવેમાં જાણે કે એક બાલો ઘોચાઈ ગયો એક પલખમાં એના હૃદયનો પતોડો થઈ ગયો.

૧૨૨૬ : સમાજ-દર્શન

બાળાને ચૂંબન કર્યું અને કહ્યું કે “ચાલ! આપણે બન્ને ગાવામાં જોડાઈ જઈશું.”

તે સાંજે તેણે પોતાના સાગરીતોને એકઠા કર્યા અને આદેશ આપ્યો કે દરેકી મોજમજદ અને એનચાળા આપણને સૌને દરામ છે આપણે જ્યાં સત્યાગ્રહમાં જોડાઈ જઈશું, એનું સૈન્ય તો એવું હતું કે ૨૦-૩૦ પોલીસોની તો ચટણી કરી નાખે પણ આ જ્યાં લડવૈયાઓ અદિસક સત્યાગ્રહમાં જોડાઈ જ્યાં અને તેની મોખરે હતો મારો નવો પડોશી મિત્ર નાખવા.

ગાંડાની ધરિપતાલમાં આઠ મહિના

આઠ આઠ મહિના જટલા લાગા સમય સુધી માટે એક ગાંડાની ધરિપતાલમાં રહેવું પડ્યું હતું આ વાતને પાંત્રીસ વર્ષ ધર્મ ગયા છે આજલા બધા લાખા ત્રાગ પછી અને જે દકીકતો સંભરે છે તે બહી નોધું છું

જર્મન દેશના પાટનગર બર્લિન શહેરના છેક પશ્ચિમના છેવાડે શાર્લોટનબર્ગ નામનું મોટું પરું છે શહેરના મધ્ય ભાગમાં રાજમહેલો, મોટી મોગી જે કા, નાગ્યસાળાઓ, સિનેમાઘરો, મોટા વેપારીઓ તથા ઉદ્યોગપતિઓની ઓફિસો ઓપેન દાઉસ વગેરે છે ત્યાંથી લગભગ ચાર માઈલ દૂર આ પરું વસ્યું છે

આ પરમાં ધનિક સોફાના આસેશન મકાનો છે દરેક મકાનની આસપાસ નાના મોટા સુદૃઢ બગીચા હોય છે. નગરસ્થનાની આ એક નોંધપાત્ર ખાસિયત છે કે, અમુક અપવાદો મિવાય, બધા દેશોમાં પૈસાદાર મોકાનાં ઘરો પશ્ચિમ દિશામાં બધાના જાય છે, તેમ થવાનું મુખ્ય કારણ દવાઉત્તરની છૂટનું દરી

આ શાર્લોટનબર્ગના પરું છેક પશ્ચિમના ભાગમાં એક વિશાળ બાગની અંદર (કમ્પાઉન્ડમાં) ચારપાય મકાનો : એક ચાર મજલાનું બહુ મોટું મકાન જે ત્રણ મોગ બગલાઓ જેવા મકાનો અને એક ત્રણ માળનો નાનો સુદૃઢ બગલો.

બાગમાં થોડાં મોટાં ઝાડ હતાં પણ તેની સંખ્યા ઝાઝી નહોતી. બાગની ચારે બાજુએ ઈંટની દીવાલ હતી અને તેના પર લોખંડનો કોંગો હતો. દીવાલની અંદર તેની લગભગ ૧૬-૨ ફૂટ પહોળા લીલાહમ ખોડવાઓની વાડ હતી અને તેના પર રંગરંગિન ફૂલોવાળા-વેલાઓ ફેલાઈ રહ્યા હતા.

આ વાડની અંદરના બાગમાં ૧-૨ ફૂટ પહોળા ક્યારાઓમાં મોસમી ફૂલોના ક્યારા હતા, પણ સૌથી આકર્ષક તો આખરે ઠંડક આપે તેવા લીલાહમ ચોખ્ખાં સપાટ ધાસનાં હોન હતાં. મોટા ઝાડની ડાંચામાં હોનપર ઠેરઠેર જાપાની નેતરની આરામખુરશીઓ પડી હતી. ધાસપર નાના ફૂવારામાંથી પાણી વરસાવે એવી તરફનો જોવામાં આવતી, બહાર ફરતા માણસો માત્ર દીવાલની વાડ તથા મકાનોનો ઉપલોભ લાગ જ જોઈ શકે તેમ હતું.

આ વિશાળ બાગની એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે મુખ્ય દ્વાર સિવાયના બધા દરવાજાઓને અંદરથી તાળીં માર્યાં હતાં અને જે લોખંડનો મોટો દરવાજો હતો તેને જ્યાં દરવાજા ઉઘાડતો ત્યાં કંપાઉંડમાં સુદર બાગ જોઈ શકાતો પણ તેમાંના મનુષ્યોની હિલચાલ લેશમાત્ર જણાતી નહીં.

બીજી વિશિષ્ટતા એ હતી કે યુરોપમાં દરેક ધરપર કે ઓફિસના મકાનની આગળ કે કારખાના પર જે તે માલિકના કે સંસ્થાનાં પાટિયાં હોય છે તે આ બાગ અને મકાનો પર નહોતા.

આ મોટા બાગમાં પથરાયેલાં મકાનો “માનસિક આરોગ્યાલય” ના હતા. આપણા દેશમાં ધણુંખરું મોટાં દવાખાનાંઓ અને ઉન્માદ-લયો (ગાંડાની હસ્પિતાલો) સરકાર ચલાવે છે, જ્યારે યુરોપ, અમેરિકાના દરેક દેશમાં, લગભગ બધી આવી સંસ્થાઓ ખાનગી (પ્રાઈવેટ) મંડળની કે વ્યક્તિની હોય છે. ઉપર વર્ણન કર્યું છે તે માનસિક આરોગ્યાલય ખાનગી માલિકીનું હતું. માલિક મહાશયનું નામ ડૉ બ્રુલી

ગયો છું પણ જર્મનીના વિદ્વાન દાક્તરોમાં તેમનું ઉચ્ચ સ્થાન હતું અને જર્મન સરકારે તેમને “ગેડાર્ષમરાટ” એટલે રાજ્યરત્નનો ઇત્કાળ આપ્યો હતો.

આવી ખાનગી સંસ્થાઓ સરકારમાં રજિસ્ટર કરાવવી પડે છે. સરકાર તેની ખારીક તપાસ કરે છે.

જે માણસોને ટ્રવાખાનામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હોય તેને યોગ્ય દાક્તરો તથા ન્યાયાધીશે પૂરતી તપાસ કરીને આપેલા સર્ટિફિકેટો રીતસરનાં છે કે નહીં તે ઝીણવટથી તપાસાય છે, અને આવી સંસ્થાઓમાં સારવાર સારી થાય છે કે નહીં, બધા દાક્તરો, નર્સો, તથા ખીજા મદદનીશો યોગ્ય લાયકાતવાળા છે કે નહીં અને લેબોરેટરીઓ (પ્રયોગશાળાઓ) તથા વ્યવસ્થા ઉચ્ચ પ્રકારનાં હોય છે કે નહીં તેની તપાસ જાણકાર અધિકારીઓ કરે છે. શહેરની ખીજા સાધારણ ઇસ્પિતાલો પર આવી દેખરેખ હોતી નથી.

જે મકાનમાં હું દિવસના ૧૨ કલાક ગાળતો હતો તે બદારથી જોયું હોય તો શહેરના પ્રતિષ્ઠિત (ફેશનેબલ) લક્ષ્મી આવેલા એક મોટા, સુખસગવડવાળા મકાનના જેવું, અથવા સેનેટેરીઅમ જેવું, જણાતું હતું, કે જેમાં ૨૦-૨૫ માણસો અઘતન સગવડોવાળા ઓરડાઓમાં રહી શકે—ફરેકને છૂટો સુવાનો ઓરડો અને બાથરૂમ.

યુરોપમાં ખારીખારણી તો ધણો વખત બધ જ રાખવાં પડે છે તેથી ધરમાં કોખ રહે છે અને તેમાં શું થાય છે તેની જાણ કોઈને થઈ શકે નહીં.

મકાનની બે બાજુએ સારા ધાસનાં લોન દતાં. રસ્તા પર એક ઝાંપો હતો તેને અંદરથી તાણું માર્યું હતું કોઈ મહેમાન આવે તો તે ઝાંપાની ઘટડી વગાડે એટલે ચોટીદાર આવીને પૂછપરછ કરતો. દાખલ કરવા જેવા આત્મતુકને અંદર લઈને તન્ત તાણું મારી દેવામાં આવતું અને પછી મહેમાનને ઓફિસમાં પહોંચાડતો.

જ્યાં જોઈએ એવી રીતની, દત્તી કે મુલાકાતી જેને મળવા ઇચ્છતો હોય તેને મળતી વખતે મક્કાનમાં રહેનાં બીજાં ડાર્ક મનુષ્યોને જોઈ શકે નહીં અને મક્કાનમાં વસનારાઓ આ મુલાકાતીને જોઈ શકે નહીં.

આ મક્કાનના એક, ઓરડા-જૂથ (Suite-સુઈટ)માં એર્લી-આનો 'ડયુક,' ફ્રાન્સના મહારાજનો નાનો ભાઈ રહેતો હતો. ઓરડાઓમાં એક સારા ફર્નિચરવાળો બેઠવાનો ઓરડો હતો, જેમાં એક ખૂબીમાં સારો પલંગ અને એક એકાદ હતો. પામેનો ઓરડો કપડાં પહેરવા બદલવાને માટે, આડસાઓ અને ભીંતકળાટવાળો હતો, અને ત્રીજો ઓરડોમાં મોં ધોવાની, નાહવાના લાંબા બાથની તથા જાગૃતી વ્યવસ્થા હતી.

એ મારા મિત્ર હતા, અને અમે દોઢેક વર્ષથી મળ્યા નહોતા. એક દિવસ હું એમને ઓરડામાં નહીં પણ તેની બહાર દાદરની પામે મળ્યો મેં મોં મલકાવીને માથું થોડું નમાવ્યું.

મને અચાનક જોઈને પહેલવહેલાં તે એ ચોંક્યા, પછી જાણે મને ઓળખના ન હોય તેમ જનાવ્યું, પણ હેવટે તેમણે ફેંચ ભાષામાં સ્તબ આશા પ્રગટ કરીને નમન કર્યું, મેં તે જ ભાષામાં તેમના ખજા-અનર પૂછ્યા અને દાદર છીનવીને અમે નીચેના માળે આવ્યા.

દાદરની બાજુમાં એક તરફ વાંચનાલય હતું. સારા પ્રકાર અને દવાવાળો એક મોટો ઓરડો હતો અને તેમાં અનેક નાનાં મોટાં ટેબલો પર અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, જર્મન, પ્રટાલિયન ભાષાનાં દૈનિક તથા અકાદમિક જાપાંઓ જોડેલાં હતાં. ૨૦-૩૦ પ્રતિષ્ઠિત માસિકો પણ હતાં.

મને તે લાંડનનું ટાઈમ્સ, ટારી પેપરનું મોર્નિંગ પોસ્ટ અને ન્યૂ થોર્કનું હેરલ્ડ હામ આવે તેમ હતું. આ વાંચનાલયમાંથી બાગના લોન પર જઈ શકાયું હતું. મારા મિત્રે વાંચનાલયમાં જરાય રસ લીધો નહીં, અને મને પૂછ્યું કે તમે હજી મિલિવર્ડ રમી શકશોને ? એ

જાણતા હતા કે મને એ રમત સારી આવડતી હતી. મને કહે કે ચાલો આપણે રમીએ ! અને મારા કુમનસીએ અમે ૧૦ થી ૧૨ વાગતા સુધી હાથીદાંતના દડા (બોલ)ને ટીપ્પા કર્યા. આવી રીતે આ ગાંડાના દવાખાનામાં મારી જમતાં પહેલાંની પહેલી સવાર પસાર થઈ.

હવે મારે જૂના ઇતિહાસમાં થોડું ઊતરવું પડશે અને ક્યુક એન્ડ એક્સિયાનું ઝોળખાણ આપવું પડશે.

હું વડોદરા રાજ્યના આરોગ્ય ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી હતો પણ તેની પહેલાં મેં મહારાજાના અંગત દાકતર તરીકે ત્રણેક વર્ષ ગાળ્યા હતા.

એક દિવસ મારે ઘેર મહારાજાની મોટર આવી અને મને વડોદરાથી પાંચ માઈલ દૂર આવેલા મકરપુરા રાજમહેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો.

મહારાજાના બીજા પુત્ર જયસિંહરાવ જે અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ હતા તે કોઈની સાથે વાતચિત કર્યા વિના સતમૂન બેસી રહેતા. તેમના મોં પર કોઈ પણ જાતની લાગણીનો છાટો પણ દેખાતો નહોતો. તેમની આખોમા તેજ નહોતું—જણે કોઈ સમજતા જ ન હોય. તેમની આસપાસ જે થોડાં સગાંઓ બેઠાં હતાં તે બધાં ગમગીન અને ગજરાયેલા દેખાતા હતા.

આ જુવાન વિચારમસ્ત દેખાતો હતો, પણ ખરું જોતાં એ વિચારશૂન્ય હતો. મેં તેની સાથે વાતો કરવા માંડી પણ એમણે મને કંઈ દાં ન આપી પણ જરા મોં મલકાવ્યું આ સગાઓથી છૂટા પાડવા માટે મેં કહ્યું કે ચાલો આપણે બાગમાં ફરીએ. એમને મારી જોડે વાતો કરતા જોઈને સૌને આશ્ચર્ય થયું.

આ દિવસોમાં વડોદરામાં ફેટલાક ખટપટી લોકોએ એવી વાતો ઉડાવેલી કે મહારાજાના પાટવી કુંવર ગુજરી ગયા છે તેથી હવે મહારાજાના પૌત્રને ગાદી વારસ નીમવાને બદલે બીજા પુત્ર જયસિંહરાવને ગાદી વારસ નિભાવવાની ખટપટ ચાલે છે. આ વાત કપોળ ઇસ્તિ

દત્તી પણ નળના મનના જ્યસિંહરાવ પર તેની ખૂબ અસર થઈ તેમણે કહ્યું કે પોતાને ગાદી મેળવવાની જગ્યા દરકાર નથી અને પૌત્ર પ્રતાપસિંહને જ ગાદીવારસ નીમવો જોઈએ.

હાન્સના ઇતિહાસમાં વાંચ્યું દશે કે એ દેશના એક મદારાજને તેના નાના ભાઈ ઉચ્છ્ર ઓફ ઓર્ફીઆએ ગાદી પચાવી પાડવાનું કાવતરું ક્યું હતું. તેથી પોતાના સ્થિતિ થઈ છે એવો વિચાર એમને આવ્યો, આ વિચારથી એ હાડકા ઊઠગો અને ઉવટે એમણે માનવા માંડ્યું કે પોતે ઓર્ફીઆનો ઉચ્છ્ર છે અને તેથી એમણે કેંચ લાપામાં બોલવાનું શરૂ કર્યું.

આ બનાવની પહેલાં, ધણી વર્ષોથી, એમને દારૂ પીવાનું જબરું બસન વળગ્યું હતું અને તેથી તેમનું મગજ નળણું પડી ગયેલું. આ ગાંડપણ શરૂ થયું ત્યાર પછી એ કોઈ જાનનું તોફાન કરતા નહીં, એમણે આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કદી કર્યો નહોતો, પણ પોતે કોણ છે તે જાણી ગયા હતા, એટલું જ નહીં પણ પોતે હાન્સના રાજના ભાઈ છે એ જાણ્યા એમના મનમાં દૈ થઈ ગઈ હતી.

જર્સિનમાં એક સવારે અમે બિલિયર્ડ રમતા હતા ત્યારે એમના મા (મદારાણી)એ ઓરડામાં આવીને બેસા રહ્યા. ઉચ્છ્રને કોઈ પણ જાતની ઓળખાણ પડી હોય એવું એમણે જાણ્યું નહીં અને લગભગ તેમના તરફ નજર જ ન કરી.

ઇસ્પતાલના દાકતરે મદારાણીને ખાસ વિનંતિ કરેલી કે એમણે પોતો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં પણ જિયારી માનુ હેત બેસાઈ આવ્યું અને તેમણે તેને મરાઠીમાં પૂછ્યું કે “જ્યસિંહ, હવે તને કેમ છે ?” જાણે એ કંઈ જ સમજ્યા ન હોય તેમ માની તરફ જોયા વિના મને કેંચમાં પૂછ્યું કે આ સન્નારી શું કહે છે ? રડતા હૃદયે મદારાણી આંધ્યાં ગયાં.

ખીજ એક સવારે હું વાંચનાલયમાં જાપાઓ જોતો હતો તેવામાં આ ભાઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એ સત્કાર કરવાનું કદી ચૂકના નહીં.

અમારી મૈત્રી સારી જામતી હતી મેં એમને ઠણુ કે અહીં
એસો, આટલા સમાચાર વાચીને હું રમવા આવું છું એટલામાં
આચિતા એમનાં પત્ની ત્યાં આવ્યા અને પોતાના પતિની સામે જોઈ
રહ્યા એમની આખમા અનદદ દુઃખ અને કરુણા હતી

હું પોતે ગળગળો થઈ ગયો પણ જાણે જરાય જાળખ ન પડી
હોય એમ આ રાજપુત્ર એસી રહ્યો એમના ચહેરા પર નહાતી છાપ
જાળખાણની કે ચીકની કે ગુસ્સાની ઠંડે કનેજો મને મ્હું આના દો
(આયો) હવે આપણે જિલિયડ રમીએ

રમત રાઈ થઈ પત્રી મેં પૂછ્યું કે પેની સ્ત્રી વાચનાતપમા
આવી હતી તેને તમે જાળખો છો? એણે મ્હું કે મને એવું સામરે
છે કે વર્ષો પહેલાં હું હિંદુસ્તાનમા વાઘના શિખરને માટે ગયો હતો
ત્યારે દ્વાર્ષ જમણના પ્રસંગે એ મને મળી હતી (જયસિંદરાવે એમના
પત્નીની સાથે થોડા વર્ષો ગાળેલા અને તેમને એક છોકરી પણ હતી)

મારે દરગજ એ મ્તાક આ જુવાનના સાથે જિલિયડ રમવું
પડતું હતું આ રમત મને ઠીક સારી આવડતી હતી તે છતાં જય
સિંદરાવની બુદ્ધિ અને યુક્તિ તપાસવાને માટે અમુક પ્રસંગે કેવી રીતે
રમવું તે વિશે એમની સલાહ માંગતો એ બહુ જ સારી રીતે મને
સમજાવતા

થોડા દિવસો પછી મેં અગ્રેજ લાપામાં જોડવાનું રાખ્યું,
એમણે જરા પણ વિરોધ કર્યો નહીં મહિના એક પછી મેં ગુજરાતીમા
જોડવા માંડ્યું એમણે ગુજરાતીમા જવાબો આપ્યા

એક વખત એ પાટળના નાથ તરુ ૧૧ હતા અને અમારે તિરૂમ્મ
એમને ખીખ મામોમા દેવાનું થતું ત્યારે કવચિત્ત અમે બન્ને એક
જ કેરુ દાઉસમા એમના યના એ દિવસો સભારીને મેં અમારા
કેટલાક મિત્રોની મરમરીઓ દેવા માડી એ આ જગમા દ્વાર્ષ ગયા
અને એમણે દસવા માંડ્યું એ જૂની વાતો સભારતા જૂના મિત્રો

સંભારતા, પણ વડોદરાના રાજકુટુંબ વિશે કે સમાજો વિશે એક શબ્દ પણ જોડ્યા નહીં.

આરોગ્યાલયમાં એમને દારૂ તો મળી શકે તેમ હતું જ નહીં. ઉપચારો અનેક દર્પા પણ એમની માનસિક સ્થિતિ સુધરી નહીં. પોતાના જૂના જૂનપૂર્વ જીવનપર સંપૂર્ણ નહીં પણ જાડો પડેલા પકડો હતો એ દમેશાં જોઈએના ડચુક જ રહ્યા એ ઠાઈ માણસો સાથે વાત કરના નહીં. એમનું જીવન શન્યવત્ હતું. એ જૂનકાળ જૂલી ગયા હતા અને કાઈ કાઈ વાર એમ થાય છે કે આપણે જૂનકાળ જૂલી શકના હોત તો કેવું સારું !

આ મકાનમાં આવા જ મનુષ્યો, સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો રહેતા હતાં આ વર્ગ જરાય તોફાની નહોતો; સૌ પોતપોતાનું નિત્યકર્મ કરી સેતાં સૌ પોતપોતાના વિચારમાં (વખતે વિચાર જ નહીં કરતાં હોય) અને ધૂનમાં ગરમાવ રહેતાં

એક સવારે ન્યૂમોર્ક હેરલ્ડનો એક લેખ વાચતાં મને વખતે લાગ્યો હતો તેથી એ જી.એ. અને પડછદ અમેરિકન જીવાન સ્ત્રીએ મારી સામે આવીને કહ્યું કે “માફ કરજો, તમે પેપર વાંચી રહો ત્યારે કૃપા કરીને પેલા ખૂણામાં આવીને મને આપજો” આ પ્રસંગથી અમારે જોળખાણ થયું

એની માનસિક સ્થિતિ કાઈ પણ રીતે નુકસાન થાય એવું મને લાગ્યું નહીં, તેથી મેં સરસાના દાકતરને તેના વિશે પૂછ્યું. આ જર્મન દાકતરે લડનમાં એક બે વર્ષ અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી છૂટથી અંગ્રેજી બોલતો હતો.

આ જીવાન સ્ત્રી કોલેજમાં બહુતી હતી ત્યારે એક જીવાન સદાખ્યાથી સાથે ગ્રેમમાં પડી—એ જીવાન કાંઈકે કાકડો અને બે ફિકરો ગિન જવાગદાર હતો સ્ત્રી તેના પર વારી મર્ષ હતી છેવટે આ જીવાને પરજીવાની ના પાડી આ સ્ત્રીને ઘણો સખત આપાત લાગ્યો અને

તેના પરિણામે એનું પેટ જગડ્યું, જિંઘ જીડી ગઈ અને રમરણશક્તિ ઘટી ગઈ.

આ દિવસોમાં મનોવિશ્લેષણ, અથવા માનસિક પૃથક્કરણ (સાર્થ ક્રા-એનેલીસિસ)ની કળા નવી હતી. આ ઊંકરીનો દાકતર ધણા જળરા વ્યક્તિત્વવાળો દર્શો. બધી હકીકત જાણી લઈને એણે ઊંકરીને રાજ-ખરાજ શું કરવું, શું ન કરવું તેના સૂચનો કરવા માંડ્યાં.

ઊંકરીની માનસિક તથા શારીરિક સ્થિતિ ઠીક સુધરી ગઈ, પણ આ સારવારનું વિષમ પરિણામ એ આવ્યું કે એની સંકલ્પશક્તિ (વિલ્લ-પાવર) ઘટી ગઈ પોતાના માનસશાસ્ત્રીને પૂછ્યા વિના એ કંઈ નિર્ણયો લઈ શકતી નહીં દાકતરની પકડ વધારે ને વધારે મજબૂત બનતી ગઈ. આ બન્ને પ્રેમમાં પડ્યા નહોતાં પણ ઊંકરી દાકતરની સલાહ વિના જીવી શકે તેમ નહોતું.

યુવતીનાં માખાપ તથા ખીજ દાકતરો સમજી ગયા કે આ તો બકરું કાઢતા જીંટ પેકું છે ધણા ધણા પ્રયત્નો કરીને યુવતીને માનસ-શાસ્ત્રીના પંજનમાથી બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો એ માનસશાસ્ત્રીએ પણ તેમને મદદ કરી આ આકર્ષણમાથી ઊંડાવવા માટે તેને વિષે આ બર્સિનના દવાખાનામાં ઇલાજો લેવાઈ રહ્યા હતા. એ માનસશાસ્ત્રીને પત્રો લખતી તે પત્રોનો અભ્યાસ આ દવાખાનાના દાકતરો કરીને તેનાં ચિકિત્સા—સારનાર કરતા.

આ જાઈનો કેસ મેં એટલા માટે નોંધ્યો છે કે માનસ પૃથક્કરણનું શાસ્ત્ર દ્વિં દેશમાં જાણીતું છે પણ તેનો ઉપયોગ કરવાની કળા હજી નવીસવી છે. એ શાસ્ત્ર અને કળા ઉપયોગી પણ છે અને અનાડીના હાથમાં પુષ્કળ હાનિકારક બનવાનો સંભવ છે.

હું એમ માનતો હતો કે આ હોસ્પિટલમાં કોઈ ચિકિત્સાર નહીં હોય, પણ એક દિવસ " મોર્નિંગ પોસ્ટ " એક નવા આવેલા પુરુષના હાથમાં જોયું.

આ વાંચાલયમાં જ મારે નવા ઓગખાણ થતાં એ માણસના પહેલેલે તથા વર્તનથી હું સમજી ગયો કે એ સ્થિતિ છે હિંમત કુટુંબ એટલે સામતસાહીનો નગીરો છે અને ઓગખાણ કે કેમિસ્ટમાં ભણેનો સરકારી અનુધ્ય છે

મારા દાકતર મિત્ર પાસેથી મેં જાણ્યું કે એ સ્થિતિ પાલામિટનો સભ્ય હતો અને મુખ્ય પ્રધાનનો એક રહસ્ય મંત્રી હતો. એ એટલો બવો શક્તિશાળી હતો કે થોડા જ વર્ષોમાં એને પ્રધાનમંડળમાં સ્થાન મળશે એવી લોકમાન્યતા હતી. પોતાની જાહેર પ્રવૃત્તિમાં એ તત્વીન રહેતો દર્શી તેથી કે બીજા કોઈ કારણસર એની પત્ની સાથે બહુ બનાવ થયો.

ધરમ્નેશથી એ તાસી ગયો અને એને ઘણો સખત માનસિક આધાત થયો. એ ઉદાસીન બની ગયો અને ધીમેધીમે એના મનમાં એવી ભ્રમણા યર્મ કે કોઈ એના પર સતત ચોડીપહેરે તાબી રહ્યું છે અને વખતે કોઈ એને મારી નાખશે એવો એક વખત આપધાત કરવાનો પ્રયત્ન થયો.

દાકતરોએ એને લાડની પામેના એક માનસિક આરોગ્યાલયમાં રાખ્યો. ત્યાં એ વાચતો સુદર ક્રિકેટ રમતો પણ પેલી ભ્રમણાનું જૂન ચાનું રહ્યું ત્યાં સાગે સુધાગ ન યનાં એ અમારા આરોગ્યાલયમાં આવ્યો. આ દવાખાનામાં એક નવા પ્રમારની સારવાર થતી હતી તેને લીધે અમે તથા એ ત્યાં આકર્ષાયા હતા. મારે તેમની સાથે ઠીક ઓગખાણ થયું.

પહેલું યુદ્ધ એ વર્ષ પર્લ્સ જ પૂરું થયું હતું તેથી એ મારી સાથે સિવન જર્મનો ફ્રાન્સ વગેરેની પરદેશનીતિ વિશે માહિતીપૂર્ણ ચર્ચા કરતો. મને એક દોસ્ત મળી ગયો. પણ થોડા દિવસો પછી એને ફરીથી પોતાનું ગુણ દાપવાનો પ્રયાસ કર્યો તેથી એને દવાખાનાના ઊંચા વિભાગમાં ખસેડવામાં આવ્યો.

આ વાંચનાલયમાં એક ખૂબ જોગે, શણના જેવા વાળવાળો નોર્ડિક જાતિનો જુવાન મારી સામે તાકી રહેતો મેં જોયો. એ ૨૫-૩૦ વર્ષનો હતો, ઊંચો અને કઠાવર શરીરનો.

સામાન્ય રીતે જર્મનોમાં પુષ્કળ આત્મવિશ્વાસ હોય છે; આખા વિશ્વમાં જર્મન જેવા કાબેલ અને કાર્યદક્ષ કોઈ મનુષ્યો નથી એવું ધણા માને છે.

એક દિવસ અમે લાગેલા અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ તથા જર્મનમાં વાતોનું માર્કુ' ગપ્પડાવ્યું. એણે કહ્યું કે એ પ્રોફેસર હતો. પ્રાચીન સંસ્કૃતિ-ઓના વિષયનો એ શોખીન હતો. ગણિતશાસ્ત્રમાં એણે નવી શોધો કરી હતી, યુરોપીય ફિલસૂફીમાં દાકતરની ઉપાધી મેળવી હતી.

આટલી નાની વયે એ કોલેજના અનેક વિષયો શીખવતો હતો. આ થોડા જેવા શરીરના અતિવિદ્વાન પચીસેક વર્ષના જુવાનની વાતોથી હું છક ચર્ષ ગયો. એના મગમનું ચક્કર ઠપાં છટકી ગયું છે તે સમજાવ્યું નહીં.

આરોગ્યાલયના દાકતરને મેં એને વિશે પૂછપરછ કરી ત્યારે જાણ્યું કે એ ખરેખરો ધણો હોશિયાર હતો. પરીક્ષામાં એને પહેલો વર્ગ ન મળ્યો તે દહીકન એ માની શક્યો નહીં. તેમાંથી એને તોફાની ગાંડપણ લાગુ પડ્યું એ છુમરાણ પણ કરતો અને પરીક્ષકોને મારવાનો લાગ શોખ્યા કરતો હતો. એને ઇસ્પિતાલમાં દાખલ કરવો પડ્યો.

વખત જતાં તોફાન બંધ થયું અને એ ઉદાસ તથા ગમગીન બની ગયો. એ આખો દિવસ ધીમે ધીમે અર્થ વિનાનું બખજા કરતો, વાંચવામાં મન પગેવી શકતો નહીં. બનના સુધી એ કોઈની સાંથે વાતો કરતો નહીં પણ મનની સ્થિતિ કાર્મિક સારી હોય તો (તેટલો વખત) પોતાની અદ્વિતીય વિદ્વાતાની જગતને અદેખાઈ આવે છે તેની વાતો કરતો, ખરું જોતાં એણે કોઈ પણ બહુ મોટી પરીક્ષાઓ પસાર કરી નહોતી, અને કદી પ્રોફેસર થયો નહોતો.

આ કેસની વિગતો જાણીને મને વિચાર આવ્યો કે આપણા સમાજમાં આવા માણસો તો સેંકડો અને હજારો છે જે એમ માને છે કે એમના જેવા કૃષક કે વિદ્વાન માણસ આખા જગતમાં જાણે જ દરી પણ આ કમજાબત જગત એમની કદર કરતું નથી.

અમારા આરોગ્યાલયમાં થોડાક દર્દીઓ પોતપોતાના ઓરડામાં જમના, ખીચા બધા સદમોજન કરતા. સૌ સૂષ્યાપ ખાતા. વખતે ઠાઈ ધીરા અવાજે ગગણાં કરે, ઠાઈકે ધીમેથી કે જોરથી દસી પડતું, સૌ પોતપોતાની ધૂનમાં મગ્ન હતાં. જો કેઈ વધારે રોકકળ કરતાં તો એક નર્સ તેને ઓરડાની બહાર લઈ જતી.

મેં ત્રણેક મહિના આ આરોગ્યાલયમાં જાત્યા દરી ત્યાર પછી એક સવારે મારા દોરતે બિલિયર્ડ રમવાની અનિચ્છા બતાવી. આ તકનો લાભ લઈને એક શુવાન દાકતરની સાથે હું પામેનાં મકાનો તોઈ આવ્યો.

એક મકાનમાં અગત્યનું ફાપ્પાનું હતું. બધે ઉત્તમોત્તમ વ્યવસ્થા જોવામાં આવતી, પછી અમે મોટા ચાર માળના લાંબા મકાનમાં ગયાં. અહીંના ગાંડાઓ આપવાત કે ખીજનું ખૂન કરે તેવા દતા. ત્યાં ધમકી કે મારની તો વાત જ ન હોય, પણ ત્યારે આવા માણસો વધારે ઉશ્કેરાઈ જતા ત્યારે તેમને ઘણી લાંબી બાંધનાં બેંકેટ પહેરાવીને બાંધને કમરની પાછળ બાંધી દેતા. વધારે તોફાનીઓ જો જુમ્યા કરે તો તેમને નળી વાટે ખવડાવવામાં આવતું.

આવા તોફાની અને લયરૂપ ગાંડાઓની સંખ્યા સારી મોટી હતી. રાત્રે દરેકને છૂટી છૂટી ઓરડીઓમાં રહેવાનું મળતું પણ ઠાઈ પણ રીતે આપવાનું કરી ન શકે તેવી વ્યવસ્થા રાખવામાં આવતી હતી.

આ મકાનમાં એક હિપલા માળ પર અત્યંત તોફાની ગાંડાઓને ડાટે હતી. આ બધા પ્રુકળ જરાકા-જુમરાણુ કરતા અને યુરુષ નસોને ઠારવાનો પ્રયાત કરતા. યુરુષ નસોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી. બધાને

ધીરજ તથા શાંતિથી કામ લેવાની તાલીમ આપવામાં આવેલી. જોંયા કદાવર અને ધણા જખરા હોય તેવાને જ નર્સ તરીકે રાખવામાં આવતા, તે છતાં કેટલાક ગાંડાઓને કાળૂમાં રાખવા માટે ચાર ચાર પુરુષોની જરૂર પડતી.

આવા ગાંડાઓ ગુસ્સામાં પોતાનું માથું બીંત જોડે અફાળે એવા હતા. તેથી તેમના ઝોરડાની બીંતો તળિયાથી ૧૦ ફૂટ જોંએ સુધી ખાસ બનાવેલા ચામડાથી મઢી લેવામાં આવેલી કહેવાની જરૂર ભાગ્યે જ હોય કે આવા ગાંડાની ઝોરડીમાં કોઈ પણ ચીજ રહેતી નહીં.

નખથી ચામડું ફાટે તેવું નહોતું તે છતાં જો જરૂર પડે તો તેમના પંજ પર એવાં મોળાં પહેગવવામાં આવતાં કે એ કોઈ જાતનું નુકસાન કરી શકે નહીં.

મેં દાકતરને પૂછ્યું કે આ વિભાગમાં કામ કરતા બધા કાર્ય-કરોના મગજ પર ખરાબ અસર થાય છે કે નહીં ? ત્યારે એમણે કહ્યું કે ૨૨ વર્ષે તેમને ત્રણ મહિના સુધી કોઈ સારા સેનેટેરીઅમમાં હવાફેર માટે મોકલવામાં આવે છે

ગાંડપણના જુદા જુદા પ્રકારો છે તેના વર્ણનમાં હું જીતરતો નથી. થોડા (પંદરેક) ફિવરો માટે અને એક બીજો જુવાન સોપાયો હતો, તેને પણ મારી સાથે જ રાખેલો. તેના ઇતિહાસમાં પણ હું જીતરતો નથી. તેને દારૂનુ વ્યસન મુકાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

દારૂ ન મળ્યો તેથી એ દરરોજ ચાળીસેક બાટલીઓ સોડા વોટરની પીતો અને આશરે ૮૦-૧૦૦ સિગારેટ ફૂંકતો. એને ઔપ-ધિઓ આપવામાં આવતી તેની ખાસ અસર થઈ નહીં.

એણે મને ત્રણ આપવામાં કંઈ બાકી રાખ્યું નહોતું. ઉવટે એને એપેન્ડીસાઇટિસનો રોગ થયાનો ઢોંગ એણે કર્યો. એ બહાનાનો સાબલ કંઈ ને મેં એને એના માળાપને સોંપી દીધો. દારૂનું વ્યસન મુકાવવા માટે અનેક ઉપાયો, માનસિક ઉપચારો તેમ જ ઔપધિઓનાં

ગુણમાન આપણે સંભાળ્યાં છે પણ દશ ઠાઠ ચોક્કસ રીત કામવાગ નીવડી નથી.

મારી દિનચર્યા

આ પ્રસંગે બન્યાને ઘણાં વર્ષો વાંતી ગયાં, અને મને જે ત્રાસ પડેલાં તેનું રમરખ ધસાર્ધ ને આહું ચર્ધ ગયું ત્યાર પછી મને દિવસિત વિચાર આવતો કે આઠ મહિના જેટલા લાંબા ઠાગ સુધી હું જર્મનીમાં રહ્યો તે છતાં હું જર્મન ભાષા કેમ શીખ્યો નહીં, અને મેં બર્લિનમાં સારી ઓળખાણો કરી નહીં ? તે દિવસોની વસ્તુસ્થિતિ સમજવાને માટે આ ગાંડાની દોરિષ્ટલમા મારી દિનચર્યા ડૂલી હતી અને મારી ફરજો (દર્જા) શી શી હતી તેનું થોડું વર્ણન કરું છું.

ઠાઠ પછુ પેચન્ટ (દર્જી)નાં સગવડોને કે વાલીને ગેદવા માટે આ દોરિષ્ટલ ઠાઠ પછુ જાતની સગવડો કરતું નહીં. હું દાક્તર હતો તેથી અને મારી સાથેના પરિચયથી મુખ્ય દાક્તર જે આ દવાખાનાને માલિક-સંચાલક હતો તેણે મને પોતાના ઘરમાં જ એક સારી સગવડો-વાળો ઓરડો ભાડે આપ્યો હતો.

અમે દોરિષ્ટલના બધે કમ્પાઉન્ડમાં જ રહેતા હતા. નાદવા માટે સારી સગવડ હતી. ડોક્ટર એક વાક્ય પછુ અંગ્રેજીમાં બોલતો નહીં પણ તેમનાં પત્ની તથા ૧૬-૨૦ વર્ષની છોકરી બહુ સારું અંગ્રેજી બોલતાં.

જો છોકરી ઓરિષ્ટલ સ્થાપત્યને અભ્યાસ કરતી હતી અને મને બૌદ્ધ તથા જૈન સ્થાપત્ય વિશે પ્રશ્નો પૂછીને મુંઝરી નાખતી.

એમને ઘેર સવારના નવ પહેલાં હું વહેલી સવારનું બોગન લેતો, પછી હું વાંચનાલયમાં જઈને વાંચતો, ૧૦ થી ૧૨ સુધી બિલિયર્ડ રમતાં રમતાં મારા પેચન્ટની ચારીરિક તથા માનસિક સ્થિતિનું અવલોકન હું કરતો. પછી પેચન્ટનાં પત્ની સાથે વાલ મસલતો થતી અને એમની મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ આપતો.

અમે બન્ને ૧૨-૩૦ થી ૧-૩૦ સુધી જમવામાં અને કૌટુંબિક

સમાચારો જાણવામાં ગાળીને હું મારે ઘેર આરામ માટે ચાલ્યો જતો. આરામ પછી મારે દિસાઓ લખવાના હોય, રિપોર્ટો મોકલવાના હોય, મારી પોતાની તેમજ પેશંટની રોજનીશી લખવાની હોય તે જાંધું આટોપી લઈને સેનેટેરીઅમના દાકતર Schlomer શ્લોમરને મળીને પેશંટની સારવાર, ઔષધિઓ વગેરે માટે ચર્ચા કરતો અને ચાર વાગે થી શકુંતલા રાજે (જ્યસિંહરાવના પત્ની) સાથે ચા પીવા જતો.

એ મારે માટે અનેક જાતની વાનગીઓ જનાવતાં. એકા અને આદિસોનો લત્તો દૂર હતો ત્યાં દર અઠવાડિયે મારે ત્રણ ચાર વાર જવું પડતું. અને દર સાંજે હું ફરાની બહારના વસ્તી વિનાના ખુલ્લા ભાગમાં ઠસાક દોઢ ઠસાક કરતો અથવા એકાંતમાં બેસીને વિચાર કરતો.

મારી જવાબદારી ભારે હતી, સેનેટેરીઅમનું વાતાવરણ ગમગીની અને ઉત્સાહભંગ કરે તેવું હતું. થોડા દિવસ વીત્યા પછી મને વિચાર આવ્યો કે ૨૬-૨૭ વર્ષની આ યુવતી (રાજે) રાતદિવસ ચિંતા કર્યાં કરે અને આવા નિરાશાજનક વાતાવરણમાં રહે તે એમા મનને માટે સારું નથી. તેથી મેં મહારાજ-મહારાણીને બધી હકીકત લખી અને રાજેને ખાલશિક્ષણની તેમજ સામાજિક સેવાની અનેકવિધ સરચાઓ જતાવવા માટે લઈ જવાની પરવાનગી માંગી લીધી.

આવી રીતે મેં મારા કામનો બોજો વધાર્યો અને એક જુવાન સ્ત્રી સાથે રખડવાની જવાબદારી વહોરી લીધી.

મુખ્ય ડોક્ટરના પત્ની અથવા તેની હાકરી અમારી સાથે દુભાષિયા તરીકે આવતી.

અમે ૪૦-૫૦ સંસ્થાઓ જોઈ દશ, પહેલાં યુદ્ધ પછી નિરાધાર હાકરાંઓ, વિધવાઓ વગેરેને ભણાવીને સ્વાસ્થ્ય જનાવવા માટે અમે-રિકાની રેડક્રોસ સોસાયટી જે કામ કરતી હતી તેમાં અમને ધણે રસ પડ્યો. તેમાં વળી ભાષાની સમવડ પણ હતી, એક સંસ્થામાં અનેક જોના-નારંગી, નારંગીની બલ, ટમાટા, ચેરી, સ્ટ્રોબેરી, ગુઝબેરી, સફરજન વગેરેના મુરખા, અથાણાં, જેલી વગેરે જનાવવાનું શિખવાડવામાં

આવડું દડું, આ વર્ગમાં નાજીએ મિશ્રણ લીધું, અને ધણી ધણી ચીજો બનાવી, પાણી એ ખાંડવાળા પત્થરો ખાલી નહોતી તેથી બધા જેમ-મુરજીયાનો લાભ મને જ મળતો.

આવી રીતે આ યુવતીના જીવનમાં મેં ઉમંગ રેડ્યો. રાત્રે આઠથી નવ અમે જમણમાં ગાજતાં. ખોરાક ઉત્તમ પ્રકારનો મળતો. સાડા નવ વાગે દુઃભાગ કુમરામાં જતો, અર્ધઆંન ફરીને પત્રો લખતો અને પછી વસિલા બેસતો. આવા બરચક કાર્યક્રમ, ચિંતા અને જવાબ-દારીના વાતાવરણમાં મને જર્મન ભાષાનો રીતસરનો અભ્યાસ કરવાનો ઉમંગ શરૂ રીતે થાય ?

ગાંડપણ એટલે શું ?

ગાંડપણ વિશે સૌથી પહેલી વાત એ વિચારવાની છે કે શાણપણ અને ગાંડપણ વચ્ચે કોઈ બહુ રુદ્ધ ભેદ છે ખરો ?—એવો ભેદ કે આપણે ચોખ્ખું કહી શકીએ કે અમુક માણસ નોર્મલ—સામાન્ય છે અને આ અમુક ગાંડો છે ? દુઃ એક માણસને ઓળખતો હતો કે નો એમ જ માનતો કે યુગરાનના બધા લેખકો મામૂલી અને વામણા છે અને માત્ર એની કૃતિઓમાં જ સાચી કળા છે.

ખીમ્મ એક તેજસા કાર્થ સૌના મનમાં એવું હસાવવા છંછના દત્તા કે સારા કારતંદેશમાં કોઈ પણ મનુષ્ય ફિલસૂફીનું સાચું રહસ્ય સમજ્યું નથી. પોતે સમત્યા છે પણ તેમની કદર અદેખાઈને લીધે થતી નથી, પોતપોતાની ફરીમીરીમાં પોતે એક જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવી ભ્રમણા મેં અમુક દરજ્જા, મુયાર અને લુડારમાં જોઈ જનથી છે—આવા માણસો નોર્મલ (સામાન્ય) કહેવાય છે ખરા ?—અને ગાંડા પણ કેમ કહેવાય ?

મારા એક મિત્ર હતો તેમને એવી ભ્રમણા હતી કે તેમની પીઠ પાછળ લોકો હાનામાના ગુસપુસ વાતો કરે છે, તે સિવાય તે કોઈ પણ રીતે જીવ નહોતા.

સામાન્ય જાણમાં એમ કહેવાય છે કે અમુક માણસનું ચક્કર ખસી ગયું છે. એવા માણસો અક્રમ પસુ કહેવાય છે, ધણિયાળના ચંત્રોમાંથી ફાઈ એક લાગ ખસી જાય છે, કે ચક્કરનો એક ફાંતો તટી જાય છે તો ધડિયાળ બરાબર ચાલતી નથી. મગજના સંચા વિશેનું આપણું જ્ઞાન અત્યંત અપૂર્ણ છે.

ફાઈ માણસને ઘણો સખત માનસિક આઘાત પહોંચ્યો હોય તો તેને એક ક્ષણની અંદર ગાંડપણુ લાગુ પડે છે તેનું એક દૃષ્ટાંત અહીં મોઢું છે.

મારા એક મિત્ર દત્તા તે ખરેખરા અનુભવી, સાધુ, વિચારશીલ તથા ઉમંગી દત્તા. પોતાના ગામડામાં એમની એક વાડી હતી. તેમાં પોતાના મસિયાર્ધ ભાઈ સાથે ફરતા દત્તા, એટલામાં એ ભાઈએ કહ્યું કે એને ચક્કર આવે છે, મારા મિત્રે જમીન પર બેસી જઈને તેમનું માથું પોતાના ખોળામાં મૂક્યું. મિત્રે એક કીડા ત્રાસ લઈને પ્રાણ છોડ્યો.

તે ક્ષણથી મારા મિત્ર ગાંડા ગઈ ગયા. સૂતમૂત જેવા કંઈ પણ ફાઈની સાથે વાતો કરે નહીં. પોતાની પત્ની, છોકરા કે મિત્રો ફાઈને જાગે જોળખતા જ ન હોય કવચિત્ એ એના મરના ભાઈની જેમ જોડા ત્રાસ લઈને અવાજ સાથે બહાર કાઢે જાનણ કંઈ, બધા નિત્ય-કર્મ કરે. ખાવાનું સામે મૂક્યું હોય તો ખાય, શંધે, એ બધું કરે. મેં એમને માટે ઘેર પણ રાખ્યા.

વર્ષો સુધી જીવ્યા પણ ફાઈને જોળખે નહીં, ફાઈની સાથે વાતો નહીં. એતણુ વર્ષ પછી દુઃ એમને ગાગડે ગયો ત્યાં એ મને પગે લાગ્યા છતાં એક શબ્દ ઉચાર્યો નહીં અને મારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપ્યો નહીં.

દલે જીવન એક પ્રમતી ચર્ચા દૂકમાં કરીએ. એક સામાન્ય કહેણી છે કે જીનિયસ—અતિ પ્રતિભાગાળી માનસ અને ગાંડપણુ એ બન્ને સરખાં છે. આ માન્યતામાં થોડું કંઈ સત્ય છે ખરું. જે

મનુષ્યમાં જનિત થયેલ સર્વેશ્વરશીલ (સેંસીટિવ) અને તીવ્ર લાગણીવાળો હોય છે. તેમની માનસિક સ્થિતિ તાંબુરાનો તાર જે વધારે પડતો ખેંચાયો હોય તેના જેવો હોય છે.

જગતના અગ્રેષ્ઠ સંશોધકો, ઉત્તમ અને original લેખકો, વખતે કોઈ કવિઓમાં થોડું કે વધારે ગાંડપણ જોવામાં આવે છે, તેમનું ચક્કર કરચિત્ ખસી જાય છે.

જર્મન ફિલસૂફ નિત્શે આ વાતના દર્શાવરૂપ એક મનુષ્ય હતો. એણે જગતની સમક્ષ તદ્દન નવા વિચારો રજૂ કર્યા હતા એ વખતો-વખત એવો સખત ગાંડો થઈ જતો કે એને હોસ્પિટલમાં ગોધી રાખવો પડતો. એનો રોગ મટી જાય ત્યારે એ છૂટો થઈને ફિલસૂફીના વિષય પર એકજો પુસ્તકો લખી કાઢતો અને પાછા થોડાં વર્ષો ગાંડાના દવાખાનામાં એને રાખવો પડતો. આ પ્રશ્ન-ગાંડપણ અને જનિત થયેલા સંબંધ વિષેનો પ્રશ્ન-દશ અગ્રણ્ય રહી ગયો છે.

હવે એક ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ્ય કરવાનું અને ચોખ્ખું લાગે છે. મોટું ફેરુ એટલે એપિલેપ્સીના રોગમાયી કોઈ વાર ગાંડપણ ઉત્પન્ન થાય છે. ફેરુ એ બહુ અજાણ્યો રોગ નથી, પણ ધણાખરા માણસો ફેરુ તથા ગાંડપણનો સંબંધ જાણતા-સમજતા નથી. ધણીવાર સામાન્ય માણસો તથા આમૂલી દાકતરો કોઈ જુવાન પુરુષને ફેરુ થયું હોય તેને લગન કરવાની સલાહ આપે છે આ સલાહ સારી નથી એટલું જ નહીં પણ એક સામાજિક ગુનારૂપ છે-આવા લગનથી એક સ્ત્રીનું જીવન ધણું જ બગડે છે અને તેમનાં છોકરાં ગાંડાં જન્મવાનો ભય પણ રહે છે. મારા અનુભવમાં આવા કેસો આવી ગયા છે, અને મારી રચેલ સલાહ હતી તે ન માની તેના પરિણામે એક મારા જુવાન મિત્રને કેપાલો છોકરો થયો હતો તેને મેં ગાંડાના દવાખાનામાં જોયો છે.

હું વિચારપૂર્વકનો તેમ જ અનુભવસિદ્ધ અભિપ્રાય આપું છું કે આપણા દેશનાં દરેકેકે ગાંડાં સ્ત્રીપુરુષોને એક નાનું આપેશન કરીને સંતતિ ન થાય તેવાં, રોગિલાઈઝ કરવાનો કાયદો થવો જોઈએ.

જવાળામુખીના બળતા મોંમાં

ભારતદેશ જેવડા અતિવિશાળ દેશની અંદર એક પથ્થ સળગતો જવાળામુખી પર્વત નથી એ નવાઈની વાત છે. અને તે છતાં ગુજરાતમાં જ એવા બે સ્થળો છે કે જ્યાં હજારો કે વખતે લાખો વર્ષો પહેલાં જવાળામુખી દતા અને જ્યાં એ મેંભાંથી અગ્નિ લબૂકતો હતો.

પહેલું સ્થળ છે આણુ પર્વત પરનું નખી તળાવ અને ખીલું છે તારગાતી ટોચ. એ બન્ને સ્થળે તાસળાંના કે રકાખીના આકારની બહુ મોટી મોટી બખોલ છે. બન્ને મોં ઘણા ઘણાં વર્ષોથી બંધ થઈ ગયાં છે, એકમા પાણી ભરાઈ ને (આણુ) તેમાં સરોવર (તળાવ) બરાબુ છે અને ખીજમાં સુંદર મંદિરો, ધર્મશાળાઓ અને થોડા લોકોનો વસવાટ છે.

આપણી પૃથ્વીનો ગોળો સરળતા જેવો મરમ છે તેમાં જે ખડકો અને ખનિજના પદાર્થો છે તે બધા લાલચોળ અથવા તેનાથી પથ્થ વધારે ગરમ ધોળા સફેદ પ્રવાહી સ્થિતિમાં —રેલાય એવા પાણીના જેવા પ્રવાહી, અગર વરાળવાયુના જેવા—“ ગેસ ”—હોય છે.

આ પૃથ્વીના પેટાળમાં વધારે જગ્યામાં પાણી ભય કે એના કોઈ કારણને લીધે જે પુષ્કળ વરાળ એકઠી થઈ જાય છે, તો તે ઠંડી દવાના કારણે ધન અથવા નક્કર થઈ મયેલા પૃથ્વીના પડમાંથી બહાર નીકળવાના પ્રયાસો કરે છે.

આવા ખડકના તથા પાષ્પીના બનેલા પ્રવાહીઓ પેટાગમાં મળે છે ત્યાં પૃથ્વીની અંતર મડમડાટ જેવા અવાજો થાય છે આપણા આંતરક્રિયાથી પણ પવન છૂટે ત્યાર પહેલાં નડમડાટ થાય છે તેના જેવું બને છે. પટ્ટી જે જે સ્થળોએ પૃથ્વીનું પડ ઓછું કાંચું અને નહાર હોય છે તેને ઉડાડી મૂકી એક જાકોરું પાડે છે અને તેમાંથી પછી ધગચગતા ખડકો, ખડકના પથરા, ધૂળ, વરાળ પુષ્કળ જોવા મળે છે. નીકળી પડે છે, પૃથ્વીથી ઉંચે દવામાં જાય છે. વરાળ અને ધૂળ હું કે પાસે પડે છે અને પીગળેલા ખડકો વધારે પામે જમીન પર પડે છે એવું પણ બને છે કે આ પૃથ્વીના કાચામાંથી પ્રવાહી ખડકો દવામાં ગમે ત્યાં જતા કાચાની બદાર, નદીની જેમ વહે છે.

આ લાલચોળ, પ્રવાહી ખડકોની નદી અને તેના પદાર્થ 'લાવા' કહેવાય છે પાષ્પીની વરાળ દવામાં જીવા પટ્ટી જ્વાળામુખીની ઉપર ફેનાઈને વાદળાની જેમ ધાગી દેખાય છે અને ક્વચિત્ તે વરમાઈને જમીન પર પડે છે.

ત્યારે જ્વાળામુખી ફાટે છે ત્યાં છેક પટલા તો જે ખડકોના પથરાઓ, ધૂળ જાડવા વગેરે તેના મૂખમાં જૂથની માફક લરાઈને જાકોરું પૂરી દે છે તેને દવામાં ઉડાડી મૂકે છે, એટલે પથરા, ધૂળ અને નાનામોટા (પણ નહત) ખડકોનો વરસાદ આસપાસ ઉડાડે છે પણ પટ્ટીથી પીગળેલા તથા લાલચોળ અત્યંત ગરમ પ્રવાહી ખડકો તથા વરાળને પુષ્કળ જોરથી દવામાં ફેંકે છે.

સમગ્રતા તથા કુના જ્વાળામુખીને શીધે માર્મલોના માર્મલો સુધી લાવ પ્રકાર પથરાઈ જાય છે, અને વરાળ તથા ધૂળ તો (દવાની નિશા તથા તેના વેગના પ્રમાણમાં) માર્મલો દૂર જઈને વસે છે.

આ જગતની ખાનાખરાળી એટલે પાયમથી ઐતિહાસિક યુગમાં બની ગઈ છે અને આપણી પાસે તેના જૂના વર્ણનો પણ છે.

ઈટાલીના નેપલ્સ સદેશથી ૭૦ માર્મલ દૂર વિસુવીઅસનો પર્વત

છે તે આજે લગભગ ૪૦૦૦ ફૂટ ઊંચો છે. ખ્રિસ્તી સન ૬૩ની અંદર એ પર્વત ફાટ્યો હતો. એની અંદરથી ધૂળ, વરાળ, ખડકો હવામાં ઊઠ્યાં હતાં. પર્વતના પેટાળમાં ઘણા દિવસો મુઘી ગડગડાટ, ધડાકા-ભડાકા થયા કરતા હતા, તે છતાં તેની નીચેના લાગમા વમેલાં ગામડાંના માણસો પોતાનું નિત્યજીવન નિરતે ગાળતા હતા.

ઈ. સ. ૭૯માં એ પર્વતે ઉદ્ઘાપાત મચાવી મૂક્યો. નીચે વમેલાં ત્રણ ગામડા પોખીઈ, ગ્રેગિઈ અને હથુલેનિયમને લાવાના વરસાદથી પાપમાય કરી નાખ્યા.

લોકો નામી રાક્ષા નહીં એ લાખ માણસો મરી ગયાં ઘણા ધવાઈને નામી છૂટ્યા હશે આસપાસના ખેતરો જરજાઈ થઈ ગયાં. જે ગેમનોએ એ દરેક આખે જોયું હતું તેમના વર્ણન હજી મોજૂદ છે, હજી ૧૯૦૦ વર્ષ પછી પણ આ જવાળામુખી પૂરો શાન પડ્યો નથી. કવચિત્ તેમાંથી વરાળ અને ધુમાડા અને વખતે લાવા નીકળી પડે છે બજતો જવાળામુખી કોઈ દિવસ સડીસપામત નથી.

મારા પિતાના જે અનુભવો

૧૯૦૨ના નવે મરમા અમે ફાસના દક્ષિણ બંદર માર્સેલસથી દિલ્લ જવા માટે ઉપડ્યા

હું મારા પિતાની સાથે હતો જૂનમ્મ સમુદ્રમા કોર્સિકા (નેપોલીઅનની જન્મભૂમિ) અને સાર્ડિનિયાના જે મોટા બેટ છે તેની વચ્ચે બોનિફાસિઓની સામુદ્રધૂની છે તેમાંથી પસાર થઈને અમે સિસિલી બેટની ઉત્તરે આવેલા લીપારી દ્વીપમડળ (નાના નાના બેટોનું જૂથ) પાસેથી પસાર થતા હતા

સમુદ્ર થોડો તોફાની હતો દરિયાઈ મુસાફરી મને સખ્તી નથી. પહેલાં એક બે દિવસો હું બિલડીઓ કરનામા ગાળું છું બીજી રાત્રે હું જાગ્રજીવમા હતો ત્યારે માગ પિતાને મને જગાડ્યો અને કહ્યું કે,

‘ આપણે રોડાઓની ની પાસેથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ, તેને જવાબામુખી ફાટ્યો છે, હવામાં લાવા ઊડવાનું અદ્ભુત દ્રશ્ય ફરીથી ઠી જોવા મળશે નહિ, માટે લાંબો ડાટ પહેરીને ઉપર (તૂટક પર) ચાલ ’ મેં કહ્યું કે ‘ પણ મારા પેટાળમાંથી પિત્તની ઊલટીઓ ઊછળી રહી છે તેનું શું ? ’

મારા પિતા પણા ઉત્સાહી હતા. તેમણે પીકાતા માણસની આ દલીલ ગણકારી નહીં અને મને તૂટક પર લઈ ગયા. મેં ‘ જોયું ’ તો આપ્તું જગત લાલ, પીળા અને નારંગી રંગથી હવાઈ ગયું હતું.

દિવાળીના દિવસોમાં વર્ષો પહેલાં બહુ મોટી ફાડીઓ મળતી અને તેને સજગાવીએ ત્યારે આગ અને તણખાનો વરસાદ હવામાં ખૂન ઊભે સુધી જતો, જે ભાગ ફાડીમાંથી નીકળતો હતો તે સાવ કેસરી લાલ રંગના ધોધ જેવો જણાતો. તે ફાડીઓમાં દળરોગણી વધારે મોટી કુદરત ફેડી રહી હતી.

તે પ્રવાહ એક સરખો ચાલતો નહોતો, પણ થોડી સેંકડો સુધી જોર નરમ પડે, લાલ પર્યંતે જરા ઓછા ઊંચા જાય, પણ એટલામાં જ ગડગડાટ વધે, તેજ વધે અને ફાડીનું જોર વધે.

અમે આયરે બે માર્કલ દૂર દોઈશું તે છતાં કાળી રાત્રે વીજળીની સેંકડો લાઈટની જેમ અમે બધું જોઈ શકતા જવાબામુખીમાંથી જે આગના મબૂકા નીકળતા હતા તે ભવ્ય તો હતા, પણ બિહામણા હતા.

મે ચાર પાંચ વાર જળતા થરની આગના બડકા જોયા જે આગની લાંબી લાંબી જીભો જગતને ભરખી જવા માટે લાંબીદૂંડાં થતી તે ભયાનક દ્રશ્ય પણ મેં ‘ જોયું ’ છે જે મોઈ ઠેકાણે આવો ભયંકર અગ્નિ જોયો હોય તો તે કોઈ અને પોલાઈનાં મોટાં કારખાનાંમાં પણ આ પ્રકૃતિને પ્રકાશ તો તેનાથી દળરોગણો મોટો હતો.

આ દ્રશ્ય જોવાને આજે ચોપન વર્ષ થઈ ગયા છે, તેની થોડી વિગતો કાળી પડી ગઈ છે, પણ મારા મન પર આ દ્રશ્યની ભવ્યતાની જે છાપ પડી હતી તે હજી તાજી છે.

પ્રકૃતિનું એક લયંકર તાંડવનૃત્ય મેં અજખજતી નદીની રેલમાં જોયું છે, જેમાં ગામડાં ધસડાઈ ગયાં, ઝૂંપડાંનાં ખારણાં, ગાય, બળદ, ઘોડા, ધરનાં વાસણો, ખાટલા, માટલાં વગેરે ધસડાઈ જતાં મેં જોયાં છે, પણ આ દૃશ્ય તો જ્યારે નટરાજ આખા જગનનો સંહાર કરશે તે વખતે જે સત્યાનાથ યશે તેનો ઝોછો ખ્યાલ આપતું હતું. કલ્પનાથી ખ્યાલ આવે એવું આ દૃશ્ય નહોતું. એની લવ્યતા, લયંકરતા તથા સાથે સાથે તેનાં સૌંદર્યનું વર્ણન કરવા માટે મારી પાસે શબ્દો નથી.

ખીજે ત્રિવેસે એક મિત્રે મને પૂછ્યું કે સા માટે ધણીય જવાળા-મુખીઓ ખેટ પર હોય છે ? મેં એમને કહ્યું કે હકીકત તેનાથી જિંધી હશે. સમુદ્રની ખડકોમાંથી આ જવાળામુખી નીકળ્યા હશે. ધીમે ધીમે સમુદ્રને પૂરીને જમીન સમુદ્રની સપાટી પરથી જિંધી આવી, ટોચ આવી, અને ત્યાર પછી તેનો ધેરાવો ફેલાતો ગયો એટલે એક ખેટ બન્યો, એવું થતું હશે.

અમે વધારે દક્ષિણમાં આપ્યા અને ઇટાલી તથા સિસિલીની વચ્ચેની સામુદ્રધૂનીમાંથી પસાર થયા—જમણા હાથ પર (પૂર્વમાં) સિસિલીનો ખેટ હતો. તે ખેટમાં ‘ઈટાલી’ નામનો જવાળામુખી છે. સાધારણ રીતે સુષુપ્ત સ્થિતિમાં હોય છે, પણ આ વખતે એ રદ્દોઅેલીની સાથેની સદાનુભૂતિને કારણે ચિડવાયો હતો, અને તેના મુખમાંથી આગ નહિ પણ ધુમાડા અને વરાળના ગોટા જીડતા હતા.

જપાનના હાકોનીના જવાળામુખી

આઠેક વર્ષ પછી અમે જપાન ગયા. હું વડોદરાના મહારાજની સાથે હતો. અમારે હાકોનીના પર્વત પરના જવાળામુખી પર ચડવું હતું.

અમે રેલવેથી અને રિક્ષાથી મીઆના શીટા નામના એક નીચા પહાડ પર આવેલા ગામડામાં જઈને રાતવાસો કર્યો. આપણે જેને

તરત એ જગ્યાએ કાણું પકડું અને તેમાંથી જિનો વાયુ નીકળ્યો. લાકડીના છેડા પર લાવા ચોંટી ગયો. પહાડના આ ભાગને જાપાની લોકો ઝોશુ-ગોકુ કહે છે અને તેનો અર્થ થાય છે ‘મોટું નરક’

અમે જવાળામુખીના મોંમાં ચાલી રહ્યા હતા. અમારી આસપાસ ફેરફેર નાના ખાડા દના અને તેમાંથી ગરમ વાયુ નીકળતો હતો. અમારા માર્ગદર્શકે (ગાર્ડે) કહ્યું કે અહીં થોડા દિવસ પહેલાં લાવા વહેતો હતો. મુસાફરોને આ રસ્તે લા રતા પહેલાં આ અનુભવી ગાર્ડેડા જવાળામુખીના બધા લક્ષણો તપાસે છે અને જો સહીસહામત ચિહ્નો હોય તો જ પર્વત પર લઈ જાય છે

મારા એક સાથી એ ગાર્ડેને પૂછ્યું કે, ‘ધાગે કે તમારી બલ થઈ જાય અને જવાળામુખી ભૂખી જાયે તો નુ થાય ?’ ગાર્ડેડે જરા પગ એના મોં પર લાગળીને ને ટો બતાવ્યા વિના કિતર આપ્યો કે ‘તો તમે બધા અને નુ જીવના ન રહીએ’

મારો સાથી હડો પડી ગયો થોડી વાર પછી ગાર્ડેડે ઉમેર્યું કે, ‘મારે પત્ની ને છોડના છે, મને પશુ જીવના મન હોય ને ?’ જો દિવસે વાદળા હોય છે ત્યાં આ ‘મોટું નરક’ ધણું જ ભયાનક જાગાય છે, અને અમારા સારા નમીમે અમે ત્યાં ચડ્યા તે દિવસે વાદળાં દના અને ઝીંગા ધાગ પશુ પડતા દના

આ નન્કમા વાંચેક મિનિટ આત્મા પહોં અમે એક મપાટ ટેકરા પર જઈ પડેલા અમારી નજર સમક્ષ ન દસ્ય બહુ થયું તે બાજુ મુગ્ધ દત્ત જાગર સામે જાપાનના મ્વર્ગ સમે જાયો કુશુ-ગામા જાળાતો હતો નન્કયા દાગેવી એની ટોચ આકાશમા અદસ્ય થઈ જતી હતી

દિદુઓને દિમાવય માટે જે જાનનુ આપ્યું છે તે જ નાકાંજી જાપનીઓને કુશુ માટે છે; તે એટલે સુની કે જાપાની પોતની કિલ્કિલે જ કુશુનુ ચિંત હોય ન

ચિત્રકારો કુછને ચીતરનાં હદી યાકના નથી. એની રોગ એવ-
જેટના જેટલી રહસ્યરૂપ નથી, પણ એનો આકાર અત્યંત 'સમતોલ'
છે. તેની જમણી બાજુએ બરાબરી જગ્યાએ 'બીજા' અનેક ચિત્રો
દેશર કીર્તિ રચ્યાં હતાં. અમારા દેશ પરથી ત્રણ બાજુએ પર્વતો
અને લીલી ખીણો ને પાણીના ઝરા અને નાની નદીઓ દેખાતી હતી.
એક બાજુ જે જણાતી નહોતી તે અમારી પીઠની પાછળની અને
ત્યાં ધગધમતું નરક હતું.

આ પદાડ પરથી અમે નીચે જીત્યાં. આ દાકોની પર્વત પર
નાનું સરખું દાકોની નામનું ગામડું છે અને તેની બે બાજુએ મોટું
દાકોનીનું સરોવર છે.

અમે આ ગામડામાં ગયા. ધણી મુંદર નાની દોરેલ સરોવરના
કાંઠા પર હતી અહીં આખું વાનાવરણ ચાંતિનું હતું. યુરોપ-અમે-
રિકાની જેમ મુસાફરોનાં દોડધામ, મોટા અવાજે વાત કરવાની અશિષ્ટ
દેવ વગેરે નહોતું.

અમે હાઈ નદી તો ૧૨-૧૫ માર્ચે ચાલ્યા હતા, કેટલું જીંચું
ચડ્યા હોઈશું તેનો આજે મને ખ્યાલ નથી, સમસીતોષ્ય કટિબંધમાં
હોઈને એવજ દગ્ગર ફૂટની જિંચાર્ષએ સારી ઠંડી લાગતી હતી. નાની
મોટી હોડીઓ (આપણા કરતાં જરા ભુદી જાનના સદવાળા) સરો-
વરમાં ધીમે ધીમે ફરતી હતી. કુછ-પામા દર્શન દેતો હતો. અમે
બાગમાં જ બેસીને જમ્યા અને પછી આરામ લેવા ચાલ્યા ગયા.

હું અંગારા પર ચાલ્યો !

અાજથી પચાસેક વર્ષ પહેલાં એટ સિટનમા એક સચિત્ર માસિક પ્રગટ થતું હતું. તેનું નામ વિચાળ જગત (ગ વાઈડ વર્લ્ડ) હતું અને તેનું સૂત્ર હતું : 'વાસ્તવિક દકીકતો કાફનિક બનાવો કરતાં વધારે અદ્ભુત હોય છે.' આ માસિકમાં પાસિફિક મદાસાગરના એક ટાપુમાં (ધણું કરીને બોર્નિયોમાં) ત્યાંના લોકો અમુક પ્રસંગે જળના અંગારા પર નાચે છે, તેનો હેવાલ અને તેનાં ચિત્રો મારા જોવામાં આવેલાં. નાના સરખા ગામડાનો આખી પ્રજા અંગારા પરથી નાચતી ચાલી જતી, સાચે દોલ પલ્લુ વાગતાં હોય અને લોકો ગામ-ઉત્સવના આનંદમાં હોય.

મને સ્વપ્ને પલ્લુ ખ્યાલ નહોતો કે આવું દ્રશ્ય જહુ થોડાં જ વર્ષો પછી મને જોવાનું પ્રાપ્ત થશે.

વડોદરાની વસિષ્ઠ ન્યાયાધીશી (દાર્જિલિંગ)માં શ્રી અબ્બાસ તૈવમજી એક ન્યાયાધીશ હતા. પછીનાં વર્ષોમાં એમણે વડોદરા રાજ્યમાં પ્રજામંડળમાં સુદર કામ કરીને પ્રમુખપદ મેળવ્યું હતું.

એક દિવસ તેમણે અમને કહ્યું કે, એમના એક કારકુનને ધેર અમુક ધાર્મિક ક્રિયાને અંગે જળના અંગારા પર ચાલવાનો પ્રયોગ થવાનો છે, તે જોવાની પરવાનગી અમને મળી છે. એ દિવસ દતો માગસર સુદ છક, એટલે ચંપાણીનો.

આપણા ગુજનનામાં ચ પાપજીનો ઉત્સવ માનનામાં આવતો નથી, એ ધણ મરીને માન મદાતાપૂના થોડા જાગમા જ જિન્દગી મ માગનાર મુદ ૧ થી ૬ મુધીનો ઉત્સવ ગિવાલયોમાં અને ખાસ કરીને માનાનાં મદિગેમાં જિજવવાની પ્રથા છે

અમે જે કુટુંબમાં ગયા હતા તે મરાઠા નદિ પણ દક્ષિણી આસિયન કુટુંબ હતું, અને ઉત્સવ પોતાના ધર્મા જ હતો ઉત્સવમાં કુટુંબીજનો સિવાય બીજા કોઈને આમ નહીં આપના આવના નથી આ ઉત્સવ કેવળ કુલધર્મનો છે, એટલે કોઈને બનાવવા માટે તો જરાય નથી

સવાર સૌએ વહેના રનાન મરીને માતાની પૂજા મરી હતી નહીં ॥ મુખ્ય પુરુષ ઉપાસનાનો બોલો ઉપાડી લીધો હતો

આજ જ્યુબિની બાગ અને ન્યાયમદિરના જે રસ્તો છે, તે પહેલાં અત્યંત સામ્રા અને કોમની રખારે પામે એમ્લે બાગવાડા તરફ હતો અને તે રસ્તા અને મુરસાગર તળાવની વચ્ચે નાનાં નાનાં ઘણા ધરો હતા તેમાં મોટે ભાગે દક્ષિણી આસિયો રહેતા હતા; કારણ કે ત્યાં પહેલાં વડાદરાનાં એરીઓમાં ગુજરાતીને જને દક્ષિણી આસિયો જ રાખવામાં આવના અમુક જાતાઓમાં તો સરમરી પન-વવદાર નાગરીચિરિમાં નહીં પણ 'મોડી' લિપિમાં થતો, જે આજે દક્ષિણી આસિયો પણ વાચી શકના નહીં હોય

અમે જે ધરમાં ગયા હતા, ત્યાં બે ઓરડા નીચે માગે હતા અને તેનાં પાછળ વાડો હતો તેમાં થોડી લીનોતરી અને ફૂલનાં ઝાડ હતા વાગાની વચ્ચેવચ અને ધરથી ગારપદર ફૂર આગ્રે એક ખાડો ખોદ્યો હતો અને તે લાકડાં બાળીને અગાશી ભરી દેવામાં આવેનો

અમે એ ધરમાં જઈ પહોંચ્યા ત્યારે કુતરેનીનાં પૂજા, પાક વગેરે કામ પૂરું થઈ ગયું હતું અમે ઉપલા માળે જ્યાં ત્યાં બે બારીઓ ખાંધી બધું બહુ સારી રીતે બેઈ શકાતું હતું, કારણ કે માળ માત્ર

૧૦ ફૂ ઊંચો હતો નીચે અગારાનો તાપ અને તેની ઝાળ એલી બધી સખત હતી કે થોડે થોડે વખતે અમારે ઠંડા પાણીમા બોલેતા રૂમાલથી મો બીનું કે વ પરતુ હતું

અમે ઉપર ગોઠવાઈ ગયા એટલામા આ ધરવાળાનું કુટુંબ, પેાતે તેમના પત્ની અને મે બાળકો વાડામા જીતયા પુરુષે સરહત મેત્રોકોનો પાઠ શરૂ કરતા શરૂ કરતા અને એક હાથે ધટડી વગાડતા વગાડતા ખાડાની પ્ર ક્ષિણ શરૂ કરી તેમની પાછળ તેમના પત્ની દ્વં રેડતા રેડતા ચાલતા હતા અને માળકો ફૂન નાખતા હતા જે ફૂનો ખાડામા પડતા હતા તે અગારાને અડકે ત્યાર પહેલા બળીને ખાખ થઈ જતા

સવારના નવે વાગ્યા હશે તે ઝનાં અગારાનો તાપ અસહ્ય હતો ત્રણવાર બધા નટુ બીઓ પ્ર ક્ષિણ શરૂ થયા એમને જાણે રતના પર ચાલતો હોય એવી આભાવિત સત્વતાથી પુરુષ ખાડા પર પડેના લાલચોળ અગારા પર ત્રણ પગના લઈ ને ખાડાનાં પાર પહોંચી ગયો

ખાડો સાતે ફૂ લાંબો અને અડી-નણ ફૂ પહોંચો હશે અમાના ઉપરનો લાગ જમીનનો સપાટીનો સત્તો હતો કુ રતી ત્રણ પગલા લઈ મુખ્ય એટલે લાંબો હતો તેના પર ચાલતી વખતે જે દાયમાથી ફૂલ પડ્યા તે તે તરત ખાખ થઈ જતા

પુરુષના જેની સ્વચ્છતાથી જરાય ઉતાવળ મ્યાં વિના એમના પત્ની ચાલ્યા અને તેમના પાછળ બંને બાળકો ચાલ્યા આવી રીતે પૂર્વથી રક્ષિત દિશામા આ કુટુંબ ન વાર અગારા પર ચાલી ગયું અગિયેવને નમરમર ઠરીને એ બધા ધરમા પેડા

અમે તરત જ નીચે ઊતરી પડ્યાં મે એ ગૃહસ્થને વિનતી શ્રી કે મને એમના પગનાં તળિયાં નાંચે એમણે સમેજ મો મલમલુ અને જમીન પર મેસી ગયા દુ પચુ નીચે મેંડે અને એમનો પગ દાયમા લઈ ને નપાસ્યો

ચામડીનું કુપ । પર ધણ બાગી એને પાનડું હોય છે

આપણને કોઈ તીક્ષ્ણ પદાર્થ ધસાય છે, તો તેના ઉદ્ગ્રાથી ઉપરનો ભાગ નીકળી પડે છે, મરી જઈને સુકાઈ જાય છે. આ પુરુષના કે બચ્ચાંઓના પગ દાઝ્યા તો નહોતા જ, કે ચામડી પર કંઈ અસર થઈ નહોતી, ચામડી સાલ પણ થઈ નહોતી.

મેં એમને કશું કે અમારાથી તો દુરનો તાપ સદન થતો નહોતો અને તમારી ચામડીને કેમ કોઈ પ્રહારની ઈજા થઈ નથી ? ત્યારે એમણે કશું કે, એ બધા માતાજીના પ્રનાય છે

“મેં એમને ફરીથી પૂછ્યું કે, કોઈ, અસમ્પત્તા માફ કરજો. પણ તમે બધાયે પગે કાંઈ ચોપડ્યું હતું ખરું ?” ત્યારે એમણે કશું કે, અમારા કુટુંબમાં આ કુલધર્મ છે, અનેક પેઢીઓથી અમે આ જાનની ઉપાસના કરતાં આવ્યા છીએ, અમે અમારાં સગાંઓને કે મિત્રોને કોઈ ને આ જોવા માટે બોલાવતાં નથી આ કંઈ તમારી નથી કોઈ પણ મનુષ્ય આ ક્રિયા જુએ એવું અમે ઈચ્છતાં નથી

ત્યારે અબ્બાસ સાહેબે જોવાની ઈચ્છા દર્શાવી ત્યારે અમે તેની દા પાડી. અમારે શા માટે કોઈ વનસ્પતિ કે જીજી કોઈ ચીજ સગાડીને અગ્નિ પર ચાલવું જોઈએ ? અમને કોઈ દરજ્જો તો પાડવું નથી. આ ક્રિયાને લીધે સમાજમાં અમારી આબરુ-પ્રતિષ્ઠા વધતી નથી, ખરું જોતાં એમ કહી શકાય કે ધણા જ થોડા મિત્રો જાણે છે કે અમારું કુટુંબ અગ્નિ પર ચાલી શકે છે.

મેં કશું કે હું તમારો અક્ષરે અક્ષર માનું છું. પણ જો મને એક અંગારો અડકે તો હું દાઝું પણ ખરો, ચામડી પર તેની અસર થાય અને વખતે હું ચીસ પણ પાડું. એમણે તો દ્વંદ્વ જવાબથી પતાવી દીધું કે આ અમારો કુલધર્મ છે, માતાજી અમારું રક્ષણ કરે છે.

વડોદરામાં એક સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન મંડળ હતું તેમાં મેં આ

વિષય પર એક લેખ વાંચ્યો. આજે મને સાંભરે છે તે પ્રમાણે મેં નીચે પ્રમાણે કેટલાક મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી હતી :

(૧) અંગારાની જાળતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ગોટાળો હતો નહીં, અંગારા લાલચોળ હતા, તેના પર રાખનો ચર હતો નહીં અને ફૂલ કે દૂધ કે એવી જે કોઈ ચીજ તેના પર પડતી હતી, તે કાચમાં જળી જતી હતી.

(૨) ચાલનારના પગ પર કોઈ જાતનું રસાયણ લગાડ્યું હોય, એવું માનવાને કારણ મળ્યું નહોતું અને સૌથી મોટી હકીકત તો એ છે કે, આ અગ્નિપ્રવેશ બીજા લોકોને બતાવવા માટે હતો જ નહીં. આપણને સંતોષ આપે એવું વૈજ્ઞાનિક કારણ જડે નહિ, માટે આ કુટુંબ પર ઉતરપિંડીનો આરોપ મૂકવો એ ગેરવાજબી હતું.

(૩) દિપ્તોદિગ્મ, જેને કારસીમાં નજરબંધી રહે છે, તેનો મને થોડો અનુભવ હતો. નજરબંધી અમુક માણસો પર જ સફળ થાય છે, એવા એક માણસને મેં જીંધાડીને તેના પર નાનું ઓપરેશન કર્યું હતું.

ચંપાપણિના પ્લિસે અમે પાંચ-છ માણસો જે આ વિધિ જોવા મળ્યા હતા, તે બધાને નજરબંધીથી બમમાં નાખ્યાં હોય એ માનવાને હું તૈયાર નહોતો. પણ આ બધી દલીલો નક્કરાત્મક હતી.

આ બ્રાહ્મણનાં કુટુંબીઓ શા માટે દાઝ્યાં નહીં, તેનું કારણ આપવા માટે હું અસમર્થ હતો. મેં તો એક લૂલી પ્લીસ કરી કે, આજે આપણે સમજતા નથી એવું કોઈ વૈજ્ઞાનિક કારણ હોવું જોઈએ; અને તેને માટે ‘ક્ષ’ કિરણોનું દષ્ટાંત આપ્યું.

૧૮૯૪માં રેડિંગને આ કિરણો શોધી કાઢ્યાં, જેના પ્રતાપથી આજે આપણે ફેફસાં અને હૃદયને કામ કરતાં પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. તેની પહેલાં, એટલે ૧૮૯૩માં આવા કિરણો હોઈ શકે છે એવું જો કોઈએ કહ્યું હોત, તો તેને આપણે અવૈજ્ઞાનિક, વહેમી કે પામલ કહેત કે નહીં !

આ દિસો અને આ પ્રકારે અનમ થાય છે ત્યાર પછી હીમીઠ વરો વીતી જાય છે

હુ ૧૯૧૦માં પૃથ્વી-પ્રદક્ષિણા કરી આવું છું મુમર્થી લમ અને ત્યાંથી અગ્નિ તથા દૂર પૂર્વ એશિયાના મદાન દેશો ચીન અને જાપાન, અમેરિકા અને કેનેડા, યુરોપના લગભગ બધા દેશો, પણ તુર્કી અને રશિયા નહીં ઇજિપ્ત વગેરે

દરેક દેશમાં પ્રખ્યાત મનુષ્યોને મળવાની અને તેમની સાથે ચર્ચા કરવાની સગવડ મળી હતી રાજપુરુષો તેમ જ વિપ્લવવાદીઓ સાથે ઓળખાણ થયા બળતા અગારા પર ચાલવાના મર્તા વધારે કપરા પ્રયોગો દિંદના ઇજિપ્ત અને યુરોપના વિપ્લવવાદીઓ કરી રહ્યા હતા

૮ વડો રાના સયાહરાવ મદાગાસ્કરે દાકતાર અને સાથી હતો. વડોદરામાં અને રહેવા માટે રાજમહેસના બાગની અંદર મસ્તુરબાગનું મકાન મળ્યું હતું એવામાં અમે સામળ્ય કે રાજમહેસની બરોબર સામે જ, બાગની અંદર અગારા પર ચાલવાનો પ્રયોગ થવાનો

વર્ષો પહેલાં મેં એ પ્રયોગ જોયો હતો તેથી આ બીજા પ્રયોગમાં અને પુષ્કળ રસ હતો આ ખેલ ની બધી વ્યવસ્થા ખાનગી મારહારીને હસ્તક હતી અને તે મદારાગમના નાના ભાઈ હતા એમ્લે અને બધી વ્યવસ્થા જોવાની સગવડ મળે તેમ હતું

રાજમહેસમાં ખેસીને સહેતાઈથી જોઈ શકાય તેમના જ અતરે ખાડો ખોદવામાં આવેલો. ‘ખેલ’ કરનારો માખુસ મુસ્લિમ ફકીર હતો ખાડો પેલા કારકુનના ખાડા કરતા વખતે એક ફૂં વધારે લખો દશે પણ તેના પર પણ માત્ર ત્રણ જ પગલાં ચાલવાનાં હતાં કેટલી કઠણી લાકડાં બાળ્યા તેનું અને આજે સ્મરણ નથી પણ ખાડામાં અગારા સિરાય બીજી માઈ નથી તેની ખાતરી મેં કરી લીધી હતી

અહીં કાઈ જાતની ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવામાં આવી નહોતી

રાજમહેલના ત્રણે માળની ત્રણ ગેલેરીઓમાં અને બાગમાં વડોદરાનાં આશરે ૨,૦૦૦ સંભાવિત સ્ત્રીપુરુષો એકઠાં થયાં હતાં.

આ ખાડાની સામી બાજુએ ચારપાંચ ખુરસીઓ પર મહારાજના ભાઈ સંપતરાવ, હું, બાગના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કોટવાળા બેઠા હતા અને સંપતરાવના થોડા મદદનીશો તથા નોકરો અમારી પાછળ બેઠા રહ્યા હતા.

આ ‘ ખેલ ’ની શરૂઆત થાય ત્યાર પહેલાં મેં સંપતરાવને કહ્યું કે, મારે ફફીરના પગ તપાસવા છે; કારણ કે હું અત્યંત શંકામીન હતો.

પગ પર કોઈ ચીજ જોઈ નહીં ત્યારે મેં ફફીરને કહ્યું કે, અમારા બધાની ખાતરી કરવા માટે તમે પગને બરોબર ઘોઈને ટુવાલ ધમીને સાફ કરો તેમજે તેમ કર્યું ત્યાર પછી એ માણસોને મોટાં વીજળા (પખા) આપીને અંગારા પરથી રાખ ઉડાડી મૂકવામાં આવી, અંગારાનો તાપ એટલો બધો આકરો હતો કે અમારે વખતોવખત ખુરસીઓ દૂર ખસેડવી પડતી હતી.

એ લાલચોળ અંગારા પર ફફીરે થોડા મુલાખના ફૂલ નાખ્યાં અને એક ક્ષણમા તે બળી ગયા પછી બન્ને હાથમાં કાગળનાં ફૂનો હાર લઈને ફફીર અંગારા પર ચાલ્યો, દરેક પગલુ ધીરે ધીરે મૂકતો હતો જરા પણ ઊંચાવણ નહીં. અંગારાને પહોંચ્યા એટલે તરત પેલા હાર સળગી ઊઠ્યા.

બન્ને હાર અંગારાથી બીચા રાખ્યા હતા એટલે માત્ર કાગળથી તે સળગી ઊઠ્યા હતા તેવી જ રીતે પછી તાડજાની સાદડીઓ લઈને ચાલ્યો, ત્યારે સાદડીઓ પણ સળગી ઊડી પછી એ ત્રીજી વાર ખુલા દાથે ચાલ્યો. બહાર આવીને એણે કહ્યું : ‘ જો માર્ક પણ પ્રેક્ષકમાં દિ મન હોય, તો તે અંગારા પરથી સહીસલામત ચાલી શકશે. ’

આવી જાહેરાતની અમે આશા રાખેલી નહીં અગને એવો વિચાર જ આવ્યો નહોતો, જેવું મેં આ સાંભળ્યું કે તરત મેં ખૂટમોઝાં કાઢી નાખ્યા ને પાટલૂનની બાંધો બિંચી ચઢાવતો હતો એટલામાં

સંપત્તરાવે મારો હાથ જોડ્યો પકડ્યો અને કહ્યું કે, તમને હું જવા દઈશ નહીં. મેં કહ્યું કે, મને હર નથી તો તમે શું કરવા બીજો છો? એમણે કહ્યું કે, ચારદાળદેન સામે બેઠાં છે, તેમની રમ્મ લઈ આવો. મેં કહ્યું હવે હું મહારાજનું પણ માનવાને તૈયાર નથી, છતાં જો હું હાથું તો મને પગે પવન ન લાગે તેવા રીતે વાંટાળાને દવાખાને લઈ જાઓ.

એ દમ્ભર પ્રેક્ષકો આ બધું સાંભળતા નહોતા, પણ તે આખો મામલો સમજી ગયા હતા.

કોઈએ મને વારવાનો પ્રવલ્ન કર્યો નહીં. ફકીરની પાસે જઈને જીમો રહ્યો. ફકીરે કહ્યું : શાખાચ ! તમે જરા પણ ઉતાવળ કરીને ફાડશો નહીં, ધીરે ધીરે સામાન્ય રીતે ચાલના હો તેવા પગલાં કરજો.

હું અંગારા પર એક પછી એક એમ ત્રણ પગલાં ભરીને સામે 'ફિનારે' પહોંચી ગયો. હું ઉશ્કેરાયેલો હતો. એ ખટું છે પણ સંપૂર્ણ જાનમાં હતો. હું હાઝીય નહીં એવી ખાતરી મને હતી નહીં. મેં એટલો જ વિચાર કરેલો કે :

(૧) જો આ ફકીર ચાલી શકે છે તો હું શા માટે ચાલી ન શકું ? અને

(૨) મારા મનમાં એ વિચાર આવેલો કે હું હાઝી જાઉં તો ફકીરની આગફ જાળ અને તેને ક્ષમા મળે નહીં, તો પછી આવી રીતે બીજાઓને ચાલવાનું આમંત્રણ આપે શા માટે ? આવી રીતે કોઈ જાતનો આકર્ષક પુરુષાર્થ ક્યાં વિના હું સજગતા અંગારા પરથી ચાલી ગયો.

મારા પગનાં નળિયાંને કોઈ જાતની ઈજા થઈ નહોતી. મારું 'પરાક્રમ' જોઈને શ્રી કાઠાવાળા પણ ચાલ્યા અને તેમને કંઈ થયું નહીં. પછી સંપત્તરાવનો એક દબ્બમ બેઠો હતો તેને સંપત્તરાવે કહ્યું કે, તું પણ જા. એણે બિચારાએ આનાકાની કરી પણ પોતાના શેઠના ફરી ફરીને થયેલા હુકમનો અનાદર તે કરી શક્યો નહીં.

ફકીરે એને પણ સમજાવ્યો કે આરતે-કદમ ચાલજે, પણ આ ગભરાયલા માણસે હિતાવર્ણા પગલાં ભર્યાં અને તે થોડું દાઝ્યો. ન્યારે હું મારા મિત્રોને મળવા ગયો ત્યારે મને સેંકડો લોકોએ ધન્યવાદ આપ્યા. થોડા ઠપકા પણ મળ્યા અને ખેલ ખલાસ થયો.

હવે એ વિચારવાનું રહ્યું કે, બળતા અંગારા પર ચાલવાના પરિણામે અમે શા માટે દાઝ્યા નહીં ? મારા પહેલા અનુભવની સરખામણીમાં આ બીજા પ્રયોગમાં થોડાં નવાં તરતો હતાં :

(૧) પહેલા પ્રયોગમાં માતાના રક્ષણનું કારણ અપાયું હતું, આ ફકીરે તો પોતાનું માહાત્મ્ય આગળ ધર્યું હતું. મને ફકીરની પવિત્રતા અગર માહાત્મ્યનો વિચાર સરખો આવ્યો નહોતો. હું રક્ષિત રહીશ એવી મને પૂરી શ્રદ્ધા નહોતી. અર્થાત્ મને કોઈની શક્તિમાં વિશ્વાસ હતો, તેથી દિંમતથી ચાલ્યો એવું હતું નહીં. વિશેષમાં એકમાં માતા રક્ષક હતી, બીજામાં ફકીર હતો.

(૨) બીજું જુદું તરત એ હતું કે, ધીમ્મી ચાલનાર દાઝ્યા નહોતા, ઝડપથી ચાલનારો દાઝ્યો હતો. આમ થવાનું એ કારણ હોઈ શકે કે ઝડપથી ચાલવામાં પગ વધારે ભારથી મુકાય અને હિપાડર્તા વધારે દબાણ થાય, તેથી જો કોઈ અંગારા પર વધારે ભાર પડે તો માણસ દાઝે. કોઈ સ્થળે એક અંગારો છૂટો પડ્યો હોય તેના પર જો પગ ચ પાય છે, તો સારો ડામ પડે છે તેવી રીતે સપાટ અંગારાઓ પર માણસો ચાલી શકતા હશે, પણ જો સપાટી તૂટે અને એક અંગારો વધારે જાંચો રહે, તો તેનો ડામ લાગે

(૩) ૨,૦૦૦ માણસોને આજી નાંખ્યાં હતાં, (નજરબંધીથી) એ વાત વધારે અશક્ય બને છે. મેં નજરબંધીનો જો અભ્યાસ કર્યો છે, તે પરથી એમ કહી શકાય કે, કોઈ માણસને એની દૃષ્ટાંતી વિરુદ્ધ નજરબંધ કરી શકાતો નથી નજરબંધીની બાબતમાં આપણા સમાજમાં (અને લોકવાર્તાઓમાં) એક એવી માન્યતા છે કે, નજરબંધી

જાણનાર સિદ્ધ પુરુષ સેંકડો-દુનિયા પ્રેક્ષકોને નજરખંધ કરી શકે છે, પણ જો પ્રેક્ષકની પાસે અમુક વેલો હોય તો તેને નજરખંધી લાગુ પડતી નથી. આવી રીતે ઘાસનો ચારો ઉપાડી લાવતી કાઈ સ્ત્રી નજરખંધ ન થતાં બધી સાચી દલીલો જાહેર કરી દે છે એવી લોક-વાયકા છે. મને પોતાને આ પ્રકારની રજ જોઈતી પણ શ્રદ્ધા નથી.

(૪) આ બાબતમાં મેં રસાયણશાસ્ત્રીની તથા પદાર્થવિજ્ઞાન (ફિઝિક્સ)ના નિષ્ણાતો સાથે ચર્ચા કરી છે. તેઓ કહે છે કે, આ પ્રયોગનું વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ કારણ આપી શકાય એમ નથી. એક મિત્રે ક્યું કે આમડી પર કુદરતી રીતે થોડો ભેજ હોય છે અને ભેજને લીધે દ્રાવ્ય નથી. આ દલીલ મારે ગળે ઊતરી નથી.

(૫) છેવટે બીજા મિત્રે ક્યું કે, મનુષ્ય ત્યાગે દહનિશ્વય કરે છે, ત્યારે અસંકલ્પ કામો શક્ય બનાવે છે. આ દલીલ પણ સંતોષકારક નથી.

એક વાત ખરી છે કે, હું લાલચોળ અંગારા પર ચાલ્યો અને ઢાંચો નહોતો.

અંતરનો અવાજ

આજથી પચાસેક વર્ષો પહેલાં જ્યારે દેશપરદેશની મુસાફરીઓ કરવાનું આજના જેવું સહેલું અને મામૂલી બની ગયું, નહોતું ત્યારે હું જાપાન ગયો હતો.

સમભગ ૧૮૮૦ સુધી જાપાન અને ચીનના જેવો જૂની રૂઢિચુસ્ત અને રિવાજોમાં જકડાઈ ગયેલો આ જાપાન દેશ ખૂબ પઠાત ગણાતો હતો. ખુદ ઈશ્વરના પેટથી જણેલો તેનો રાગ મિકાડો એટલે બધો પવિત્ર અને તેજસ્વી ગણાતો હતો કે કોઈ પણ પ્રગતિજન એમનાં દર્શન કરી શકતું નહીં. એના રાજ્યમાં મંદિરો શરવીર સામંતો હતા, જેમણે આખું રાજ્ય માદોમાંહે વહેંચી લીધું હતું. આ બધા સમશીરબદા-દુરોએ જ્યારે નવી દુનિયા (અમેરિકા)ની તોપો અને બંદૂકોથી પોતાના સૈનિકોનો સફાર ચતો જોયો ત્યારે એ દેશના ડાઘા સાણા વધો સમજી ગયા કે તલવારો અને જાણા પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવામાં સફળ નીવડશે નહીં.

તેથી આ રૂઢિચુસ્ત જૂની પ્રગતિએ નવી દગનું શિદાણું, નવી દગની સમાજવ્યવસ્થા, નવી દગના ઉદ્યોગો પોતાના દેશમાં લખલ કરી દીધાં. ૩૦-૨૫ વર્ષના તનતોડ પ્રયાસના પગિજાએ એ ખૂબ ખૂબ પ્રગતિશીલ બની ગયો અને તેથી આ દેશ વખખાયો.

નવી દગનાં સસ્ત્રઅસ્ત્રથી મજગર થયેલા અને જર્મન આદસરોએ

તાલીમ આપેલા જાપાની સૈન્યે રશિયા જેવા પ્રચંડ દેશને શિક્ષિત આપી ત્યારથી જાપાન દેશને યુરોપના મુખરેલા દેશોની દરોજમાં સ્થાન મળ્યું.

જાપાન દેશની આબોહવા ધણી સારી છે. એ સમશીતોષ્ણ કટિ-બધમા આવેલો હોઈને ત્યાં શિયાળામાં ઠંડી સારી હોય છે અને વસત તથા ઉનાળામાં વાતાવરણ ખુશનુમા હોય છે એ દેશ એક નહીં પણ અનેક ટાપુઓ પર વસ્યો હોઈ ટાપુઓની વચ્ચે આવેલા દરિયાઈ પ્રદેશો ખૂબ સુંદર હોય છે પણ સૌથી વધારે નોંધપાત્ર હકીકત તો એ છે કે જાપાની પ્રજામાં સૌંદર્યની દૃષ્ટિ છે

આખી પ્રજા અત્યંત ચોખ્ખી છે જાપાનીઓથી મહાદેવ સદન થતો નથી તેમનો પહેરવેશ, કેશજૂવા વગેરેમાં અજળ સૌંદર્ય જણાઈ આવે છે વાંસ જેવી મામૂલી ચીજોમાંથી બારીઓ, ઢેરા, પુસ્તકો મૂકવાની છુકેસ, છત્રી-લામડી મૂખવાના રોડ, ક્યારે નાખવાની ટોપલીઓ વગેરે દરેક ચીજમાં માની ન સકાય એટલું સૌંદર્ય હોય છે અને એમની લિપિ તો સુંદર ચિત્રોના જેવી જ હોય છે જાપાની ચિત્રકારોનાં (જૂનાં તેમજ નવાં) ચિત્રો આખા જગતમાં વખણાય છે આબોહવાને લીધે મહોડો જાતના ફૂલો એ દેશમાં ઊગે છે અને આ ફૂલોના મૂમખાથી છવાઈ ગયેલાં ઝાડોનું અજળ મનોહર સુંદર દૃશ્ય જેવા માટે જૂદો, જીવાનો અને બાળકો-સૌ બાળોમાં ફરવા નીકળી પડે છે

શહેરોના બાગબગીચામાં જ્યારે અમુક ઝાડોનાં ફૂલો ખીંચી ઊઠે છે-ચેરી બ્લોસમ કે લેબરનમ કે વિસ્ટેરિયા કે ગુલમહોર-ત્યારે બધી ઓદિસો, ઠાકમાનાં, શિક્ષણની બધી સરચાઓ રજા પાળે છે અને બધા પ્રજાજનો આ અદ્ભુત દૃશ્યો જેવા માટે બાગબગીચામાં જાય છે, ત્યાં ફરે છે, બેસે છે અને પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે ફૂલો અને સૌંદર્ય વિશે કાવ્યો રચે છે

ચીન-જાપાનની પ્રજાઓ ચિત્રકળાને માટે પ્રખ્યાત છે અને

હજારો વર્ષથી એ પ્રજાઓનાં ચિત્રો જગતભરમાં પ્રખ્યાત ગણાયા છે. જાપાનમાં વખતોવખત પાટનગરો બદલાયા ક્યાં છે અને એ પાટનગરોના રાજમહેલોમાં તેમજ ત્યાંના સંસ્કૃત્યનોમા આવા ચિત્રો હજી મોજૂદ છે રાજમહેલોની દીવાલો પર (જાપાનમાં ઘણી દીવાલો બડા કાગળની રાખતા હતા) આવા ચિત્રો આંખેખવામાં આવ્યાં હતા.

એક પાટનગરના મટેલના દીવાનખાનાના ખડની દીવાલો પર એ અતિ સુંદર ચિત્રો જોવા જાપાની ચિત્રોનું વિશિષ્ટ આકર્ષણ અને મહત્ત્વ રેખા એટલે ધાર્મિકમાં આવી જાય છે આ ચિત્રો ઘણા પુનઃ હતા દરેક દેશના ઇતિહાસમાં અમુક યુગ એવો આવી જાય છે કે જ્યાં બધી કળાઓની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓ ખીલી આવે છે આ ચિત્રો એવા યુગના હતા સૌ કોઈ તે સમયને જોઈને જક યર્ષ જતું હતું. સરકારે આ ચિત્રોનું એક આલબન તૈયાર કરાવ્યું હતું, પણ તે માત્ર દેશપરદેશના રાજાઓ, ધર્મગુરુઓ કે અતિમહાન પુરુષોને એટ આપવા માટે જ છપાવ્યું હતું; તે જગતમાં મળી શકે તેમ નહોતું તે છતાં એ એ આદ્યમની એ નક્કલ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો.

આ શહેરમાં એક ઘણો મોટો બૌદ્ધ મઠ હતો તે ક્યા સમ્રાટનો હતો તેનું મને સ્મરણ નથી, પણ ઘણું કરીને હોંગવાનજી નામનો મોટો સમ્રાટ છે તેનો હશે.

એ મઠમાં સે હડો કિખ્ખુઓ બૌદ્ધ ધર્મની તાલામ લઈ રહ્યા હતા તેમાં જાપાન, ચીન, સિયોન, સિયામ, મલાયા, જર્મી વગેરે દેશોના વિદ્યાર્થીઓ હતા એ વિશાળ મઠમાં સારા ચોખ્ખા ઝોરડાઓમાં રહેવાનું હતું. અને ખાસ માટે સાદો પણ પૌષ્ટિક ખોરાક તેમને મળતો હતો એ મઠ જોવા માટે ન હતો હતો ત્યારે એક કિખ્ખુએ અંગ્રેજી ભાષામાં મને પ્રશ્નો પૂછ્યા અને પોતાના ઝોરડામાં મને લઈ ગયો એનું નામ હતું કિખ્ખુ આનંદ એ જરમી હતો અને કલકત્તામાં જઈને એણે સંસ્કૃત તથા પાલી ભાષાઓનો અભ્યાસ કરેલો.

અમે દોરતો બની ગયા અને અનેક વાર મન્યા એક દિવસ મે એને પેલાં ચિત્રોના આદ્યમ વિશે વાત કરી ત્યારે એણે પોતાની પાસે તે આદ્યમની નકલ હતી તે મને બનાવી અને કહ્યું કે અમારા મઠના મુખ્ય મઠાધીશી એ નમ્બ એને આપી હતી મે માટે માટે એક નકલ મેળવી આપવા માટે ઘણો આમંદ કર્યો, પણ એણે મને સમજાવ્યું કે નકલ મેળવવાનું અશક્ય હતું.

બીજો દિવસે સવારે એ મારી હોટેલમાં આ-યો અને મને એક વસ્તુની વિદાયમેળ આપી પેકેટ ઉપાડીને જોઈ છુ તો તેમાં પેલાં ચિત્રોનું આદ્યમ હતું મે તે સ્વીકારવાની યોગ્યતા ના પાડી ત્યારે એમણે મને કહ્યું કે જુઓ દાકતર ! મર્ક કાને મધરાતે હું જાગી ઊઠ્યો અને જોઈ છુ તો મારી સામે છુદ્દ ભગવાનની પ્રશાંત ધ્યાનસ્થ મૂર્તિ બેઠી હતી મે આદરપૂર્વક પ્રજ્ઞામ કર્યા ભગવાને આપ્યો બોલી તેમની આપમાં વાતસલ્યભાવ અને કરુણા દેખાતા તેમણે મે પોતાના વિના અત્યંત પ્રેમપૂર્વક મને કહ્યું, 'લિખ્તુ ! તે અદિસા અપરિમલ અને અસ્તેયનુ મન લીધું છે તું આદ્યમ રાખીને જી મરશે ? તું એવો મોહ છોડી દે !' આપનું મ્હીને ભગવાન અદ્યક્ષ યર્મ ગયા.

મારા મિત્રા મે પર નમ્રતા હતી, પણ સાથે સાથે ઓજસ હતું મે એના બન્ને હાથ પકડીને દબાવી રાખ્યા અમે બન્નેમાંથી કોઈ બોલ્યું નહીં મને એ પુસ્તક રાખવાનું જરાય મન રહ્યું નહોતું દેવના દર્શન અતરનાદના પરિણામરૂપ હોય છે ખરા મોહ તો મારો હતો.

અમે છૂટા પડ્યા, અને હઠી ફરીથી મન્યા નહીં પણ પછાથી મે સાંભળ્યું કે એ રગૂનના મોટા પંચોડામાં રહીને એમની ફરજો બજાવવા ઉપરાંત એમણે જર્માની દેશમકિતના સમાગમમાં ઝપતાવ્યું હતું તે દિવસોમાં જર્મા દિલ્હીસ્તાનની સાથે જોડાયેલો એક પ્રાંત હતો એ લિખ્તુ દિંદી રાષ્ટ્રીય મદાસભાના અને અ કોંગ્રેસ મદાસ સમિતિના સભ્ય બનીને દિંદ દેશમાં એક વાર આવેલા, પણ અમે મળી ન શક્યા, પણ મારા જીવનને આ લિખ્તુ સમૃદ્ધ કરતા મયા.

માનસપ્રદેશના અનુભવો

નીચે આપેલો અનુભવ પાંત્રીસ વર્ષ પહેલાંનો છે અને તેની પછીના બે અનુભવો તેનાથી ૧૦ વર્ષ વધારે જૂના છે.

કાઠિઆવાડમાં, વડોદરા રાજ્યનો એક આખો મોટો પ્રાંત (જિલ્લો) હતો. તે અમરેલી પ્રાંત કહેવાતો હતો અને તેમાં અમરેલી, ધારી, ખાંભા, કોડીનાર, દામનગર, અને ઓખામંડળ (દ્વારકા) મુખ્ય તાલુકા હતા. થોડાં ગામડાં વળા (વલ્લભીપુર)ની આસપાસ હતાં.

શિક્ષકોને શિક્ષણ ઉપરાંતના બીજા કેટલાક વિષયોનું જ્ઞાન આપવાની એક યોજના થઈ હતી. તેમાં સહકારી મંડળોએ લગતું કામ, મામ-સદ્કાર્થ તથા આરોગ્યવિજ્ઞાનને લગતી માહિતી, ગામડાંઓમાં સાદા રીતોને મટાડવાના ઉપાયો વગેરેની નાણીમ આપવાની હતી; અને વડોદરા રાજ્યના સેનિટરી કમિશનર તરીકે મારે આરોગ્યને લગતા પ્રશ્નો અને તાત્કાલિક વૈદકીય ઉપચારોનું જ્ઞાન આપવાનું હતું.

એક પછાત રહી ગયેલ તાલુકામાં જંગલિત આણવા માટે અમે કોડીનાર પસંદ કરેલું. દસગાર દિવસનો જરૂર્યક કાર્યક્રમ હતો. મારે તો તે ઉપરાંત કોડીનારની મ્યુનિસિપાલિટી તથા આસપાસનાં ગામડાંઓની તપાસણી કરવાની હતી.

એક દિવસ પ્રાંત વિદ્યાધિકારી (એન્થ્રોપોલોજીકલ ઇન્સ્પેક્ટર) ને

સાથે લઈને એક મુસ્લિમ શિક્ષકે મને વિનંતી કરી કે એની એકની એક છોકરી ધણી જ જિભાર છે. તે લગભગ મરી જાય તેવી સ્થિતિમાં છે, તેને જોઈને મારે સલાહ આપવી. મારાથી કોઈ પણ ગામમાં રિયર થઈને રહી શકાય તેમ નહોતું કારણ કે, વર્ષમાં ૨૨૦ દિવસની શરણિયાત મુસાફરી ગામ-ગામડાંઓમાં કરવાની હતી.

જો હું કોઈ પણ દરદીની દવા કરું, તો મારાથી તે ચાલુ રાખી શકાય નહીં, પછી તે કેસ ગમે તેટલો ગંભીર હોય પણ મારે તો તે છોડવો જ પડે; કારણ કે, મારો કાર્યક્રમ પહેલેથી નક્કી થઈને મંજૂર થતો હતો. વધારે બવાનક અનુભવ તો મને એવો થયો હતો કે કોઈ કેસમાં મારી દવાથી લાભ થયો હોય તો દર્દી તે દવા ચાલુ રાખે.

જો તે દવામાં પારો હોય તો જે દવાથી લાભ થયો હોય તે દવા જ બારે નુકસાન કરે. આવા કારણોને લઈને મેં નિશ્ચય કરેલો કે મારે કોઈની ચિકિત્સા કરવી નહો, આ બધું મેં પેલા બાઈતયા ઇન્સ્પેક્ટરને સમજાવ્યું. પણ બન્નેમાંથી કોઈએ માન્યું નહીં.

એક તો આ ગામમાં એક સાધારણ દાકતર હોય તેને વધારે બાણકાર દાકતરની સલાહ, મહદ મજબૂત અસરકારક હતી અને ખીણું કે વડોદરાનું દવાખાનું તો તે દિવસોમાં અમદાવાદ અને સુરત કરતાં પણ મોટું હતું અને હું તેનો મુખ્ય દાકતર અને પછીથી ત્રણેક વર્ષ સુધી મદા-રાજનો દાકતર થઈ ગયો હતો. અર્થાત્, મારા કામની ખ્યાતી હતી.

ધણી અનિચ્છા હોવા છતાં હું આ શિક્ષકના દર્દીને તપાસવા માટે ગયો. રચાનિક દાકતરે મારે જે જે ઓગ્ગરો અને સાધનો રોગ તપાસને માટે જોઈએ તે તૈયાર રાખ્યાં હતાં. આ 'કેસ' એવો હતો કે દર્દી ૧૬-૧૭ વર્ષની જરા લાંબી, એકવડા શરીરની, જિજ્ઞાસામ-ડીવાળી ખૂબ પાતળી થઈ ગયેલી છોકરી હતી. એને પહેલાં તો ખાવાની અરુચિ જણાઈ હતી. પણ ધીમે ધીમે ગળામાં એવું રોગાણુ થઈ ગયું કે એનાથી ખોરાક તો શું પણ દૂધ ગળે છતાંય શકાય નહીં.

અનેક ઉપાયો એના પર અજમાવ્યા છતાં આ રોગ એને મટ્યો નહીં. દૂધ કે પાણી કોઈ ચીજ ગળાની નીચે ઊતરે જ નહીં તેથી તે પોપણ વિના મરી જતી હતી.

એની સ્થિતિ દયાજનક હતી. મેં પાણી કેવી રીતે રોકાય છે તે બધું જોયું પાણી આપ્યું ત્યારે તે અકળાતી નહીં પણ ધીરજથી પીવાનો પ્રયત્ન કરે તે છતાં પાણીની ઉલટી થઈ જાય જે યત્રો દવાખાનામાં મોજૂદ હતાં તેનાથી ગળું અને નાક તપાસ્યું ગળાનો માર્ગ ખુલ્લો નહોતો તેની તો ખાતરી થઈ. પણ ત્યાં કોઈ જાતની ગાંઠ (કેન્સર જેવું ?) જણાયું નહીં. પછી તો નિયમ પ્રમાણે રીતસર છાતીનાં ફેફસાં, હૃદય વગેરે તપાસ્યાં પેટનાં અંગો તપાસ્યાં, એના ઋતુદર્શન વગેરેની બધી વિગતવાર દકીકતો પૂછી લીધી. અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા પણ છેવટે મારે કહેવું પડ્યું કે વધારે સારાં યત્રો વિના આ તપાસ પૂરી થઈ શકે તેમ નથી.

હું જાણી જોઈને ખૂબ ખૂબ વિગતોમાં ઉતરતો હતો કારણકે, મારે આ રોગ શું હોઈ શકે તેનો તાત્કાલિક વિચાર કરવાનો હતો. પછી સ્થાનિક દાકતર સાથે અત્રેજી ભાષામાં ચર્ચા કરી અને એ છોકરી પર જે જે પ્રયોગો થયા નહોતા તેનાથી રોગ મટે નહીં તો પણ જિંદગી હંખાય એવી એવી સૂચનાઓ કરી.

મારા મો પરથી સર્ગાવદાલાં સમજી તો ગયાં દર્દી કે, 'રોગનું' સાચું નિદાન હું કરી શક્યો નહોતો. એટલામા વીજળીની માફક મારા મનમાં એક વિચાર રહ્યો. મેં માસ્તરને કહીને આ ઓરડામાંથી બધા પુરુષોને દૂર કરાવ્યા. દર્દીની મા, માસી, ફોઈ એવી પાંચ છ સ્ત્રીઓની દાજરીમાં મેં એના ગુણ ભાગો જદારથી તપાસ્યા આ પરીક્ષા પણ માત્ર નિષ્ફળ નીવડી. એમ તો હું બહુ સારી રીતે સમજતો હતો કે, અમારી દાકતરી વિદ્યા અપૂર્ણ છે, અમે બધા ડૉક્ટરોને પારખી શકના નથી અને પારખ્યા પછી તેને મટાડી શકતા નથી.

મે એક પ્રયોગ કર્યો આખની બીટી તપાસવાના બદાને મે એને મારી આખ સામે મીટી રાખવાનું મ્હુ

આમ અમે થોડી વાર એકમની સામે જોઈ રહ્યાં પછી મે એની બન્ને આંખો દાખીને હાથ કપાળ પર મૂકીને કહ્યું કે, "એમ તારો રોગ કપરો છે પણ ખુદાતાલા, રહીમ એ રહેમાન, તારો રોગ મટાડી દેશે"

ગ્રામી તો જરાય દાતી ચાવી નહીં ગિયારી શ્રદ્ધાળુ આંખોએ પ્રાર્થના કરી અને મને દુઆ પણ આપી મે ફરીથી પેદુ પર (જ્યાં આંખો એમને બીજાશય હોય છે ત્યાં) મારો હાથ દાખ્યો, અને ફરીયા મ્હુ કે તારો રોગ મટી જશે અને સાંભરે છે તે પ્રમાણે બાનુ કહેકિ નાટમ લગવીને મે આ મુસ્લીમ શિક્ષાનું ધર છોડ્યું

મારા મનમાં લગભગ ૧૦૦ રૂમ નવાણુ મેના બીહિ છુ, ખાનરી હતી કે આ છોકરી એ ગ્રંથ દિવસમાં મરી જશે મારે બીજે દિવસે તો ગામડે જવાનું હતું જ્યારે ૮ પાછો કોડીનાર આવ્યો ત્યારે જે રસ્તામા શિક્ષાનું ધર હતું તે ચૂકવીને બીજે રસ્તે માતા કામ પર ગયો. ઉધરનો પાડ માન્યો કે પેનો શિક્ષા અને ફગીથી મળતા આવ્યો નહિ હું સમજ્યો કે આ પ્રમરણ ખતમ થયું

બીજે દિવસે હું મારા રસ્તે દાહિસમાં કામ મરતો હતો ત્યાં પ્રાત વિદ્યાધિકારી આવ્યા અમારે ગીરનાં જમણમાં મુજાસીસ્થામના ગરમ પાણીના ઝરા જેવા જવાનું હતું તેથી તેના વાતો ચર્ચ રહ્યા પછી ધડકતે હેથે મે પેલી મુસ્લીમ છોકરીના ખજર પૂછ્યા

વિદ્યાધિકારી કહે કે તું તમને માસાર મળ્યા નથી ? તમે એમનું ધર છોડ્યું પછી એ છોકરી ઘોર નિદ્રામા પડી મર્ધ જયારે સમાવદાલા એ સમજી ગયા કે એના જીવનનો અંત આવી ગયો છે એ કનાકની લીધ પછી એ જગી અને પાણી માગ્યું એ પાણી પી શકી પછી થોડું દૂધ પીધું અને ગમવામાં કાઈ વાધો આવતો ન હતો એટલે

તેણે તો ખીચડી કઠવીને ખાધી. એના બાપે તો તમારે માટે જીઆફન રાખી છે. મારા આનંદનો અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. એક છોકરી મરતી હતી તે બચી ગઈ.

હવે આ કેસ સમજવાનું બહુ અધરું નથી. જો દર્દીના હૃદયમાં દાકતરને વિશે શ્રદ્ધાની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ હોય તો તે જ્યારે શાંત અને સ્વસ્થ હોય ત્યારે તેને કોઈ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ તરફથી સ્પષ્ટ સૂચન કરવામાં આવે તો દર્દી તે સૂચન સ્વીકારી લે છે.

આ મુશ્કેલીમ છોકરીને ખરાબ જાતનો સખત હિસ્ટીરીઆ હોવો જોઈએ. એનું ગળું બંધ થાય એ બનવાનું જ છે. આત્મશ્રદ્ધા અને હૃદયતાથી મેં જે આશીર્વાદ આપેલા તેની અમર એના માનસ પર થઈ.

એના રોગને લીધે એને વિચાર આવેયો કે એનાથી કંઈ ગળાશે નહીં. જેમ જેમ ખવડાવવાનો વધારે પ્રયાસ થયો તેમ ગળું વધારે દહીયું થયું, વધારે સક્રિય થયું, અને છેવટે બંધ થઈ ગયું. આવી રીતે આપસૂચન (ઓટો-સજેશન) અને મારા સૂચન (સજેશન) એના માનસ પર અસર કરી હોવી જોઈએ જેણે માનસશાસ્ત્રનો થોડો પણ અભ્યાસ કર્યો છે તે આ બંને શક્તિઓ વિશે જાણકાર હોય છે.

જિસસ ખ્રિસ્તે ચમત્કાર કરેલા કે જેમાં અપંગો ચાલતા થયા, અને મૃતદાં (લગભગ મરી ગયેલા માણસો) બેઠાં થઈ અર્ધા, એ વાતો જુઠાણા જે એમ માની લેતા પહેલાં આ દક્ષીણ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે. સાધુ પોતાની ધૂણીમાંથી રાખ આપે તે ખાવાથી રોગ મટી ગયાનાં દૃષ્ટાંતો ખરા પણ હોય, જુદાં પણ હોય; આપણે વધારે શ્રદ્ધાળુ, અંધશ્રદ્ધાળુ થવું ન જોઈએ દરેકને વહેમ માની લેવો તેમાં હદાપણ નથી, પુરાવા માગવા અને તપાસવા એ જ સત્ય શોધવાનો માર્ગ છે, તે છતાં એક નાની બાગી મગજમાં રાખવી કે જેમાંથી આપણે જોઈ શકીએ કે જે ચીજ આજે કેવળ અશક્ય જણાય છે તે નવા જ્ઞાનના પરિબામે શક્ય હોઈ શકે.

શ્રેષ્ઠચરિત્રમ અથવા દ્વિખાલિત્રમ.

એ તદ્દન જાણીતી દળીકા છે કે જો એક માણસને બીજામાં વળા દોષ અગર તેને માટે માન દોષ તો તે બીજાને માણસ પહેલાને સુવાડીને કે સ્વસ્થ કરીને તેને ઊધવાનું ફરમાન અગર સૂચન કરે તો પશુએ માણસ ઊઘી જાય છે, અથવા ઊઘી ગયો હોય તેમ જણાય છે એ તદ્દન ઊધેતો હોતો નથી કારણ કે તેની ઊધમાં બીજા નવાં સૂચન કર્યા હોય તો. અમલ કરે છે અથવા તેનું પાલન કરે છે.

આવી રીતે ઊધેલા માણસને કશું દોષ કે જો આ તારો પગ છે તે તદ્દન બંધેર મારી ગયો છે હું ચિમગી ભાડુ છું પગ તે તને જણાવી નહીં, આ દાકણાં બોલું છું તે તને જણાવી નહીં આવી રીતે માન સિક સૂચનથી દર્દીના પર ઓપરેશન કરાય છે.

મારી ફાઈના એક દોકરાએ તેના હાથ નીચેના એક શિક્ષકને આવી રીતે ઊધાડીને તથા તેના પગને જડ બનાવી દર્દીને તેના પર નાનું ઓપરેશન કરવાનું મને કહ્યું અને મેં સફળતાપૂર્વક ઓપરેશન કર્યું. દર્દીએ પગ જરા પણ દલાવ્યો નહીં હું કોઠેનની પીથમરી ચામડીમાં આપીને તે જામ બહેર મારી જાય એવો કરી શકત પણ આ એક નવો અખતરો હતો.

ત્યારપછી મેં પોતે બીજા દર્દી ઉપર નાનું ઓપરેશન કર્યું. દવાખાનામાં જ તેને ટેમલ પર ચુવાડ્યો અને તદ્દન સ્વસ્થ થઈ જવાનું કહ્યું.

ઝોરડામાં માત્ર અમે એ જ હતા પછી તેની સામે તાકીને ધીમે ધીમે એની મનને આંખો પર કચેલીઓ મૂકી એને સૂચવ્યું કે હવે ઊંચ આવશે એના શ્વાસોચ્વાસ ધીરા પડી ગયા એના હાથમાં એક ઈથ લામી કાચની બૂમગી અકસ્માતથી થોથાઈ ગઈ હતી એ ભમતો હોત તો તેનામાં ઘણી ધીરજ હોત તો પણ આ ઓપરેશનનું દુખ

સકન કરી શકન નહીં. પછી મેં કહ્યું કે, હવે તને હાથમાં કાપ મૂકીશ તેની ખબર તને નહીં પડે

આવી રીતે તેના પર કાપ મૂક્યો, બૂમળાં ઠાઠી જખમને સારી રીતે ધોયો, ચીપિયાથી ચામડી પકડીને ત્રણ ટાકા માર્યા, પાટો બાધ્યા પછી મેં એને હાડકો અને તરત હસતા હસતા પૂછ્યું કે કેમ ઓપરેશન પૂરું થયું ?

પણ આ બન્ને કેસોની સાથેસાથે એક ઉત્તર પ્રદેશના સૈનિકની વાત પણ લખવી જોઈએ

એ વડો રાના સૈન્યમાં જમાનાર હતો. દેશમાં રાજ પર ગયેનો, અગ્રડો પાક્યો, ગામડાના વૈદ્યોએ પાટાપિંડી કર્યા અને મનમો લગાડ્યા, ચેપ ફેલાતો ગયો, હાડકું સજી અને તેથી પાડો વડો રા આવતો રહ્યો

મેં જ્યારે એને જોયો ત્યારે હાડકું મરી ગયું હતું, ચામડી પડી સડી ગઈ હતી, હાડકાને તેના પાસેના હાડકા સાથેના સાધામાથી જુદું પાડવાનું હતું, ચામડીને પણ કાપીને સાધ્યા માટે લાયક કુશળી હતી પણ એથી જતુઓમાં મુક્ત મરવા માટે પાચેક દિવસ પછી ઓપરેશન કરવું પડશે, અને ઓપરેશન નાનું છે તે છતાં એને બેમાન કરવા માટે કોનોરોફોર્મ આપવું પડશે એવી સનાદ મેં આપી

એણે મને લરકતો સનામ મરા (પથારીમાં બેઠે બેઠે) અને કહ્યું કે “ સાહેબ હું સિપાહો છું અને સિપાહાને બન્ધો છું હું ચોરત નથી કે મને બેમાન કરવો પડે હું તમને ખાતરીથી કહું છું કે, હું મૃત્યુ કે ચા નહીં મરું ” મારે મૃત્યુ કાવું પાશે તે બધું એને સમજાયું અને મૃત્યુ કે મારે વચમાંમાં કોનોરોફોર્મ આપવું પડે તો અમને બધાને ત્રાસ થશે મારણ કે જમરો મારુસ બેલાન થાય ત્યાર પહેલાં કોઈ કોઈ વાર હાથપગ બહુ અફાળે છે

એણે સપૂર્ણ મક્કમતાથી મૃત્યુ કે “ હું મારા જાપતુ નામ બોળીશ નહીં, કોઈએ મને પકડવાની જરૂર નથી ”

આ ઓપરેશન છેક નાનું નહોતું. હાડકા સુધી કાપ મૂક્યો, ચીપ્પાથી નાની ધોરી નસ પકડવી પડે, અંગૂઠામાં બે હાડકા છે, એ બંનેની વચ્ચેનો સધિ ખોલ્યો, સડેલું હાડકું કાઢ્યું, ચામડી અને તેની સાથેના સ્નાયુ વગેરેને ખૂબ ધીયા, કાતરથી કાતરીને સરખા કર્યા અને આગળ પાછળની ચામડીને અર્ધ અંદાજે કાપી, ગોઠવીને, ઠીક સંખ્યામાં ટાંકા માર્યા. આ મરદ માણસે ધૂમ ન જ પાડી. પણ એના મોં પર દુઃખની રેખા આવવા દીધી નહીં. હવે આને આપણે હં નિશ્ચય કહીએ કે સ્વસૂચન કહીએ (ઓટો-સન્ડેશન). એ આખા ઓપરેશન વખતે બે-પરવા રહી ચઠ્યો.

માનસ પ્રદેશ

ઉપર જે દર્શાવેલ આખા છે તેમાં મેં કેમ પશુ એવી વાત કરી નથી કે જે બધીને વાંચનાર આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય, અગર આના કાની કરે. ખનવાબોગ છે કે પહેલાં એટલે મુસ્લિમ હોકરીના કેસમાં ધણા દાક્તરો નિષ્ફળ જાત. મારી દાક્તરીની પ્રતિષ્ઠા ફાટીનારમાં તે એકી થાત.

દરદીઓની ચિકિત્સાના વિષયમાં ધણાં ધણાં વર્ષોથી હવે મને જરાય રસ રહ્યો નથી. હું આ દર્શાવેલ રજૂ કરીને એવું પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છું છું કે, આ માનસપ્રદેશ વિષે આપણે હજી ધણા અજાન છીએ. જેવી રીતે આપણે તિબેટના કેટલાક પ્રદેશથી કે એન્ટાર્કટિકથી અજાન છીએ તેના કરતાં વધારે અજાત માનસપ્રદેશ વિશે છીએ.

એક અમલ્ય જેવો મામુલી રંગારો પહેલાં યુરોપીય સુદ પછી પોતાના આત્મબળથી આખા જગતને, પશ્ચિ પશ્ચિ ખડોને, હથમચાવી મૂકે છે. એના વિચારો જગતની જે વધારેમાં વધારે શુદ્ધિશાળી પ્રજા ગણાતી હતી તે જર્મન પ્રજાને બૂરડા નાખે છે.

જર્મન પ્રજા માને છે કે, માત્ર પોતે જ નિર્ભેળ, સાચા, એક જ માત્ર આર્થ પ્રજ્જનનો છે, અને તેથી તે ધજાઓ પર “સ્વસ્તિક”નું

ચિદ્ર સ્વીકારે છે એની તદ્દન જુદી ખોટી ફિલસૂફીને લીધે લાખો યહૂદીઓની કતલ થાય છે, કરોડો યહૂદીઓને પોતાના દેશ, પોતાના ઘર, ખેતર, માલમિલકત છોડીને બીજા સ્વતંત્ર દેશોમાં કંગાલ દુઃખી નિર્વાસિત તરીકે રહેવું પડે છે.

આખા યુરોપ એશિયા, અમેરિકા, આફ્રિકામાં અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં વિશ્વયુદ્ધની અસર થાય છે. આવી રીતે ઇટાલીમાં ફાસિઝમે આખી પ્રજાને ભૂરફી નાખી, ડોમ્યુનિઝમે બાજે રશિયાને એકત્ર કરી એક મત્ર આપ્યો, મત્રની સાથે એક વિચાર ફેલાવ્યો.

જર્મનીનું બળ અજોડ હતું હિંદુસ્થાન માત્ર નુકસાન જ કર્યું છે એવું હું જરા પણ માનતો નથી હું તો સજેશન, અને એટિસજેશન-સૂચનપ્રવાહ અને આપસૂચનપ્રવાહ શક્તિનું બળ બતાવું છું. ડોમ્યુનિઝમે જે શીખવ્યું છે તે બધું સારું છે એવું હું માનતો નથી હું તેના કેટલાક તરવાને જરૂર વખોડું છું અને જો બહુ દૂરના ન કહેવાય એવા દ્વિસોમાં આપણા પોતાના દ્વિસોમાં હિંદી પ્રજાએ ગુ બતાવી આપ્યું ? ગામડાઓમાં અને શહેરોમાં, અરે મુનર્ષ જેવા મોગ શહેરોમાં મોટર ચલાવનારા અને વિક્ટોરીયા ચલાવનારા, અપરાધીઓ અને હેલકરીઓ પોતાને નવરાજ હોય ત્યારે સ્પાસ કાનવા મઢી પડ્યા.

લાખો તકલીઓ અને ત્રાકો પરદેશથી મનાવવી પડી અને થોડા સમય પછી એ તકલીઓ થોડા ખાદીધારીઓ સિવાય બધા ભૂખી મર્યા, અને મે તકલી માગી તે એક આખા ગામમાંથી મળી શકા નહોતું.

આ લેખ લખવાનો હેતુ તો એ છે કે સૂચનશક્તિનો ઉપયોગ માઠી રીતે ચર્ચ શકે છે તેવી જ રીતે સારી રીતે પણ ચર્ચ શકે છે. આપણે યોગનાપૂર્વક પ્રજાને ઉચ્ચ માર્ગે દોરી શકીએ છીએ.

વ્યક્તિના તેમજ રાષ્ટ્રના કગડા લડીઝબડીને નહીં પણ આપણે અને પનાવચી ચર્ચ શકે છે. સર્વધર્મસમભાવ જાવના આખા

જગનની ૨૪૦ કોડ મનુષ્યોની વસ્તીમાં ફેલાવવાની છે; રંગભેદનો દુષ્ટ વિચાર કે, જેમાં એવું જ મનાવું હતું કે, કાળી પ્રજા તો કેવળ લાકડાં કાપવા અને પાણી ખેંચવા માટે જ સર્જાઈ છે તે જગનના માનસ પરથી જૂરેલી નાખવાનો છે. કાતિલ દરીદ્રાર્ધી નહીં પણ સમજપૂર્વકના સદકારથી જ મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણ થશે એ બાજતનો આપણે પ્રચાર કરવાનો છે.

મનુષ્યમાં ધણી જાંચી (તેથી કહેવાય છે દેવી એવી) શક્તિઓ દરેક વ્યક્તિ ખીણવી શકે છે, જો તે તેટલા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે તો, એનું જ્ઞાન આખા જગતને આપવાનું છે. પ્રભાવશાળી અને ચારિત્ર્યવાન સ્વાર્થરહિત મનુષ્યો આવા વિચારો આખા જગતમાં ફેલાવી શકશે, ભક્તેને થોડા એટમબોમ્બો નાખીને લાખો મનુષ્યોનો સંહાર થઈ જાય.

પ્રેરણાત્મક અનુભવો

જે મનુષ્યનું હૃદય સંવેદનશીલ છે, જેમને મનુષ્યો પ્રત્યે સાચી સહાનુભૂતિ છે, અને દુઃખી પીડિતો માટે કશું છે તેમના જીવનમાં દરદરેય એવા પ્રસંગો બન્યા કરે છે કે જેમાંથી ખુદ પોતાને તથા બીજા બાલ્યનારાઓને નાની કે મોટી પ્રેરણાઓ મળ્યાંજ કરે છે.

મારા જીવનમાં બનેલા એવા થોડા કિસ્સાઓ મારે લખી મોકલવા એવું મને હરમાન થયું છે. તાત્કાલિક જે પ્રસંગો મારા મનમાં ખડા થયા ■ તેનું વર્ણન કરું છું.

૧૯૩૧ની આખરે કે ૩૨ની શરૂઆતમાં, પહેલી ગોળમેજી પરિષદની નિષ્ફળતા પછી, ગાંધીજી તથા દરેક ધંધાકા (પ્રતિ)ના મુખ્ય નેતાઓને ગીરફતાર કરીને જેલમાં ધકેલી દીધા.

મારો આશ્રમ સાબરમતી આશ્રમથી સાતેક માઈલ ઉત્તર વડોદરા રાજ્યની હદમાં હતો તેથી હું બચી ગયો. વડોદરા સરકારની પરવાનગી મેળવીને જે મદિના પછી મને મુરત લઈ ગયા. અને દુકમ દ્યો કે મારે દરરોજ સવારે નવ વાગે પોલીસચોકડી પર હાજરી પુરાવવી. આ દુકમનો હું અવસ્ય જાગ કરીશ એમ બાળ્યને બીજે દિવસે મને સખ દટકારવાની હતી.

મારા પરમ મિત્ર ડૉ. કરમુખમાઈ દોરાને ત્યાં હું રાત ગાળવાને

મયો, પણ પછી પાસે જ રહેતાં મારાં માસીને ઘેર મયો અને મારે ત્યાં રહેવું પડ્યું.

મારાં માસીને પોતાનું ઘર હતું અને તેમની પાસે પોતાના નિર્વાહ માટે પૂરતાં નાણાં હોવા છતાં તે કેવળ સેવાભાવથી પોતાની સાથે ૭-૮ વિદ્યાર્થીઓને રાખતાં હતાં. આ જુવાનોમાં પણ દેશમુક્તિ માટે ભોગ આપવાની ઝંખના હતી પણ તેમની મુશ્કેલી એ હતી કે દસ મહિના સુધી પરીક્ષા માટે મહેનત કરેલી તેથી એ મહિના પછી પરીક્ષા આપ્યા બાદ લડતમાં જોડાવું કે તરત જ.

આ બાળકમાં મારી સલાહ માંગી, મેં વિચાર કરીને કહ્યું જો ઝડપથી જોડોમાં એક લાખ માથુસો ખડકાવી દર્શિયું તો સરકારને બારે મુશ્કેલી થશે જ્યારે લક્ષ્મી ચાંદો કરવાને આવે ત્યારે આપણાથી મોં ધોવા ન જવાય, તે છતાં તમે પોતે તમારી વિવેકશુદ્ધિથી નક્કી કરજો કે આપું વર્ષ ખગડવા દેવું કે કેમ.

એટલામાં એક બાર્ડ એ દીકા કરી કે તમે આગેવાનો અમને વિદ્યાર્થીઓને આ લડતમાં શા માટે સડોવી દો છો ? મેં તેમને સમજાવ્યા કે જૂઓ !! મને ૫૫ વર્ષ થયાં છે, જ્યારે સ્વરાજ્ય આવશે ત્યારે તેનો લાભ મને ઓછો મળશે પણ જો તમે જોડાશો નહિ તો તમે હરામનું ખાઓ છો એવું તમને લાગશે નહિ ? અને પછી હસતાં હસતાં મેં ઉમેર્યું કે આપણી તેત્રીસ કરોડની વસ્તીમાંથી ૫૫ કે ૬૦ વર્ષની વયના ચાર પાંચ લાખ ધરડાં સી પુરોવાને જોડામાં મોકલ્યાં હોય તો કેવું ?

આ અનાયાસે થયેલી દોકોરની અસર વીજળીના જેવી થઈ. સૌ અંબીર થઈ ગયા અને એ ત્રણ જુવાનોની આંખ બીની થયેલી મેં નોંધ.

આ પ્રકરણ પૂરું થયું, મને દોઢ વર્ષની “ સી ” વર્ગની સમ થઈ.

નાસીક જેલમાં મને “ બી ” વર્ગમાં મૂક્યો. અમારી સાથે

૨૦૦૦ “ સી ” વર્ગના કેદીઓ હતા તેમને જેલના અધિકારીઓ ખૂબ ત્રાસ આપતા જેલમાં ગુનેગાર કેદીઓને માટે એક નિયમ હતો કે રસ્તામાં કામ માટે ચાલતા હોય તે વખતે જો કોઈ અમલદાર સામેથી જોવામાં આવે તો એકદમ ઊભડા બેસી જઈને હાથની પહોળા હથેલીઓ પગના પળ પર મૂકવી

એક દિવસે એક રાજકીય જુવાન કેદીએ આ અપમાનજનક નિયમ પાળવાની ના પાડી એને ખૂબ માર્યો, પણ એણે હુકમ માન્યો નહિ સત્યાગ્રહી મિત્રોએ એને ખૂબ સમજાવ્યો કે આપણે જેલના નિયમો પાળવા જોઈએ આ ભાઈએ કહ્યું કે હું સ્વમાનને ખાતર હુકમ નહિ પાળું, ગાંધીજીએ પોતે કહ્યું છે કે સ્વમાન હો મેંદા જાળવવું

પછી આ જુવાનને એકાત કોમ્પાઈમાં પૂર્યો ભૂખ્યો રાખ્યો, ખૂબ ખૂબ માર્યો, જેમ મારતા જાય તેમ એ વધારે મક્કમ થતો ગયો, અને અમલદારો વધારે ધાતકી થયા એને તોલીનુહાથ કરી મૂક્યો, દવા લગાડવી પડી પણ જુવાન ડગ્યો નહિ છેવટે અડધી બેઝાન સ્થિતિમાં એને બે ત્રણ વોર્ડરો ૪-૫ના ફૂ જાએ ઉઠાડે અને પડી છોડી દે એને એક પથ્થરની જેમ એ કંઈ જામીન પર પછડાય

દરેગજ આવી લાયક સજા થવાને લીધે બેઝાન સ્થિતિમાંથી એને ચિનક્ષમ થઈ ગયો, અને જેલઅધિકારીઓ ગભરાયા એને હોરિપલમાં ખસેડવો પડ્યો ગમે તેવો જાપ્તો હોવા છતાં આ વાત અમારે દાને આવી અને બધા રાજકીય કેદીઓ ઉપવાસ પર ચઢ્યા અને માગણી કરી કે અમારા બે પ્રતિનિધિઓને નવજુવાનને જોવા દો

આ વાત દુઃખી દર્દીને લખુ છુ કે કેટલાક અધિકારીઓને સળ ચર્ધ ગોરી ચામડીના જેલરને નોકરીમાંથી રૂખસત મળી અને મુપરિન્ટેન્ડન્ટને સમજાવે કપડો મળ્યો આ પ્રકરણ પૂરું થયું

અમે જેલમાંથી છૂટીને પોતપોતાને ઘેર ગયા આ વાત બહારમાં મૂકી

આશરે એ વરસ પંચી અને ખગર મળી કે મુંબઈની હોસ્પિટલમાં રાખીને આ બાઈનો રોગ દાકતરોએ મટાડ્યો હતો.

અને એ હતો મારી મામીના ધરમાં મારી સાથે ચર્ચા કરનારા વિદ્યાર્થીઓમાંનો એક. એ તાત્કાલિક લડતમાં જોડાઈ ગયો હતો બદાદૂર નવજુવાન !

*

*

*

૧૯૪૪ કે ૪૫નું વર્ષ દરી ઉત્તર ગુજરાતનાં ઉત્સાહી વીસનગર મામમાં એક બહુ જાણીતા સમાજસેવક રહેતા હતા તેમજે વર્ષો સુધી ખાસ વીસનગર મામની, મહેસાણા જિલ્લાની અને આખા વડોદરા રાજ્યની સેવા અનેક ક્ષેત્રે કરી હતી એમના જેવા સનત મેવા કરનાર નાગરિક મે ઓછા જોવા છે એમના મૃત્યુ પછી એમની અખંડ સેવાઓની કદર કરવા માટે મામમેડોએ તેમની આરસની પ્રતિમા તૈયાર કરાવી અને મામના જાહેરનાગમા તેને જોડી તેને ખુલ્લી મુકવાની ક્રિયા મારે દાથે થવાની હતી.

લગભગ ૭૦ વર્ષની વયે મે આ કામ સ્વીકાર્યું અને હક નાગપુરથી ૭૦૦-૮૦૦ માઈલની મુસાફરી કરીને વીસનગર ગયો ત્યાં શાનદાર મેળાવડો થયો, ઘણી ઘણી અજ્ઞસિઓ અપાઈ અને સૌને સતોષ થાય તેવી ગીતે સમારકા ખતમ થયો.

મેહી સાજે ૫૦-૬૦ નવજુવાનોએ મારી સાથે પ્રશ્નોત્તરી રાખેલી તેમાંથી અમે તે સલામા મયા વાત વાતમાં કહ્યું કે જો આપણા મામડાઓની પ્રજા (જે કુલ વસ્તીના ૭૦ ટકા જેટલી છે તે) અને આપણા નાનામોટા ગામેની સ્ત્રીઓ પોતાના હક્કો જાણે નહિ, પોતાના શુ દુ.ખ અને અન્યાયો છે તે સમજે નહિ, તો તે સ્વરાજ્યનો અર્થ શો ? માટે તમે મામમાં અને મામડાંઓમાં વારંવાર જાઓ, રાતવાસો ત્યાં કરો, મામડાંની સ્થિતિનો સારો અભ્યાસ કરો, મામડાંઓની પ્રજાના કામો છેવટે મામજનોએ જ ઉપાડવાના છે

ચર્ચા બહુ સારી થઈ કારણ કે એ બધા જુવાનો ખંતીલા અને કામ કરવાને તત્પર હોય તેવા દેખાતા હતા. સજા ખતમ થાય ત્યાર પહેલાં એક જરા પૂખ્ત વયના જુવાને ટોચાર કરી કે ફાકતરસાહેબ ! અમને સલાહો તો ધણી મળે છે કે તમે આમ કરો ને તેમ કરો, પણ ગામડે જઈને કેવી રીતે માહિતીઓ એકઠી કરવી, કેવા સવાલો આમજનોને પૂછવા, તેમના હિતરો ઠેકે અંશે માનવા, સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નો ક્યા છે તે બધું અમને ક્યાં કોઈ બતાવે, ગામડાં-ઓમાં ભાષણ કે વાર્તાલાપ કેવી રીતે કરવા, એ બધું અમારે શીખવું હોય તો અમારે શું કરવું, અમને કોણ શીખવે ?

“ મેં હિતર આપ્યો કે જુઓ લાઈ ! ” આપણાં શાસ્ત્રીએ કહ્યું છે કે ત્યાં જુલાસા છે ત્યાં જ્ઞાન મળી રહે છે. જો તમને શીખવાની સાચી તત્પરતા હશે તો તમને કોઈ માર્ગદર્શક મળી રહેશે તત્પરતા ઠેકલી તીવ્ર છે તે બતાવે તો જોઈતું મળી રહે. સજા લાંબો વખત સુધી ચાલી અને મને સંતોષ થયો.

અમે અમારા મુકામ પર ગયા. બીજે દિવસે સવારે આરામ લઈને બપોરે અમદાવાદ જવું એવો અમારો પ્રોગ્રામ હતો.

બીજે દિવસે સવારે વીસનગરના વજુચાર સારા કાર્યકરો મારી અંગલી પર આવ્યા અને કહ્યું કે માર્ક કાલે મોડી રાત સુધી અમે ખૂબ ચર્ચા કરી. અમે આપને પૂછવા આવ્યા હોએ કે તમે અમારે માટે કોઈ માર્ગદર્શક મોકલી શકશો ? મેં લગભગ તરત જ કહ્યું કે જો તમે મારી શરતો પાળો તો હું પોતે ગામડે જવાને તૈયાર છું, પણ મારી કડક શરતો છે.

(૧) તમારે કામ ધંધો છોડીને અઠવાડિયામાં પાંચ દિવસ ગામડે રહવું અને ત્યાં રહેવું પડશે એ દિવસ આપણે નગરમાં રહીશું તમારે તમારા કામધંધાનું કામ સંભાળવું. (આ હિસાબી મંડળીમાં વકીલ ને વૈદ્ય, વેપારી અને ધણીખરા કમાનારા હતા, મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યો પણ હતા.)

(૨) આ બે દિવસો અમને સંપૂર્ણ આરામમાં રહેવા દેવા કારણ કે અમે બહુ વૃદ્ધ થયા છીએ.

(૩) જો બહુ જ જરૂરી કામ હશે તો મારી રજા લઈને વીસ નગર જવારી અને

(૪) તમારે પોતાનાથી ઉચકાય તેટલો જ સામાન લઈને ચાલતાં ફરવાનું હશે, અને

(૫) અમારે માટે એક બળદનું 'દમણિયું' (ગાદી) રાખી અને ૭-૮ માણસો મારી પામે આવીને પ્રતિજ્ઞા લે તો મારો અમદાવાદ જવાનો પ્રોગ્રામ રદ કરું.

આવી રીતે દોઢેક દિવસ માટે અમદાવાદ છોડેલું પણ અમે પાંચ અંકવાડિયાં વીસનગર તાતુકામાં રહ્યા. મોટે ભાગે મારી ઘરનો પગાર્હ હતી જેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી નહિ તેવા પણ દૂંઠ સમય માટે સાથે રહ્યા.

બધા પુરુષોએ સ્ત્રીઓએ વારાફરતી પ્રશ્નો પૂછ્યા અને નોંધ્યા. જેમણે બાપણો કદી કરેલા નહિ તે અમારાં બાપણો સાબળીને અજળ બોલતા થઈ ગયા. સૌને (અમને પણ) ખૂબ જાણવાનું મન્યું, જો કે મારી સાથેના એક બે ભાઈઓને અમુક પ્રકારની માહિતીઓ તો મારા કરતાં ધણી વધારે હતી.

૩૪-૩૫ દિવસ પછી અમે છૂટા પડ્યા. આ અણધાર્યો અનુભવ સૌને કામ લાગ્યો હશે કારણ કે થોડાજ સમય પછી આ ભાઈઓમાંથી કેટલાકે પ્રજાની નેતાગીરીનું કામ ઉપાડી લીધું અને હજી સરસ કામ કરે છે.

એક ભાઈએ સારી વકીલાત છોડી દીધી અને માત્ર ૨ ૩૦ માસિક લઈને આજીવન સેવા કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું. આને તેઓ મોટો આશ્રમ ચલાવે છે.

જે પરિણામ આવ્યું તેનો લેશમાન યશ મને મળતો નથી મારી ઐર્થિકી મદદને લીધે અમુક બાઈબહેનોની આગવી સદ્વૃત્તિઓ ખીલી એનો યશ તેમને પોતાને ઘટે છે.

૧૯૧૨ કે ૧૩નું ચોમાસુ હતું, અને સુરતની પાસેના ગામ નવસારીમાં હું સિવિલસર્જન હતો. ત્યારે પહેલાં હું સાતેક વર્ષ સુધી વડોદરાની મોટી હોસ્પિટલમાં સર્જન હતો.

આખા ગુજરાતમાં આ સૌથી મોટું અને સારી સાધનસામગ્રી-ઓથી સુસજ્જ દવાખાનું હતું, અને પછી ત્રણ વર્ષ સુધી વડોદરાના મહારાજનો હું અંગત દાકતર થયો હતો. ૨૦૦ દર્દીઓની પથારીઓ-વાળા દવાખાનામાંથી મારી બદલી એવા ગામમાં થઈ કે જ્યાં ૬ પથારીઓની સગવડ હતી, પણ ત્યાં લગભગ ૩-૪થી વધારે દર્દીઓ રહેતા નહોતા.

તે જમાનામાં હું બ્રિટિશ ડિઝીઓવાળો ખૂબ અનુભવી માણસ અને મહારાજનો દાકતર હતો, તેથી મારી પ્રતિષ્ઠા જમરી હતી અને જોતજોતામાં એવા ઓપરેશનો કર્યા કે ૧૫-૧૬ થી ૨૦ દર્દીઓ દવાખાનામાં રહેતા ખાટલા, ગાદલા, ચાદરો, ઓશીકા વગેરે બધી વિશેષ સગવડો ગામના જુવાન બાઈઓ પૂરી પાડતા હતા આસપાસના ગામડાઓમાં પણ માગ વખતોવખત જવું પડતું.

એક બપોરે ૭-૮ માર્ચે દૂર આવેલા એક ગામડામાંથી જે જુવાનો મને પોતાને ગામડે લઈ જવા માટે આવ્યા વર્ષ પૂરું થવાના કારણે માટે દવાખાનામાં કામ કરવાનું હતું અને જે નવું દિવસથી દક્ષિણ ગુજરાતમાં પડે છે તેવો ધોધમાર વરસાદ પડતો હતો.

એ બાઈઓને મેં કહ્યું કે મારે આજે બહુ કામ છે અને મારા કરતા વધારે સારી રીતે પાસ થયેલા દાકતર પર હું ચિઠ્ઠી લખીશ તો તે આવશે તેમજે કહ્યું કે અમને બાપાએ કહ્યું છે કે જે જી મગિ તે આપજો પણ મારે તો સુમત સાહેબનું જ કામ છે, એ

અને પહેરણ આપ્યાં, પરસેવા અને વરસાદથી રેળંગેય થઈ ગયેલાં કપડાં બદલાવ્યાં, મારું આખું શરીર તેમણે જ ઘોષ્ટિને લૂછી કાઢ્યું, અને ગરમાગરમ ચા (સૂંઠ અને પીપર નાખેલી) પીવડાવી પછી તાંબું દૂધ આપ્યું અને સૂઈ જવાનું સુચવ્યું.

હું હવે સ્વસ્થ તો થયો હતો સ્તનમૂઠ થઈ ગયો હતો. મેં કહ્યું કે ઠાઈ પથ્થુ રીતે મારે મારા દવાખાનામાં પહોંચી જવું જોઈએ (આ વાત હુંકાવી દઉં છું.)

આ પાટીદાર ભાઈઓના કપડાં બગાડીને પણ હું નવસારી પહોંચી ગયો. એ લોકોએ મારા ગજવામાં નોટોનો ચેકકડો સરકાવી દીધેમો તે મેં લેવાની યોજખી ના પાડી. ઉંચટે એ નાણાં મારા દવાખાના ગરીબ દર્દીઓ માટે રાખેલી પેટીમાં મૂકી દીધા, અને દવાખાનેથી ઘેર ગયો.

મારાં પત્ની અને છોકરાં મને જોઈને હેબનાઈ ગયાં. હું અત્યંત ધાકી ગયો હતો અને તેના કરતાં તો માનસિક આધાતને લીધે મારા મોં પર ધણું જ ભારે દુઃખ જવાઈ ગયું હતું. ધીમે ધીમે મેં એમને મારી કદાણી કરી.

ખીજે દિવસે ગામના યુવાનોને બોલાવીને તેમને બધું કહ્યું, દિવસે મુખી મને એન પડ્યું નહિ અને રાત્રે મારી જીંધ બગડી. આગે ૫૦ વર્ષ પછી દરેક ગામડે જવાના રસ્તા પાકા થયા છે નહિ તે હું જાણુનો નથી. થોડા જ થયા છે.

વર્ષો પાંતી ગયા, પણ આ વાત મારા મગજના ખૂગામાં ધૂમ્પાં કરતી હતી. ૭ વર્ષ પછી મારા જુવાન મિત્ર ઇન્દુલાલ યાત્રિકનો જગરો સાથ મેજાનીએ અમે ગામડાઓમાં ખાનગી નાના દવાખાના કાઢવાની યોજના અમલમાં મૂકી તે ગામજનોને ઘણી મંદી મળી ગઈ ૫૫ અમે ૫૦થી વધારે દવાખાનાં કાઢી ચકયા નહિ. એટલા વડોદરા રાજ્યમાં ૨૬૨ દવાખાનાં ચયેલાં મને સાંભરે છે.

આ યોજનાની પાછળ હતી ઉપર વર્ણવેલી કઠણ અસર.

વાધનાં જંગલોમાં

ટુંક સમય પહેલાં મારાં છોકરાં ગીરના જંગલમાં સિંહ જોવા માટે ગયાં હતાં. હૌદુનિક કાફો મોટરમાં ધીમે ધીમે જતો હતો. એમણે થોડે જ દૂરથી એક સિંહણને મોટરની પાસેથી યદને પગથી ઝાળંગલી જોઈ

સિંહણે આવડી મોટી મોટરને જોઈ ન હોય એવું તો બને જ નહીં. છોકરાઓ પથરો ફેંકી શકે એટલું અંતર સિંહણ અને મોટર વચ્ચે હતું તે છતાં સિંહણ વિના ફિકર, વિના તમા, વિના કર, જરા-પણ હિતાવળ કર્યા વિના રસ્તો ઝાળંગી મઈ અને તેની પાછળ તેનાં બચ્ચાં પણ ગયાં.

સિંહ એ નિકર પ્રાણી છે, અને 'જંગલ'ની માન્યતા એવી છે કે સિંહ (અને સિંહણ) ગદુ જ જૂખ્યાં હોય તો અથવા તેને છંછેડવા હોય તો જ મનુષ્ય પર હુમલો કરે છે.

મનુષ્ય માત્રને આવાં હિસક પ્રાણીને જોઈને જે કુદરતી ડર લાગે તે સિવાય આ મોટરમાં બેઠેલાં પ્રેક્ષકોએ વધારે ડર કે બીજી કંઈ લાગણીઓ અનુભવી નહો. જોનારાં તો સિંહણની સ્વસ્થતા, બેદરકારી અને આતમવદ્વાથી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયાં હતાં.

મને સિંહના નહોં પણ વાધના થોડા અનુભવો થયા છે તે, અને

એક રાત્રે સિંહોના બે ટોળાં વચ્ચે જે લયાનક પડકાર અને પોકારો સાંભળ્યા હતા એવા અનુભવોનાં દૂંકાં વર્ણનો આ લેખમાં આપું છું.

એ વર્ષ હતું ૧૯૧૬નું, દ્વિસો હશે શિયાળાના, અને વખતે મહિનો હશે પોપ. રાત્રે ઠંડી જણાતી હતી પણ વધારે મહત્વની હકીકત તો એ છે કે સાંજ વહેલી પડી જતી હતી.

કાઠિયાવાડના અમરેલી પ્રાંત (જિલ્લા)ના વિદ્યાધિકારી જેને અંગ્રેજીમાં એજ્યુકેશન ઇન્સ્પેક્ટર કહે છે તે મારા મિત્ર હતા, અને હું રાજ્યના આરોગ્ય ખાતાનો મુખ્ય અધિકારી (સેનિટરી કમિશનર) હતો.

અમે એવું નક્કી કર્યું હતું કે અમારે સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણે આવેલા કોડીનાર ગામમાં મળવું, ત્યાં અમારે શિક્ષકોને શિક્ષણ કળા ઉપરાંત, આરોગ્ય વિદ્યા, સ્વચ્છતા, ગામડાંનાં દવાખાનાં ચલાવવાનું, સહકારી મંડળીનું કામ કરવાનું, સમાજ એવા કરવા વિશેની માહિતી વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન આપવું, અને પછી કોડીનાર તાલુકાનાં ગામડાંઓમાં અમે બન્નેએ સાથે ફરીને અમારું પોતપોતાનું કામ કરતાં કરતાં ગીરનું આપું જંગલ દક્ષિણથી ઉત્તરે વટાવીને ધારી તાલુકામાં જવાનું રાખ્યું.

વચમાં તુળસીસ્થામના ગરમ પાણીના ઝરા આવતા હતા તે અમારે બન્નેને જોવા દતા. આ તાલુકાની ઉત્તરે ધાંટવડ નામનું એક નાનું ગામ છે આજે તો ધાંટવડની પાસેથી રેલવે પસાર થાય છે, પણ ૧૯૧૬માં ધાંટવડ એ ગીરની પાસે આવેલું ગામ હતું. બધાં ધરોની આસપાસ કાચીપાકી પણ જિંચી દીવાલો રાખવી પડતી કારણ કે દરરોજ ત્યાં વાધ આવતા અને દોરને પકડવાના પ્રયત્ન કરતા.

આ ગામમાં અમે અને અમારા કાફલાએ આખો દિવસ વાધોના પરાક્રમોની, તેમના ઓર્ગિટા કુમલાઓની, અને દોરને યના નુકસાનની વાતો સાંભળ્યાં કરી હતી. સરકારી લોકમ એવો હતો કે વાધને હાંકી મુકાય, પણ બંદૂકથી દાર કરી ચકાય નહીં.

જો માર્ચ એપ્રિલનું દોર જિંચકી જાય અમર દોરને મારી નાખે તો

તે ખેડૂતને સત્કાર નુકસાની આપે પણ ગિયારા ખેડૂતને બગદ માફ તો એ જેની શા રીતે ૬૦૨ નુકસાનીનો રિપોર્ટ થાય પડી જ બાર મહિના સુધી પૈસા મળે નહીં અને મળે તો તે ખેડૂતને મળતા પહેલાં ગામના આગેવાનો મોટો ભાગ પડાવી લે

સૌરાષ્ટ્રના ધણા ધણા માણસોને એ ખતર નહીં હોય કે ધાંત વડથી થોડા વાર દૂર સોગોડા નદીનો ધોધ છે નદી અહીં નાની છે તે છતાં ધોધ ઠીક પડેલો છે અને જાગી ટેપરી પાસેથી આવતે ૨૦-૨૫ ફૂટ નીચે ફૂદી પડીને ધાટવડની પાસેથી વહી જાય છે ખૂબ સુંદર દૃશ્ય છે દરેક જોનારને આટલા બધા પાણીનો પડાડ તેના સતત ધ્રુવરાગ, અને ફૂંતા નાચતા પાણીનું દૃશ્ય ધણુ આમર્શક લાગે છે

અમારો આખો માફનો આ ધોધ જોવા માટે ગયો, કારણ કે અહીંથી બપોરના ત્રણેક વાગે જ અમારે ધાટવડની પૂર્વ દિશામાં આવેલાં પહાડી જંગલી પ્રદેશમાં આવેલા દરમડીયા ગામડે જવાનું હતું

મેં કાફનો રાગ જળીજીતીને વાપર્યો છે મારી સાથે ત્રણેક કાફનો, અને ત્રણેક નોકર અને એક રસોઈઆ હતા. મારા મિત્રની સાથે એક બે માણસો ઓછા હશે અને અમને બન્નેને દરેકના રક્ષણ માટે બંદૂક ધારી નબુ ત્રણ પોલીસના સીપાર્કઆ મળ્યા હતા. અમે ધોધ જોવામાં તાત્પર્ય થઈ ગયા હતા એટલામાં ગામના લોકોએ આવીને ખુબ કે જો મોકુ કર્યો તો હવે રસ્તામાં જવાનું જાયમરેનું બની જશે

આ ગામડાના લોકોના જાણની અમે મરમરી કરતા કરતા આગળ આજ્ઞા માડી પણ આગ દર્તા માફસાની આગળ અને પાછળ પોલીસ ચાલતા હતા અને તેની પણ આગળ મારા મિત્ર ને હું ચાલતા હતા. એટલામાં અમે ઓર્થિની દોદા અને ધુમરાજના અવાજો સાંભળ્યા

ગામના લોકો કડીઆળા ડાંગો લઈને રજુમેદાનમાં ફૂદી પડ્યા, અને અમે શહેરી લોકો આ બધી ધુમરાજ તથા મેલાદલનું કારણ સમજી શકીએ તે પહેલા એક વાધે વાછરડાને ખાધ પર ચડાવીને

જ ગત નરક દોટ મૂકી મામ લોકોએ પૂદ પકડી પણ વાધ વીગળી
ત્રેમે અદૃશ્ય થઈ ગયો

અમો મો વિકાસીને આ કદી નહીં દેખેલું એવું દૃશ્ય જોઈ
રહ્યા હતા અમારા જ પોલીસમાંથી એકને ગોળી મારવાનો વિચાર
સરખો આવ્યો નહીં હોય ! ખેન ખવાસ થઈ ગયો મામ લોકો કહે
કે હવે તમે જાઓ નહીં, પણ શહેરી લોકોથી પ્રોગ્રામ કેમ ચૂકાય ?
અને અમે એ બહુ હડીતા મને લાગે છે કે અમારા કારકુનોને તો
જીવો દીવાલની અંતો સરકારી ઉતારો વધારે પસંદ હતો

અમે હરમડીયા જઈ પહોંચ્યા, ત્યાં મામ લોકોને મળ્યા સગી
આખે વાધનું પરાક્રમ જોયું હતું એમને વાતો તો વાધની જ થઈ,
પણ ઉતારો ઠીક સારો ને મોટો હતો અમે બંને એકેક નાનીચોર
ડીમાં દના, અને કારકુનો આ ચોરડીની પાસે આવેલા મોગ હોલમા
સૂતા પોલીસ પોલીસ—સાઈનમાં ગયા એક પગી હતો તેણે અમારા
બાજુથી ૧૨-૧૫ ફૂટ દૂર એક તાપણું ક્યું એણે કહ્યું કે વાધ
તો એવા બગચા થઈ જાય છે કે તાપણી પાસે આવીને ફૂતરાની
જેમ બિંધ્યા કરે છે

રાત્રે નવેક વાગ્યા હશે એટલામા અમે વાધોના બરાડા સાંભળ્યા
ધાગ એવા હતા કે અમે અનુમાન ક્યું કે વાધ ધણા છે શરીરો
મોટા હશે અને વિકરાળ હશે મેં ઇન્સ્પેક્ટરને અગ્રેજીમાં કહ્યું કે હવે
આ વાત છોડો કાતણ કે કારકુનો ગણરાઈ ગયેલા છે, એ હતા બાહ્ય
ને વાણિયા ઇન્સ્પેક્ટરનો એક કારકુન હતો દૂકા પાતળો નાતે હતો
વાણિયો ઇન્વાયજનામાં હતો અને માસ્તર હતો મને પેની લીટીઓ
સાંભરી આવી :-

" દીલા દીવા પોતિમાં અને જીલા જીલા મ્હો,
મને લાગે છે કે રખે નેતમે માસ્તર હો "

અમે ઠીક ૭ સાત માર્કિસ ચાલેલા એટને સી બી થયા થોડા

સમય પછી પેલા દુકા માસ્તરને ‘એકી’ કરવાની હાજત (શંકા) થઈ આવી. જ્યાં મુધી અટકાવી ચકાવ ત્યાં મુધી ગિચારાએ હાજતને દબાવી. પછી એ ધીમે રહી ને જીકયા અને ઓરડાની ચારે તરફ ભીંતના ઉપરના ભાગમાં વાંસની જાળા દતી તેમાંથી બહાર જોઈ ને બારણાની સાંકળ ઉધાડી. જેવો એ બહાર નીકળવા જતો હતો ત્યાં એની નજર તાપણી તરફ ગઈ. ઠરી ગયેલી તાપણીની પાસે વાધ જેવું પ્રાણી જીંધવું હતું તે જોઈ ને તેણે એક દારમાં ચીસ પાડી, દગલો થઈ ને જમીન પર બેસી ગયો. અને બેમાન થઈ ગયો.

અમે સૌ પચારીમાંથી હલંગ મારીને બહાર નીકળી આવ્યા, વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા. માસ્તરને વંડા પર ઘસડી લાવ્યા અને કેલાદલ મથાગ્યો પણ તેની અસર ‘વાધ’ પર પડી નહીં. અમે તે દિશામાં ચાલે ફેંકી છેવટે પશુ જીંધુ ત્યારે અમે જોયું કે એ તો ગધેડું ગરમ રાખતી મગદ માણવું હતું. માસ્તરે ધોતિપાને પલાળ્યું હતું તે બદલાવાને અને બની શકે તેટલું દસવું દગાવાને અમે પાછા સૂઈ ગયા. આ અમારો વાધનો બીજો અનુભવ થયો.

આ જમાનામાં ગીરનાં જંગલોમાં મોટાં મોટાં નહોતી. રસ્તા અત્યંત વિકટ હતા. જિંચી નીચી ટેકરીઓ પર અમારે ચડતીર કરવાનું હતું, કોઈ નાની નહીં મળતી ત્યારે ત્યાં માલધારી (રખારીઓ) ના નેસડા જોવામાં આવતા. કોઈ કોઈ સ્થળે પાણી વહેતા હોય તો બન્ને કિનારે ઝાડોના ઝૂંડ પણ જોવાં હોય. આવાં એક સ્થળે તો મદાદેવનું મંદિર પણ જોયું, પણ ત્યાં પૂજારી નહોતો, સુંદર શીતલ રથાનેમાં સારો પવન પણ આવતો હતો. કોઈ કોઈ સ્થળે તો બગ-દોષી ગાડાં જોંચે એંચાતાં નહોતાં. ખેડૂન અને અમે બધાં ગાડાંઓને ધોલતા હતા. આવી રીતે અમે ટુળસીસ્થાન આવી પહોંચ્યા.

મઢતે અમારું સ્વાગત થયું. મંદિરનો આસપાસ ૨૦-૩૦ માણસો વસતા હતા. બધાં મકાનોની બહાર કિલ્લાના જેવો ઈંદ ચૂનાનો પાકો ગઢ હતો એટલે કોઈ દિસકપ્રાણી અંદર જઈ શકે નહીં.

અમે ગરમ પાણીના કુડમાં બે કલાક સુધી નાણા, એટલામાં મદ તે પોતે આવીને કહ્યું કે હવે ગદના દરવાજા બંધ થઈ જશે માટે અદર આવતા રહો.

અમે અદર ગયા, જમ્યા અને વાતોએ ચઢવા જરા મોડી સાજ થઈ હતી એટલામાં સિંહોની બે ટાળીઓએ એકબીજાની સામે ગર્જના કરવા માંડી અમે તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા હવે અમકી પડે એવી ભારે ગર્જના હતી અમે દીવાલના પગથિયાં ચઢીને સિંહ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો સિંહો ધગા દના પણ અમાગથી જોવાયા નહીં

તુલસીધામ છોડીને અમે ધારી તાનુકાનો માર્ગ લીધો અમારે કુગરા ચડવાના હતા આ ગીર જંગલ તો જુનાગઢ રાજ્યનું હતું કોડીનાગ અને ધારી વડોદરાના તાનુકા દના

ધારીના પહેલા ગામડામાં અમે વિસામો નીધા માલધારીઓનું ગામકુ હતું ત્યાં શાળા નહોતી પણ ચોરો હતો જે પહેલા જ બાઈ મળ્યા તેનો ડામો હાથ કાણી આગળથી કાપી નાખેના જુવાનજેઠ માણસ અને લોખંડી સરીર એને એક ત્રિદ સાથે ગપાજપી થઈ હતી સિંહે હાથ મોમાં ધાલેનો પણ આ શરવીર જુવાને મોટા છરો પાતીમાં દુલાની દીધા એણે કહ્યું કે અમે સિંહથી ડરીએ નહીં અને અમારી બેમો પણ સામનો કર પણ જો માથ બેસતું બચ્યું છૂટ પડી ગયું હોય તો સિંહ તેને ફાડી ખાય

સોનગઢનાં જંગલોમાં

સૌરાષ્ટ્રમાં સોનગઢ નામનું નાનું ગામ છે પણ ત્યાં જંગલ નથી તાપી નદીની દક્ષિણે સુરતથી ૪૦ માઈલ દૂર પૂર્વ દિશામાં આવેલું સોનગઢ ગામ છે અને સોનગઢનો તાનુકો છે.

ત્યારે પેશવાના હાથ નીચેના સરદાર પીલાગઢ માયકવાડે મુજરાનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં તેણે સોનગઢનો કિલ્લો સત્ કર્યો આજ સુધી સોનગઢના

કિલ્લામાં ગાયકવાડની ગાદી રહે છે, પણ રાજે કાઈ ચોક્કીદાર પણ ત્યાં રહેતો નથી અને કિલ્લાના જંગલમાં લગભગ દરરોજ વાઘ આવે છે.

સોનગઢથી થોડા માર્ગે દૂર ઉત્તરમાં, તાપી નદી વહી જાય છે. જંગલ એટલા જમાં ગાદ છે કે એક વખત ગાયકવાડે ત્યાં સરકારી મકાનો બંધાવેલા અને વાજપૂરને (તાપીની ઉત્તરે સોનગઢનો ભાગ) પેટા તાલુકો કરવો હતો. મેયેરિયાના ભયંકર ઉપદ્રવને લીધે એ વિચાર તથા મકાનો પડતાં મૂક્યાં. થોડાં વર્ષો પછી આ મકાનો ક્યાં છે તે શોધવું અશક્ય પડી ગયું હતું.

આ જંગલમાં ગાયકવાડે મદારાજ શિકારે ગયા હતા. હાકાર તરીકે હું સાથે હતો. અમે ઊંચા જાડ પર માંચડા પર બેઠા હતા માંચડા કે મચને શિકારી ભાષામાં 'મંચન' કહે છે. અમે એક ટેકરીની ટોચ પર હતા, એટલે અમારી સામે જે જંગલ જણાતું હતું તે બધું નીચાણમાં હતું. ખીણનો ભાગ લગભગ ૧૦૦ ફી નીચાણમાં હતો.

મેં આપુ ગીચ જંગલ કદી જોયું નહોતું અને હજી જોયું નથી, પણ તેમાં થોડો ભાગ ખુલ્લો હતો. અમે મંચન પર સ્વયં થઈ ગયા પછી હાકો ચાલ્યો. હાકો એટલે વાઘને જગાડીને અમુક દિશામાં હાકવાનું જુમરાણ (હાક મારવી) ક્રિટ કે કુસ્તી, કે એવી રમતો જેવા માટે સ્ટેડિઅમ અથવા એમ્ફીથિયેટર હોય છે (જેમાં પાછળની બેઠક થોડી વધારે ને વધારે જોતી ટોળાવવાળી હોય છે) તેવું દૃશ્ય હતું. મોટાં પ્રચંડ જાડો ઉગડવા જેવાં જથ્થાનાં હતાં. જાડીઓનો રંગ વધારે કાળાસ પર હતો. પહાડી ખુલ્લી જમીન પણ દેખાતી હતી.

અમે ધારીને જોઈ રહ્યા હતા. એટલામાં એક બદ્ધ મોટો જંગી અને ધરડો વાઘ અમારી સામે, બસોનાર દૂર, ચાલતો જણાયો. ઝોની પાછળ દોલ અને જરાડાના અવાજ ધંતા હતા તે જતાં આ જંગલનો

રાજ સંપૂર્ણ સ્વસ્થતા અને ગંભીરતાથી આસ્તે કદમ, ધીમેધીમે ચાલતો હતો, આસપાસ જોવાની જરાય દરકાર કરતો નહોતો. એટલામાં બંદૂકનો એક ભારે ભડકો થયો, અને પછી તેના પડલા સંભળાયા, પણ ગોળી તો ક્યારનીય વાધની બાજુમાંથી પસાર થઈ ગયેલી. અવાજ સાંભળતાંની સાથે, સેકંડના સોમા લાગની અંદર આ ભારે ચરીરના વાધે હલાંગ મારી અને વીજળીની જેમ ઝાડીમાં આદ્યો ગયો. ગયો તે ગયો એ ફરી દેખાયો નહીં. અમે અમારા તંબુઓ તરફ આદ્યા ગયા.

ખાત્રે દિવસે અમે તાપી નદીની દક્ષિણે આવેલાં જંગલોમાં ગયા. આ તરફ સાદહેરના કુંગર દૂર દૂર જણાય છે. સાદહેરનો દિલ્લો ખાનદેરામાં ગણાય છે

અમે ઘોડા પર મુસાફરી કરી. મને ઘોડેસ્વારી સારી આવડતી હતી, પણ જંગલોમાં જવાની ટેવ નહીં. મારી આગળ મહારાજ અને શિકારીઓના ઘોડા જોરથી દોડતા હતા એટલે મારે પણ તેટલા જ વેગથી જવું પડતું હતું. ઝાડની નીચી ડાળીઓ આવે ત્યારે પૂરા 'સાવચેન ન હોઈએ તો માથું અફળાઈ ને મરો જવાય એવો મામલો હતો. આ જંગલમાં પણ અમે ઝાડ પર ચઢીને માંચા પર બેઠા. ઝાડી ખૂબ ગીચોગીચ હતી તેથી સામેનું દ્રશ્ય તબ્બન સંકુચિત હતું.

અમે ગાઢ જંગલની અંદર જ બેઠા હતા. બહુ જ થોડી જગ્યા ઝાડ વિનાની હતી પણ છોડવા અને ઝાંખરાંથી જંગલ છવાઈ ગયું હતું. અમે માંચા પર બેઠા ને થોડી જ વારમાં શિકારીએ કહ્યું કે દવે એકદમ અવાજ અને હાલચાલ બંધ કરી દે.

આ ટુકમનું પાલન અત્યંત કડક રીતે બધાને પાળવું પડતું હતું કારણ કે એક માણસની બૂલને લીધે આખો શિકાર બગડે. નાણાં બગડે, સકિત વ્યર્થ જાય એ તો જાણે ઠીક પણ મોટા માણસોના મિજાજ બગડે એ ભારે કપરી વસ્તુ હતી. જ્યારે અવાજ નંદરવાતો હોય ત્યારે જ ખાંસી ખાવાની જખરી હાજત થઈ આવે.

ગણું ખખેરવાનું પણ અશક્ય હતું. દલનચલન કરાય નહીં એવામાં એરી લાલ મોતી છાડીઓની એક લાંબી દાર ને દાર મારા કોટ પર થઈને ગળા ને મોં પર ચઢીને વાળ તરફ ફેંચકદમ કરતી હતી.

હું એમનાર થઈ ગયો થોડી છાડીઓને ખખેરી નાખવી પડી શિકારી મારા પર કાતીલ ડોળા કાઢે પણ માટે કરવું શું? જરાપણ અતિશયોક્તિ વિના હજુ છુ કે અમને માત્ર આસ લેવાનો જ અધિકાર હતો, ખાકી અમે દત્તા જીવતાં મુઠદાં એવામાં પચામેક વાર દૂરના ઝાડો પર વાંદરાઓએ ચિચિવારી પાડતા મોંડી ધસારતથી અમે સમજ્યા કે વાધજમાઈ નજીક આવે છે, પણ કંઈ દિશામાંથી તે ખરાબર સમજાય નહીં પછી પાસેના ઝાડો પર અિસોગલીએ ખીકની ચીમો શરૂ કરી

હવે તો અમારા શરીરને રૂવાડેડ વાડે આંખો આની ગર્ભ અમે સાવચેત હોશિયાર રહીને જોતા દના કે ક્યારે વાધ આવે છે સૌની આંખની બી સોવચેતી હોવા છતાં અમારા ઝાડની નીચે માત્ર ૮ કે ૧૦ વાર દૂર વાધ આવીને જોમો હતો અને ઝાડ પર જોડવાઈ ગયેલી આકૃતિઓ તરફ જનને ડાળા ફાડીને જોતો હતો.

જ્યારે અમે વાધને આટલો બધો નજીક જોયો ત્યારે અમે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા, અને અમારા રૂવાડા ખડા ધર્ષ ગયા એ મોટી મોટી નિર્દોશ આંખો ફાડીને આ વિચિત્ર આગતુકોને જોઈ રહ્યો હતો.

છોડતા અને ઝાખરામાં સુઈ પાંદડાં પણ હરી જ તે છતાં વાધનું દલનચલન, રંગભેદ કે પગલાનો અવાજ કે કંઈથી અમને એના આસવાની ખગર પણ પડી નહિ આ વિચાર કરીએ ત્યાર પહેલાં તો બંદૂકનો મગનજોડી અવાજ થયો મારા માંચડા પરથી જ અવાજ થયો હતો અને વાધ અદસ્ય ધર્ષ ગયો.

ઉત્તરના જગલમાં જ્યારે હું પહેલી જ વાર માંચડા પર બેઠો

હતો ત્યારે મને વિચાર આવેલો કે આજના જમાનામાં બદ્દો એટલી સારી હોય છે કે હાથ જતા સ્થિત રહી શકતો હોય તો નેમ ચૂકવી અધરી પડે માંચડા પર બેસીને આવી રાષ્ટ્રફલથી શિકાર કરવામાં પ્રત્યુપાર્થ શું છે ? પણ આ દક્ષિણના જંગલમાં મેં અનુભવ્યું કે તમે વાધને જોઈ શકો ત્યાર પહેલાં તો તમારા ચરીરનો કોઈ ભાગ વાધના મોંમાં હોય, એવું બનવાનો પૂરો સંભવ છે.

આ લેખ પરથી કોઈ એવું અનુમાન ન કરે કે રાજકુટુંબીઓ વાધનો શિકાર કર્યા વિના પાછા આવ્યા જ્યારે શિકાર થયો ત્યારે હું સાથે હતો નહીં. મારું કામ તો જખમી થયેલા શિકારી કે હાકો કરનાર રાનિપરજની વૈદ્યકીય સારવાર કરવાનું હતું મેં અગ્રેજ સૈન્યમાં ટેરિટોરીઅલ (સ્વયમેચક) તરીકે ત્રણ વર્ષની તાલીમ લઈને સર્ટિફિકેટ મેળવ્યું હતું અને તેને અગે મને ચર્ટિંગ સારું આવડતું હતું મેં કદી કબૂતર કે હરણનો પણ શિકાર કર્યો નથી અમે તાપી નદીમાં નારિયેળ ફેંકીને તે તરતા નારિયેળને ગોળીથી વીંધી નાખવાની હરીફાઈઓ કરતા હતા.

૧૯૧૬ની માસમાં મારું આખું કુટુંબ અને બાઈ ઇન્દુલાલ યાસિક વડનગરની ઉત્તરે આવેલા જૈન તીર્થ તારામાં ગયા ટ્રેઈન મોડી પહોંચી હતી તેથી સાંજ થઈ ગયેલી ધર્મશાળામાં અમને કહ્યું કે તારંગામાં વાધ જણાયા છે માટે આ સાંજના વખતે તમે ચડો નહીં, છતાં અમે ચડતા માણ્યું.

ઇન્દુલાલ મોટા ઊંઠરાઓને લઈને વહેલા ચઢી ગયા શારદા-બહેન, હું અને નાના ઊંઠરા ધીમે ધીમે ચડતા હતા અમારી સાથે કોઈ હતું નહીં અને અમારું એકદમ વધી ગયું અમે પોણા કુમર ચડ્યા હોઈશું એટલામાં ઉપરના ભાગમાં વીજળીની ટોચ જેવાં બે લાઈટ જણાયા મેં કહ્યું કે ચાલો ! ફાનસ કે ટોચ આવે છે થોડી દાર પડી મંદિરમાંથી એક ટોણું ફાનસો સાથે દોડતું દોડતું નીચે આવ્યું એટલે પેલા દીવા ગૂમ થઈ ગયા.

અમે ઈપર ચડી રજા ત્યાં જમણું કે એ વીજળીની ટોચ નહોતી
પણ વાધના ડોળા દત્તા. મંદિરમાં ગયા અને સૌ જીંઘી ગયા.

મધરાત થઈ દશે એટલામાં અમે એક ખરેખર વાધનો ભયંકર
ખરાડો સાંભળ્યો, હું એકદમ ખારી તરફ દોડ્યો. સાધુઓ અને માર્તી-
ઓએ ભારે ઠેલાદલ મચાવ્યો હતો, એ ઠેલાદલથી ઇન્દુલાલ ભગી
ઊઠ્યા (વાધનો ખરાડો એમણે સાંભળ્યો જ નહોતો) અને એકદમ
બૂમ પાડી કે દાકતર દાકતર ઠોઈ ચોર છે, એમણે મને ખારીમાં ઊભેલો
જોયેલો. અમે તગવીજ કરી ત્યારે માલમ પડ્યું કે વાધ બહુ મોટો
અને જખરો હોવો જોઈએ. જે આંગણમાં ઠોઈ વાધ પેઠો નહોતો
ત્યાં એ પહોંચી ગયો, એક વાછરું પકડીને તેટલા બધા ભાર સાથે
હીવાલ ફરીથી ફૂટી ગયો અને પછી વિજ્યનો ખરાડો પાડીને નાસી ગયો.

આવા આવા અનેક વિચિત્ર અનુભવો મને થયા છે.

ગામદર્શન, દેશદર્શન, યુગદર્શન

અમાજી વીસેક વર્ષ પહેલાં ગ્રેટબ્રિટનમાં ચેસ્ટર્ન નામના પ્રખ્યાત લેખક હતા એમણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે એમનામાં ઊંડા તત્ત્વચિંતનની શક્તિ હતી એમની ખાસિયત એ હતી કે સમાજમાં રહે ધર્મ ગયેમી માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, ટેવો, રીતિનીતિમાં જે કંઈ ખામી કે નમજાઈ હોય તેની ખરકરીઓ કરીને તેવી રહે માન્યતાઓ બદલવા વિષે નવું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરના નિબંધો, દૂકા વાર્તાઓ અને દુર્લભ કાવ્યો દ્વારા એ પોતાના વિચારો જણાવના.

‘યુગદર્શન’ને વિશે વિચાર કરતા અને એમની એક વાત સાંભરી આવે છે પુરોષ અમેરિકાના પ્રજાજનો દિંદી પ્રજાની જેમ વારંવાર પારતહેવારોની રજાઓ ભોગવી ચકતા નથી.

ગાર મદિનામાં તેમને જૂજ રજાઓ મળે છે, પણ એ દેશોમાં ‘એક દિવાજ પડી ગયો છે કે દગ્ગ મનુષ્ય ઊનાળાના દિવસોમાં બે-ચાર અઠવાડિયાં દરિયાકિનારે, ગામડે કે કોઈ પદાડપરના તમણીય સ્થળે જાય છે ત્યારે લેખકો આવી મુસાફરીએ નીકળી પડે છે, પછી તે મુસાફરી પોતાના જ દેશમાં હોય કે પરદેશમાં હોય, ત્યારે તેમને લોકોની

નવા પ્રકારની રહેણીકરણી, રીનરિવાજો જોવા મળે છે, અને તે ભવિષ્યનાં લખાણો માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

આ વાતની અંદર એમણે પરદેશની મુસાફરી માટે તૈયાર થતા એક સેખકના અનુભવો વર્ણવ્યા છે. બંધ કરવાના પોતાના ઘરનો સામાન ઠીકઠીક ગોઠવી દેવો, સાથે લેવાનાં કપડાં, પુસ્તકો, દરરોજના વપરાશની બધી સાધનસામગ્રીઓ, કવચિત જરૂર પડે તેવી ઔષધીઓ, દૂરની અને ટોચલાઈટ જેવી વસ્તુઓ વગેરે વગેરેના મોટા હમણે ક્યાં પહોં તેને એક પેટીમાં કેવી રીતે ગોઠવવો—આવું બધું મહાભારત કામ એમના માથાપર આવી પડે છે.

યુરોપ અમેરિકામાં મજૂર ધણા મોંઘા હોય છે એટલે મોટે ભાગે દરેક મનુષ્ય પોતાનો સામાન પોતે જ ઊંચણી લે છે. સામાન પેટીમાં માત્ર નથી તેથી પેટી પર બેસી કૂદીને પડા બાંધવાના પ્રયત્નોમાં તેને હમ નીકળી જાય છે થોડો સામાન જોડો કરવો પડે છે. ઓછું થું કરવું એ મોટે સવાલ ખડો થાય છે.

સામાન ગોઠવીને થાકયો પાકયો એ ટિકિટ લેવા જાય છે. ક્યાં ક્યાં જવું તે નક્કી કરી શકતો નથી. મહા ચિંતામાં ફૂંખી જાય છે. ટિકિટ મળશે કે નહીં, જગ્યા રિઝર્વ થશે કે નહીં એવી એવી નવી ચિંતાઓ ઊભી થાય છે. આ બધું પતાવીને ઘેર જઈને ટેકરી માટે ફોન કરવા પડેલાં એ આરામખુરશીમાં વિસામો લેતો હતો ત્યારે એને વિચાર આવ્યો કે ઘર છોડીને બહારગામ જવાની એટલે કામોર (એઈજ) કરવાની બધી મજલ, બધી ચિંતાઓ, બધી તકલીફ, બધા અનુભવો તો મને મળી ચૂક્યા છે. ગામ છોડવાનો જે ઉમંગ થાય છે તે પણ જોગ્યો. હવે મુસાફરી કરીશ તો માત્ર એની એ અંખે જોવાનું.

પરદેશમાં જવું નવું જણાશે એ વાત સાચી, પણ આ મારા પોતાના દેશમાં જ અને મારા ગામમાં જે જે જોવાનું છે તે મેં ક્યાં

ખારીકાથી જોયું છે ? શા માટે મારે મારા પોતાના જ દેશનું ખારીક નિરીક્ષણ ન કરવું ? એટલે એણે પરદેશ જવાનું માંડી વાળ્યું, ટિકિટો પાછી આપી અને નવી દૃષ્ટિથી, અને તાજા (એટલે જાગૃત) મનથી પોતાની આસપાસના વાતાવરણનું અવલોકન તથા અભ્યાસ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

છત્તી આંખે આંધળા

સાચી અને ખરી હકીકત તો એ છે કે આપણામાંથી ઘણા આંખ અને કાન બંધ રાખીને ફરે છે. આપણામાં જાણવાની જિજ્ઞાસા ધૂતી ધર્મ જાળ છે. જિજ્ઞાસા સિવાય જ્ઞાનભુક્તિ ધર્મ શકતી નથી.

હું દરરોજ સાંજે દોઢ બે માર્ષલ ચાલીને એક મેદાનમાં બાંકડા પર બેસું છું. ચાલતો હોઈ છું ત્યારે શહેરમાં મજૂરીએ જર્મ આવેલા કાઠિયાવાડી દેડ (વણકર કહેવાય પણ વણકરી નહીં પણ મજૂરી કરતાં) ઝાંઝો, પુરુષો અને છોકરાંછોકરીઓ પોતાને ઝૂંપડે પાછાં જતાં મળે છે.

તેમની વાતો, તેમના ગીતોમાંથી મને કાંઈ કાંઈ નવું જાણવા મળે છે. મોટે ભાગે એ વાતો સામાજિક જીવન વિશે હોય છે. નાતમાં ફરજિયાત ધર્મ પડેલા ખર્ચોનું દબાણ, લેણદેણ, રીનરિવાજની ચર્ચાઓ સંભળાય છે.

હું મારી દાકતરી આંખે તેમનાં શરીર તપાસું છું. જ સાત માર્ષલનો આવજા તથા આઠેક કલાકની મજૂરી કરીને વળનાં આ માણસો એટલી ઝડપથી ચાલે છે કે જો મારે એમની વાતો કે ગીત સાંભળવા હોય તો તેટલી જ ઝડપથી ચાલવું પડે અને હેવટે હું દાંડી ખડે છું.

મધ્યમ વર્ગના વરવરૂની વાતો પણ મારે કાને પડે છે. કોલેજોના નિષ્ઠાથીઓને ગરીબીના કારણે ચું ચું મુશ્કેલીઓ સદન કરવી પડે છે

તે મારા નવજુવામાં આવે છે. આવા નવજુવાનો પોતાની નાતની અંદર પ્રચલિત દુરિવાળો પર પ્રદારો કરતા હોય છે તે મારે કાને પડે છે, અને હાઈ વખત તો હું દિમન કરીને વિશેષ હકીકત માટે માંગણી કરું છું.

થોડા સમય સુધી મેં આવી વાતો અને વાક્યો અને ગીતોની નોંધ પણ રાખી છે. મોટરગસમાં અને આગગાડીમાં થયેલા અતુભવો પરથી તો મેં અનેક લેખો લખ્યા છે. મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે આપણી આખોના ગોખલા (સોફ્ટ)માં 'ઈશ્વર' આખો મૂકી છે કે વાલના લીધવા ?

પણ કણી ઘણી બાળતો એવી હોય છે કે જે જોઈ કે જણીને ત્યાર પછી તે વિશે પુષ્કળ ચિંતન મનન કરવું પડે છે.

એક બહુ જ સારું સાદું દર્શાવ આપું. સવારે વાંચવા લખવા માટે હું મારા ધરની આગળના ઓટલા પર બેસું છું. લગભગ સાડા-સાત વાગ્યા હશે, એટલે સહેજે વહેલું કહેવાય એવા વખતે, મેં એક સાતેક વરસના છોકરાને પોનાવું દત્તર લઈને હસતે ચહેરે, ઉમંગથી નિશાળે જતાં જોયો.

એ છોકરો દરેગજ ઉત્સાહથી નિશાળે જાય છે, એકલો હોય છે તે છતાં એ રક્ષણતો નથી પણ ઠીક ઠીક ઝડપથી ચાલે છે. અને શેક્સ-પિયરમાં વર્ણવેલો વિદ્યાર્થી (મતુષ્યજીવનની સાત દશાઓમાં વર્ણવેલો) સાંભરી આવે છે.

શેક્સપિયરના યુગમાં એ રિયલિ સર્વસામાન્ય દર્શ તેથી જ એણે વર્ણન કર્યું છે કે છોકરો 'લયડતે પગે, કમને, નિશાળે જતો હતો.' આ યુગદર્શનનો વિષય થયો.

આજે સરેરોમાં બાળકોને ડૂળવણી એવા પ્રકારની અપાય છે કે છોકરોએને સાળામાં જવું ગમે છે. દાલની ડૂળવણી બહુ ખરાબ એટલે અયોગ્ય છે એવી જુમરાણુ તો કરીએ છીએ. આજે જ આપણાં લાખો

ગામડાંઓમાં આંકિ ગોખાળ્યા ઉપરાંત થોડું વાંચન અને દિસાજ શીખવીને તથા કવિતાના બેસરા રાગડા તણાવીને અને ચપાટીઆના થોડી કાંઈ પ્રસાદી વહેતીને અભ્યાસક્રમ ખતમ થઈ જાય છે.

પણ શહેરોમાં હવે સ્ત્રીશિક્ષિકાઓ અને ધણા ભારતરો ઠીક સાટું શીખવે છે; અને શહેરોમાં બાલમંદિરોમાં તો છોકરાંઓને બહુ ગમી જાય એવું વાનાવરણ હોય છે.

। છોકરાંઓને ઉત્તમ કેળવણી મળે, તેમનું સ્વમાન ખીસે અને તેમનામાં સ્વાશ્રયની ભાવના ખીસે તો જ એ છોકરાંઓનો સારો વિકાસ થઈ શકે.

જો વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં લાણવામાં આનંદ આવતો હોય તો ત્યાં બાળત નાનીસૂની નથી એક મામુલી દ્રવ્યમાંથી મારે આખા કેળવણીના પ્રશ્ન પર વિચારો કરવા પડ્યા પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ કેળવણી તથા દરેક વ્યક્તિને એની વિશેષ લાયકાત હોય તેવા વિષયના ધંધાની કેળવણી. સેંકડો અને હજારો માણસો છોકરાંઓને રૂઢભાં જતા જુએ છે પણ તેમને જ્ઞાન થાય છે ખરું કે યુગ પલટાયો છે ?

। એક જુદા જ પ્રકારનો મહુ મુંઢર અનુભવ હતું. હું મુખર્ષિ મયો હતો અને ત્યાં એક મિત્ર મને જમવા બોલાવ્યો. એ મિત્ર દત્તા વેપારી, ભાવનાશીલ અને ઠીક સંસ્કારી આમ લખું છું તેનું કારણ એ છે કે તેમણે મને આદરપૂર્વક જમાડ્યો અને જો કે હું સાધુ કે બ્રાહ્મણ નથી તો પણ જમાડીને મને એક પાકીટ આપ્યું અને કહ્યું કે સોઠકકમ્પાળના કાંઈ પણ કામમાં આ રકમ વાપરજો, અને વધારે જોઈતું હોય તો જણાવજો.

એમના એક મિત્ર થોડા જ દિવસ પહેલાં પારીસમાં પદર વીસ વર્ગો સનન ગળીને સ્વદેશ આવેલા તે પગ મારી સાથે જમવામાં દત્તા. મેં એમને પૂછ્યું કે તમને મુખર્ષિના દિંદીઓ અથવા ગુન્દરાતી સમાજમાં કાંઈ પરિવર્તન થયેલું લાગે છે ? એમણે તરત ઉત્તર આપ્યો કે

હું તો આપણી મુજરાતી છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓને અગળ છૂંદ દરતી દરતી, બજારોમાં ખરીદી દરતી, નોકરીઓ દરતી જોઈને માર્ન. જ સકતો નથી કે માત્ર ૧૫ વર્ષની અંદર આ બહેનોના વર્તનમાં આટલો બધો ફેર પડી જશે.

વાત ખરી હતી. એમણે જે જોયું તે થોડા થોડા પ્રમાણમાં બદલાવું આપણે પણ જોયું હતું, પણ જે પછો અથવા પરિવર્તન થયું તે જોઈને આપણી આંખ ટેવાઈ જતી હતી, તેથી લાંબા વખતને અંતે જે કંઈ ફેરફાર થયો તે વખતે સામાન્ય મનુષ્યો માંથી ન શકે, આ પરફેસથી આવતા બાઈએ નવી દૃષ્ટિથી, તાજા કુતૂહલથી સાચી હકીકત જોઈ સીધી. માણસોને આવી રીતે ટ્રેડર્શન થઈ શકે છે.

આજનો મુગ વીજળીનો છે, વીજળીવેગનો છે, એરાપ્લેઈનનો છે. જરૂર પડે તો એક દિવસમાં અદોથી લડેન પહોંચી શકાય.

હું હાકતારી વિદ્યાભ્યાસ માટે ઈંગ્લંડ ગયો ત્યારે જી મુસાફરી માટે ત્રણ મહિના તો નહીં (આફ્રિકાની દક્ષિણ પ્રદેશોમાં કરીને) પણ ત્રણ અઠવાડિયાં થયાં હતાં.

આજે રેડિયો પર હું સારામાં સારું સંગીત (ફિઝાજખાન) મારા ઘરમાં બેસીને સાંભળી શકું છું. મને આખા જગતના સમાચાર મળે છે. નેદરુ, વલ્લભભાઈ, રાધાકૃષ્ણન, મારી સમક્ષ આવીને બાપણો કરી જાય છે; એટલે આપણા સમાજના વિચારો પણ થોડા બહુ બદલાય છે. આપણી બાપામાં નવા નવા શબ્દોનો ઉમેરો થતો જાય છે, ધબાખરા સારા, વધારે યોગ્ય, વધારે બહેનસના, કેટલાક થોડા ખરાબ શબ્દો પણ ધુસી જાય છે.

એક દિવસ એક રજાનીને મેં પૂછ્યું કે તારો છોકરો કાલે મારી સાથે વાતો કરતો હતો તે ક્યાં ગયો? મને જવાબ મળ્યો કે “એ પેલા રોડ પર બેસીને વાતો કરે છે.” મેં તો આખી જિંદગીમાં મુજરાતી વાનગીતમાં રસ્તાને રોડ કહ્યો નથી.

એક રાનીપરજી જુદાને મેં પૂછ્યું કે તેને તાવ આવતો હતો તે હવે કેમ છે ? ત્યારે એણે કહ્યું કે ' સાહેબ હવે તો 'વેલ' થઈ ગયો ' પણ આ ' રોડ ' અને ' વેલ ' ધણા ધણા લોકો વાપરે છે તે તરફ મારું લક્ષ દોરાયું નહોતું. '

સમાજસુધારો, સંસારસુધારો, અને એવું તેવું

આજથી ૪૦-૫૦-૫૫ વર્ષ પહેલાં આપણા ગુજરાતમાં સંસારસુધારાની વાતો ઠીક ઠીક સંજાળાતી હતી અને સંસારસુધારોની વગોવણી પણ પુષ્કળ થતી હતી.

આજે આપણે સંસારસુધારાના પ્રશ્નોનો ઉકેલ જુદી રીતે આણવાને પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણે ત્યાં બાળલગ્નો થતાં હતાં તે વિશે ધણા ધણા પ્રચાર થયો, પણ તેની અસર બહુ ન થઈ.

વડોદરા રાજ્યે બાળલગ્નપ્રતિબંધક કાયદો કર્યો તેને ૪૫ વર્ષ થયાં, લગ્ન કરનારાં માઆપોને દંડ ફટકાર્યા, પણ તેનું પરિણામ સારું આવ્યું એમ કહેવા હું તૈયાર નથી. ' સ્વિટ્ઝર ' ગુજરાત જોડે સરખામણીમાં પ્રજાની પ્રગતિ નહીં જેવા હતી. આર્થિક દબાણને લીધે અને ખીત્ત' અનેક કારણોને લીધે જરૂર થોડો ફેરફાર થયો છે.

હવે તો આખા દિંદમાં આવો કાયદો લાગુ પાડ્યો છે, અને સગલ વધારે કડક થઈ છે તે છતાં કાયદાથી વસ્તુસ્થિતિ બહુ સુધરી નથી. મરજીપરણનાં જમણા પાછળ જે આંધળો ખર્ચ થતો હતો, થતો નહોતો પણ કરવો જ પડતો હતો તે કાયદાથી ઓછો થયો નથી.

આજે દેશમાં ખોરાક ઓછો છે, દેશબંધુઓના દિતને માટે તેનો સંભાળપૂર્વક વાપર કરવો જોઈએ, ૨૪થી વધારે મનુષ્યોને જમાડનાર મનુષ્યોને સખન દંડ થાય છે, તેમાં સંડોવાયલા લોકોની ફજેતી થાય છે, તે છતાં આવાં જમણા છાનાંમાનાં, લાયકશ્વન કે આંખમિયા-મજાંથી ચાલ્યા જ કરે છે.

સંસારસુધારામાં ખરાબ કુશળિઓ વિશે ખૂબ ઉદાપોદ થયો

હતો. આ તો છેક કવિ નર્મદના દ્વિસોની વાત છે. દાલમાં મારા થોડા મિત્રોનાં કુટુંબો ભરકોનાળામાં અંખાણનાં દર્શને ગયાં હતાં.

એક પ્રોફેસરે યુરોપમાં ડેગવણી લીધેલી. એક તો સમાજ-શાસ્ત્રના અધ્યાસક હતા. એમના લાડકા હોકરાને નજર લાગે માટે તે હોકરી જેવો દેખાય તેટલા લાંબા વાળ રાખેલા, અને વાળ અંખાણના દર્શન કરાવીને જ કપાવી ચકાવ, આવા તો દગ્ગરો અને લાખો ગુજરાતી હશે. બણેલા અગણ્ય સદુ સરખા.

એક દાકતર મિત્રને છોકરાં ચનાં નહોતાં, તેથી બહુચરાણ માતાનો દર્શને ગયા મેં કહ્યું કે અરે બસા માણસ ! તું તારી પોતાની અને તારી સ્ત્રીની બધી રીતે તપાસ કરાવ, તમારા બેમાથી એકમાં (કે બન્નેમાં) કાંઈ નાનો (સોજા જેવો) રોગ હશે કે બીજી કાંઈ ઉણપ હશે તેના પ્રક્ષાળ કર. જો અસાધ્ય રોગ કે ઉણપ હશે તો બિચારી બહુચરા માતા તું કરશે કે એણે અને સ્વસ્થ ચિત્તે કહ્યું કે એ તો અદાનો વિષય છે.

થોડા જ દિવસ પહેલાં એક યુનિવર્સિટીમાં જઈ આવેલી એરિસ્ટરની છોકરી મળી. વાતવાતમાં બપેયુ કે બુધવારે મુસાફરી કરાવ નહીં. શ્રાદ્ધ પક્ષના દિવસોમાં સ્થળાંતર કરાવ નહીં.

એક ગ્રેન્ડુએટ શિક્ષક અને દેશસેવક જેણે જેલો ભોગવી છે તે મને કહે કે ઉત્તર આફ્રિકામાં માથું રાખીને સુઈએ તો (ઉત્તર ધ્રુવ) પોસ્ટર આકર્ષણને લીધે નુકસાન થતું હશે તેની તમે ચી રીતે ના પાડી શકો. મેં કહ્યું કે લાઈ પજુ કરોડો મિનિટિડુઓ ઉત્તરમાં માથું રાખીને મુના હશે તેવું અકસ્માત્ત ચયેલું સાંભળ્યું નથી.

એ જ લાઈ મને કહેતા હતા કે જનોઈને લીધે વીજળીની શક્તિનો સંચાર સરીરમાં થાય છે. અને એમની એવી માન્યતા હતી કે જ્યારે સૂર્ય કે ચંદ્રનું પ્રદક્ષ ચાલે છે ત્યારે તેવી સ્થિતિમાં જંતુઓ વધારે પાડે છે, માટે ધરમાં જે અનાજ (રખિલું) રોપ તે ફેંકી દેવું જોઈએ મેં પૂછ્યું કે જરા મરખી હોય તો જંતુ વધારે પાડે છે,

ગરમી ઝોછી થાય તો જંતુ ઝોછા પાકે છે એવું જંતુચારીઓ કહે છે. ત્યારે એમણે કહ્યું કે જંતુચારીઓ તો સાવ અજ્ઞાન હોય છે.

હવે આપણે આ પ્રશ્ન પડતો મૂકીએ સંસારસુધારાની પછી અથવા તેની સાથે સાથે સમાજસુધારાનો પ્રશ્ન આવ્યો.

દાડનો નિષેધ નહીં થાય તો સમાજ શી રીતે સુધરશે ? આપણા સમાજમાં ત્રણ-ચાર કરોડ માણસો અછૂન ગણાય છે તેમનો ઉદ્ધાર થવો જોઈએ.

લગ્ન જેવા પ્રસંગે 'રામજણી' (ધણ ખરું વેશ્યાઓ)ને નાચવા ખેલાવવી એ રિવાજ કાઢી નાખવો જોઈએ. પચાસથી વધારે વર્ષો પહેલાં મેં આવી નાચનારીઓના અસભ્ય આળા અને નખરા જોયાં છે. સંસારસુધારો એ મોટેભાગે ન્યાતના નિયમોને સુધારવા વિશે હતો; સમાજસુધારો એ મોટેભાગે તે સિવાયના સુધારાઓને લાગુ પડતો હતો. પછી આવ્યા 'સમાજસેવા'ના વિચારો. મળૂંગની સ્થિતિ સુધારવી, બધાં મનુષ્યને કાયદાની દૃષ્ટિએ (એટલે રાષ્ટ્રની નજરે) સમાન હોવા હોવા જોઈએ.

આપણા હિંદુ સમાજમાં વર્ણવ્યવસ્થા છે તેના મૂળમાં અસમાનતા છે એવી ફ્લીસ સંભળવામાં આવી થોડા વર્ષો પછી સામી ફ્લીસ થઈ કે વર્ણવ્યવસ્થામાં ઊંચનીચની ભાવના નથી, બધા વર્ણો સરખા છે, પણ ઊંચનીચની ભાવના અમુક અધિગતિના યુગમાં પેસી ગઈ છે. આમાં કઈ ફ્લીસ સાચી અને કઈ ખોટી ? ત્યારે દેશદર્શન, લોકદર્શન કરવા માટે તો આવા હજારો વિષયો છે.

ખરો પ્રશ્ન તો એ છે કે આવા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરનારા યુગ-રાતીઓ છે ખરા ? જો એવા વિદ્વાનો છે તો તેમને આ પ્રકારનું સંશોધન કરવાની કુરસદ છે ખરી ? જો તેમને તેવી શક્તિ ને કુરસદ છે તો તેમને માસિકોમાં લખવાની કુરસદ છે ખરી ? ક્યારે સારા સારા વિદ્વાનો લગભગ કાંઈ જ લખતા નથી, કેટલાક લખે છે તે યુગરાતી લાપામાં લખતા નથી, અને ચીન, જાપાન જેવા

દેશોમાં પણ લેખકોને જે પુરસ્કાર મળે છે તેટલો બહોલો હિંદમાં કે ગુજરાતમાં મળે છે ખરો ? ચીન, જાપાનમાં કેટલાક મનુષ્યો લેખનનું કામ ધંધાદારી રીતે કરી શકે છે.

મેં સંસારસુધારા વિશે લખ્યું છે તેમાં એક મદત્તરની બાજન અહીં ઉમેરું છું. સંસારસુધારાની અસર સમાજના કેટલા ભાગ પર થઈ?

આપણી ૮૦ ટકા વસ્તી તો ગામડાંમાં રહે છે. ત્યાં તો બાળકનો યામ છે, ત્યાં અકિળવણી નદિ જેવી છે, સ્ત્રીઓ બધી હોય તો તેમને વાંચવાને પુસ્તકો મળતાં નથી. જો પુસ્તકો મળી શકે તો સામુ તેને વાંચવાની કુરસદ આપતી નથી આ હકીકતમાં અતિશયોક્તિ નથી.

ગામડાની સ્ત્રીઓ રસ્તામાં ફૂદી ફૂદીને છાતી ફૂટે છે, બૂઢું જૂઢું રહે છે, યાનિજનને બાળીને પાછા વગતા પુરુષોની પોઠ સાંભળીને તેમના જૂઠાણા માટે દયા આણવી કે તિરસ્કાર આણવો તે સમજાતું નથી.

ખર્ધા લગ્નો લાકડે માકડા વળમાડ્યા જેવાં હોય છે. હજી સ્ત્રીઓ મલાળે પાળે છે મલાળે એ શબ્દનો તો સારો અર્થ પણ થાય અને હોંગી મલાળે પણ હોઈ શકે. આપણે ‘કહેવાતો’ સુધારો મોટાં શહેરોમાં આવ્યો છે. તે પણ અમુક જોત્તી કહેવાતી એટલે ભણેલી નાતોમાં.

જો હું કહું કે આપણા દેશની વસ્તીના એક ટકા જેટલા ભાગને પણ એ સુધારો અસર કરી શકેલ નથી તો તે ખોટું નથી. ૧ ટકા એટલે ૩૫-૩૬ લાખ મનુષ્યો થાય. જોકે એટલા માણસો જ વહેમમુક્ત થયા નથી. થોડી થોડી અસર થયા મનુષ્યો પર થઈ છે. મનુષ્યોના વિચાર બદલાયા છે પણ તેમનામાં રીતરિવાજો રહિંમો અદલવાની દિશામાં નથી.

આજના સ્વતંત્ર દિવસના યુગમાં કંઈ કંઈ ફેરફારો થઈ રહ્યા છે. વડોદરામાં યુનિવર્સિટી નીકળી, મહારાષ્ટ્રમાં નીકળી છે એટલે વખતે ખીછા યુનિવર્સિટી અમદાવાદમાં નીકળી છે.* ચરોતર, સૌરાષ્ટ્ર અને સુરત કહે છે કે “હમ બી ડીય”, અને શા માટે નહીં?

આપણા દેશમાં લોકનાટ્યકોની પ્રથા પ્રસરતી જાય છે, નૃત્યકળા પણ સ્પષ્ટ રીતે ખીલતી જાય છે, આવી અનેક પ્રકારની પ્રગતિ થતી હશે, થઈ રહી છે. પણ આખી કેળવણીનો મુખ્ય પાયો પ્રાથમિક શિક્ષણનો છે એ વાત ભૂલાઈ ગઈ હોય એવું મને લાગે છે.

જો કોઈ માણસ રેતીના પાયા પર ઘર બાંધે તો તેને આપણે ગોંડા કે મૂરખ કહીએ. અને તે છતાં આખા દિ દેશરમાં અપણે રેતીના પાયા પર જ યુનિવર્સિટીઓની બંધ (૧) ધમારતો બાંધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ.

આપણા શિક્ષકોને યોગ્ય તાલીમ અપાઈ નથી, એમને યોગ્ય પગાર આપવાની આપણે આનાકાની કરીએ છીએ, આપણો અભ્યાસક્રમ સારો નથી, કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ સારી નથી, શિક્ષણ માટે જરૂરી એવા સાધનો આપણે પૂરાં પાડતા નથી અને આપણે જોઈએ છીએ કે ગામડાંઓમાં હાઈસ્કૂલ એક એ વર્ગમાં બહુ જ ઓછી કેળવણી પામે છે.

મેં અનેક શાળાઓ જોઈ છે કે તબેતા કરતાં વધારે ખરાબ હોય છે. મેં એવી શાળાઓ જોઈ છે કે જેમાં અજવાળું ધણું ઓછું હોય છે. એવી શાળાઓ જોઈ છે કે જેમાં એક શિક્ષક ત્રણ-ચાર વર્ગો મલાવતો હોય છે ધણા શિક્ષકો શિક્ષણની સાથે સાથે ખીન્ન ધધાઓ કરે છે.

જો મામશિક્ષણ સુધરશે નહીં તો ખેતીમાં સુધારા શી રીતે

* કુજરાત યુનિવર્સિટી થયાને સમસત્ર પંદર વર્ષ થયા આવ્યા છે

યશે, તો ગ્રામખંચાવતો શી રીતે ચાલશે. તો દરેક પુખ્ત વયના મનુષ્યને મતાધિકાર મળે તેનો અર્થ શા રહેશે ? અને ખાતરી છે કે હું લખું છું તેના સાથે સૌ કોઈ સંમત થશે, અને ત્યારપછી સૌ કોઈ તદ્દન હિંદાસીન રહીને કાંઈ જ કરશે નહીં. કોઈને કાંઈ પડી જ નથી સરકાર જેમાન સ્થિતિમાં છે, અને પ્રગ્ન ધેનમાં છે જે થોડા બિચારા જન્મીને છે તે અરુણપ્રદન જેવા પેકાર કથે જાય છે. આજે તો તેમનો પેકાર સલાળાતો નથી, આશા રહે છે કે કોઈ દિવસ આમવર્ગ તેને સામ્રાજ્યશે

મૂંઝવતા ત્રણ પ્રશ્નોની ચર્ચા

આપણા હિંદ દેશની પ્રજા જગતની પ્રગતિશીલ પ્રજાઓની સાથે સરખામણીમાં જોઈને કક્ષાએ આવે એવો પ્રયત્ન આપણે સહુ કરી રહ્યા છીએ, અને તેમ કરવા માટે માત્ર દસપંદર નહીં પણ સેંકડો મહત્વના પ્રશ્નો, એક સામગ્રી, ઉઠેલ માગી રહ્યા છે અમાધ આત્મશ્રદ્ધા રાખીને આપણે સર્વાંગી પ્રગતિ કરી રહ્યા છીએ.

આ લેખમાં ત્રણ પ્રશ્નોની દ્રંકી ચર્ચા કરીને તે પ્રશ્નોનું મહત્વ બતાવી આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

૧. સુપ્રજનન

સંકુપી પહેલેા પ્રશ્ન સુપ્રજનનનો છે જો હિંદ દેશમાં શરીરે સુદૃઢ, નિરોગી, છુદ્ધિશાળી અને નૈતિક દિમનવાળી પ્રજા દરી તો આપણે એક પ્રજા તરીકે છવી સકીમું જો આપણી પ્રજા કમનાકાત, માંદલી અને ડરકુ દરે તો તે પ્રજા કદી સ્વરાજ્ય કે સુરાજ્ય બોગવી શકવાની નથી.

આજે ગુજરાતમાં જે જાણેલીગણેલી અને પૈમેટકે સુખી પ્રજા છે તે શરીરે દ્રંકી અને નમગી બની ગઈ છે એવું માનવાને સખળ કારણો છે. આ જનની નમગાર્ધ ધીમેધીમે પેઢી દર પેઢી વધતી ગઈ છે અને તેમ થવા માટે પજાં કારણો છે.

બાળસંજન, બ્યામાગનો અભાવ, અયોગ્ય ખોરાક, વિપવવાસનાની બાબતમાં અસંયમ, આર્થિક મુશ્કેલીઓ, સામાજિક ચિંતાઓ, ઠ'માં શિક્ષણ અને પરીક્ષાઓનો ત્રાસ વગેરે અનેક કારણોને લઈને પ્રજા શરીરે નબળી બની ગઈ છે, અને સામાજિક તથા રાજકીય કારણોને લીધે આપણાં જીવનમાં બીક, વહેમો અને કુરિવાજોઓએ ધર ધાત્યું છે.

આવા પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે પુસ્તકો લખવા પડે એવું છે, પણ આપણે સુપ્રજ્ઞનન, એટલે સારી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની બાબતમાં એક જ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ કે જીવાન સ્ત્રી પુરુષોએ પોતાના જીવનસાથી, (Mate)ની પસંદગી, અથવા વધારે સ્પષ્ટ બાપા વાપરીએ તો દરેક સ્ત્રી પુરુષે પોતાનાં વરવડુ કેવી રીતે પસંદ કરવા—એ છે આવી પસંદગી કરવા માટે કોઈ નિશ્ચિત ધોરણો છે ખરા ?

થોડા સમય પહેલાં વડોદરાના મહારાજાએ એક થોડા માટે દેએક લાખ રૂપિયા આપ્યા આજે થોડોદરાને માટે જેટલા જામણીતા થોડા છે તેમની વચાવગી દરેક થોડાનો માલિક જાણે છે.

મનુષ્યમાં સાધારણ રીતે વચાવગીઓમાં પુરુષોનાં જ નામ આપ્યા હોય છે આપણે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કે મોહનદાસ ગાંધીના બાપાદાના નામ જાણીએ છીએ, પણ તેમની મા કાણ માના મા તથા બાપ કાણ હતા તે જાણના નથી. પણ થોડાઓ અને કૂતરાની બાબતમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દરેક પેઢી કોને પેટ પેઠા થઈ તેની માહિતી નોંધી રાખનામાં આવે છે.

ત્યારે એનો અર્થ એ થયો કે દોડવાને માટે સારો થોડો પેદા કરવો હોય તો કઈ થોડીને કયો થોડો જતાવવો તેનો ખૂબ વિચાર કરવાનો હોય છે, પણ તેનાથી દસમા જાગ જેટલી દરમર મનુષ્યની પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં રાખવામાં આવે છે ખરી ?

પહેલો સવાલ એ છે કે જીવનસાથીની પસંદગી કાણ કરે ? આજે એવું મનાય છે કે એ પસંદગીમાં બીજા કોઈએ માથું માત્વાઈ હોય જ નહીં, અને અને અલી પોતાની મેળે પસંદગી કરી લેશે.

આને તો સામાન્ય માન્યતા મોન્ટેસરીના નામે એવું માનતા થયા છે કે છોકરાઓને જેવી રીતે લખવું હોય કે વર્તવું હોય તેવી રીતે લખવું અને વર્તવા દેવા એ માન્યતાની ફરજ છે; અર્થાત્ માન્યાપને માથે લગભગ કંઈ ફરજ રહેતી નથી આ માન્યતા બૂલભગેલી છે એ કહેવાની જાગ્યે જ જરૂર હોય; અને માન્યાપ તેમજ શિક્ષકોએ છોકરાઓ પર બારીક નજર રાખીને તેમને સતત દોરવણી આપવાની હોય છે, તેવી જ રીતે જીવનસાથીની પસંદગીમાં પણ માન્યાપે સતત દોરવણી આપવાની હોય છે—હુકમો આપીને નહીં, પણ અમુક સિદ્ધાંતોની ચર્ચાથી

એક દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે જો છોકરા પોતાની પસંદગીથી પરણી શકે તો પછી કોઈનો વાક કાઢી શકશે નહીં છોકરા પોતા આ દલીલ વાપરે છે આ દલીલ યથાર્થ હોવા વિશે મને શંકા છે અટકાવી શકાય એવી બૂલ કરવા દેવી અને દુઃખ પડવા દેવું એવું માન્યાપનું વલણ મને અયોગ્ય લાગે છે, પણ જો માન્યાપ અને છોકરા વચ્ચે તીવ્ર મનભેદ થાય તો માન્યાપે નમતું જ મૂકવું એવું હું ન કહું હું માનું છું કે પોતાનું દષ્ટિનિદુ રજૂ કરવું જ જોઈએ, એક ઉવટ સુધી, માત્ર કડવાશ ખડી કરવાની જરૂર રહેતી નથી

ત્યારે શું પસંદગી માન્યાપે કરવી? આજના જમાનામાં આ પ્રકારની સલાહ કોઈ પણ આપે એવું નથી, અને તેથી એક જ માર્ગ ખુલ્યો રહે છે કે માન્યાપ અને છોકરાઓએ પોતપોતાનાં મન ખુલ્લાં કરીને નિખાલસ ચર્ચા આખા વિષયની કરવાની જરૂર રહે છે

જીવનસાથીની પસંદગી માટે કોઈ ધોષણો છે ખરાં ?

એક વ્યક્તિએ પોતાના સાથી માટે શું શું જોવું ?

(૧) ઉપ (૨) રગ, (૩) કુળ (૪) અભ્યાસ (બૌદ્ધિક વિકાસ અને ક્રમાણીની દૃષ્ટિએ) (૫) આર્થિક સ્થિતિ (૬) માન્યાપની આર્થિક સ્થિતિ (૭) આશીનો સ્વભાવ એટલે તેનું આચરણ—વહેરમાધી શું

શું અને કેમ તપાસવું ? આ પ્રશ્નની આખી લાંબી ચર્ચા પણ એક પુસ્તક લખવા જેટલી થઈ જાય; પણ હું એવું કહેવા છું છું કે જો આ બધા ધારણોનો વિચાર કરવામાં ન આવે તો નવા જીવન સાથીઓ ગભીર ભૂલ કરે છે.

માન ૩૫ કે ૨૦ થી મોદિત યનાઝ વ્યક્તિ જેવા ભૂલ કરે છે તેદની જ ગભીર ભૂલ કેવળ આર્થિક સ્થિતિ અથવા બૌદ્ધિક બળના પસંદગીથી થાય છે, અને તે જના આજે આખા સમાજમાં આરિત્ર્ય બળના મરતા હુદિને વધારે મદત્ત આપવામાં આવતું નથી ! હુદિ એટલે વધારા કમાઈ શકશે એવી (ખરી કે ખોટી) માન્યતા, અને તેવી જ રીતે પરજીનારની તેમજ તેના બાપની સારી આર્થિક સ્થિતિને પસંદગી આપવામાં આવે છે.

હું વધારેમાં વધારા મદત્ત આરિત્ર્યને આપુ છું હવે આ પ્રકારની પસંદગી કરવાની શક્તિ ૧૬ થી ૨૦ વર્ષના બધાં યુવકો અને યુવતીઓમાં છે એ રીતે કરવાની હું સાક્ષી ના પાડું છું, અપવાદરૂપ બહુ થોડી વ્યક્તિઓમાં હોય ખરી પણ સામાન્ય રીતે તો આવી પસંદગી મુશ્કેલ છે.

વળી યુવાપ અમેરિકામાં જે યુવક-યુવતી પરજીવાનો વિચાર કરે છે તે સાથે કરે છે ગાંઠ સંપર્કમાં આવે છે અને સામા પક્ષનાં માગાપ કટુજ તથા મિત્રોની સાથે દુર્બળતા જાય છે આવા સજો ગોમાં સવનન થાય તે છટ છે ગાંઠ સંપર્કને લીધે સામા પક્ષના સર્વાનદાતા અને મિત્રોની વાતો પરથી તથા તેમના વર્તન પરથી ધણું ધણું જાણવાનું મળે છે.

આપણે ત્યાં જ્યાં મુધી લગ્નો એક નાતમાં થતા હતા ત્યાં મુધી બંને પક્ષો અન્ય પક્ષની આસિધતોથી વાકેફ હતા અને જેમ જેમ અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ હું કૌટુંબિક દેવ અને વંશપર પરામાં આવેલા મુળોને વધારે મદત્ત આપતો થયો છું.

મનુષ્યની ખરી કસોટી અસાન્ય, અણુધાર્યા સંજોગો વખતે જ જણાઈ આવે છે અને અમુક કઠિન પ્રસંગોમાં સ્ત્રીપુરુષ કેટલી ધીરજ કે હિંમતથી વર્તશે તે એના કુટુંબના ઇતિહાસ પરથી જણાઈ આવે છે તેથી મારી દલીલ એવી છે કે લગ્નને માટે માત્ર જીવનસાથીનું જ ઓળખાણ પૂરતું નથી પણ તેના વંશજોનો ઇતિહાસ જાણવાની પણ જરૂર થોડી ઘણી રહે છે.

ખીજ વાન પણ હું ઉમેરું છું કે દરેક પરણનારે પોતાના અને પોતાના કુટુંબના આરોગ્ય વિશેનો ઇતિહાસ, મેડિકલ સર્ટિફિકેટ સાથે, રજૂ કરવાની ફરજ (કાયદાથી) રાખવાની જરૂર છે અને સુપ્રગનન માટે અત્યંત જરૂર છે કે જે જે સ્ત્રીપુરુષોમાં શારીરિક કે માનસિક (ગાડપણ, કમઅકલ) નૈતિક (ચોરી) રોગ પુરવાર થયો હોય, જે તે રોગ કે વલણ તેનાં છોકરામાં આવશે એવો નિષ્ણાત અભિપ્રાય થાય તો તેવા સ્ત્રીપુરુષોને, તેઓ પ્રગ્ન ઉત્પન્ન ન કરી શકે એવા, શસ્ત્રક્રિયાથી બનાવી દેવા જોઈએ આવા ફરજિયાત ઓપરેશન માટે ખાસ કાયદો કરવો પડશે.

૨. અમે હિંદી હિંદી હિંદી, હિંદ અમારો દેશ

આજે આપણે જોઈ રહ્યા છીએ કે હિંદ દેશને સ્વાનંત્ર્ય મળ્યાને લગભગ એક જ વર્ષ થયું છે એટલામાં આપણા દેશમાં પ્રાંતીયતાની લાગણી, પ્રાંતિક સ્વાર્થ, પ્રાંતિક દરીદ્રાઈ અને જીભ પ્રાંતો વિશે દ્વેષભાવ અને તિરસ્કારની લાગણી, કેટલી વધી ગઈ છે.

પ્રાંતીય યુનિવર્સિટીઓ થશે તેને લીધે આ અનિષ્ટ લાગણીમાં વધારો થશે કે ઘટાડો તે વિચારવા લાયક પ્રશ્ન છે આ પ્રકારની લાગણી દરેક પ્રાંતમાં છે, અને તે ખાસ કરીને પોતાની પડોશમાં આવેલા પ્રાંતની પ્રગ્ન માટે અગર શોષન મળ્યાના પરપ્રાંતીય લોકો માટે જોવામાં આવે છે.

મેં શોધક પ્રયત્નો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે તે બંગાળીઓમાં ગુજરાતી અને મારવાડી વેપારીઓને વિશે જે દેવભાવ છે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. બાકી બંગાળી - બિહારી, તામીલ - બ્રાહ્મિ, મહારાષ્ટ્રી - ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી - કાનડી હરીફાઈ તો બહુ જાણીતી છે.

પણ આપણે સહુ, બત્રીસ કરોડ, હિંદીઓ છીએ એ ભાવના ખીસળ્યા વિના છૂટકો નથી. આપણામાં વધારે પડતું અલગપણ આવશે તો એક મજબૂત હિંદી રાષ્ટ્રને આપણે જાળવી રાકીશું નહીં અને આજથી હજાર વર્ષ પહેલાં આપણો દેશ સમૃદ્ધ હતો, સુખી હતો, આપણા દેશમાં ઉત્તમ કળા હતી પણ દેશમાં સંપત્તા અભાવને લીધે આપણે બહારથી આવતાં ક્ષત્રિયો સૈન્યો સાથે લડવામાં હાર્યા કારણ કે દેશમાં અસંખ્ય સ્વતંત્ર રાજ્યો યદ્યપિ ગણા હતા, આજથી જ આપણે આપણા નવા રાષ્ટ્રનો પાયો નખાવેલો હતો નાંખવો છે ?

જે પ્રાચીન અલગપણ જાગે જોવામાં આવ્યું છે તે હમેશાં આપણામાં હતું જ એ હકીકત જૂલવા ન જોઈએ. એ વાત સાચી છે કે આપણે હિમાલયથી કન્યાકુમારી અને સિંધથી આસામ સુધીના પ્રદેશને એક જ માનુષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યો છે. આપણા રીતરિવાજ ધણે મોટે અંશે સરખા છે, અને લગભગ સો વર્ષથી આપણે સ્વતંત્ર થવા માટે જે પ્રયત્નો કરી રહ્યા હતા તેમાં આપણે અરસપરસ સાથે આપીને સહકાર કર્યો છે. હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ ૬૪ વર્ષની અંદર આપણા પ્રાચીન મતભેદોને ખીગાવી દીધા હતા.

હું ઈંગ્લંડમાં બસુતો હતો ત્યારથી મારા મનમાં એક યોગના યોગાયા કરતી હતી. મેં ત્યાં જોયું હતું કે જ્યારે કોલેજોમાં લાંબી વેકેશન આવતી (લગભગ ત્રી મહિનાની) ત્યારે સિટન, કાન્સ, જર્મની, વગેરે અનેક દેશોના યુવાનોને પોતાના દેશની બહાર રહેવા માટે ગોકવળ્ય કરી આપવામાં આવતી

ગ્રેટબ્રિટનમાં એકમો કુટુંબો એવા મોઢી કાઢવામાં આવતાં કે

જે એકેક પરદેશી યુવાનને પોતાને ઘેર બેઝઢી મહિના સુધી રાખે, અને તેવી જ રીતે બીજા બધા દેશોમાં તેવાં કુટુંબો તૈયાર કરવામાં આવતા.

જો આ જાતની વ્યવસ્થા આપણે હિંદુદેશમાં કરીએ તો ૧૦૦ કે ૨૦૦ યુવાન ગુજરાતીઓ મહારાષ્ટ્ર, તામીલનાડુ, પંજાબ, મધ્યહિંદ, સંયુક્ત પ્રાંત, બંગાળા વગેરે પ્રાંતોમાં ત્યાના કોઈ મધ્યમવર્ગના ભણેલા કુટુંબમાં જાણે, જે તે પ્રાંતના રીતરિવાજ, રહેણીકરણી, આદર્શો, તેમની વિશેષ શક્તિ કે નમણાઈ, આસિયતો વગેરેનો, અને જો ઇચ્છા હોય તો ભાષાનો પણ, અભ્યાસ કરી શકે અને બદલામાં ૧૦૦-૨૦૦ બીજા પ્રાંતના હિંદીઓ આપણા ગુજરાતી કુટુંબોમાં રહે.

આપણે આપણા ખોરાકને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપીએ છીએ. એ વાત સાચી છે કે મને જાત અને મર્યાવાળું રસમ આપવામાં આવે તો મને બે દિવસમાં મરડો થાય, પણ આ ખોરાકની તજવીજ તો પહેલેથી જોડવા શકાય.

મને લાગે છે કે સંયુક્ત હિંદ, અખિલકર્ત હિંદની ભાવનાને પોષવા માટે આ યોજનાનો અમલ કરવામાં શી શી મુશ્કેલીઓ આવે તેની ચર્ચા આપણા નિંકો અને માસિકો કર એવું દુષ્કર્મ હું મુશ્કેલીઓ તો છે જ.

હિંદ દેશમાં મોટામાં મોટી મુશ્કેલીની તો એ હતી છે કે આપણા બાપદાદાએ કદી આવું ક્યું નહોતું આ નવું છે, અને બધી નવી ચીજો આપણે ડરીએ છીએ નવું હોય છે તે સાટે જ હોય છે એવું તો કોઈ મૂર્ખ પણ ન કહે, પણ હિંદીઓએ નવા પ્રયોગમાં નડનારી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાની આત્મશક્તિ અને દિમત આ ઉદ્ધતા દગ્ગર વાંની ગુલામીના દિવસોમાં કીક પ્રમાણમાં ખોઈ છે.

જ ભાગમાં તેને માટે ધોરણો જતાવ્યાં છે એટલે કોઈ એમ નહીં કહી શકે કે મુશ્કેલીઓ તરફ મેં આખર્મિયામણાં કર્યાં છે

જનાં, નવાઈની વાત તો એ છે કે હું આખા જગતમાં આવી રીતે યુવાનોને જુદા જુદા દેશોમાં રહેવાની સગવડો કરી આપવાની એક ફેન્ય યોજના વાચતો હતો, હિંદીઓ જનપાનમાં રહી શકે, ચીની ઇરાનમાં રહી શકે, અને અમેરિકન જનારસમાં રહી શકે તેવી યોજના વાચતો હતો ત્યારે, મને મારો જૂનો વિચાર યાદ આવ્યો કે આખા જગતની વાત તો બહુ સારી છે પણ આપણા હિંદી યુવાનોને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં મોકલી શકીએ તો આજે આપણામાં જે સક્રિયતા અને ગેરસમજૂતીઓ છે તે ૧૮ યર્ષ જાણ સાથે સાથે એ દુષીકન નોધુ તો વધી નહીં હોય કે લગભગ ૪૮ વર્ષ પહેલાં માત્ર એક મહિનો હુ એક ફેન્ય કુટુંબમાં ગયો હતો, (મને તેમની ભાષાનો એક શબ્દ આવડતો નહોતો) તેને પરિણામે જ હું આજે આ ફેન્ય યોજના (એમની ભાષામાં લખેલી) સમજી શક્યો છું.

૩. આપણું રમોડું

અને હવે ત્રીજા વિષયની ચર્ચા હિપાડુ છું

યુરોપ કે અમેરિકામાં આપણે જ્યાં જઈએ ત્યાં અમુક પ્રકારનો રાષ્ટ્રો ભોરાક મળી શકે છે ત્યાંની હોટેલ કે રેસ્ટોરામાં જઈએ તો કયા પ્રકારનો ભોરાક મળશે તેનો આપણને ખ્યાલ હોય છે

કોઈ ખાણાવળ મોંઘુ હોય, કોઈ મોંઘુ હોય, કોઈ રથજે ઉત્તમો તમ ભોરાક મળે, સ્વચ્છતા ઉત્તમ હોય, પણ દરેક ખાણાવળમાં ખાવાની વાનગીઓ તો અમુક રીતે જ જનાવવામાં આવે છે

માસાદારી ભોરાક હોય તો તે અમુક રીતે જ જનાવવામાં આવ્યો હોય અને અનામિય ભોરાક પણ પ્રુષ્ટ મળે છે, ખાસ ૧૦ જે ઈડાં માટે વાંધો ન હોય તો આપણા દેશમાં તેમ નથી.

વીશીમાંથી ૨૫માં આવતો ખોરાક મેં મુંઝઈમાં તેમજ અમદાવાદમાં ખાધો છે, અને કિંમતના પ્રમાણમાં જે ચીજો ખાધી તે સારી હતી એમ હું (૧૯૨૨) ન કહું.

આજે આપણું જીવન પણ અધરું થઈ ગયું છે. ધણા પુરુષો અને બહુ થોડી સ્ત્રીઓ એવી હોય છે કે જે પોતાને ત્યાં દરરોજ રાંધી શકે એમ હોતું નથી. ધણા પુરુષો એવા હોય છે કે જેમની પત્નીઓ દેશની વસ્તી વધારવાને માટે પરગામ ગઈ હોય છે. આવા પ્રસંગ વખતે સામે ચોખ્ખો, ‘મોજા’ રાંધેલો ખોરાક શી રીતે મેળવવો એ મોટો પ્રશ્ન ખડો થાય છે આ લેખમાં હું—નીચેનું સૂચવું છું.

(૧) પોતાના ઘરમાં છોકરાં ન હોય અથવા ઓછાં હોય એવી મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ પોતાના ઘરમાં એક બે ત્રણ ચાર મહેમાનોને રાખી શકે, અને મહેમાનો રહેવા ખાવાનો હરેકો ખર્ચ આપે. આવી વ્યવસ્થા મુંઝઈમાં મેં એક સારા કુટુંબની સ્ત્રીને કરતી જાણી છે.

(૨) અથવા, આવી સ્ત્રી પોતાને ત્યાં બે ત્રણ મહેમાનોને માત્ર ખવડાવે. આવી વ્યવસ્થા મુંઝઈ, વડોદરા, અમદાવાદમાં બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં થતી જાણી છે.

(૩) અથવા, આવી સ્ત્રી બે ત્રણ વ્યક્તિઓને રાંધેલો ખોરાક પહેંચાડે અથવા પૂરો પાડે.

આ પ્રકારની વ્યવસ્થાથી મહેમાનોને ચોખ્ખાઈનો વિશ્વાસ રાખી શકાય એવો સારો ખોરાક મળે છે, અને જે સ્ત્રીઓ આવી યોજના કરે તેમને પોતાનું ઘર સલામતમાં રખાઈ જાતની અને થોડી આર્થિક મદદ પણ થાય છે.

આ યોજનાઓ રજૂ કરતી વખતે મારે થોડી વિમતોમાં ઊતરવું પડશે. યુરોપ અમેરિકામાં દરેક વાનગીમાં મીઠું, મરી, રાઈ, મરચાં, સરખા કે મોસ (ટમાટાના રસમાં મેળવેલા મસાલા) ઉપરથી ઉમેરવામાં

આવે છે, ત્યારે દિંદી મુશ્કિલાઓ તો એવું માને છે કે પૂરતા પ્રમાણમાં મીઠું મસાવો, મરચાં પાચેથી નાખવામાં આવ્યા ન હોય તો સારો રસાદ આવી શકે જ નહીં જો લસકરી તાલીમ મળી હોય અથવા ધરમાર છોડીને નિર્વાસિત થવું પડ્યું હોય તે જ સમજી શકે છે કે આવા જીવના ગુણો કેવા દ્યાને પાત્ર છે

આ ઉપરાંત મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે મધ્યમ વર્ગના લોકો જે પ્રકારની રાજસીઓ ખાય છે તે બનાવવામાં પુષ્કળ સમય વીતે છે, એવી રાજસીઓમાં મીઠાશ ઓછી હોય છે અને તે સ્ત્રીઓને જાહેર કામ કરવામાં અડચણરૂપ છે જાગરી કે જુવારનો રાંટલો કે ઘઉંનો આખરો એ યોગ્ય ચીજ છે

આખા યુરોપમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ બન્ને અમેરિકામાં, અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં (ન્યૂઝીલેન્ડનો સમાવેશ થઈ જાય છે) એક પ્રકારની પાઉ રોગી અને એલિયા આફ્રિકાના બધા મુસ્લિમ દેશોમાં મોગી જાડી સુવાળી રાંટી દુધાનોમાં મળે છે, તેની કિંમત પણ ઠરેલી હોય છે આવી રાંટાઓના વપરાશને લીધે રાંધવાનો ત્રાસ ઠીક પ્રમાણમાં ઓછો થઈ જાય છે આપણે નરમ ઘણા રોગી ખાઈએ છીએ તે રીત પર ગાંધીજીએ પણ ટીકા કરી છે

હિંદુઓએ અને ખાસ કરીને ગુજરાતીઓએ ખોરાકની બાબતમાં ધણા ધણા ફેરફાર કરવાના જરૂર છે, પણ આ લેખની અદર મારી મુખ્ય સૂચના તો એ છે કે જેમના ઘરમાં રમોડુ ચાતણ ન હોય તેમને સારો, ચોખ્ખો સાદો અને પૌષ્ટિક તરવાવાળો ખોરાક આપવા માટે, ધધા તરીકે, સેકડો સ્ત્રીઓએ રહેવા જમાડવાની કે માત્ર જમાડવાની કે જાણુ મોકલવાની વ્યવસ્થા કરવાની ખૂબ જ જરૂર છે

આધુનિક સમાજમાં સાધુઓનું સ્થાન

અમી પ્રશ્ન નાનોમનો કે ઓછા મહત્વનો નથી કારણ કે જે વર્ગ 'સાધુ' કહેવાય છે તેની સંખ્યા જૂઝ નથી

પણ એ સંખ્યા શી રીતે જણાય ?

(૧) જગતના બધા સુધરેલા દેશોની અંદર અંદર વર્ષે વસ્તીની ગણતરી કરવામાં આવે છે અને એ નપાસતી અંદર દરેક પ્રાત જિંદના, તાનુખ તથા ગામડામાં પ્રજાની વધઘટ કેટલી થઈ છે

(૨) પ્રજા ગામડાઓમાં કેટલી છે, સહેરોમાં કેટલી છે

(૩) એક પ્રાતના રહેવાસી બીજા પ્રાતમાં કેટલા વસે છે

(૪) તેમનો ધર્મ અને સંપ્રદાય શું છે

(૫) વયના પ્રમાણમાં સંખ્યા કેટલી છે

(૬) તેમાં સ્ત્રીપુરુષોનું પ્રમાણ જુદી જુદી વયે કેટલું હોય છે

(૭) તે પરણ્યાં હોય છે કે કુવારા હોય છે તેનું પ્રમાણ

(૮) તેમને શિક્ષણ મળ્યું છે કે નહીં તેનું જુદી જુદી વયનું પ્રમાણ

(૯) પ્રજા કૃષી મ્થી બારાઓ બોલે છે તેનું દરેક બારાદીક પ્રમાણ

(૧૦) પ્રજામાં ગ્રાંડપણ, અધાપો, બહેરા-મુગાપણ તથા

અક્ષયિકતા કેટલાં મનુષ્યો છે તેની સંખ્યા

(૧૧) તેમાં જાતિ, વર્ણ તથા રાષ્ટ્રીય બેદો (ટ્રાઈન, દાસ્ત અને નેશનાલિટી) વાળા કેટલાં છે અને

(૧૨) આ બધી પ્રજા શું ધંધો, શું કામ કરે છે-એ બધી માહિતી એકઠી કરવામાં આવે છે.

પચાસ સાઈ વર્ષના અનુભવને ક્ષીધે આ બધું કાર્ય ધણી કાળજી-પૂર્વક કરવામાં આવે છે અને ધણે મોટે ભાગે વિશ્વાસપાત્ર દફતરો તેમાંથી મળી શકે છે જ્યાં દફતરોમાં જૂલ હોય છે ત્યાં તે સુધારવા માટે પ્રામાણિક પ્રયત્ન થાય છે.

જે લોકો સાધુઓ કહેવાય છે તેમની બેદરકારીને ક્ષીધે તેમની સંખ્યા ગણી શકાતી નથી.

હિંદુદેશના પ્રજાજનો ગુદા ગુદા ધંધાઓમાં કેટલા છે તેના વર્ગીકરણના કોષ્ટકમાં જે બારમો વર્ગ છે તે “ બિન-ઉત્પાદક ” વર્ગ કહેવાય છે એટલે તે વર્ગ કોઈ પણ પ્રકારનું ઉત્પાદન કરતો નથી, અને તે કોઈ જાનના ધંધો, રાજમાર, વેપાર, શિક્ષણ કે કોઈ કામમાં રોકાયેલો નથી. તેની સંખ્યા દર ૧૦૦૦૦ (દસ હજાર) માણસોએ ૧૦૪ની ગણવામાં આવી છે.

આ વર્ગની અંદર ત્રણ પેટાવર્ગો છે.

(૧) જે લોકો ગાંડાની ઇસ્પનાલમાં, જેતોમાં કે અશક્તાશ્રમોમાં રહે છે તે.

(૨) બીજો વર્ગ બિખારી, રખડુ લોકો અને વેસ્વાઓનો, અને

(૩) ત્રીજો વર્ગીકરણમાં નહીં ગણાયેલો પરચૂરણ પણ બિન-ઉત્પાદક વર્ગ.

આ બિન-ઉત્પાદક વર્ગના બીજા પેટાવર્ગમાં એટલે બિખારી, રખડુ પ્રજા અને વેસ્વાઓમાં સાધુઓનો સમાવેશ થાય છે, અને તેમની સંખ્યા લગભગ ૧ ટકા જેટલી છે એટલી વસ્તી ગણતરીમાં (૧૯૪૧) જો આપણે હિંદની વસ્તી ૪૦ કરોડના ગણીએ તો આપણા દેશમાં (વધારાનું કોષ્ટક નં-૨, ધંધાની ક્ષમ ૧૨ ના પેટાવર્ગ બીજા પ્રમાણે) ૪૦ લાખ બિખારી, રખડાઉ લોકો અને વેસ્વાઓ થાય છે.

આ સાચી, નકકર હકીકત છે. સાધુઓ જો બિન-ઉત્પાદક હોય તોપણ તેમણે પોતાના પેટાવર્ગ માટે જુદું વર્ગીકરણ કરાવવા માટે સેન્સસ કમિશનર (વસ્તી ગણતરી અમલદાર)ને લખવું જોઈતું હતું, પણ સાધુવર્ગ તરફથી લખે કાણ ?

પણ સાધુ છે કોણ ?

હવે આપણે એ વિચાર કરવાનો રહ્યો કે સાધુ એટલે કોણ ? પ્રગળે કોને સાધુ કહેવા ? આ સાધુઓમાં આજમુધી મુસ્લિમ ફકીરો, કસંદરો, અપંગ બીખ માગનારાઓ, તથા બેકાર જુગારીઓ, ચોરો વગેરેઓનો એટલે બીખ પર જીવતા મનુષ્યોનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પણ હિંદુ સાધુઓમાં પણ જે ગાનારા “ભરથરી” કહેવાય છે તે માથે જેઝા ફાળિયું બાંધે છે, અને તેમનાં ગીતો પણ ભજનો અને એવા ધાર્મિક ઉપદેશનાં હોય છે, છતાં આ લોકો અલગ અને બિનજોગવાયેલા હોઈને તેમને ઉપદેશ કરતાં આવડતું નથી તેમજ તેમનામાં સાધુરૂપિ પણ હોતી નથી.

આ વર્ગને ‘સાધુ’માં દાખલ કરી શકાય નહીં.

શુજરાનનાં ઘણાં ગામોમાં વાધરીઓ અને બીજા કેટલાક ઠગારા માણસો રાખ એળીને રંગિત ચીંચગ નથા ચીપિયાને ખખડાવતા ખખડાવતા “આદલેક” ની ઝૂમ મારતા ફરે છે, અને લોટ વગેરે ઉપરાંત ખાય છે. આ “સાધુઓ” તદ્દન બનાવટી-દોગી હોય છે.

આવા દરામખોરોનો સમાવેશ “સાધુ”માં શી રીતે કરી શકાય ? તે ઉપરાંત દરેક મંદિર મદાદેવમાં એક ગોસાઈનો પૂજારી વર્ગ હોય છે, અમળ અને અસંગૃહીત-મદિરનો ચોડો જાગ સાફ રાખે છે-પૂજા કરે છે, (પૂજા તો શું પણ પૂજનો બાજ ટોચ) અને તેમને ગેરવાનું રાજ નથા ચપટી લોટ મેળવવાનો અધિકાર હોય છે. એમના જીવનમાં ધર્મ માટે સ્થાન કવચિત્ જ હોય છે, અને એમને પણ

સાધુ દહી શકાય નહીં. આ ગોસાધિની સંખ્યા ધણી મોટી હોય છે કારણ કે આ લોકો પરણે છે.

આ બધું જોતાં આપણને એવા નિર્ણય પર આવવું પડે છે કે જેવા રીતે દરેક સુધરેલા દેશોમાં અમુક શિક્ષણ લીધેલા મનુષ્યો જ વેદકનો ધંધો [દાકતર, વૈદ, દહીમ વગેરે] કરી શકે છે તેવી રીતે અમુક શિક્ષણ પામેલા લોકો જ સાધુ કહેવાય અને તે સિવાયના બીજા ધંધા રખડુ કે જિખારી કહેવાય.

જે માનુસેએ સરકારે ઠરાવેલી કેળવણી લીધી હોય તેવા સાધુ-જોનાં નામ રજિસ્ટર થવાં જોઈએ, જેવાં દરેક વેદનાં યાત્ર છે તેમ, અને તે સિવાયના લોકોને જિખારીના કાપડો લાગુ પાડીને દામ કદનાં કરી દેવાં જોઈએ.

બીજું 'વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું' અને જ્યારે ઐટલિટનની આર્થિક સ્થિતિ અત્યંત નબળી પડી ગઈ ત્યારે ત્યાંની સરકારે એક કાયદો કર્યો છે તે પ્રમાણે સરકારને જે એમ લાગે કે હાલના કોરોડોના સમયમાં અમુક ધંધાની ધણી આવશ્યકતા નથી તો તે ધંધા અટકાવી શકે છે, જેવા કે ઘોડદોડ ચલતના દલાસો, અને અમુક ધંધામાં વધારે મનુષ્યોની જરૂર નાહતે (લાપકાત જોઈને) અમુક માણસોને તે ધંધામાં જવાની ફરજ પાડી શકે છે.

આપણા દેશમાં લાખો માણસો બીજા પર જીવે છે. અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં મારી પાસે બાહ્યજાતી છોકરા બીજા માંભવા આવે છે અને તેમને કારણ પૂછતાં તે કહે છે કે 'સાહેબ-કુ' બેમણું છું.' બીજા માગતી એ બેમણુનો જન્મસિદ્ધ દરક શણાય છે !

‘નેતિ નેતિ’ના ન્યાયે મેં ઉપર જણાવ્યું છે કે કોણ સાધુ નથી; એટલે હવે સાધુ સંન્યાસીઓએ પોતે, અથવા સરકારે, અથવા સાધુઓ અને સરકારે એકઠા મળીને એક પેઠાજી ઠરાવવાનું રહ્યું કે કોણ સાધુ કહેવાય, કોણ સાધુ સાધુ છે અને કોણ દોંગી ઠગારા છે.

સાધુની જરૂર શી છે?

જ્યારે આપણા દેશમાં વર્ણવ્યવસ્થા હતી ત્યારે મોટે ભાગે અમુક વર્ણના લોકોને જ ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી મળતી હતી. બીજા વર્ણની વ્યક્તિઓમાં યોગ્ય લાયકાત તથા શક્તિ હોય તો તે પણ કેળવણી પામતા તેના અનેક દષ્ટાંતો મોજૂદ છે.

આશ્રમ વ્યવસ્થામાં એવી પ્રથા હતી કે અમુક વયે અને અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી મનુષ્યો ધરસંસારથી અલગ થઈ જતા, એ વાનપ્રસ્થી કહેવાતા, અને જો તેવી વ્યક્તિઓને તીવ્ર વૈરાગ્ય આવતો, તો અમુક યમ નિયમોનાં પાલન પછી તે લોકો પોતાનું જીવન ઈશ્વર પ્રાપ્તિના ચિંતન મનનમાં ગાળતા અને સંન્યાસી કહેવાના.

ધણી વાર એવું બનતું કે આવા મનુષ્યો તટસ્થ અને નિઃસ્પૃહી હોવાને લીધે તેમની સલાહસૂચના લેવામાં આવતી. આ કારણને લઈને સમાજમાં તેમનું સ્થાન સૌથી ઊંચું રહેતું. પછીથી જ્યારે મોટા મોટા આશ્રમોમાં મેંકડો હમરો સાધુઓને રાખીને તેમને યોગ્ય કેળવણી આપવાની પ્રથા જૈન, બૌદ્ધ અને બીજા કેટલાક ધર્મોમાં આવી ત્યારે આવા આશ્રમોને તથા સાધુઓને દાન આપવું એ સત્કર્મ એટલે ધર્મ ગણાવા લાગ્યું.

પ્રજામાં જ્યારે શિયિલતા આવી ત્યારે ધણા ધર્મો લોપ પામી ગયા, તેમનાં નામો પણ ભૂલાઈ ગયા છે, અને આશ્રમો પણ ખાલી થઈ ગયા છે. ધર્મોમાં શિયિલતા આવી અને તે છતાં પ્રજામાં દાન આપવાની વૃત્તિ તદ્દન જખડી ગઈ નથી. આ કારણને લીધે જ હજી એમણે તથા સાધુને થોડું ચપટી અન્ન આપવાની ઈચ્છા પ્રજાજનોમાં ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં ચાલુ રહી છે.

સાધુઓ સામાન્ય રીતે શિક્ષણનું કામ તો કરતા નહોતા, એટલે પ્રજાને (છોકરાઓને) વાંચતાં લખતાં શીખવવું અને ગણિત વગેરેનું જ્ઞાન આપવું એ સાધુસંન્યાસીઓનું કર્તવ્ય નહોતું.

પ્રાચીન સામાન્ય લાપામાં ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું કામ, કયા, કિર્તનો દ્વારા થતું હતું. તે ધ્યાનથી કરતા હતા અને સાધુઓ નદી, હિંદુધર્મનાં શાસ્ત્રો છે તેનો ઊંડો અભ્યાસ કરનારાઓ સાચીઓ હોવાતા હતા.

જે થોડા મનુષ્યોને સંસાર પ્રત્યે સાચો અને તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હોય, જે સંસારથી અલગ રહેતા હોય, જે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને કે ક્યાં વિના અમુક ધર્મનિયમોનું કડક પાલન કરીને, જ્ઞાન, ભક્તિ કે કર્મયોગની મદદ વડે ઈશ્વરપ્રાપ્તિમાં લીન (મગ્ન) રહેતા તે સાધુ હોવાતા. તેમની જરૂરતો અત્યંત થોડી હતી. દિવસમાં એક જ વખત ભિક્ષાન્ન ખાતા, મંદિરોમાં કે કોઈ એકાંત સ્થળે કુટિરમાં સૂઈ રહેતા, અને જે કોઈ તેમની પાસે જાય તેમને ધર્મોપદેશ આપતા. આ ખરા સાધુઓ હતા. આવી કમોડીમાંથી પાસ થઈ શકે એવા સાધુઓની સંખ્યા બહુ મોટી હોઈ શકે જ નહીં.

આજનો સાધુવર્ગ

આજનો સાધુ સામાન્ય માણસોની જેમ, કેટલાક સારા, કેટલાક મામૂલી અને કેટલાક ખરાબ હોય છે. કેટલાક વિદ્વાન હોય છે, કેટલાક ધણા ચારિત્ર્યશીલ હોય છે. ધણા ધણા તદ્દન મામૂલી હોય છે.

મુસ્લીમ ફકીરોને માટે કહેવત છે કે ‘મસ્તનું ખાવું’ અને મસીદમાં સૂવું’ તે ટીકા હિંદુ સાધુને પણ લાગુ પડે છે. મોટા ભાગના સાધુઓ ગામડાના સંસારમાં ઊંડા રસ લે છે, ચાડી યુગલીઓ કરે છે, નિરાધાર સ્ત્રીની મિલકત પડાવી લેવામાં કે દુઃખી સ્ત્રીને આડે માર્ગે દોરવામાં પશુ લાગ લે છે.

મોટા ભાગના સાધુઓ સ્વધર્મમાં તમાકુ અને વખતે ગાંજો ફૂંકીને બીજાઓને ગાંજા-સ્વધર્મ આપીને એક ચંડાળ-ચોટી, એક બેમારીની બિરાદરી ખડી કરે છે. કોઈક બચિયારી પણ હોય છે. ધણા આળસુ,

કોઈ જાનના ચોક્કસ કામ વિનાના હોય છે કવચિત કોઈક જ ઉપદેશ આપી શકે એવા હોય છે

જો પુરાણ કે રામાયણ વાંચી શમ્તો હોય તો તે એવી રીતે વાંચે છે કે જાગ્યે જ કોઈ સમજી શકે જેમની પામે પૈસા હોય છે તે ફાંકડા થઈને ફરે છે મોટર રાખનારા સાધુઓ જોયા છે મઠોની અંદર મુખ્ય લક્ષણ અન્યવરથા તથા ગદવાડડુ હોય છે

દૂકર્મા મંદિરો સ્વચ્છતા, પવિત્રતા, સદાચાર, ધર્મોપદેશ, શિક્ષણ, આરોગ્ય, જ્ઞાન કે હિંમત આદર્શ આપનારા સ્થાન જરાય રહ્યાં નથી સાધુઓ પોતે આ વાત સમજે છે

આ હકીકત લાખો ગામડાંનાં મંદિરોના સાધુઓ વિશે છે બીજા કેટલાક સાધુઓ સતત પ્રાવજ્યમાં ગાળે છે એટલે એક ધામમાંથી બીજે, એમ આખા દેશમાં ચારે દિશામાં (કે દમે દિશામાં) રખડ્યાં ફરે છે અન્તઃકેત્રોમાં ખાય છે અથવા બીજા મંજે છે

સાધુનો શિષ્ય હોય તો તે ગામમાં જઈને લોકોને ખબર આપે છે કે મંદિરમાં અમુક ‘મદ્દાત્મા’ આવ્યા છે, એમના દર્શને જાઓ આ ત્યાગી નિરપૂઠી વેરાગીઓમાં એટલી બધી ઈર્ષ્યા તથા તેજોદ્વેષ હોય છે કે મોઈ સાધુ સન્માસી પોતાના શ્રુતા વધારે વિદ્વાન કે ચારિત્ર્યશીલ સાધુને પોતાના મંદિર મકામ પ્રવચનો કરવા દેતો નથી સાધારણ રીતે તો ઉતારો પણ આપતો નથી આટલાં બધાં તેમનાં મન સકુચિત હોય છે સપ્રદાય જુદો હોય તો તેને તો સધરે જ કોણ ?

કેટલાક ઉત્તર હિંદના સાધુઓ મોગ જૂથ સ્ત્રીને વોડા, ખચ્ચર, તબુઓ રાવટી, હાથી, છડીદારોની સાથે દેશમાં રખડ્યાં ફરે છે અને જે ગામડે ઉતારો રાખે ત્યાંના આગેવાનોને બોલાવીને જોર જુલમથી ધાકધમકીથી ગામનોડો પાસેથી મિષ્ટાન્ન તથા રોકડા રૂપિયા મેળવે છે વડોદરા રાજ્યમાં તો આવા સાધુઓને જુલમ કરતા રોકવા માટે પોલીસોને ખાસ હુકમ મળ્યો હતો

આ લોકો દેગી નથી એવું એક સર્ટિફિકેટ અંગ્રેજી ભાષામાં ટાઈપ કરેલું અને સર્ટિફિકેટ પર મામલનદાર વગેરેના સિક્કા સાથેનું ગ્રામપ્રમત્તને બતાવીને કહે છે કે એમને નાણાં ઉધરાવવાનો પરવાનો મળ્યો છે.

કેટલાક સાધુઓ ઠેર ઠેર મંદિરો સ્થાપે તો કોઈનામાં વિદ્વતા હોય છે, કોઈનામાં વાક્યાનુર્થ હોય છે, કોઈનામાં વ્યવહારુ જ્ઞાન સાદું હોય છે, કોઈને હાથે કોઈ પૈસાદાર માણસને જોઈતી વસ્તુ મળી જાય છે તો તે સિદ્ધ પુરુષ ગણાઈ જાય છે આવા માણસો મહા-મહાદેવશ્વર ચર્ચને જોમે છે.

કોઈ પ્રકારનો અભ્યાસ હોવો જોઈએ, કોઈ પ્રકારની ચારિત્ર્ય-પવિત્રતા હોવી જોઈએ, એવું કોઈ જાતનું ધોરણ હયું નથી ' સુકંતો માગડો લઈને વેઠ થવાય ' તેવી જ રીતે વાક્યાનુર્થ અને વ્યવહાર-કુશળતા હોય તો મહામહાદેવશ્વર પણ ચર્ચ શકાય આ કહેવાતા 'સ્વામી' પોતાના શ્રદ્ધસ્થી અનુયાયીઓને અનુકૂળ ચાથ તેવી જ સત્તા આપે છે, એટલે ખરું જોતાં સ્વતંત્ર પણ કડવી સાચી મથાદ આપનાં હરે છે, કારણ કે તેમને અનુયાયીઓ ખોવાની દિમન હોતી નથી.

દાખલા તરીકે કોઈ પણ હિંદુ કે જૈન સાધુ પોતાના અનુયાયીઓને ધધા ઉઘોમમાં ચાથના લાચ, ચોરી, જુદાઈ, હાગાં બગર જુગારમાંથી રોકી શક્યા છે ? એક સાખ સાધુમાંથી એક પણ લાચે જ સાચી સત્તા આપનાર નીકળશે જેમણે લોભ મોહના 'ત્યાગ' કર્યા છે તેમને પોતાના નામની સાથે ૧૦૮ અને 'મહામહાદેવશ્વર' લખાવવાની આટલી બધી તમન્ના થી છે તે ઈશ્વર જાણે.

સારા સાધુઓ

જો હું અત્યંત સારા, સાચા, ચારિત્ર્યવાન, વિચારશીલ, દેશ-ભક્ત, મનુષ્ય જાતિનું અને હવે માનનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર, એવા સાધુઓને ઓળખતો ન હોઉં તો સાધુઓને વિશે ચર્ચા કરવામાં મારો

સમય બગાડું નહીં, પણ એવા સાધુઓ સાથે મારે સારો પરિચય છે. વિદ્વાતાની હું બહુ કિંમત કરતો નથી.

હું ધણામ શાસ્ત્રીઓને ઓળખું છું કે જેમના ચારિત્ર્ય વિશે મને માન નથી. આજના યુનિવર્સિટીમાં બસેલા વિદ્વાનો પણ તેવા જ કયા હોતા નથી ? પણ મને એવા સંન્યાસીઓ મળ્યા છે કે જેમના ચારિત્ર્ય ખરફના પાણી જેવા નિર્મળ જણાયા છે. એવા મળ્યા છે કે જે મનુષ્યોને ગમે તેવી નાની મોટી આફતોમાં મદદપ થાય છે અને આપણે બૂઠી ન જવું જોઈએ કે આપણા ઇતિહાસમાં અનેક વાર સાધુઓએ પ્રજાને પ્રમોચાચિત પ્રજાધર્મ શીખવ્યો છે

મરાઠાના ઇતિહાસમાં ગ્રામી રામદાસ સમર્થ પ્રખ્યાત ધર્મ ગયા છે તેમની પહેલાનું વાનાવરણ અનેક સાધુસતોએ પેદા કરીને પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્ય તથા સ્વધર્મ પ્રત્યે તીવ્ર લાગણી પેદા કરી હતી

આજના સમયમાં પણ મને એવા સંન્યાસીઓ મળ્યા છે કે જેમણે સ્વાતંત્ર્ય (બ્રિટિશ હકૂમત સામે) લડત માટે પ્રજાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું, અને મે તદ્દન સાદા, થોડું જ જાણેના, નાનપણથી નાના ગામડામાં રહેલા એવા સાધુ જાણ્યા છે કે જેમણે પ્રજાની ઉન્નતિને માટે મૂળ રચનાત્મક કામ કરવામાં પોતાની શક્તિ ખર્ચી છે

એક ૨૩-૨૪ વર્ષના સાધુએ ગામડાના નાના છોકરાઓને અપ-શબ્દો બોલતાં અટકાવ્યા પછી તેમણે તેમને નિયમ પ્રમાણે રમતો રમતાં શીખવ્યું. પછી તેમને ગદા લુગડા ધોતા કર્યા પછી બાલ-મંદિર કાંદણ તેને અંગે વાચનાલય અને પુસ્તકાલય કાંદણ

એમણે જોયું કે બાળકોને ચામડીના રોગો, ગડગુમડા, આંખના રોગ, કાનના રોગ વગેરે થાય કે તેને માટે નાના દવાખાનાથી શરૂઆત કરી આજે તે ગામડામાં નાનું સારું દવાખાનું જન્મ્યું છે કે નવાં આસપાસથી લોકો દવા લેવા આવે છે

એમણે એક સદકારી સ્ટોર કાંદ્યો પછી એક સદકારી મહાળા

સ્થાપનામાં મદદ કરી, આની ગીતે એકમાં બીજી અને તેમાંથી ત્રીજી એમ જરૂર જણાયે કામ વધાર્યા ક્યું.

જો સાધુવર્ગ જાગૃત થઈ જાય તો એ વર્ગ શું ન કરી શકે ? આજે રામદેવ મિશનના સાધુઓ ઠેરઠેર ધર્મપ્રચાર અને સમાજસેવા કરી રહ્યા છે તેમના કામ પર થોડા દેખરેખ નથી તેથી જરા વધારે ખર્ચાળ હોય છે; પણ એ મિશનના દેખરેખ નિરીક્ષણ માટે જોઈએ તેવી કાર્યક્ષમ ગોઠવણ નથી.

આજે આપણા રક્તપિત્તીઆની સારવાર માટે ભાગે ધૂરોપીય અને અમેરિકન સાધુઓ (મિશનરીઓ) કરે છે. આ માટે આ કામ હિંદી સાધુઓ ઉપાડી ન લે ?

આજે એમાં ઓછા ૧૨૦૦૦ ગોરા મિશનરીઓ આ દેશમાં છે અને હજારો તેમના ખ્રિસ્તી અનુયાયી મિશનરીઓ છે જે પઠાત પ્રજાઓ કહેવાય છે, આદિવાસીઓ, (ગોડ, સલાહ બીલ, કેળી, ઠાકરડા, રાનીપરજ, બારૈયા, વસાવા વગેરે, વગેરે) તેમની સેવા કરવા માટે તેમને શિક્ષણ આપવા માટે, સુસરકાર રેડવા માટે, ઉદ્યોગો શીખવવા માટે હજારો સાધુઓની જરૂર છે. આજે જે સાધુઓ આજસુ અગર ચારિત્ર્ય હીન હોઈને કાંઈ જ જનોપયોગી કાર્ય કરતા નથી તેમને સમાજે રૂપૃદ્ધ માર્ગદર્શન કરાવવાની જરૂર છે.

સાધુસંમેલન *

હમણાં થોડા મહિના પહેલાં ગુજરાતમાં એક સાધુસંમેલન ભેગુ થયું હતું તેનો દોરીસચાર કરનારા સાધુઓ ચારિત્ર્યવાન, સમજી, ડાહ્યા, સુસરમરી, તથા સમયપારખુ હતા.

સાધુઓ દ્વાલના નવા યુગને પારખી ચમ્પા છે એ સમજે છે જો સાધુઓ કર્તવ્યશીલ નહીં બને તો સમાજ તેમને ફેલી દેશે સાધુઓને સારી તાલીમ લેવી જ પડશે.

* સાધુ સંમેલન સન ૧૯૫૫ માં બરાણ હતું.

આ સંમેલનમાં સાઠેક સાધુઓ એકઠા થયા હતા. કેટલાક જાણીતા વિદ્વાન સાધુઓની સંપૂર્ણ સહાનુશૂતિ હતી. તેમાં હિંદુ તેમજ જૈન ધર્મના અનેક સંપ્રદાયના સાધુઓ હતા. તેમણે પ્રગટ કરેલો હેવાલ ખરેખરો વાચવાલાયક છે

તેમણે એક સાધુસઘ રચાધો છે તે જનસમાજની સાર્વત્રિક અને સામાજિક અભિવૃદ્ધિ માટે જ રચાધો છે તેમના એક બે ઠરાવો ગુજરાતી વિચારકે અવશ્ય જાણવા જેવા છે.

એક ઠરાવમાં મહંતો તથા મહાધીશોને સલાહ આપી છે કે તેમણે પોતપોતાના સ્થાનોની વ્યવસ્થા સાધુઓ અને ગૃહસ્થોની મિત્ર સમિતિઓને એાંપી દેવી તેમાં પોતે માત્ર એક સભ્ય તરીકે રહી શકે ખરા “ આવકુળવકતો એાખો દિસાખ રાખવો. દિસાખ એાડિટ કરાવવો. ધાર્મિક સ્થાનોમાં સ્વચ્છતા સૌંદર્ય તથા અણીશુદ્ધ પવિત્રતા જળવાઈ રહેવા જોઈએ પ્રમાદ તેમજ દુર્વ્યસનને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. ખાસ કરીને પવિત્ર જીવનદ્વારા તથા કીર્તન, જાગૃત, વાર્તાલાપ અને ઉત્સવો દ્વારા યથાર્થ ધર્મનો પ્રચાર થવો જોઈએ ”

બીજા ઠરાવમાં જે સૂચના સાધુઓએ પોતે કરી છે તે નોંધપાત્ર છે. “ આ સઘ જનસમાજને આગ્રહ કરે છે કે દેશ, કાળ, પાત્રતા જોઈને જ માન કરે અઘતન સમાજમાં સધુસમાજ પ્રત્યે ધૃષ્ટાત્મક આવના સામાન્ય રીતે જોનામાં આવે છે તેના મૂળમાં વિવેકહીન દાનની પ્રથા જ માત્ર છે એવું આ સંઘનું માનવું છે ”

આ સાધુસઘ એવો સમાજ ધ્રુવે છે કે જેમાં સ્પર્શસ્પર્શના રિવાજને મુદ્દત સ્થાન ન હોય

આ ઉપર લખેલા ઠરાવો વાંચ્યા પછી ક્યો મનુષ્ય એમ કહેશે કે આગનો આખો નવો સાધુસમાજ ઝિંચુસ્ત, વ્યસની અને પ્રમાદી રહી ગયો છે / આજે ધર્મનો પ્રચાર કરવા માટે અમુક સાધુઓ અમેરિકાની અંદર વેદાંતનો પ્રચાર કરે છે યુગોપના બીજા દેશોમાં

પણ વસવાટ શરૂ કર્યો છે. આ બધા સાધુઓ ઉચ્ચ ક્ષાત્રીના વખતે નહીં પણ હોય.

આપણે જે જે મનુષ્યોને એકબીજા અથવા દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે દેશ-દેશાંતર મોકલીએ છીએ કે હાઈકમિશનરોને મોકલીએ છીએ તે બધા સર્વગુણસંપન્ન હોય છે ખરા ?

એટલે એકદરે આ લેખમાં હું જણાવવા ઇચ્છું છું કે આપણા જુદા જુદા અનેક જૂથોમાં જાગૃતિ આવી છે.

જાણેલા વર્ગમાં પડેલી આવી, પછી વેપારીઓમાં આવી, પછી ખેડૂતોમાં આવી, પછી આદિવાસીઓમાં આવી, જમીનદારોમાં આવી, તેવી જ રીતે હવે જે વર્ગ સર્વથી મોખરે હોવો જોઈતો હતો પણ અજ્ઞાન તથા શ્લેષ્મીનતાને લીધે પાછળ પડી ગયો હતો તે વર્ગમાં જાગૃતિ આવી છે. અને જો એ વર્ગ સ્વાર્થ સાધવામાં પડી નહીં જાય (જેવી રીતે હજારો કાગેસીઓ આજે પડી ગયા છે) તો એ સાધુઓ સાચા ધર્મનો પ્રચાર કરી શકશે અને પ્રજાની ઉન્નતિના માર્ગમાં તથા રચનાત્મક કાર્યોના પ્રદેશમાં સર્વોત્તમ કામ કરી શકશે. એ હકીક્ત ચોક્કસ ■ કે જો સાધુઓ આજનો મુગધર્મ નહીં સમજે તો સમાજ તેમને જુએ મારશે.

જાહેર સ્વચ્છતા અને શિસ્તપાલનની તાલીમ

આપણા આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં (જે ૨૦૦૦ થી વધારે જૂના કહેવાય છે તેમાં)—એટલે ચરક અને સુશ્રુત સંહિનાઓમાં, તેમજ બીજા શાસ્ત્રોમાં અંગત તથા જાહેર સ્વચ્છતાને માટે ધણી ઉત્તમ પ્રકારની માહિતી આપવામાં આવી છે. પણ આપણી હિંદુ પ્રજાને માટે એક મોટો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે કે પુરાણા પુરતકોમાં જિંયામાં જિંયા આપ્તી હોવા છતાં તે આદર્શને અમલમાં ચૂકતા નથી અથવા તેમ કરવાની આવશ્યકતા ધણી ઓછી ગણાઈ છે.

આપણા ગુજરાતના એક તત્ત્વચિંતક સંસ્કૃત શાસ્ત્રોના પ્રખર અભ્યાસી જે ધીરમજીર છે તેમણે એક દિવસ વાનવાનમાં મને કહ્યું કે હિંદુઓને અસ્વચ્છતા વગી છે અને આ વક્તવ્ય વિશે તેમણે ભોંકાની અને મદિરોની અસ્વચ્છતાના દષ્ટાંતો આપવા માંડ્યા ત્યારે મને સખત આંચકો લાગ્યો હતો.

આ અનુભવી અને ધર્મપ્રેમી સજ્જનની કડક ટીકા કેટલી સત્ય છે તેની ચર્ચામાં ઉતર્યા વિના હું ઉમેરું છું કે હિંદુ સમાજમાં ધર્મ તેમજ નાતોની જગરી દોરવણી હોવા છતાં એ પ્રજામાં શિસ્તનું પાલન રાજપ્રુથીથી થતું નથી, કોઈપણ એક વ્યક્તિની અસ્વચ્છતા અનેકને,—પોતાનાં કુટુંબીઓને, પાડોશી મિત્રોને, તથા સમાજને થોડા કે વધારે પ્રમાણમાં હાનિકારક નીવડે છે.

આ બાબતમાં વિદ્વાતજયો લેખ લખવાને બદલે દરગેજ આપણી જોવામાં જે અસ્વચ્છતા આવે છે, અને બીજા મનુષ્યોને હાનિકર્તા હોય છે તેના થોડા દાખલા આપીશ

મારા ઘરથી થોડે દૂર એક સારો સુદર બાગ છે, અને તેમાં પુષ્કળ સખ્યામાં બાંકડા મૂક્યા છે તથા લીલાછમ ઘાસના સપાટ લોન છે આ લોન પર સેંદડો સ્ત્રીપુરુષો બેસે છે અને છોકરાં પણ તેના પર બેસે છે, રમે છે અને ગાળોટે છે આવળ કરતા સ્ત્રી-પુરુષો એ ઘાસ પર ચૂંકે કે નાક ખ ખેરે તો તે ગદવાડ બીજાઓનાં શરીર તથા કપડા બગાડવા વિના રહે ખરા ?

સવારે ત્યાં કેવલાક સજ્જનો ફરવા જાય છે, તેમના મોમાં દાંતણુ હોઈને તેઓ વારંવાર ચૂંક્યા કરતા, દાંતણુના ફૂંચા ખ ખેરતા, તથા જીભ પરથી ગદનાડ કાઢીને આપુ દાંતણુ ઘાસ પર નાખતા મેં જોયા છે

આ બધા ગદવાડનો લાભ કે અલાભ સાંજે રમવા ફરવા આવના લોકોને મળે છે તેની જ રીતે રવિવારે સાંજે અનેક મનુષ્ય પોતાની સ્ત્રી-છોકરાંઓને સાથે લાવીને આ લોન પર મોજમગ્ન કરે છે અને સાથે લાવેલા પડીકામાંથી દાળ, ચેવડો, કેળાં, શેકેલી મગફળી-અને વખતે ચટણી અને અથાણાના બોજન કરી લે છે તેમનો આનંદ જોઈને સૌ કોઈ રાજી થાય પણ આ કુટુંબો બધા કામળના ફૂંચા, અથાણાનાં તેલ, મગફળીના દમતેડગલા છોડાં વેરીને ઘેર જાય છે

આ બધું જોઈને મેં મ્યુનિસિપાલિટીના એક અમલદારને વિનવતી કરી કે આવા લોનના ખૂણાપર આ બધો કચરો રાખવા માટે ટિનના ડબ્બા મુકાવે ધ્યાન દોરે એવા રહેતા હજુનાઓ બાગમાં મૂકાયા થોડા કુટુંબોએ એ વાપર્યા એ અડવાડિયાની અદર બધા ડબ્બા ચોરાઈ ગયા

આ છે નવા યુગના હિંદીઓનું શિસ્તપાલન ! આપણે શરમાતું પર એવું તેમનું વર્તન હોય છે.

બાગમાં ફેટલાંક વિદ્યાર્થીઓ સફેદ પાટલુન અગર લેધો બગડે નહીં માટે બાંકડા પર બેસવાને બદલે તેના અંદેશવાના ભાગ ઉપર ચઢીને બેસે તેથી તેમના અરડાયેલા બેડા કે ચંપલ બેસવાની જગ્યા પર મૂકે છે. કોઈ ટોળાને વિનંતી કરી હોય કે કૃપા કરીને બગાડી ન મૂકા. તો તે માની જાય છે.

મારો એવો પણ અનુભવ છે કે એક બાંકડા પર પગ મૂકીને ચઢી બેઠેલા ૨૫-૩૦ વર્ષના નવ જુવાનો જે વખતે જવાબદાર (નાગરિક) હશે તેમને મેં નમ્રતાથી વાત કરી. શહેરીઓ બધા ભણેલા, ઉત્તમ કપડામાં સજ્જ થયેલા હતા. જવાબ આપવાને બદલે તેમણે હકારમાં માથું ધૂણાવ્યું. હું જરા આશ્ચર્યમાં બેઠો. મારા દેશના આ બંધુઓ ન ઊંઠ્યા તે ન જ ઊંઠ્યા.

આ લેખ લખાય છે તેને આગત્રે દિવસે એક મોટા રસ્તાની બાજુમાં મૂકેલા બાંકડા પર હું બેઠો હતો. જરા મોડી સાંજે આ રસ્તા પર ઠીક સારી અવરજવર શિષ્ટ સ્ત્રી, પુરુષો, છોકરીઓની હોય છે.

રસ્તાની જે બાજુએ મારો બાંકડો હતો તે તરફ એક જાણીતા નિવૃત્ત થયેલા શિક્ષક આવતા હતા. જે અમારી આંખ મળી હોત તો પરસ્પર નમસ્કાર થાત. મારતર એકદમ પાછા રસ્તાને ઓળંગીને સામી બાજુએ ગયા, અને કુટપાથ પર કે તેનાથી ધાસમાં દૂર ન જતાં કંડે કલેજે લઘુશંકા માટે મોટા રસ્તા પર જ બેસી ગયા.

મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. જે શિક્ષકે સેંકડો નહીં પણ હજારો વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપ્યું હતું તેમના આ વિચિત્ર વર્તન વિષે શું લખવું ? બિચારી સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ મારી તરફના કુટપાથ પર ચાલી આવી. પણ આપણી પોળામાં હજી પણ લોકો આવી રીતે બેસી જતા નથી ? અને આપણો આર્થસમાજ તો તળાવની આસપાસ

બેસવાથી જ ટેવાએવો છે, વરસાદની ઝળુ આવે એટલે આ બધો ગંડવાડ તળાવમાં ઘસડાઈ આવે.

થોડાં વર્ષો ઉપર મારે સુરત જીલ્લાના એક ગામડામાં ફરવાનો પ્રસંગ આવેલો. સવારના પહોરમાં અમારે જંગલમાં જવું પડ્યું. પણ સુરત જીલ્લાનાં ગામડાં નાનાં હોય છે અને એક વસાહત (ગામડાં)નો છેડો આવે એટલે ખીલું ગામડું શરૂ થાય છે. અને એ જીલ્લામાં થોરિયાની વાડ હોતી નથી.

એક સવારે એક સ્થાનિક નેતા અને હું ખૂબ ખૂબ ચાલ્યા પણ એકાંતમાં બેસી જવાય એવું એક પણ સ્થળ જોયું નહીં. છેવટે પેલા છાઈ મને કહે કે હાકાર સાહેબ તમે આ જગ્યાએ બેસી જાઓ અને તમારી આંખ મીચી દેજો એટલે ઠાઈ પણ અવરજવર કરતું જણાશે નહીં મેં કહ્યું કે; હાલા માણસ ! મારો મળ ઉતરશે જ નહીં તેવું શું ?

મુખર્ષિ શહેરમાં જે સત્તો રોડ (કોટ) કહેવાય છે તેમાં આયે-શાન મકાનોમાં સરકારી તેમજ મોટી મોટી કંપનીઓની ઓફિસો, મોટા દવાખાનાં, તાજમદાલ હોટેલનાં કરતાં પણ વધારે આધુનિક અને ખર્ચાળ હોટેલોના મકાનો છે.

ધણીય મકાનોની કિંમત એક કરોડ રૂપિયાથી વધારે કે ઓછી દરી, પણ ત્યાર પછીથી સમુદાયે પૂરીને જે નવી વસાહત (બે-એ-રેકલેમેશન) વસ્તું છે તેમાં ધણી ફેશનેબલ દુકાનો અને હોટેલો તથા રહેઠાણો બંધાયાં છે.

એ સત્તાની એક 'હેર-કટિંગ કિલનિક' જેને આપણે હજામની દુકાન કહીએ, તેમાં હું વાળ કપાવવા માટે ગયો. વાહનમાંથી ઊતર્યો એટલે મારી નજર કુટપાથ પર પડી ત્યાં ઠાઈ માણસની કે ખીલ પ્રાણીની કનલ ચર્ષ હોય તેવા લોહીના ડાંધા જ નહીં પણ રેલા પડ્યા દેના.

હું તો સ્તબ્ધ ચર્ષ બોલો હોય પણ એટલામાં કોટ પાટલૂન અને

હું પહેરેલો એક માણસ આવ્યો અને પાનના રસની પીચકારીઓ માર્યા પછી ગળું ખોંખારીને ચૂંકવા લાગ્યો. ક્યાં યુરોપના લતાઓને ટક્કર મારે એવાં ઘરો અને એર-કંડીશનડ દુકાનો અને કેવો લયંકર દિંદી માણસોનો ગંદવાડ ? યુરોપના ધણા દેશોમાં તો આવા 'નાગરિકો' નો પોલીસ કોર્ટમાં દંડ થાય અને જર્મની-રશિયા જેવા દેશોમાં તો તેમનો તાત્કાલિક દંડ કરી શકે છે.

ચીનમાં-હાલના સામ્યવાદી ચીનમાં નહીં પણ વ્યાંગ કાર્મ-શીકના ચીનમાં સેનાપતિ ચીયાંગના પ્રખ્યાત પત્નીએ ગામોમાં તેમજ ગામડાં ઓમાં હજારો મંડળો ઊભા કર્યા હતા. તેમણે કામ મંદી રૂઢિઓ અને ટેવો નાબૂદ કરવાનું હતું અને તેમને પોલીસનો તાત્કાલિક સહકાર મળતો હતો. આપું કાર્મ આ દેશમાં કસ્તું જ પડશે.

રાજકોટ શહેરમાં અનેકવાર અનુભવો થયા કે રસ્તા પર ચાલતાં મનુષ્યો અને સાપકલ પર બેઠેલા માણસો પછવાડેથી આવતી મોટરનો અવાજ સાંભળે એટલે એકદમ ડાબી બાજુએ ખસી જવાને બદલે હંડે કહેજે જમણી બાજુએ પણ જાય, અને સાપકલીરો તો જમણી બાજુએ ધીમા પડવા કે ઊતરી જવાને બદલે પોતાની સાપકલ આગળ ધપાવ્યા જ કરે. જો કોઈ સાપકલીરટ આવી નાહાનિયત આવી ગેર-શિસ્તનું વર્તન મુંબઈમાં તો શું પણ અમદાવાદમાં કરે તો તેને અકસ્માત થયા વિના રહે નહીં ?

આ બધા અનુભવોનું પુરાણ બહુ લાંબું થઈ ગયું છે. આ સેખના આરંભમાં જે પ્રખર દેશપ્રેમી વિદ્વાન મિત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અને તેમના જેવા નાગરિકો તો એમ જ કહેશે કે આ બધું 'બોંસ આગળ લાગવત' જેવું છે.

હું જોર જૂલમથી આશાવાદી રહેવાનો પ્રવાસ કરી રહ્યો છું. અને મને આશા છે કે આ દેશમાં પણ લવિષ્યમાં એક જળરો વાયરો વાશે અને દિંદી સમાજનાં સ્ત્રી-પુરુષો ગામડામાં તેમજ ગામોમાં-શિસ્ત પાળવાનું શીખશે અને દુષ્ટ રીતરિવાજોને તિલાંજલિ આપી દેશે.

મુંબઈ જેવા શહેરમાં રહેના બહેલા પુરુષોની સ્ત્રીઓને ઉપરના માળ પરથી કચરો તેમજ પાણી નીચે નાંખતાં જોવામાં આવે છે.

આપણા હિંદી લોકોને ધીમે સ્વરે વાત કરવાનો વિનય શીખવવાની જરૂર છે. હજારો ધર્મી ગિરિયો વધારે પડના (લાઉડ) જોડી મૂકવામાં આવે છે. સમગ્રસંગે લાઉડસ્પીકર પર ગીતો જગનને સંભળાવવાનો મોહ હોય છે, લગભગ એક નિયમ તરીકે હિંદીઓ શાંતિ સાચવવામાં માનના નથી, રાત્રે સંગીત કે ભજન કે નાટકની રેકર્ડ મોડે સુધી વગાડીને પા—અડધા માર્શલના પાડોશની બીંધ બગાડવામાં તેમને અવિનય કે અનાગરિકતા કે અશિષ્ટ જરાય ખૂંચતા નથી.

જે જાનની સ્વચ્છતા અને જે જાતનું શિસ્ત-પાલન ગાંધીજી પોતાના આશ્રમમાં સાચવી અને સચવાવી શકતા હતા, તે સંભાળ્યું છે કે તેવું જ હડક શિસ્તપાલન પાંડિચેરીના અરવિંદ આશ્રમમાં સૌ કોઈ સ્વચ્છાથી પાળે છે. તેવું શિસ્તપાલન અને સ્વચ્છતા આખા હિંદ દેશમાં શા માટે પળાવી શકાય નહીં ?

થોડા માણસોને રહેવાની ટેવ હોય છે પણ પોતાના કુટુંબીઓને તથા નોકરોને સ્વચ્છ ટેવો પાડવાની જરૂરત સમજતી નથી. બીજાઓને સ્વચ્છ રાખવા માટે સતત દેખરેખ રાખીને રોકવાની જરૂર હોય છે. આ શક્તિને અભાવે તેમના ઘરોમાં સ્વચ્છતાનું પાલન શિથિલ હોય છે.

હિંદુઓ મંદિર જ હોવા જોઈએ, મંદિરમાં હિંદુઓને વરસે છે એવું ક્યારેક કોઈને પણ ગમે નહીં એવી ટીકા કરનારને પોતાને તેનાથી ઘણું દુઃખ થાય. પણ સત્ય અભિપ્રાય તો દરેક માણસે પોતે પ્રમાણિક પણે બાંધી લેવાનો છે.

શિસ્તનું પાલન જે રીતે ચર્ચ શકે છે, ખૂબ સારો પ્રચાર કરવાથી અગર જોરતક્ષમીથી. એટલે પોલીસ કે સૈન્યધારી દરેક પ્રજા જોને માટે લાયક છે તે તેને મળે છે.

માતાજીનો સંદેશો

૧૬૨૨ની સાલમાં એક અદ્ભુત અને વિચિત્ર, કદી કદપનામાં ન આવી શકે એવો બનાવ દક્ષિણ ગુજરાતમાં બની ગયો.

હાખો માણસો! જે જંગલોમાં અથવા જંગલી (રાત્રી) પ્રદેશોમાં પરુવત્ જીવન ગાળતાં હતાં. જે દારૂતાડીના વ્યસનમાં ચકચૂર બની ગયેનાં હતાં અને બહેલા ગણના ગામના લોકો, જમીનદારો કે જમીનવાળા પીકાવાળાઓની અસહ્ય મુસામી મૂંગે મોંએ સહન કરી રહ્યા હતા. તે બધા સમજગ પલકની અદર ધ્વજચર્ચમત પાળવા લાગ્યાં. તેમણે માંસાદાર છોડી દીધો, લોહીમાં જડ ઘાલીને બેઠેલાં દારૂતાડીના વ્યસન છોડી દીધા, અને 'હિજળિયાન' લોકો તેમને માત્ર દોઢ આનાની કંગાલ ગેજ આપીને આખો દિવસ વેડ લેતા હતા તેને બદલે તેમણે ચોખ ચેજની માગણી કરી.

જમીનદારો, પીકાવાળા, સરકારી આગકારી ખાતાના અમલદારો, સાંચ ખાતારો અનેક ખાતાના હોટા અમલદારો અને તાડી અને ખજૂરી મેનદારોએ સૌના માથા પર આમ તૂટી પડ્યું.

આ અદ્ભુત બનાવનો ઇતિહાસ દુકાંમાં નીચે પ્રમાણે છે.

સુરત અને નવસારી જિલ્લાઓના પૂર્વ ભાગમાં, કીમ, તાપી, પૂર્ણા, તથા અંબિકા નદીઓની ખીણોમાં તથા સગાદિ પર્વતના પશ્ચિમ ક્ષેત્રના કુમરાળ જંગલોમાં હાખો આદિવાસીઓ રહે છે.

ચોધરા, આમિત, નાયકા વગેરે આઠેક જુદી જુદી જાતના માખસો તથા બીજા, દુનળા વગેરે એ પ્રદેશમાં વસે છે. પણ ઉગ્ગિયાત વર્ગના એટલે સહેર, ગામ અને મોટા ગામડાંઓમાં જે ચોક્કસ વધારે બજેસો વર્ગ રહે છે તે તેમને 'કાળાપરજ' (કાળાપ્રજ) નામથી ઓળખતા હતા.

એમ કહીએ તો ચાલે કે ઉત્તરમાં અંદોલેશર (રાજપીપળા રાજ્યની સાથે, દક્ષિણે વાંસદા અને ધરમપુરથી છેક ડાંગના જંગલો સુધી પૂર્વમાં છેક નંદરબાર સુધી અને પશ્ચિમમાં છેક સમુદ્રના કાંઠા સુધી આ લોકો સેંકડો વર્ષોથી વસ્યા છે. જંગલોમાં રહેવાને લીધે આ જાત સાવ અજ્ઞાન રહી ગયા હતા.

જંગલોમાં દરજી, સસલાં અને બીજાં પ્રાણીઓનો શિકાર કરીને, નદીનાળામાંથી માછલાં પકડીને તેઓ જીવનનિર્વાહ કરતા હતા. ચોક્કસ અનાજ પણ પકવતા, પણ તેઓ દળથી ખેડવાનું શીખ્યા નહોતા. ખજૂરી, તાડને છેદીને તેના રસમાંથી તાડી તથા ફાફળનાથી તેનો ફાફળ પીવાની તેમને ટેવ હતી.

તીરકામમાં સિવાયનાં બીજાં શસ્ત્રો તેમની પાસે નહોતાં. નદીના નાળાં તથા કોતરડાંમાં પાણી ભરાઈ રહેતાં. તેમાં મેંચેરીઆના અસંખ્ય જંતુઓ પાકતા અને આ આદિવાસીઓ ઝેરી મેંચેરીઆથી દર વર્ષે પીડાતા.

જો કોઈ ઉગ્ગિયાત માખસોને બારડોલી કે બારા, કે મહુવા કે સોનગઢમાં વેપારધંધાને કે નોકરીને અંગે રહેવું પડતું તો તેમને દૂંક સમયમાં 'પાણી' લાગુ પડતાં.

તાપીવેલીની કે કોસંબા જંગલવાળી કે બીલીમેરા બિનાઈની રેલવે બંધાઈ ત્યારે અસંખ્ય મજૂરો, કારકુનો અને ઇજનેરો ઝેરી તાવથી પીડાયા અને તેમાંથી ઘણા મરી ગયા. આ આદિવાસીઓ દિલ્લુધર્મ જાળુના નહોતાં અને તેઓ પ્રાકૃતિક શક્તિઓ, પાણી, પદ્માડ અને

પથરાઓને વિધિસર દેવ ગણીને તેમની પૂજા કરતા. તેમના ધર્મશુરુઓ બહુવા હતા.

આવી જંગલોમાં હિમખિયાતો વખતોવખત હાટ એટલે બજાર ભરતા. જંગલોની પેદારા નજીવી કિંમતે ખરીદી લેના અને કાપક, અનાજ કીડીઓ, આભણાં, શંખલા, કોડીઓ જેવી ચીજોને વેચતા.

ધીમે ધીમે જંગલો કપાતા ગયા. શહેરી લોકોને બજારલુને માટે તેમજ ધરો બાંધવાને માટે લાકડાં જોઈતા હતા. ખેડૂતોને ખેતી માટે વધારે જમીન જોઈતી હતી. તેથી શહેર અને ગામોની પાસેના જંગલો કપાતા ગયાં.

એટલામાં આ બિચારા કાળીપરજોના પર એક મોટી અણધારી આફત આવી પડી આજ સુધી દિંદી (હિટિય) સરકાર અને તેના દેખાડેખી વડોદરા, રાજપીપળા, વાસના, સચીન, ધરમપુર વગેરે રાજ્યોએ ગામગામડાઓમાં હાટ વેચવાની દુકાનો કાઢી હતી.

સરકાર તેમને હાથ આપે અને દુકાનદાર તેને અમુક ભાવે વેચે.

જંગલના પ્રદેશોમાં આવી દુકાનો નહોતી. પણ બધા આફ્રિ-વાસીઓ પોતપોતાને જોઈતા હાથ તાડી ગાળી લેતા.

એકાએક સરકારે એક નવી તરકીબ કરી અને જે 'મદ્રાસ પદ્ધતિ' કહેવાય છે તે પ્રમાણે દાફનાડી વેચવાના ઇનકારા દરરાજીથી વેચવા માડ્યા. જંગલોમાં (જ્યાં પહોંચી શકાય ત્યાં સુધી) આબકારીનો કાયદો કરીને પ્રજાજનોને દાફનાડી બનાવી લેવાનો પ્રતિબંધ કર્યો અને કાયદો ભંગ કરનારને કેદની શિક્ષા ફરમાવી.

પરિણામ એ આવ્યું કે દરેક જંગલના ગામડાઓમાં પણ દુકાનો ખૂલી અને કાળીપરજોને તેમાંથી દાફનાડી મેળવવાનાં રહ્યાં.

એ બિચારા લોકો પામે નાજી દના નહીં. એટલે મજૂરી કરે તેના બદલામાં તેમને જૂદા નાજી અને તાડી મળે એવી ગોડવણ થઈ. કાળીપરજોને નાજી વિસેનું જ્ઞાન જ નહોતું. તેથી તેઓ ફરજમાં દૂધવા

લાગ્યા. તેમને દિસાજ કરતા આવડે નહીં એટલે જમીનદારો તથા પીડાવાળાઓએ તેમની જમીન પડાવી લેવા માંડી, અને વખત જતાં આ લોકો પોતે જમીનવાળા હતા ને ગણાતીઅત બની ગયા.

ખિચારો બોળા અચાન માણસો અત્યંત ગરીબ થઈ ગયા, રાંક બની ગયા અને ગામના લોકોએ તેમને ચૂસી લીધા.

આવા લગ્ન કર સમયમાં ૧૮૯૪માં વડોદરાના મહારાજાએ મેનમંદ અને આરામાં વરનીમંદવાળી શાળાઓ ઠાઠી.

ત્રીસ વર્ષની અંદર સારી મોટી સંખ્યામાં આદિવાસીઓ લગ્ન અને શિક્ષકો બનીને તેમજ પોતાના સમાજમાં સંસ્કારસુધારાનું કામ જોરશોરથી ફેલાવી દીધું સાથે સાથે આદિવાસીઓ પર જમીનદારો કે નાના સરકારી નોકરો જુલમ ન કરે તે માટે પેકાર ઉઠાવ્યો અને કાળીપરજોને ફરજિયાત વેઠ કરવી પડતી હતી તેની સામે પ્રગમત ઠેળવવા માંડ્યો.

પોતાના ખેતરમાં પુષ્કળ કામ હોય, ડાંગરના ધર રોપવાના હોય તેવે વખતે જો કોઈ જમીનદાર (કે તેનો પડાવ) ઘેર દોઢ આના લેખે પૈસા નાખ્યા ત્યય તો તે રકમના દિસાએ તે કુટુંબમાંથી એક બે ત્રણ માણસોને વેઠ કરવા જવું પડતું અને જો તે ન ત્યય તો તેમને અમલદારોની માર પડતો. નવસારીના સિવિલ સરજન તરીકે અને આ બાબતનો અનુભવ થયો હતો.

૧૯૨૧માં ગાંધીજીએ બારડોલી તાલુકાને સામૂહિક સત્યાગ્રહ કરવા માટેની તાલીમ આપવા માંડી. એ તાલુકામાં જળપરી જાગૃતિ આવી અને તેની અસર (આડકતરી રીતે) કાળીપરજો પર પણ થઈ, ખાસ કરીને વડોદરા રાજ્યના બજેલા આદિવાસીઓ પર.

આના સંજોગોમાં અચાનક, આકાશમાંથી વીજળી પડે એવી ઝડપથી માતાનો વાયરો (સંદેશ) ફુંકાયો કે કોઈ પણ આદિવાસી સ્ત્રીપુરુષે માંસાહાર કરવો નહીં, દારૂ તાડીને સખત બહિષ્કાર કરવો,

દરેક ગામડાંમાં સ્ત્રી તથા પુરુષોએ અલગ અલગ ઝૂંપડાઓમાં સૂવું, દરરોજ નિયમિત દરેક મનુષ્યે નહાવું અને જે ન્યાયી રોજ મળે તે જ મંજૂરી કરવી.

પર્વતોના જંગલોમાં જે ઝડપથી ઘવાનળ ફેલાઈ જાય છે તેટલી ઝડપથી આ માનવો વાયરો દક્ષિણ ગુજરાતના ખૂણેખૂણા સુધી પહોંચી ગયો. નવસારી અને સુરત જિલ્લાઓના તથા આસપાસના રાની (જંગલવાળા) પ્રદેશોના પાંચ છ લાખ આદિવાસીઓએ માતાજીનો સંદેશો ઝીલી લીધો.

આ બધા પ્રદેશોમાં સખન ધરતીકંપ થયો હોય તેવો બળભળાટ થઈ ગયો. દમ્બરો દારૂતાડીના દુકાનદારો ને ત્યાં એક પાર્શનો પણ વકરો થયો નહીં.

કાળાપરજોએ ખેનરોમાં ઓછી રોજીએ જવાની ચોખ્ખી ના પાડી તેથી જમીનદારોની ખેતીને નુકસાન થવા માંડ્યું.

આમકારીના તથા પોલીસના નાના નોકરોને લાંચ મળતી હતી તે બંધ થઈ, દારૂની ખપત ઓછી થઈ તેથી સરકારનો લાખો રૂપિયાનો દારૂ અધુનાપયો પડી રહ્યો અને તેથી મહેસૂલી ખાતાને ટાલિયો તાવ આવ્યો.

આ બધા આત્મશુદ્ધિના પ્રયાસોનું પરિણામ તો એક જ આવી શકે. જે જે લોકોના તથા સત્તાના સ્વાર્થ બગડતા હતા તે બધા એકદમ થઈ ગયા અને તેમણે દારૂતાડીના બદ્ધિધારને તોડવાના ભમીરથ પ્રયત્નો આદર્યા.

ગામડાંઓમાં જે લોકો દારૂતાડી પીના ન હતા તેમને જોર જુલમથી મારી પીટીને દારૂ પીવડાવવા માડ્યો. પીડાવાળા અને પોલીસોએ મળીને કાળાપરજોને જરૂરી-પકડીને જેવી રીતે બળદોને દિવેલ પીવડાવવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે તેમનાં મો કાડીને આવા “બામણા-ઓ” નાં મળામાં દારૂતાડી રેડવા લાગ્યા.

ખામખાને ગાળો પડે, માર પીટનુ તો પૂછવું જ શું ? તેમના ઢોરને પૂરી રાખે અને સ્ત્રીઓને લલચાવીને તેમને તાડી પીવડાવવાના ખૂબ પ્રયાનો થયા. આવાં ધણાં ધણાં દુઃખો બિચારા ગરીબડાં કાળીપરજોને ખમવાં પડ્યાં.

આ બધું સાંભળી નવસારીના પ્રજાસેવકોએ “કાળીપરજ સંકટ નિવારણ મંડળ” કાર્યું અને લોકોના રક્ષણને માટે થોડા સ્વયંસેવકોને મામડે મામડે મોકલ્યા.

ન્યાયે નિર્દોષ કાળીપરજો પર જૂદા આક્ષેપો મૂકીને તેમને પકડવા માંડ્યા ત્યાં “વડોદરા મહાપાન નિર્ધેષ મંડળ” એક નિવૃત્ત દાર્શનિકના ન્યાયાધીશની સાથે બીજા ચાર શુદ્ધચેતનું મંડળ આ રાની પ્રદેશમાં નપાસ કરવા માટે મોકલ્યું.

હવેની કડીએ ન્યાયાધીશ માદા પડ્યા અને તેમને બદલે દુ મોનગદ વ્યારા અને મદુવા તાલુકાઓમાં તપાસમંડળની સાથે ફર્યો.

લગભગ ૭ વર્ષ બુધી, એટલે બારડોલી સત્યાગ્રહમાં હું જોડાયો ત્યાં સુધી આ કાળીપરજ મંડળનો હું પ્રમુખ રહ્યો, અને વારંવાર અનેક તાલુકાઓમાં ફર્યો. લોકોની ફરિયાદો સાંભળીને ન્યાય આપવામાં કાળીપરજ સંકટ નિવારક મંડળે સુંદર કામ કર્યું. તેના મુખ્ય સ્વયંસેવક શ્રી. લાક્ષ્મીદેવ લલ્લ દત્તા. ૧૯૨૮માં સરદાર વલ્લભભાઈએ એમની સેવા અમારી પાસેથી માંગી લીધી.

વાંચનારના મનમાં એ પ્રશ્ન જરૂર જોવો થાય છે કે આ માતાના વાપરાના યોગ્યતા કેટલું હતા. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો અઘરો છે. અનુમાન એવું કરવામાં આવ્યું હતું કે જે શિક્ષકોની અખિા ખૂબી ગઈ હતી કે પોતાના આદિવાસી ભાઈજાને આજ્ઞા તથા દારૂ-તાડીના બસનમાં પામલ થઈ રહ્યા છે તેમની પાસેથી જો ઉઝળિયાતો બધી જમીન પડાવી લેશે તો લાખો માણસો કેવળ મજૂરો થઈ જશે, તે

ભણેલા શિક્ષકોએ જાજરો પ્રચાર કર્યો હતો. પણ આ તો કેવળ અનુમાન છે.

આ બનાવ બની ગયા પછી સાત આઠ વર્ષ સુધી કાળીપરજ મંડળના કાર્યકરો (પગારદાર તેમજ બીનપગારદાર) ગામડે ગામડે લોકોના ગાઠ સંપર્કમાં આવ્યા. તે છતાં તેમને ‘માતાના વાવરા’ની સાચી હકીકત મળી નહીં.

તાપી નદીની ખીણોમાં વસતા આ આદિવાસીઓથી અનેકે પાછા દારૂ-તાડી પીવા માંડ્યાં. પણ એટલું જ ચોક્કસ છે કે માતાના સંદેશને કારણે તેમનામાં સ્વમાનના બીજ રોપાયાં. તેઓ કાળીપરજ મટીને રાનીપરજ થયા. તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી, એમનામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ પણ વધ્યું. તેમને ઘેર હાંસલાને બદલે પિત્તળનાં વાસણો આવ્યાં.

આ આદિવાસીઓમાં જે જાતો છે તેમાં દુબળા સૌથી પછાત છે. તે મોટે ભાગે જમીનદારને ત્યાં હાજી એટલે જીવનભરના ગુલામ તરીકે રહેતા હતા. આ હાજીનો શેક (ધણિયામો) પોતાના ગુલામને બીજા માણસને વેચી શકે. આ સ્થિતિ ઘણી સુધરી છે; તે છતાં શરમ સાથે કબૂલ કરવું પડે છે કે ૧૯૫૭ની સાક્ષમા સ્વરાજ્યના દસ વર્ષ પૂરાં થવા છતાં એ પ્રથા પૂરી નાબૂદ થઈ નથી.

આ અજળની લાગતી ગઈ કાલની દુનિયા ગુજરાતની નવી પેઢીને જાણમાં આવે તે હેતુથી આ જૂની કથા આલેખી છે.

‘જગત શ્રદ્ધા પર છવે છે’

ફ્રાન્સ દેશના જનવિખ્યાત અને સમર્થ નવલકથાકાર એમિલ ઝોલાએ હૃદયને દસાવી મૂકે એવી ત્રણ નવલકથાઓ લખી છે, કે જેમાં આશા, શ્રદ્ધા અને દાનના વિષયોને વણી લીધા છે.

આ ત્રણ યુસ્તકોનાં નામ હોપ (આશા), ફેઈથ (શ્રદ્ધા) અને ચેરિટી (દાન) રાખ્યા છે, અને તેમાં રોમ, લૂઈ અને પારિસ એ ત્રણે સ્થાનોના આમલગની રહેણીકરણી, તેમની માન્યતાઓ, તેમના વહેમભર્યા વિચારો તથા એકંદર જીવનનો આબેહૂલ ચિતાર આપ્યો છે.

૧૯૦૨ની પાનખર ઋતુના હેવટના ભાગમાં મેં લૂઈની મુલાકાત લીધી હતી એ વખતે ઓક્ટોબર મહિનો હતો ફ્રાન્સ અને રપેઈન એ બે દેશોની વચ્ચે પિરિનિઝ નામના ધાંધા પર્વતોની દારમાળા છે, તેમાં મોટા મોટા વન પહોં છે અને તેની ખીણોની અંદર મજબૂત બાધાવાળા, ટૂંકા ઠંડા, સ્વાતંત્ર્યપ્રિય લોકો રહે છે. ફ્રાન્સ તેમજ રપેઈન એ બન્ને તરફ દળતો કુંગરાળ પ્રદેશ બારક રહેવાય છે અને ત્યાંની પ્રજા પહોં એ જ નામે ઓળખાય છે.

ફ્રાન્સની દ્રષ્ટિએ અને આ પિરિનિઝ પર્વતોની દારમાળાની પાસે એક નાના કુંગર પર ‘પો’ નામનું ગામ છે. તેની જીઆઈને લીધે તેમજ આસપાસ દળતો ઝાડો હોવાને લીધે ત્યાંની દવા ઠંડી, શુદ્ધ અને તાજગીવાળી હોય છે, અને તેથી મહિમાથી જોડેલાં માણસો

હવાફેર કરવાને માટે આ ગામમાં આવે છે આસપાસ ચારે બાજુએ
ઊંચા—નીચા કુમરાઓ જોવામાં આવે છે

એ કુમરાઓ પર અસખ્ય ઝાડોનાં વન જોવા મળે છે પાન
ખર ઝડપ હોવાને લીધે આ ઝાડોના પાંદડાએ, પાકી જઈ પોતાનો
લીનો રંગ ખોઈને નારંગી બદામી સાલારા પડતો, પીળાશવાળા
અનેક રંગો અથવા રતુબડો રંગ ધારણ કર્યો હતો

‘પો’ કુમરની ટોચ પર હતું તથા બાજુએ ગાઈલોના માઈલો
સુધી ખીણો દેખાતી હતી ખીણોની અંદર નાનાનાનાં લીલાછમ ખેતરો
દેખાતા હતા એ ખેતરોની એક બાજુએથી ‘પો’ નામની નાની નદી
વહી રહી હતી નદીના પટમાં નાનામોગ પથ્થરો અને ખડકો જ ચાતા
હતા તેના પરથી નાચતી—ફૂટતી અને પાણીની ઊંચા ઉડાડતી નદી
નીચે ઊતરતી હતી

એ નદીના બંને કાંઠા પર લીલાછમ ઝાડોની ધગ હતી તેની
નીચે શીતલ છાંયો છવાઈ રહ્યા હતા ખીણનાં ઝાડો હજી લીલા રહ્યા
હતા આ કુમરાની ઊંચાઈ તો ઓછી હતી, તે છતાં એ યુરોપમાં
હોવાને લીધે ઠંડી ઠીક સારી હતી

‘પો’ની ઊંચા પર્વત પર ચઢવાને માટે સારો પહોળો રસ્તો
હતો અને એક નાની સરખી રેલવે પણ હતી આખે રસ્તે ત્રણ
સૌધનાં દરેક નજરે પડતા હતા નદીનાં વહેજીવુ મીઠું સગીન કાને
પડતું હતું

અમે આગાડીમાં બેસીને ઉપર ચઢ્યાં અને લૂઈ નામના યાત્રા
ધામમાં જઈ પહોંચ્યાં એ યાત્રાધામ જ હતું એને લાગ્યું જ ગામકુ
દ્વી શમય, કારણ કે વર્ષના છ મહિના સુધી આ સ્થળની ઠંડીમાં
ફોર્મ રહેતું નહિ પણ ઉનાળામાં અને પાનખર ઋતુમાં આ યાત્રા-
ધામમાં દળગે—છાખો મનુષ્યો પોતાના રોગ અને પોતાના કુખોના
નિવારણ માટે આખા યુરોપમાં ડાઘાથી ૨૨ વર્ષે અહીં આવે છે સામાન્ય
માન્યના એવી છે કે લોકોએ યગપાળા જ આવડુ જોઈએ

યુરોપના દેશદેશના રોગિષ્ઠ, અપંગ, દુષ્પિયારા, મરીન, અશાન વેઠા મીમે ધીમે, મુકામ કરતાં કરતા, ભારે હાડમારીઓ વેડીને, ભજનો ગાતાં ગાતાં આ પર્વત પર ચડે કે સધિવા કે લકવા કે બીજા કોઈ રોગથી અપંગ થયેલા માણસો બગતમાં ઘેડી ટેકવીને પર્વત પર ચડે છે પગપાળા અશ્વોનો મદદમાં. આ અસાધ્ય રોગોથી પીડાતા લોકો દાકતરોથી કટાણીને છેવટે અહીં આવે છે.

પહાડની ટોચ પર એકને તેના મથાળે એક મોટું વિશાળ સપાટ મેદાન છે ત્યાં નાની નાની દુકાનો, વીથીઓ તથા ધર્મશાળાઓ છે અહીં પહોંચીને યાત્રીઓ વિસામો લે છે સ્થાન ધણું સુદર છે આસ પાસની ટેકરીઓ પર ઝાડનાં જૂડ છે, વાતાવરણ સાતિતું છે અને ઠંડા પવનની લહરીઓ ત્યાં આવે છે, જાણે કે સ્વર્ગમાં જ આવી પહોંચ્યા હોઈએ.

આ નિવાસસ્થાનથી થોડા જ વાગ દૂર એક મોટું કુંડ છે આ સ્થાન જોઈને મને પાવાગઢ પર્વતનું દુધિયા તળાવ સાભરી આવ્યું દુધિયા તળાવનું પાણી ઠંડું હોય છે જ્યારે સૂર્યના કુંડનું પાણી સારી રીતે ગરમ, પણ તેમાં નિરાતે નાહી શકાય એવું હોય છે.

આ કુંડમાં ક્ષારવાળા પાણીનું ઝંટું ફેટે છે અનેક કછો વેઠવા પછી યાત્રાળુઓને આ કુંડના સ્નાનથી દરાર વળે છે અને ઝમ ઝૂની જવામ છે સ્નાન કર્યા પછી અને મપડાં બદલીને યાત્રાળુઓ થોડે જ જાગે આવેલી શુદ્ધ પાસે જાય છે.

શુદ્ધ છીછરી છે અને તેની વચ્ચેવચ્ચ કુમારી મેરી અને તેના કાચમા બાળક જસસની પ્રતિમા છે.

યાત્રીઓ બધા ઘૂટણીએ પડીને પોતપોતાની મેળે પ્રાર્થના કરે છે ત્યાં કોઈ પૂજારીઓ કે પડા હોતા નથી જેને જે આવડે અને જેને જેમ હાવે તેમ સૌ કોઈ પ્રાર્થના કરે છે અને પોતાના દુખ, પોતાના શારીરિક કે માનસિક રોગો મગી જાય તે માટે ત્રદાથી માયના કરે છે.

હસસે કાષ્ટિની માની પ્રતિમાની બન્ને બાજુએ, હજારો લાકડાની ઘોડીઓ, લાકડીઓ અને પટ્ટાઓ ટીંગાડેલાં કે ગોઠવેલાં, ખડકાયલાં કે જમીન પર પડેલાં જોવામાં આવે છે.

અહીં અસંખ્ય યાત્રીઓ પ્રાર્થના કરે છે, લજનો ગાય છે, ઈશ્વર પાસે યાચના કરે છે, રહે છે અને પોતાના સાધનો, ઘોડીઓ અને લાકડીઓ કુમારી મેરીને ચઢાવીને પોતાના આશ્રયસ્થાનમાં નીચે ઊતરી પડે છે. જેમને રોગ મટી જાય છે અથવા મટવા જેવું જણાય છે તે પર્વત પરથી ઊતરીને પોતાને ગામ ચાલ્યાં જાય છે; જેમને મટતું નથી તે ફરીફરીને કુંડમાં નાહીને ફરી શુદ્ધિમાં જાય છે.

આખું વાતાવરણ ચમત્કારની વાતોથી ભરેલું હોય છે. મુડા બેઠા થવાની વાતો સંભળાય છે; બહેરા સંભળતા થયા, આંધળા દેખતા થયા, સંધિવા સદંતર મટી ગયો, લકવાવાળા અપંગો ચાલવા માંડે છે, ગાંડપણ મટી જાય છે, એવી એવી વાતો ચોમેર સંભળાય છે. ફેફરાનો રોગ, હિસ્ટીરીઆ અને પેટના રોમથી પીડાતા લોકો સામ્નમામ્ન ધર્મને ઈશ્વરની સ્તુતિ કરતાં પદાડ પરથી નીચે ઊતરી પડે છે.

લોકોના હૃદયમાં આત્મશ્રદ્ધા ઝેડાય છે. પોતા મનના દુઃખીઓને આત્મસૂચન મળે છે કે અહીં તો રોગ મટી જવા જ જોઈએ આવી રીતે હજારો-લાખો માણસો દર વર્ષે અતિ શ્રદ્ધાથી લૂઈ આવે છે. રસ્તામાં થોડા મરી જતા દસે તે સિવાયના બધા નીચે ઊતરી પડે છે.

કાઈને રોગ મટે છે, કાઈને મટતો નથી. રોગ મટતો નથી તેમનાં કમનસીબ, પણ જેમના રોગ મટે છે તેમનો હરખ મનમા માતો નથી. તે સેંકડો માણસોને લૂઈના ચમત્કારની વાતો કરે છે. દરેક વર્ષે લૂઈની પ્રતિષ્ઠા વધારે જામતી જાય છે.

કાઈ એવું ન માની લે કે લૂઈના ચમત્કારની વાતો બધી જૂઠી છે. શ્રદ્ધાની કે દૃઢ સંકલ્પની અસર મન પર અને શરીર પર જરૂર થાય છે જ, તેમાં કંઈ ચકા રાખવા જેવું નથી.

જેનામાં શ્રદ્ધા છે તેવા માકરનો દાય રસવાથી રોગ મટી જાય છે. અનિદ્રાના રોગને દાકરનો ઘણી વાર માત્ર દાય પંપાળાને મટાડે છે. અમુક માણસના પંપાળવાથી દે-સરતું અતિ તીવ્ર દુઃખ મટી જતું અનેક વાર મેં જોયું છે. જેવી ગીતે સાધુ પોતાની ધૂણીમાંથી ચપટી રાખ આપીને રોગ મુકારે છે તેવી રીતે ચપટી સોડા (બાઈ કાર્બ) થી મેં અનેક રોગ મટાડ્યા છે.

સિદ્ધપુર-જેઠાની પાસે મીરાનનારના પીણું સ્થાન છે. આપણા રોગમાં એવાં રમાનો તો દાકરો છે. ત્યાં દર વર્ષે સેંકડો શારીરિક કે માનસિક રોગોથી પીડાતા મનુષ્યો જાય છે. ત્યાં પ્રાર્થના કરતા કે આક્રંદ કરતા કે ધૂણતા લોકો જોવામાં આવે છે.

ઠેલકા લોકો દેખાદેખીથી પ્રાર્થના કરે છે કે ધૂણે છે અને તેમના અસાધ્ય રોગો મટી ગયાની વાતો સંભળાય છે.

જે અકરમીઓના રોગ મટતા નથી તેની ઠેલકા વાતો કશું નથી. તેવા જ રીતે લૂંટમાં બિચારા શ્રદ્ધાથી તણાઈ આવેલાં થોડાં લોકો જશ્ન તંદુરસ્ત થઈ ગયા દર્શી, મોટી સંખ્યાના રોગીઓને પરમ નિરાશામાંથી અમર આરાના અંકુરો ફૂટ્યા દર્શી; વખતે તે અંકુરો 'સ્વાસ્થ્ય' નહિ હોય પણ સુકાઈ ગયાં દર્શી-તેવાને પણ એક પરમ-સંતોષ થયો દર્શી કે તેમણે છેવટનો પુરુષાર્થ તો અજમાયો જોયો છે અને હવે હૃદયની હજીને આધીન થઈને મુખેદુઃખે જીવન ગાળી શકેલું એ જ ઈષ્ટ માર્ગ છે.

માનસશાસ્ત્રનુ આપણુ જ્ઞાન અત્યંત ઓછું છે. આપણે આ માનવતની ચર્ચા, તર્ક અને વિતર્કો કરીએ છીએ; પણ લૂંટ મદાત્મ્ય જેવું ને તેવું, લાખો દુઃખિયારાં મનુષ્યોને આકર્ષી રહ્યું છે.

એક અદ્ભુત આશ્ચર્યજનક સંજોગ

આપણા જીવનમાં કવચિત કવચિત એવા પ્રસંગો જાને છે કે જે કેવી રીતે બનતા હશે તેનું કારણ આપણે સમજી શકતા નથી.

બોળા શ્રદ્ધાળુ લોકો એવા પ્રસંગોની પાછળ કોઈ દૈવી અથવા અલૌકિક શક્તિનો હાથ ઠપ્પે છે, અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિવાળા મનુષ્યો આવા પ્રસંગોનો આશ્ચર્યજનક સંજોગ (કો-ઇન્સિડેન્સ) કહીને સંતોષ માની લે છે. સાચી હકીકત તો એ છે કે આપણે બનવાનું કારણ આપણે સમજતા નથી.

આવા એક નાના આશ્ચર્યજનક સંજોગનો અનુભવ મને થોડા જ દિવસો પહેલાં થયો હતો અને તે જે રીતે બન્યો તેની વિગતો વાચકવર્ગની સમક્ષ રજૂ કરું છું.

હમણાં હમણાં ગુજરાતમાં આપણે ગુજરાતી તથા અન્ય પ્રખ્યાત અગર માનીતા મહાપુરુષોની જયંતિઓ ઉજવવામાં ઠીક ઉદાર મનના થયા છીએ. અને તેવી જ રીતે વિદ્યમાન શ્રી પુરુષોના અમુક પ્રસંગોની સમયિક જયંતિઓ; પચીસ વર્ષની રૌપ્ય, પચાસ વર્ષની સુવર્ણ કે સાઠ વર્ષની હીરક જયંતિઓ—અથવા તેવા-શ્રી-પુરુષના વનપ્રવેશના પશ્ચિર્નિર્વાણ વગેરે એવા એવા ઉત્સવો ઉજવવાની ધમશ રાખતા થયા છીએ. આ બધી ઉત્સવ આપણામાં કદરવાની અગર કદરુજી વધી જવાના પરિણામે જ છે કે કેમ તેની ચર્ચા અહીં અપ્રસ્તુત છે.

સમાજના જીવનમાં એ પ્રકારના પરિવર્તનો વારાફરતી આવ્ય
કરે છે. શાંતિથી ધીરે ધીરે વહી જતા સમાજમાં જ્યારે કોઈ અનિષ્ટ
તત્ત્વ વધી જાય છે ત્યારે તે અનિષ્ટ તત્ત્વને ઉખેડી નાખવાને માટે
સમાજની અમુક વ્યક્તિઓ પ્રવૃત્તિશીલ બને છે, સાદસિક બને છે
તથા અનેક જાતના દુઃખો સદન કરીને પણ સમાજની બહી દૂર કરવાના
અને સમાજને સુમાર્જે ચલાવવાના પુરુષાર્થ કરે છે.

આ પ્રવૃત્તિઓને લીધે શાંત સમાજમાં જારે ખગલખાટ તથા
જયલપાયલ થઈ જાય છે. આવા પરિવર્તન સામાજિક હોય રાજકીય
હોય કે અન્ય પ્રકારના પણ હોય. આવા વીરકાળમાં કોઈને જ્યંતિઓ
ઉજવવાની કે ઇતિહાસ લખવાની અથવા આત્મકથા લખવાની ઈચ્છા
થતી નથી, તેમ કરવાની કુરસદ પણ હોતી નથી.

જો વીરકાળમાં જ્યંતિઓ ઉજવાતી હશે તો તે કેવળ લોક-
સમાજને ઉત્સાહિત બનાવવાના પ્રચાર માટે જ હોય છે. આવો જુરસાનો
સમય પૂરે થાય છે ત્યાર પછી સમાજ, પેાતે જો પરિવર્તન કયું
હોય છે અથવા જે મેળવ્યું હોય છે તેને વાગોળવામાં, પચાવવામાં
અથવા સમાજશાંતિના બાધો સુધારવામાં રોકાઈ જાય છે.

પહેલા અતિ ઉત્સાહના કાળમાં જો કોઈ અનર્થ કે અનિષ્ટ પેસી
મયા હોય તો તેને દાળવાનો આ ખીજો કાળ દવે આવે છે. પહેલાને
આપણે વીરકાળ કહ્યો, ખીજાને આપણે સ્થિરકાળ અથવા સંગઠનકાળ
કહી શકીએ, અને આવા કાળમાં જ્યારે પુરુષાર્થ મંદ પડી ગયો છે,
ત્યારે ઉત્સવો અને જ્યંતિઓ ઉજવાય છે.

જે અદ્યતન અથવા વિચિત્ર સંયોગ વિશે આ લેખમાં ઉલ્લેખ
કર્યો છે તે આવી રીતે જન્યો.

એક દિવસ એક સમારક અથવા પ્રચલિત એક મારા દાયમાં
આવી પડ્યો. આ પુસ્તકમાં જે વ્યક્તિ વિશે લખાણો લખાયા હતા
તેમને હું ઓળખતો હતો, ધણાખરા લેખકો પણ મને પરિચિત હતા.

જે વ્યક્તિના જીવનકાર્ય વિશે લખાયું હતું તે મને ઠીક થોડું સાગતું હતું. ધણી રસથી હું એ દૃઢ લેખો વાંચતો ગયો. કલાકેક પછી મારા જીવને બેચેની થવા માંડી અને જેમ જેમ હું વધુ વાંચતો ગયો તેમ તે બેચેની વધતી ગઈ.

મારી પાસે એક મિત્ર બેઠા હતા તેમને મેં કહ્યું કે મને આ પુસ્તકના લેખો ગમે છે અને તે છતાં મારા મનમાં ભારે દુઃખ અને અજાણી, થઈ રહે છે. તેમ થવાનું કારણ મને જરાય સમજતું નથી.

અડધા કલાક પછી મેં એ પુસ્તક ખંધ કર્યું અને એક નિસાસા સાથે કહ્યું કે મારા મનમાં ભારે ગ્લાનિ પ્રસરી રહી છે, હું યાકી ગયો છું અને મારું શરીર નરમ પડી ગયું છે.

આમ થવાના કારણ વિશે અમે થોડી ચર્ચા કરી, મેં મોં પર ઠંડા પાણીની છાલકો મારી અને પછી અમે બહાર ફરવા આવ્યા ગયાં. અંદર અંદરથી મારું મન પૂછ્યા કરતું હતું કે પુસ્તક વાંચવાથી આવું અણધાર્યું પરિણામ શા માટે આવ્યું ? મને તેનો ઉત્તર ન જ મળ્યો, જમ્યા કર્યા પછી અમે મૂર્છ ગયા અને મને આ બાબતનું પૂરું વિસ્મરણ થઈ ગયું.

ગીજે દિવસે સવારે મારી ટપાલમાં ‘ જીર્મિ ’ માસિકના થોડા અંકો આવી પહોંચ્યા. આગેક વર્ષથી આ સારું માસિક મારા જીવામાં આવ્યું હોય એવું મને સાબરતું નથી.

• એ માસિકના સંપાદકબાઈએ મિત્રભાવે એ અંકો મોકલાવી આપ્યા હતા. આ અણધાર્યા આવેલા અંકોમાંથી એક મેં ઉપાડ્યો અને જે પાનું ઊધડ્યું તેમાં શ્રી. ‘ ધૂમકેતુ ’ની ‘ મદાપાપી ’ નામની વાર્તાના ત્રીજા પેરા પર મારી નજર પડી.

સાધ્વી મદારાણી અદસ્તાબાઈ નર્મદા નદીની પાસે મોટું મંદિર બંધાવી રહ્યા છે. પોતે જવાનીમા પતિ ગુમાવ્યો હતો, જુવાન પુત્ર જોયો હતો. એકની એક ધુતી પોતાનો પુત્ર ગુમાવ્યો અને પછી પતિ

મરણ પામનાં સતી ચર્મને બળી મરી. તે છતાં સંસારમાં અને રાજ્ય ચલાવવામાં એ સત્કર્મો ધીરજથી કર્યે જતી હતી. એણે પોતાનું શ્રવણ ધ્વજરતે, જનસમાજના હિતાર્થે, અર્પણ કરી દીધું હતું.

ત્રીજા પેશમાં જે વાચ્યું તે નીચે પ્રમાણે હતું:—

‘એ વખતે આપસ આપસમાં કોઈ સરદાર મંદિરના અદ્યુત દેખાવની પ્રશંસા કરી રહ્યો હતો, તો બીજો ધાવત્યંદ દિવાકરો રહી જનારી નામનાને વખાણી રહ્યો હતો. સાધ્વી મદારાણી બધી વાતો સાંભળી રહી હતી; પણ એના દિલમાં તો મદારાણીનો સાગર વહી રહ્યો હતો. એના દિલમાં સ્વજનોનો શોક હતો અને પોતાની સાથી વાનને દાણી નાખનારી આ અતિ પ્રશંસાનો પણ શોક જોતો ધર્મ રહ્યો હતો.’

આ શબ્દો વાંચીને મારી આંખનાં પડળ ખૂટી ગયાં. મર્મ કાલે અનુભવેલા વિચિત્ર દુઃખના કારણ પર પ્રકાસના કિરણો પડવા લાગ્યા હું વાર્તાઓ નહીં વાંચનારો આ વાત પૂરી વાંચી ગયો.

અદસ્તાગાઈ પોતાના સ્વજનોનો શોક, અને લોકની અતિપ્રશંસાનો ભયંકર પાપશોક એ બંનેનો વિચાર કરતાં ચાંત ઊભાં રહ્યાં. નર્મદાનાં પાણી પર તેમની નજર કરી એમણી એમને કંઈક આશ્વાસન મળ્યું. આ નદીને કિનારે અનેક નગરો જોયાં, કૂત્યાં અને આશ્રમો એમ જ મંદિર આશ્રમો જશે, પોતાનું નામ પણ જુલાર્મ જરી ઉઘટે તો ધ્વજરતો મદિમા (સત્કર્મનો) જ દેહી રહેશે.

‘એટલામાં એમણે એક વિખ્યાત શાસ્ત્રીને પોતાની તરફ આવતાં જોયો, એમના હાથમાં એક પોથી હતી. અદસ્તાગાઈ એને બે હાથ જોડીને નમ્યાં...શાસ્ત્રીએ પોથી ઉઘાડી. તેમાંથી ગીર્વાણ (સંસ્કૃત) ભાષામાં લખેલા શ્લોકો બોલવા લાગ્યા. એક તો ગીર્વાણ બાળા, શાસ્ત્રીના અત્યંત શુદ્ધ સુંદર ઉચ્ચાર, શ્લોકગદ્ય કાવ્યના મધુર સ્વરો અને નર્મદાનો કિનારો ।

‘.....પ્રશંસા પૂરી થઈ, તેમાં અદસ્તાબાઈને દેવી તુલ્ય બણ્યાં હતાં.

‘ મહારાણી અદસ્તાબાઈ આ બ્રાહ્મણને નવાજી દેશે એવી આનંદ-ભરી આશા ત્યાં પ્રમટી હતી.

‘ મહારાણી અદસ્તાબાઈએ ફરીથી નમસ્કાર કર્યા અને પછી ધીમે શાંત દૃઢ અવાજે કહ્યું. ‘ માણસની સ્તુતિ માણસ કરે ત્યારે પાપ બીજું થાય છે. શાસ્ત્રીજી આ અંચ મને આપો.’

[મહારાણીએ એ અંચને નર્મદા નદીમાં ફેંકાવી દીધો.]

‘ પછી બે હાથ જોડીને શાસ્ત્રીજીને વિનંતિ કરી:

‘ કોઈ ઈશ્વરી મહિમાનો અંચ લખીને લાવો, માણસનો મહિમા માણસ ગાય એમાંથી તો છેવટે એક વધુ પાપ દુનિયામાં આવે !

‘ માણસનો મહિમા ગાનારો પાપી છે, પણ એ મહિમાને જાણી જોઈને પોતાના જમાનામાં ફેલાવા દેનારો મહાપાપી છે. ’

‘ અદસ્તાબાઈની વાણી સંજળાને સૌના માયાં નીચે નમી ગયાં.’

.....‘ ઈશ્વર માણસને શીક એટલા માટે આપે છે કે એના દ્વારા એ વધુ સુંદર, વધુ પવિત્ર બને. માણસ જ્વલતે આનંદ કરતાં વધુ મોટી ભેટ શીકની મળી છે. ’

આપણો બદલાતો પહેરવેશ

આ લેખને માટે એ મર્યાદાઓ રાખવામાં આવી છે એક રથગતી અને બીજી કાગતી રથગતી માત્ર ગુજરાત એકને કુલ સૌરાષ્ટ્ર વિનાના ગુજરાતનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે અને કાળની મર્યાદા છેલ્લા સાઠે વર્ષની રાખી છે

સૌરાષ્ટ્રનો ખેડૂન ચોરણો અને કેરિયુ પહેરે છે તે ગુજરાતમાં જાગ્યે જ નોવામાં આવે છે છેલ્લા સાઠ વર્ષમાં ગુજરાતી પહેરવેશમાં જે જગતુ પરિવર્તન થયું છે તેનો હું સાક્ષી છું સૌરાષ્ટ્ર વિશે માત્ર જ્ઞાન ઓછું છે તેથી આ મર્યાદા રાખવી પડી છે

સામાજિક પરિવર્તનનો એક નિયમ છે કે સમાજમાં જે ફેરફારો થાય છે તે પહેલાં શહેરોમાં થાય છે મારણ કે શહેરના વાતાવરણમાં નવા નવા વિચારો અને નવી રીતમાતો ધર્મ સહેલાઈથી પ્રવેશી શકે છે અને તેવા વિચારોનો અમલ કરવાની સ્વતંત્રતા ગામડાંઓના કરતાં શહેરમાં વધારે હોય છે

નવા શિક્ષણનો પ્રચાર સારી રીતે શહેરોમાં થયો ત્યાર પછી લગભગ ૩૦-૪૦ વર્ષે તેવા શિક્ષણની શૂળ ગામડાંઓમાં જંગી છે અને સમાજસુધારાનું પશુ તેમ જ થયું છે, તેથી જે ફેરફારો મોટા ગામોમાં ધર્મ રહ્યા છે તે ધીમે ધીમે ગામડાંઓમાં પહોંચી જશે જ

આજે તો જુવાનવર્ગને જાણીને નવાઈ લાગશે અને તેમને રમૂજ

યશી કે આજથી ૮૦ વર્ષ પહેલાં શાળામાં જતા છોકરાઓને પાંચડી પહેરીને શાળામાં જવું પડતું હતું.

મારા જમાનામાં લગભગ બધા જ વિદ્યાર્થીઓ જરાક ડીઝ્યુ ધોતિયું, જરા લાંબા કોટ અને મોટે ભાગે ભરેલી (સુનરાઉ કે મેશમી ભરતની) ટોપી પહેરતા. સલવાર (સુરવાલ) જોવામાં આવતી નહીં.

બ્રાંચ (એટલે મિડલ) શાળામાં અમુક છોકરાઓ કંઈક જિંચી પાટલૂન પહેરવા લાગેલા, પણ તેને કદી ધમ્મી થતી નહીં.

અને આજે લગભગ બધા કિશોરો ધૂંટણ સુધીની શોર્ટ્સ (ચદ્દી) અને ખમીસ પહેરે છે, અથવા ટૂકા કોટ.

જૂના જમાનામાં કોઈ પણ કિશોર કે યુવક કે મોટી વયના પુરુષો કદી ઉધાડે માથે ધરતી બહાર જતા નહીં. ઓફિસમાં કે દુકાનમાં ઉધાડે માથે કદી જવાય નહીં, કારણ કે તે અપમુક્તિનાશ ગણાતું. શખને ઉપાડનાર અને સાથે ચાલનાર ડાહ્યુઓ જ ઉધાડે માથે જતા. અને આજે તો છેક કોર્ટમાં અને ઓફિસોમાં ટોપી ન પહેરી હોય તો વાધો આવતો નથી.

છોકરીઓ માત્ર અધિયો અને ટૂકી ગાયનો કપડાં કે બદન પહેરતી, કોઈ કવચિત જ સ્લીપર અથવા સપાટ પહેરતી

ગામડાઓમાં માત્ર સીમમાં જતા સ્ત્રીઓ જ પગરખા પહેરતી, તે સિવાય સ્ત્રીઓ કે છોકરીઓથી 'પગ-રખા' એટલે પગના રક્ષણ માટે કોઈ પહેરી શકાતું નહીં. આ હકીકતને લગતું એક કુરુચ દર્શાવે આપું છું.

ચરોતરમાં વસોતુ સ્ટેશન ગામથી અડધો-પોણો માર્મલ દૂર છે ઉનાળાના ગજળ તાપમાં રેતી એટલી બધી તપી જતી કે ઉધાડે પગ ચાલતી સ્ત્રીઓનાં નળિયા પર ફેલેલા પડે સમાજમેવાના શિરોમણ મોતીભાઈ નરસિંહભાઈએ એવી ફાજ રચ કરેલી કે, જે ટોપનો ભરીને પગરખાં સ્ટેશન લઈ જાય, સ્ત્રીઓ તે પહેરે અને ગામને ગોદે

ઠાઠી નાખીને પાછાં થોડું ધણું દાઝતાં મામમાં ચાલે-આ વર્ષ ૧૯૧૬નું.

પહેલાં કોઈ પણ સ્ત્રીથી જની ઓઠાતી નહીં (તાપમાં કે વર-સાદમાં) તે સિવાજ તો લગભગ આ સદીની સરખાત સુધી પ્રચલિત હતો. હવે આ બધું કેટલું બદલાઈ ગયું છે ?

સ્ત્રીઓ સાક્ષી અને કન્યા પહેરતી. તે ઉપરાંત શહેરની કેટલીક સ્ત્રીઓ ચણિયા પહેરતી, બધી નહીં, અને વિધવાઓ તો માત્ર લૂગડું એટલે સાક્ષી જ પહેરતી. આજે સાડી સાક્ષાતી જોડે ચણિયો અનિ-વાર્ય બની ગયો છે. ઇંગ્લંડથી મિલનું કાપડ આવવા માંડ્યું ત્યાર પહેલાં કાપડની ધણી આછા હતી અને તેથી તે ખૂબ કચકસચી વપરાતું હતું.

હવે આજે કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં ઠીક ઠીક ફેરફાર થયો છે. થોડાં જ વર્ષો પહેલાં હું મારી દોહિત્રીની સાથે અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં ફરવા નીકળતો ત્યારે તેના સર્કટ અને બ્લાઉઝ જોઈને સ્ત્રીઓ દસતી અને ટીકા કરતી હતી.

આજે માત્ર મોટાં ગામોમાં જ નહીં પણ થોડાં ગામડાંઓમાં પણ સર્કટ અને બ્લાઉઝ પેસી ગયા છે. ઉકરીઓ ચોટલાને બદલે સેર રાખે છે અને તેનો સજુમાર કરે છે.

જૂના જમાનામાં બધી સ્ત્રીઓ માથા પર લૂગડું રાખતી હતી, જુવાન ઉકરીઓ અને ધણી સ્ત્રીઓ હવે માથે ઓઠતી નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં થોડે અંશે સ્ત્રીઓ લૂગડાંને આગળ ખેંચીને મલાળે પાળે છે. ધણી ગુજરાતી સ્ત્રીઓ હવે લૂગડું દક્ષિણી રીતે પહેરે છે.

અમારા જમાનામાં બધી સ્ત્રીઓ કાંચળી પહેરતી હતી. હવે ગામોમાંથી પણ તે સાફ નીકળી ગઈ છે. જો કે છેલ્લાં ૧૦-૧૨ વર્ષથી તે નવા સ્વરૂપે લાખવા થઈ છે. હવે સ્ત્રીઓ દ્વંડી ખાંપતો કન્યા પહેરે છે.

સેકડા કે થોડા હજારો વર્ષો સુધી હિંદુ સ્ત્રીઓએ સાદલા અને પુરુષોએ ધોતિયાં વાપરવાથી તેમાં દ્રશ્યની જરૂરત પડતી નહિ, આજે દરજી વિના સસારમાં ચાલે નહીં એવું બની ગયું છે.

જૂના કાળમાં—છેક અજતા અને ઇનોરા સુધી અને ત્યાર પછી પણ (૧૦-૧૨ સદી સુધી ધરમા અને ધરની બહાર) સ્ત્રી છાતી ખુદની રાખીને ફરતી, અને છેક આજે પણ આદિવાસી સ્ત્રીઓ (ખે કસોડની વસ્તી) છાતી ઢાંકતી નથી. આ સદીઓ પછીથી છાતી ઢાંકવાનો રિવાજ દાખલ થયો હતો.

પુરુષો પહેલા ધરમા દૂકું પગિયું અને બહાર જવા માટે ધોતિયું પહેરતા, પણ તે પગની નીચે છૂદાવ એટલું નીચું નહીં શરીરે એક કુડતું પહેરતા અથવા શરીરને ઊધાડું રાખતા.

પોળની બહાર નીકળવું હોય તો તે કુડતા પર લાખો કોટ અને વધારે જૂના વખતમાં કસવાળું અગરખું પહેરતા પાધડી, સાફો, ફેટા કે ફાળિયું તો આવશ્યક પહેરવું પડતું. પોળની અંદર પણ થોડે છેટે જવું હોય તો ધોતિયું અને માથે પાધોડું ગોઠવ્યા વિના બહાર નીકળાય નહીં ઊધાડે માથે ધરની બહાર નીકળાય નહીં વખતે શરીર પર ખેસ નાખી લે, જોડા કે દોરીવાળા સૂત્ર પહેરાતા, પણ મોજડીનો પ્રચાર ખૂબ હતો.

આપણા ગુજરાતમાં ઘણે ભાગે '૧૪-૧૫'માં ચપલ દાખલ થયા તે મને ખ્યાલ છે તેની પહેલા મરાઠી પ્રભાવનો—ખાસ કરીને ગરીબ પુરુષો ખૂબ બડા ચપલો પહેરતા ખરા, પણ પાતળાં તળિયાંના ચપલો ગુજરાતી સ્ત્રીઓને આશીર્વાદ રૂપ યર્ષિ ગયા ત્યાર પહેલાં જરા સારી રિયતિની સ્ત્રીઓ મોજડીના જેવા રક્ષીપર અથવા સપાટ પહેરતાં પણ માત્ર ગરીબ જ નહીં પણ બણેલી મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓ પોળમાં અને રસ્તા પર ઊધાડે પગે જ ફરતી ચપલે તેમને બચાવી લીધાં.

ઠાઠી નાખીને પાછા થોકુંધણું દાઝતાં ગામમાં ચાલે-આ વર્ષ ૮૭૧
૧૯૧૧નું

પહેલા કોઈ પણ સ્ત્રીથી જતી ઝોડાતી નહીં (તાપમાં કે વર-
સાદમાં) તે રિવાજ તો લગભગ આ સદીની શરૂઆત સુધી પ્રચલિત
હતો. હવે આ બધું કેટલું બદલાઈ ગયું છે :

સ્ત્રીઓ સાદનો અને કન્યાઓ પહેરતી તે ઉપરાંત શહેરની કેટલીક
સ્ત્રીઓ ચણિયા પહેરતી, બધી નહીં, અને વિધવાઓ તો માત્ર લૂગકું
એટલે સાદ્યો જ પહેરતી. આજે સાડી સાદલાની જોડે ચણિયો અનિ-
વાર્ય બની ગયો છે. ઇન્નડથી મિલતું કાપક આવવા માડ્યું ત્યાર
પહેલાં કાપકની ધણી અજબ હતી અને તેથી તે ખૂબ કરકસરથી
વપરાતું હતું.

હવે આજે કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં ઠીક ઠીક ફેરફાર
થયો છે. થોડાં જ વર્ષો પહેલાં કુ ખારી દોઢિત્રીની સાથે અમદાવાદ
જેવા મોટા શહેરમાં ફરવા નીકળતો ત્યારે તેના રકડ અને બ્લાઉઝ
જોઈને સ્ત્રીઓ દસની અને ટીકા કરતી હતી.

આજે માત્ર મોટાં ગામોમાં જ નહીં પણ થોડાં ગામડાંઓમાં
પણ રકડ અને બ્લાઉઝ પેસી ગયા છે. ઊંઘરીઓ ચોટલાને બાંધે
સેર રાખે છે અને તેનો શય્યાગાર કરે છે.

જૂના જમાનામાં બધી સ્ત્રીઓ માથા પર લૂગકું રાખતી હતી,
જુવાન ઊંઘરીઓ અને ધણી સ્ત્રીઓ હવે માથે ઝોડતી નથી સૌરાષ્ટ્રમાં
થોડે અંશે સ્ત્રીઓ લૂગકાને આગળ ખેંચીને મલાળે પાગે છે. ધણી
ગુજરાતી સ્ત્રીઓ હવે લૂગકું દક્ષિણી રીતે પહેરે છે.

અમારા જમાનામાં બધી સ્ત્રીઓ કાંચગી પહેરતી હતી. હવે
ગામોમાંથી પણ તે સાદ નીકળી ગઈ છે. જો કે છેલ્લાં ૧૦-૧૨ વર્ષથી
તે નવા સ્વરૂપે મળ્યું થઈ છે. હવે સ્ત્રીઓ દૂધી બાંધેનાં કન્યાઓ
પહેરે છે.

સેઠડા કે થોડા હળરો વર્ષો સુધી હિંદુ સ્ત્રીઓએ સાદલા અને પુરુષોએ ધોતિયાં વાપરવાથી તેમાં દરજ્જાની જરૂરત પડતી નહિ, આજે દરજ્જા વિ. ૥ સસારમાં ચાલે નહીં એવું બની ગયું છે.

જૂના કાળમાં—છેક અજતા અને ધોરા સુધી અને ત્યાર પછી પણ (૧૦-૧૨ સદી સુધી ધરમા અને ધરની બહાર) સ્ત્રી છાતી ખુલ્લી રાખીને ફરતી, અને છેક આજે પણ આદિવાસી સ્ત્રીઓ (ખેડોડની વસ્તી) છાતી ઢાંકતી નથી આ સદીઓ પછીથી છાતી ઢાંકવાનો રિવાજ દાખલ થયો હતો.

પુરુષો પહેલાં ધરમાં દૂકે પગિયુ અને બહાર જવા માટે ધોતિયું પહેરતા, પણ તે પગની નીચે છૂદાય એટલે નીચું નહીં શરીરે એક કુડતું પહેરતા અથવા શરીરને ઊંધાકું રાખતા.

પોળની બહાર નીકળવું હોય તો તે કુડતા પર લાંબો કોડ અને વધારે જૂના વખતમાં કસવાળું અગરપુ પહેરતા પાધડી, સાફો, ફેટા કે ફાળિયું તો આવશ્યક પહેરવું પડતું. પોળની અંદર પણ થોડે છેટે જવું હોય તો ધોતિયું અને માથે પાધોડું ગોઠવ્યા વિના બહાર નીકળાય નહીં ઊંધાડે માથે ધરની બહાર નીકળાય નહીં વખતે શરીર પર ખેસ નાખી લે બેડા કે દોરીવાળા સૂત્ર પહેરતા, પણ મોજડીનો પ્રચાર ખૂબ હતો.

આપણા ગુજરાતમાં ઘણે જાગે ૧૪-૧૫ માં અપત દાખલ થયા તે મને ખ્યાલ છે તેની પહેલાં મરાઠી પ્રભાવનો—ખાસ કરીને ગરીબ પુરુષ ખૂબ જાડા અપનો પહેરતા ખરા પણ પાતળાં તળિયાંના અપનો ગુજરાતી સ્ત્રીઓને આશીર્વાદ રૂપ યર્ધ ગયા ત્યાર પહેલાં જરા સારી રિયતિની સ્ત્રીઓ મોજડીના જેવા રક્ષીપર અથવા સપાત્ર પહેરતા પણ માત્ર ગરીબ જ નહીં પણ બાણેલી મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓ પોળમાં અને રસ્તા પર ઊંધાડે પગે જ ફરતી અપને તેમને બચાવી લીધાં.

ગિયારી ઉપાડા પગે ફરતી સ્ત્રીઓને યમના રક્ષાગુને માટે ચંપલ મળી ગયાં તેના કરતાં ઘણો મોટો ચમત્કાર આપણા દેશની પ્રજાએ જ્યારે અંગ્રેજ સરકારની સામે અસહકારની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લીધી અને ખાદીની ધોળી ટોપી પહેરવા માંડી ત્યારે થઈ ગયો.

જે માણસોએ વર્ગોથી પાંચડી પહેરી હતી તેમણે ટોપી પહેરવા માંડી અને હવે તેા મુંઝાઈ, અમદાવાદ અને ગામડાંઓમાં પાંચડી લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે. ખાદીની ધોળી ટોપીએ અસહકારીઓનો ગજવેશ મટીને હવે સર્વસામાન્ય પહેરવેશ એટલે માથાવેશ બની ગયો છે. ૧૯૧૮ સુધી ગામડાંઓમાં કોઈ મનુષ્યને તમે પાંચડી કે કાળિયા વિના જોઈ શકતા નહીં, આજે પાંચડીનાં દર્શન દુર્લભ છે.

પણ તેટલો જ મોટો ચમત્કાર જીવાનોના માથા વેશનો થયો છે. પહેલાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થીથી શાળા કે કોલેજમાં ખુફે માથે જવાતું નહીં, આજે શાળામાં અને કોલેજોમાં, સલાઓમાં, દુકાનોમાં, નાનીમોટી પાર્ટીઓમાં, લગ્નોમાં અને છેક સરકારી કચેરીઓમાં ખુફે માથે જવામાં વાધો આવતો નથી. બધા વિદ્યાર્થીઓ ખુફે માથે શાળાકોલેજમાં જાય છે.

લવિષ્યમાં આપણી પ્રજાએ કંઈ જાતનો પહેરવેશ વાપરવો જોઈએ તેનો વિચાર કરતા પહેલાં આપણે જાણવું જોઈએ કે મનુષ્ય શા માટે પહેરવેશ પહેરે છે ? મનુષ્ય સિવામનું બીજું કોઈ પણ પ્રાણી પહેરવેશની વિશેષ સમજક કરી લેતું નથી.

કપડાં પહેરવાનાં મુખ્ય કારણો બે છે; પહેલું કારણ છે નમનતા દાંકવાનું. પણ નમનતા એટલું શું ? છેક શરઆતમાં તેા માત્ર પુરુષ તેમ જ સ્ત્રીની જનનેન્દ્રિ દાંકનાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો.

આપણા જૂનાં મંદિરોમાં અને અજંતા-ઈલોરા જેવાં ચિત્રોમાં ૨૫૪ જોઈ શકાય છે કે પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓનો મુખ્ય પહેરવેશ તેા

કમરના નીચલા ભાગથી ચૂર ચતો હતો સ્ત્રીઓના સ્તન ખુલ્લા જણાય તેમાં જરા ન વાધો આવતો નહીં.

આપણા જૂના સાહિત્યમાં સ્તનનાં તેમ જ છાંડી નાભિનાં વર્ણનો છે; એટલે કમરના નીચલા ભાગથી તે બદલના નીચલા ભાગને જ ડાંકવામાં આવતો અને વસ્ત્ર આ કે આમૂં પણ ખસી ન જાય તેટલા માટે કમરનધ વપરાતો.

આજે પણ ભારત દેશના જે સવા જે દરોડ આદિવાસીઓ કે વનવાસીઓ તેમ જ દક્ષિણ દિલ્લા કેટલાક પ્રદેશોમાં પાતી ખુલ્લી રાખવાથી શિષ્ટ વર્તનનો ગમ થાય છે એવું મનાતું નથી.

પહેરવેશ વાપરવાનો જીન્ને હેતુ સચીનું રક્ષણ કરવાનો છે. શારીરિક કામ તથા કસરત કરીને શરીરને જખરું અને ખડનસ ખનાવવામાં જ હદાપણ છે તે આપણે સમજતા આવ્યા છીએ, પણ તેમ છતાં ટાઇ, તાપ અને વરસાદથી રક્ષણ કરવાનું છંટ મળ્યાયુ છે અને કાંટા તથા કાકરા અને પત્રીથી કાચ જેવી ચીજોથી પગને નુકસાન ન થાય તેટલા માટે પગમાં પહેરવાની આવશ્યકતા પણ જણાઈ છે.

મુદ્દ કે ઝગડાઓની મારામારીમાં માથા પર પ્રહાર થાય તે ઝીસવાને મોટી પાધડીઓ પહેરવાનો રિવાજ આવ્યો હતો. બાકી તો ટોપી, પાધડી ફાળિયા જેવી હલખી ચીન્ને માથે પહેરવામાં આવતી.

ત્રીજો એક હેતુ ઠીક મોડેથી ઉમેરાયો હતો અને તે હતો મુશીબાનનો ચોખ્ખાવા માણસોને જે કંદુવું હોય તે મ્હે પણ હલનચલન તથા પહેરવેશમાં જાનીય આકર્ષણ વધારવાનો હેતુ તદ્દન સ્વાભાવિક, કુદરતી છે. પક્ષીઓમાં પણ તે કુદરતી રીતે હોય છે—પગ આ વિષયની ચર્ચામાં વધારે ઊતરવાની મને ઇચ્છા નથી.

પગના રક્ષણને માટે જુદી જુદી જાનના ‘પગ-રખા’ દરેક દેશના લોકોને વાપરવા પડ્યા છે કે જેથી કાગ અને કાંકરા વાગે નહીં.

દલે આ બન્ને હેતુઓને પાર પાડવા માટે આપણે જીવિષ્યમાં કંઈ બાતને પહેરવેશ પહેર્યો હોય તો સારું એ બાબતને જરા વિગતવાર વિચાર કરવાનો છે એવું કરવામાં કેમલેક અંશી દર્શનાના ઘોડા દોડાવવા જેવું ન થાય તો નવાઈ નહિ, દારણ કે આજે આપણા સમાજમાં જે આર્થિક સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તે છેલ્લા ૩૦ વર્ષના દની તેના કરતાં જુદી છે અને એકદર વીસ વર્ષના રાષ્ટ્રીય આયોજન પછી ખૂમ ખૂમ બદલાઈ ગયા વિના ગરેજે નહીં

નીચતા અને હિપવા મધ્યમ વર્ગના સસારમાં એ મુદ્દાઓ રાખવા વિના રહેવાના નથી એ મુદ્દો એ છે કે આજે મોટે ભાગે પુરુષો કમાય છે અને સ્ત્રી ધરસસારની વ્યવસ્થા કરે છે જીવિષ્યમાં સ્ત્રીઓને ધણીની કમાણીમાં ઘોડા ઉમેરો કરવા માટે થોડું (Part-time) કમાઈ લેવું પડશે અને નીજી એ કે આજે ધરકામમાં મદદ કરવા માટે નોકરો મળે છે તે ધણી મોઢા વર્ષ જશે અને તેથી એ બધું કામ પતિ તથા પત્ની અને છોકરાઓએ કરી લેવું પડશે આવી પરિસ્થિતિ અચૂક આજ્યા વિના રહેવાની નથી

નોકરો મોઢા પડશે અને ધોખી તથા હોન્ડી પણ મોઢા પડશે ટિલ્કી જેવા શહેરમાં આજથી જ નોકરો મેળવવાની મુશ્કેલી સહન કરવી પડે છે

આજે જે લાખા લાખા ધોતિયાં અને સાસ્તા પહેરાય છે તે ઘેર ચોવાની મુશ્કેલીને લીધે છોડી દેવા પડવાનાં છે

આજે પુરુષ નાહીને પોતાનું ધોતિયું, જલ્દન અને વખતે પહેરે જીને ઢગલો કરીને નાવલિયાની બદાર હાથ દલાવતો નીકળી આવે છે તે જીવિષ્યમાં ચાલશે નહીં, એને કપડાં ધોઈ કાઢતાં પડશે તેથી પુરુષને સુરવાલ કે લેધો કે પાગલન પહેર્યા વિના છટકો નથી પોતાની આર્થિક સ્થિતિ લક્ષમાં રાખીને સુરવાલ કે ખમીસ (પહેરણ) ધોખીને

ત્યાં ધોવડાવવાં પડશે. હવે છૂટી ઇચ્છી કરવાની દુકાનો પણ ગામોમાં નીકળી છે.

મુખ્યત્વે, આ કારણને લીધે નવ હાથનું ધોતિયું પહેરવાની પ્રથા અદૃશ્ય થઈ જશે. તેવી જ રીતે સાંધાનું પણ થશે તો ખરું. સાંધા ધોવાની પીડા સ્ત્રીઓને ક્યારે ખૂંચશે તેની કલ્પના મારે કરવી નથી. હોકરાઓનો પહેરવેશ લગભગ નક્કી થઈ ગયો છે. તે ગણવેશ થયા વિના રહેવાનો નથી અને આપણે અર્ડિસા તથા શાંતિમય સહઅસ્તિત્વના ગમે તેટલા જપ જપીશું પણ આપણા દેશમાં સર્વવ્યાપી અને દરજિયાત લશ્કરી તાલીમ આપ્યા વિના રહેશે નહીં, આજે એન. સી સી, ઓફીસીયલ ફોર્સ અને ટેરિટોરિયલ સૈન્યો વિકસ્યા કરે છે.

આ બધાં સૈન્યોને માટે લશ્કરી તાલીમ માટે અમુક ગણવેશ પહેરવાનો જ છે. વિજ્ઞાનની લેબોરેટરીઓમાં, કોલેજમાં, સાર્વકલ પર બેસતી વખતે, રસોઈ કરતી વખતે લશ્કરલશ્કર ધોતિયાં, સાંધા કે ઓઢણી કામ લાગવાનાં નથી.

ભારત દેશની સ્ત્રી કે હોકરી હવે અબળા થવાનો સાવ ઇન્કાર કરે છે, શણગારવાની દીગથી થવામાં નાનમ તથા અપમાન સમજે છે, એમને પોતાના વિકાસ માટે અલિલાયા છે.

ગામડાંની સ્ત્રીઓને ગાયબેંસ દોહવાનાં, કચરો પૂંજો કરવાનાં, સીમમાં જઈને ચારો કાપવાનાં વગેરે કામો કરવામાં છૂટા સાંધા ઓઢણી રીતે નડતરણ છે.

સુરત જિલ્લાની વધુ સમજી આમસ્ત્રીઓ લૂગડાંનો કહોટો માટે છે. જે આમ કરવું વધારે સગવડ પડતું હોય તો પોતાના પહેરવેશમાં સ્ત્રીઓ યોગ્ય ફેરફાર કરવા જ પડશે.

બવિષ્ણી હોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ પહાડો પર, જંગલો કે વગડામાં પર્વટો માટે નીકળે ત્યારે યોગ્ય કપડાં પહેરવાની જરૂર રહેશે.

હાકનરી અભિપ્રાય એવો છે કે ભલે ચંપણો ધરમાં વપરાય (સૌને માટે) પણ ધરની બહાર ચાસવા ફરવા માટે બધાએ શુઝ કે બૂટ જ પહેરવા જોઈએ, કારણ કે તેનાથી પગને યાક ઓછો લાગે છે અને ગંદવાડ ઓછો થાય છે તથા પગનું રક્ષણ વધારે સારું થાય છે.

અને છેવટે માયાના રક્ષણ માટે શું કરવું અથવા કાંઈ કરવાની જરૂર છે કે નહીં એ પ્રશ્નની દૃઢી ચર્ચા આવશ્યક છે.

આજે લગભગ એવું બની ગયું છે કે ખેડૂત (પ્રજાનો સૌથી મોટો ભાગ) માથે ફાળિયું-નાનું કે મોટું-ખાંધિ છે. મામત્તીઓ કાંઈ વાપરતી નથી ગામોની સ્ત્રીઓ, છોકરા અને છોકરીઓ કાંઈ ચિર-રક્ષણ વાપરતી નથી અને પુરુષો જો કાંઈ વાપરે તો તે ટોપીઓ કે જૂના જમાનાની પાધડી, ફેંદા વાપરે છે.

શુભરાતમાં તાપ પુષ્કળ હોય છે. ખાસ કરીને ઉત્તર શુભરાતમાં ત્રણચાર મહિના આકરો તાપ હોય છે. માથા પર ધૂળ-ચેતી પડે છે, અને વર્ષાની ઋતુમાં માથે પાણી પડે છે.

મારો અભિપ્રાય એવો છે કે સૌ એ-સહેર, ગામ અને ગામડાંની પ્રજાએ, પુરુષો-સ્ત્રીઓ તથા છોકરાં-છોકરીઓએ કાંઈ જાતની ધાસની તાડછાં, ખજૂરી કે નાળિયેરીની કે બીજી કાંઈ વસ્તુની હેટ પહેરવી જોઈએ. હેટ એટલે ટોપી કે brim એટલે ચારે બાજુએ ૩-૪ ઇંચ પહોળી પટ્ટી (હેટના જેવી) કે જેને લીધે આંખ-મોં તથા ગરદનને આકરો તાપ લાગે નહીં અને વરસાદથી એ લાગેો બીંજાય નહીં.

મારે એ કહેવાની જાગ્યે જ જરૂર હોય કે આવી ટોપી ઉપિયા એકમાં બનાવી શકાય, વખને વધારે સોંધી પણ કરાય. અત્યંત વિચાર-પૂર્વક ગાંધીજીએ પણ ખેડૂતો તથા મજૂરોને આવી હેટ પહેરવાની સલાહ આપી હતી.

આ ઉપરાંત જે નાની સૂચનાઓ વિચારકોએ હાથમાં લેવા જેવી છે.

આપણી પ્રજા હમેશાં કમરે પટો બાંધતી આવી છે. પુરાણા રથાપત્યમાં તેમજ અજતાની શુદ્ધિમાં તે જણાઈ આવે છે. મધ્ય-કાળમાં પણ કમરે અનેક જાતનાં બધન કે બેટ બાંધીને તેમાં કટારી જેવાં હથિયારો ખોસવાનો રિવાજ હતો.

ભૂમધ્ય સમુદાયી પ્રદેશો સુધીના સખત ઠંડી વિનાના દેશોમાં આધિક વયના પુરુષોના પેટ મોટા થઈ જાય છે તેમ થવાના કારણો બે છે એક તો પેટની ચામડીની અદરના ભાગમાં મેદ અથવા ચરમી ભરાઈ જાય છે અને બીજું કારણ એશિઆઈ ખોરાકથી અનિરૂડાં લમડી પડે છે. તેથી કમરબધ (પહોળો) પહેરવાનો રિવાજ છે અને આજે પણ હું પહોળા (૪-૫ ઇંચ) કમરબધ પહેરવાની લનામણ કરું છું સ્ત્રીઓ પણ સાદતાની અદર એવા કમરબધ પહેરે તો લાભ થાય.

છેવટે સ્ત્રીઓના વાળ વિશે થોડી ચર્ચા કરવાની જરૂર છે.

મારા બચપણના ટ્રિવિસોમાં પુરુષો માન લાંબી ચોટલી રાખતા. વર્ષો પછી એ ચોટલીની આસપાસની ધારી વધારવાની ફેશન આવી હતી. ધારીની ચારે બાજુએ અને ખાસ કરીને કપાળ તરફના ભાગને અસ્ત્રાથી સાફ કરી નાખવામાં આવતો હતો.

ધીમે ધીમે ધારી મોટી થઈ અને ચોટલી ટૂંકી થઈ, અને આજે એમ કહીએ તો ચાલે કે હવે બામરા રાખવાની પ્રથા સર્વ-માન્ય થઈ રહી છે. બામરાની અદર ચોટલી લાંબી ટૂંકી હોય કે ન પણ હોય.

સ્ત્રીઓ સેકડો વર્ષોથી લાંબા વાળ રાખતી આવી છે અને તે અખોડામાં ગોઠવી દેવાતા હતા. હવે જોકરીઓએ લાંબા વાળ એક કે બે મેટમાં લટકતા રાખવાની ફેશન અપનાવી છે.

આજથી ૧૫-૨૦ વર્ષ પહેલાં થોડી (બહુ થોડી) ભણતી અને ભણતી જોકરીઓએ વાળને ટુકાવના (બોબ) કરવાની શરૂઆત કરી હતી એ ફેશન ઠીક ફેલાતી હોય એવું જણાવું નથી. લાંબા વાળમાં

પુષ્કળ ધૂળ લશર્ક જાય છે અને N.C.C ના તથા બીજા પ્રસંગોમાં
વાળ દૂધા હોય તો સારું અબોડથી સ્ત્રીઓના સૌંદર્યમાં વધારો
થાય છે એવું માનવાને કારણ નથી

હેતુ ૨૦ વર્ષમાં અબોડ પર કેટલાં કાળો લખાયા છે તે કુ
જાણ્યો નથી મારો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે લાંબા વાળ રાખવાને
રિવાજ સદતર નાબૂદ થઈ જાય

કાર્ક વાયદને એમ લાગશે કે જે ભવિષ્ય મે લાખ્યું છે તે લવાઈ
મિલ્લાના જેવું છે પણ ગુજરાતમાંથી પાછડી અદસ્ય થઈ છે, રમટ-
ખસાઉન અમુક વર્ગમાં ફેલાઈ રહ્યા છે આવા આવા પરિવર્તનો
લક્ષમાં રાખીશું તો ભવિષ્યમાં આપણા પહેરવેશમાં આજે બિલકુલ
અસંભવિત જણાય છે તેવા ફેરફાર થયા વિના રહેવાના નથી

અમેરિકન નીત્રો અને હિંદુ અસ્પૃશ્ય

યુનાઈટેડ નેશન્સ, સર્વ રાષ્ટ્રોના સંઘે, યુનેસ્કો નામની એક સંસ્થા સ્થાપી છે. યુનેસ્કો એટલે સર્વ દેશોના શૈક્ષણિક અને વૈજ્ઞાનિક સહકારનું મંડળ, આખા જગતની અંદર અને ખાસ કરીને બધા પછાત દેશોની અંદર આ મંડળ સુંદર કામ કરી રહ્યું છે. એક બે વર્ષ પહેલાં રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રની વચ્ચે ધર્મણુનાં ક્યાં ક્યાં કારણો છે તેનો અભ્યાસ કરવા માટે અનેક નિષ્ણાતોને જુદા જુદા દેશોમાં તપાસ કરવા માટે મોકલ્યા હતા.

આ યુનેસ્કોનું ‘કુરિયર’ એટલે સ દેશવાદક એ નામનું એક માસિક મુખપત્ર પારિસમાં છપાય છે. એ માસિકનો ૧૯૫૪નો છઠ્ઠો અંક ખાસ ‘અમેરિકન નીત્રો’ને વિશે માહિતી આપે છે. આ માહિતી દરેક હિંદીએ જાણવા જેવી છે, કારણ કે અત્યાર સુધી અમેરિકાના નીત્રોનો અત્યંત કૂર બહિષ્કાર, સામ્રાજિક તથા આર્થિક રીતે કરવામાં આવતો હતો, અને લગભગ તેવો જ બહિષ્કાર આપણા દેશમાં અત્યંત પ્રત્યે પ્રવર્તી રહ્યો હતો.

આપણે તો અસ્પૃશ્યોને એટલા બધા નીચ અને દલકા માન્યા

નોંધ : આ લેખ લગભગ ૧૯૫૫-૫૬ માં લખાયેલ ■ તે પછી ઘણા ફેરફારો થઈ ગયા છે.

દના કે તેઓ અટકી ન શકે એટલું જ નહીં પણ તેમનો પાછાથો પણ ઉચ્ચ વર્ણના લોકો પર પડવો ન જોઈએ. કોઈ અસ્પૃશ્ય ચીથરને અટકી જઈને જીવન વર્ણને અમકાવે નહીં તે માટે અસ્પૃશ્યોએ પોતાની પાછળ આંખરાં લટકાં રાખવાં જોઈએ અને ચૂંકવા માટે એક કૂલડી પણ રાખવી જોઈએ.

નીચેના રંગે કાળા દના. ઉપરિમાં તે નીચી ગળાતી કામ (રેઈસ)ના દના, અમળુ તથા અગ્રાન દના અને અત્યંત મરીજ દના. પણ આજે જે દિંદીઓ અસ્પૃશ્ય ગણાય છે તે તો એક જ કામના છે, રંગે તેમની પામે રહેતા દિંદીઓના જેવા જ છે, અને અમળુ રણ દના કારણ કે ઊંચી ગળાતી પ્રજાએ તેમને અમળુ રાખ્યા. દના. આપણે જે અન્યાય અને ત્રાસ દિંદી અસ્પૃશ્યોને આપ્યો છે તે અમેરિકાની ગેરી પ્રજાએ નીચેના જે ત્રાસ તથા અન્યાય કર્યા છે તેના કરતાં વિશેષ પાતકી છે.

આ લેખમાં મેં અસ્પૃશ્ય શબ્દ વાપર્યો છે તે ગુજરાતી ભાષામાં અત્યાર સુધી 'અંત્યજ' કહેવાના દના તેમને માટે છે. દક્ષિણમાં તે લોકો પંચમ કહેવાના અથવા અનિશ્ચય પણ કહેવાના.

આ પદ્ધતિ શબ્દો સ્વીકારી લેવા જેવા નથી કારણ કે તે અપકર જામળા પર રચાય છે. પદ્ધતિ 'દરિદ્ર' શબ્દ આવ્યો. તે ધણે અંશે, માત્ર ટાંકપિછોડા કરે છે. તથા તે પસંદ કર્યો નથી. 'વર્ગીકૃત' એટલે 'શિક્ષુરક ન્યાન' એ શબ્દપ્રયોગ આપણા રાષ્ટ્રીય બંધારણની દૃષ્ટિએ સાચો છે. વખતે સૌથી યોગ્ય શબ્દ તો એ જ દશે.

આજે જે લોકો હજી અસ્પૃશ્ય ગણાય છે તેથી આપણને ચાખખાની જેમ એ ડાંખે તેટલા માટે મેં એ શબ્દ વાપર્યો છે. આ લેખ તો અમેરિકાના નીચેના વિશેષો છે પણ એ લોકોને જે અનુભવો થયા છે, અને થયાં કરે છે, તેમાંથી દિંદી વિચારકોને પુષ્કળ જાણવાનું મળશે.

યુનેસ્કોએ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે અમેરિકાનાં દક્ષિણનાં રાષ્ટ્રોમાં હજી

નીત્રોને સામાજિક પ્રવૃત્તિમાંથી અલગ રાખ્યા છે, પણ અન્ય રાષ્ટ્રોમાં નીત્રોની સ્થિતિ સુધરતી જાય છે.

અમેરિકાની ફેડરેલ વરિષ્ટ કોર્ટમાં હમણાં એક ચુકાદો આવ્યો છે કે નીત્રોને કેળવણીની બધી સંસ્થાઓમાં દાખલ થવાનો હક છે. એક હકીકત સક્ષમાં રાખવાની છે કે અમેરિકામાં ૪૮ રાષ્ટ્રો છે તે દરેકમાં વરિષ્ટ કોર્ટ હોય ■ પણ તે ઉપરાંત ફેડરલ સુપ્રીમ કોર્ટ એટલે આખા દેશની જગ્યામાં જગ્યા કોર્ટ જે હરાવે કે ચુકાદા આપે તે સૌ રાષ્ટ્રોને બંધનકર્તા હોય છે.

આ લેખ બરાબર સમજવા માટે એ સક્ષમાં રાખવાનું છે કે ચુનાઇ ટેડ સ્ટેટ્સ એટલે અમેરિકાની વસ્તી હાલ ૧૫ કરોડ મનુષ્યોની છે અને તેમાં ૧૩ દોઢ કરોડ નીત્રો છે, એટલે કુલ વસ્તીનો દસમો ભાગ.

હિંદ દેશની વસ્તી ૩૬ કરોડની છે અને તેમાં પાંચ થી ૬ કરોડ અસ્પૃશ્યો અથવા ગેડચુલ્ક ન્યાતના છે. શેડચુલ્ક જાતિ અથવા ટ્રાઈબ્સ, જે આદિવાસી અથવા વનવાસી જાતો કહી શકાય તેમની વસ્તી સવારથી દોઢ કરોડની છે તે અસ્પૃશ્ય નથી.

જેવી રીતે યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાંથી (સગભગ બધા જ યુરોપીય દેશોમાંથી) ગારા લોકો પોતાનું નસીબ અજમાવવા માટે ખેતી કે ખીજે કાર્ષ ધંધો કરવા માટે અમેરિકા ગયા અને ત્યાં વસવાટ કર્યો તેવી રીતે આફ્રિકાના નીત્રો (હજસી) લોકો ત્યાં ગયા નહોતા.

અમેરિકામાં પુષ્કળ પડતર જમીન હતી અને તેને ખેડનારા નહોતા. અમેરિકન ઇન્ડિયન જે અમેરિકાના મૂળ વતની તથા માલિક હતા તેમને છેતરીને અને મોટી લાખોની સંખ્યામાં ક્તલ કરીને આ જમીન મેળવવામાં આવેલી.

અમેરિકાના દક્ષિણ રાષ્ટ્રોમાં દવા ગરમ તથા બેગનળ હોવાને લીધે ત્યાં કપાસ સારો જગી શકે છે. મજૂરી કરવા માટે કાર્ષ માણસો મળતા નહોતા તેથી કેટલાક દુષ્ટ માણસો આફ્રિકાના પશ્ચિમ કિનારા

પર જર્મીને અગ્નિ નીચેને જોગજુલમથી કેદ કરીને અમેરિકાનાં દક્ષિણનાં બંદરે લઈ ગયા અને તેમના ખુલ્લા જગરમાં લીનામ કર્યા.

આવી રીતે વહાણોમાં લાવતી વખતે લગભગ ૫૦ ટકા જેટલા નીચો મરી જતા અર્થાત જે નીચો અમેરિકામાં આયા કરતા તે પોતાની રાજપુત્રીથી નહીં પણ તેમની મજબૂતી વિરુદ્ધ, જગજગરીથી તેમને કેદ કરી, કારકાના માર મારીને અથવા તેમને ગોળીથી કાર કરવાનાં ધમકીથી લાવવામાં આવ્યા હતા.

જેટલા નીચો આવ્યા તે જ્યાં ગુલામ તરીકે વેચાયા હતા જો તે છટકી જવાનો પ્રયત્ન કરતા તો તેમને પકડવામાં આવતા, ધાતકી માર મારતા અથવા દાખનો બેસાડવા માટે તેમને મારી નાખવામાં આવતા.

આ ગુલામોમાં પુરુષો હતા, સ્ત્રીઓ હતી અને બેકરો પણ હતા પુરુષોને ખેતીનું કામ સોંપાતું સ્ત્રીઓને ઘરકામ કરતી જે માસિખને કે તેના બેકરોએને ધ્વજા થાય તે નીચો સ્ત્રીઓ સાથે સંબોગ કરતા અને તેમના બેકરો પણ માસિખના ગુલામ બનતા કોઈ નીચોમાં કે લોહી નીચોનું હોય કોઈમાં કે હોય, કોઈમાં કે હોય, કોઈમાં કે હોય, કોઈમાં કે હોય મો ભાગ હોય; આવી રીતે દરેક વગના નીચો માટે નામ હોય છે, જેવાં કે ક્વોડુન, ઓક્ટુન વગેરે.

આના વર્ણસકર નીચો સ્ત્રીપુરુષો વખતે દક્ષિણના અમેરિકન ગેરાઓના કરતાં વધારે બિચળા પણ હોય, તેમના હોઠ, નાક પણ ગેરાઓનાં જેવા કે વખતે વધારે સુદર હોય પણ તેમના વાળ પાંચથી તે ઓગળાઈ જાય છે કારણ કે નીચોના વાળ વાંઘ્યા દૂકા ગૂંચળા-વાળા હોય છે આવી રીતે આફ્રિકામાં આવેલા કાળા નીચો અને સ પદ ગેરાઓએ ઉત્પન્ન કરેલા બિચળા નીચોની સખ્યા દર વર્ષે વધ્યા ૮૪ થી છે.

જ્યાં સુધી નીચો આવ ગુલામ હતા ત્યાં સુધી ગેરા અમેરિકન

અમેરિકન નીચો અને હિંદુ અસ્પૃશ્ય : ૩૬૬

માટે કોઈ જાતની મુશ્કેલી નહોતી, પણ જેમ જેમ ગુલામ પર અમાનુષી ત્રાસ વધતો ગયો તેમ તેમ સારા વ્યાજી અમેરિકનોને આવું દુષ્ટ વર્તન ખૂંચવા લાગ્યું અને છેવટે ૧૮૬૨માં અમેરિકાની કોંગ્રેસે વોશિંગ્ટન પ્રાંતમાંથી ગુલામીની પ્રથા કાઢી નાખવાનો ઠરાવ કર્યો અને ૧૮૬૩માં પ્રેસિડન્ટ સિકને બધાં રાષ્ટ્રોમાંથી ગુલામી નાબૂદ કરી.

એ જ વર્ષની અંદર કોંગ્રેસે કાયદો કર્યો કે વાહનોમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને અલગ બેસાડાય નહીં. આ ગુલામી નાબૂદ કરવા માટે રાષ્ટ્રનું જે પવિત્ર અધારણ છે તેની અંદર ૧૩મો સુધારો કરીને ગુલામીની નાબૂદી પાઠા પાથે રૂ કરી.

ઔદ્યમા સુધારાથી બધા પ્રજાજનોને કાયદાથી સરખું રક્ષણ મળશે એવો ફેરફાર ૧૮૬૮માં થયો. નીચેને માટે આ સૌથી મહત્વનો સુધારો કહી શકાય અને તેમને સમાન રક્ષણનો હક મળ્યો છે એમ કહી શકાય.

૧૮૭૦માં એવો કાયદો થયો કે કોઈ પણ વ્યક્તિને તેની જાત (રેસ) રંગ કે જાતકાળમાં ગુલામી કરેલી હોય એવા કારણસર મત-દાનના હકમાંથી બાકાત રાખી શકાશે નહીં આ પદરમો સુધારો છે. વરિષ્ઠ કોર્ટે એવો પણ ચુકાદો આપ્યો કે અનુબંધ ગમે તે જાતિનો હોય તેને ધર્મશાળાઓ, વાહનો, (રસ્તામાં ચાલતાં તેમ જ પાણીમાં ચાલતાં), નાટકશાળાઓ અને રમતગમતનાં સ્થાનો વાપરવાનો સમાન હક છે.

ઔદ્યમા સુધારામાં આવા શબ્દો છે:—“કોઈ પણ રાષ્ટ્ર એવો કાયદો નહીં કરી શકે કે જે અમેરિકાના નાગરિકોના હકો અમર રક્ષણને છીનવી લેતો હોય, કોઈ પણ વ્યક્તિની જિંદગી, સ્વાતંત્ર્ય કે મિલકત કાયદાની વિધિ કર્યા સિવાય હર્ષ નહીં શકાય અને કોઈ પણ નાગરિકને કાયદાના રક્ષણથી બાકાત રાખી શકાશે નહીં.”

પણ ધીમે ધીમે સુધારાનો જુસ્સો નરમ પડવા લાગ્યો, અને ૧૮૭૩માં કોર્ટે એક સ્ટેટ (પ્રાંત)ના નાગરિક હકો અને આખા

અમેરિકાના નાગરિક દોકો વચ્ચે તફાવત છે એવો એક નિર્ણય આપ્યો, અને દ્વેશરસ અમેરિકન રાષ્ટ્રના દોકો દરેક ગ્રાંન (રેડ)ની લઘુમતીઓને મળે છે એનો ઇન્કાર થવા લાગ્યો.

પરિણામ એ આન્ધ્રુ' કે રાષ્ટ્રોએ પોતાના કાયદાઓ દરીને લઘુમતીઓને (નીગ્રો, કેથલિક, યહૂદી વગેરે) જે સમાન દોકો મળતા હતા તે ખૂંચતી લેવાનું શરૂ થયું.

૧૮૬૬માં ઠોરે' એનું ઠરાવ્યું કે નીગ્રોને વાદનોમાં બેસવા માટેની સમાન સમવડ આપતી જોઈએ પણ તે સમવડ અલગ રાખવામાં વાધો નથી આ લુઈસિયાના રાષ્ટ્રમાં બન્યું.

આ બચકર મુદ્દાએ ઘીધે રાષ્ટ્રોએ નીગ્રોને સાળાઓ આપી પણ તે ગોગઓની સાળામાં જઈ શકે નહીં આ “ અલગ પણ સમાન ” સમવડોના ચુકાદાથી રાષ્ટ્ર બંવાલ્યના ૧૪મા મુદ્દારાને નકામો બતાવી દીધો. [બવિષ્યમાં ભારત દેશમાં પણ તેનું ન થાય તે માટે જાગૃત રહેવ પડશે]

લગભગ પચાસ વર્ષ મુધી સહન કરવા પડેલા આ અન્યાયે નીગ્રો આગેવાનોને ઝીમકી આપીને જાગૃત સમાન કંવાળી પ્રેરણા આપી.

નીગ્રોએ પોતાની કોલેજો મંદી, યુનિવર્સિટીઓ ઘાપી, રહેવાના સારા રહેઠાણો બાંધ્યા, પણ આ બધી પ્રગતિની જાદર પગની અદર એમ લોખંડની ખીની અડધો ઈંચ પેસી ગઈ હોય અને દરેક પગે મરવા જેવું દુઃખ આપતી હોય તેના જેવી દુખદ પ્રગતિ માર્ગ “ સરખી સમવડ ” અસમાનતા કાયમને માટે હોકી બેસાડી.

“ ઇન્સાર્કિટ યુ એસ એ ” (અમેરિકાના જીતરમાં) નામના પુસ્તકમાં જોહન અચરે આપેલું દર્શાવત નગર સામે રાખવા જેવું છે.

એક નીગ્રો અધ્યાપક બીજન અનેક જોરા અધ્યાપકોની સાથે દળા મળીને પ્રયોગશાળામાં ક્ષણિકો મુધી કામ કરી શકે, પ્રયોગશાળાની બહાર

નીકળ્યા એટલે એ ગોરાઓ એ નીત્રો અધ્યાપકને ઓળખે છે એવું ખતાવે નહીં અને ખતાવી શકે પણ નહીં. હોટલમાં જાય તો નીત્રોને સરસામાન ઉપર ચઢાવવા માટેનું લિક્કટ હોય છે તે વાપરવું પડે.

જે રેસ્ટોરામાં માત્ર નીત્રો જ જઈ શકતા હોય ત્યાં જ એને જમવું કે નાસ્તો લેવો પડે. એ સામાન્ય સિનેમાઘરમાં જઈ શકે નહીં, એને સંગીતાલયમાં કોઈ દાખલ કરે નહીં, એને માટે જુદી ગાદી વિનાની મોટરબસ હોય. જ્યાં નીત્રો વસના હોય છે ત્યાં વખતે પાણીના નળ, વીજળી અને ગેસ હોય નહીં, કોઈ ચીજ વેચાતી લેવાની જરૂર પડે તો તે ગોરાઓની દુકાનમાંથી એને કદી મળે નહીં.

નીત્રો માટે રસ્તામાં જુદા જાજર, જુદી મૂતરડીઓ હોય છે. પાણી પીવાની વ્યવસ્થા અલગ હોય છે. ફૂટપાથ પર ચાલતો હોય તો ગોરાઓને જવા માટે રસ્તો કરી આપવો પડે.

છાપાઓમાં કોઈ પણ નીત્રોની છબી જોવામાં આવે નહીં, સિવાય કે તે કોઈ મુનેગારની હોય. એનાં છોકરાને નીત્રોની અલગ શાળાઓમાં જવું પડે, જુદા રમવું પડે, જુદી યુનિવર્સિટીમાં ભણવું પડે.

નીત્રોને મારનગ, દાકનર એમ કોઈ લખે નહીં, કહે નહીં. દા. દુન્યા એક પ્રખ્યાત કેળવણીકાર ડૉ. બર્નાર્ડ રો કે આર્થિસ્ટા નોટલા પ્રખ્યાત. એને દારવડ અને બર્લિનની ડોક્ટરેટ મળી છે અને તે ઉપરાંત ખીજી ત્રણ યુનિવર્સિટીના એ ડોક્ટર છે.

આટલાંટાના જાહેર પુસ્તકાલયમાં વાચવા માટે એમનાથી દાખલ થઈ શકાયું નહીં. આ દક્ષીણ દક્ષિણનાં રાષ્ટ્રોની છે. પુસ્તક ૧૯૪૭માં છપાયું છે, સેબક તદ્દન નિષ્પક્ષ છે, ખાસ નીત્રોના દોકા માટે બોલે કે લખે એવો નથી, અને એવું નામ તો જાણીનું છે.

એટલી વાત સાચી છે કે ખીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે નીત્રોને ખુશ્કી, તરી અને દવાઈ સિન્થોમાં દાખલ કરવા પડ્યા. સમાન દેક મળ્યા છે એવું માનનારા, રવનંતનાથી મળવાનો પ્રયત્ન કરનારા અનેક જુવાન

નીમોને સકુચિત મનના મોરાઓએ દાર ક્યાં દગ્ગરો નીમોને દગ્ગ
ગતના મરખાનામા જિતી જગ્યાએ ચઢાવવા પડ્યા એટલા પૂરું
વાનાવ લુ ખત્તાયું છે

આ 'કાળા કેર ॥ જેવું ચિત' દક્ષિણનાં રાષ્ટ્રોનું છે પણ ઉત્તર
તથા પૂર્વનાં રાષ્ટ્રોમા જ્યાં નીમોની વસ્તી ઘણી નથી ત્યાં નીમોને
પહેતાંના મરતાં વધારે સારા દોકો મળ્યા છે અને ધણે અંશે નીમો
તથા તેના રમની સૂઝ ઓછી થઈ છે મરખાનાઓમા દવે 'નીમો
જોઈતા નથી' એવાં પાટિયાં ટાંગવામાં નથી આવના

આશાનાં કિરણો

આના નિરાશાના અધાગ વાતાવરણમા એક નવું જળપટુ પ્રકાર
મય મિશ્રણ હમણાં જણાયું ૧૭મી મે ૧૯૫૪ના દિવસે અમેરિકાની
સર્વોચ્ચ કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો છે કે જે જે કાળાઓ સરમરી જાહેર
કે હને આશરે આને છે તેમા જાતિભેદ કે રંગભેદના કારણે કોઈ વિદ્યાર્થીને
દાખલ થતા અગમવી શકાશે નહીં

અમેરિકાના સંયુક્ત રાષ્ટ્રમા (યુ એસ એ) ૪૮ પ્રાંતો અને
એક કોલમિયા નામનો પ્રાંત છે જેમા વૉશિંગ્ટન નામનું પાખાનગર છે

૧૭મી મે ૧૯૫૪ના વિસ સુધી આ રાષ્ટ્રોમાથી ૧૭ રાષ્ટ્રો
એવાં હતા કે જેમા નીમોને અલગ જાળાઓમાં જણાવવાનું કરાનું
હતું વધારા કસ મેપ (અને અજબ) દર્શાવત તો એ છે કે પાખાનગર
વાળા કોલમિયામાં પણ અલગ રાખવાની વ્યવસ્થા આતું હતી

૧૬ રાષ્ટ્રોમાં નીમોને અલગ રાખી ન શકાય એવો કાયદો છે
બાકીનાં રાષ્ટ્રોમાં સ્થિતિ અસ્પષ્ટ હતી

સર્વોચ્ચ અદાલતે જે ચુકાદો આપ્યો છે તેની દલીલો ફરી ફરીને
તથા વખત સાંજળતાં જે વર્ષ વડી ગયા હતા ચુકાદામાં કહેવાયું છે
કે સારા નાગરિકો ઉત્પન્ન ક્રમવા માટે રાષ્ટ્ર ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ
આપવું આવશ્યક છે તેથી રાષ્ટ્ર પ્રાથમિક કેળવણી મફત આપે છે

આ શિક્ષણ સૌ નાગરિકોને સરખી રીતે જ અપાવું જોઈએ. સુકાદામા ન્યાયાધીશો કહે છે :—‘હવે અમારે એ જાનતનો નિર્ણય કરવાનો રહે છે કે સરખી જાનની સગવડો આપવા છતાં અમુક જાતના લોકોને અલગ સસ્થાઓમાં કેળવણી મળતી હોય તો તેથી તે વર્ગને અલાજ થાય છે ખરો ?’ તેનો ઉત્તર ડોર આપે છે કે ‘અમે સર્વાનું મતે એનું માનીએ છીએ કે અલાજ થાય છે.’ પોતાના અભિપ્રાયના ટેકામાં કોરટે ગોરાઓ અને નીચોના માનસ પર પડતી ઝાપની લાગી ચર્ચા કરી છે, અને તેમાં માનસશાસ્ત્રનો આધાર ટાંક્યો છે.

‘કુરિયર’ના જૂન ૧૯૫૪ના અંકમાં આ સુકાદાના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ પાન ૨૦ અને ૨૩ ઉપર છપાયા છે જે ભારતના દરેક રાજકીય કાર્યકર, સમાજસુધારક અને ખાસ કરીને અસ્પૃશ્યોના કાર્યકર્તાઓએ અવશ્ય વાંચના જેવા છે.

નીચો નરકથી જે વકીયે અમગલ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો તે થરચક માર્શલ લખે છે કે આ સુકાદાનું મહત્ત્વ ધણું છે પણ કાયદાથી માણ્યોના પૂર્વગ્રહો અને અસદ્વિજ્ઞતાના નાખૂદ કરી ચકાતા નથી હજી કઈ કઈ નવા ફિરસાઓ ખડા થશે પણ એ દીવા જેવું ૨૫૯ થયું છે કે ‘કાયદાની દૃષ્ટિએ સર્વ મનુષ્યો સ્વતંત્ર અને સરખા છે’ આવી રીતે અમેરિકામાંથી રંગ કે જાતિભેદ સદતર નાખૂદ કરવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે.

હિંદમાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

પૂર્વદાગની અદર જે લોકો ‘ચાંડાળ’ કહેવાના હતા તેમની ઉત્પત્તિના ઇનિદાસમાં ઊતરવાન આ લેખમાં શક્ય નથી.

ધર્મના પ્રચારકોએ ૨૫૦૦ વર્ષથી ઊંચનીચ અને વર્ણભેદનું નિવારણ કરવાના દગ્ગરો પ્રયાસ કર્યા છે.

હિંદમાં જૌદ્ધ ધર્મ યાગનારા દિંદીઓની સખ્યા ઘણી ઓછી છે.

આજના જેન ધર્મીઓ દિંદુ સમાજમાં એવા ઝોતપોત યર્ષ ગયા છે કે માત્ર ધર્મના વિચાર અને ક્રિયાઓ સિવાય તેમનો આચાર દિંદુઓના જેવો છે.

મદારાષ્ટ્રમાં શિવાજી મદારાજના સમયમાં વખતે આપત્તિધર્મ તરીકે અસ્પૃશ્યતાનું પાલન, દૂંક સમય માટે લીધું પડ્યું હોય, શીખ-ધર્મમાં તે નાશ પામ્યું હતું. આજે તે પાછું ધૂસું છે કે કેમ તેની મને માહિતી નથી.

સ્વામી દયાનંદે અણૂતોદારના પ્રશ્નને ધણુ મહત્ત્વ આપ્યું હતું. સયાજીરાવ ગાયકવાડે સત્તાનો તથા ઉપદેશનો ઉપયોગ કરીને અસ્પૃશ્યતા કાઢવાનો ધણો પ્રયાત્ન કર્યો હતો, અને છેવટે ગાંધીજીએ જે ચિવટાઈથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટે પ્રયાસ કર્યો તે ઇતિહાસ તો તાજો છે.

આપણા રાષ્ટ્રીય બધારણમાં અસ્પૃશ્યતાને માટે રથાન નથી, ધારાસભાઓએ અસ્પૃશ્યતાના પાળનારને શિક્ષાઓ ફરમાવી છે, અને તે છતાં દિંદુઓનો પૂર્વગ્રહ, કહેવાતા ધર્મની લાગણી, અને ન્યાતોની કે સમાજની ખીક આ ત્રણે કારણોને લઈને અસ્પૃશ્યતા લગભગ જેવી ને તેવી જ છે.

પ્રયાસ અસ્પૃશ્યો પ્રધાનપદમાં પામે તેથી શું યર્ષ મળે ? સામાજિક વ્યવહારમાં અસ્પૃશ્યો છે તે નીચ અને નીચા ગણાય છે, દોરને રાગ લાગુ પડ્યો હોય તો અસ્પૃશ્યો જ તે માટે કારણભૂત ગણાય છે.

જો ભવિષ્યની ધારાસભાઓમાં હાલના ૧૯૨૦-૩૦માં કોંગ્રેસીઓ હતા તે બધા ધીમે ધીમે છૂટા થશે ત્યારે નવા દિંદુ ધારાસભ્યો હાલના અસ્પૃશ્યતાનિવારણના કાયદાઓને નરમ પાડી દેશે કે કેમ તે કહી શકાય નહીં.

સિકનના સમયના અમેરિકનો ગયા એટલે નીંઝોને મળેલા હોમનુ રક્ષણ કરવા માટે તેમ જ હોડા વધારવા માટે મોટી સંસ્થા સ્થાપી છે. તેવી સંસ્થા દિંદુ દેશમાં નથી. દિંદુના અસ્પૃશ્યતાનિવારણ મોળા છે, તે અદ્યપસંતોષી છે કારણ કે મોટે ભાગે તે અસ્પૃશ્યો નથી, અને

અસ્પૃશ્યો છે તે કોંગ્રેસના ટેકદારો છે. અસ્પૃશ્યતાનિવારણનું ભવિષ્ય ઉગ્રવળ દેખાતું નથી.

પચીસેક વર્ષ સુધી (૧૯૧૯થી ૧૯૪૭ સુધી) આપણે અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ કરવા માટે ઠીક સારા પ્રયત્નો કર્યા. આઠ વર્ષથી આપણા હાથમાં રાષ્ટ્રપ્રકરનનું તંત્ર આવી ગયું છે. આપણે બંધારણથી અસ્પૃશ્યતાનો ભેદ નાબૂદ કર્યો છે, આપણા જાહેર જીવનની અંદર જો કોઈ અસ્પૃશ્યતાનો અમલ કરે તો તેને કાયદાથી સજા કરાવી શકાય છે, અને અસ્પૃશ્યતાની સદંતર નાબૂદી માટે આપણી સરકારે એક મોટું ખર્ચાળ ખાતું રચ્યું છે. આ ખાતા ઉપર આપણા રાષ્ટ્રપતિ ખુદ પોતે નજર રાખે છે અને તેના સર્વોચ્ચ અધિકારી (કમિશનર) તરીકે આપણા જાણીતા સમાજસેવક શ્રી લક્ષ્મીનાથ શ્રીદાસ છે. છેક છેલ્લો તેમનો વાર્ષિક હેવાલ જણાવે છે કે:-

(૧) પ્રાતિક સરકારેનો સકાર મોજો છે,

(૨) હિંદી પ્રજામાં ત્રણ પક્ષો છે, એક આતંત્ર જૂજ ભાગ અસ્પૃશ્યતાની સામે લડવાને આતુર છે. ધણો મોટો પક્ષ અસ્પૃશ્યતાનિવારણની બાબતમાં ઉદાસીન છે, પણ જૂજ પહેલા પક્ષ સિવાયના સૌ હિંદીઓ રૂઢિ રિવાજની સામે થવાની હિંમત બતાવી શકતા નથી. આપું નિરાશાજનક ચિત્ર તેમણે દોર્યું છે

(૩) અને છેવટે હિંદી અસ્પૃશ્યો પોતે પોતાના હકને માટે લડતાં ગમરાય છે કારણ કે તેમનામાં હિંદુ સમાજના બદ્ધિધારની સામે થવાની હિંમત નથી. (૧૯૫૪ નો હેવાલ પા. ૧૦૨ ક્ષમ ૮) જો હિંદુ સમાજ આર્થિક બદ્ધિધાર કરે તો શું અસ્પૃશ્યોએ બૂખ્યા રહીને મરી જવું ? જો આમ જ હોય તો સરકાર છે શા માટે ? હું તો એનો અર્થ એવો કરું છું કે સરકારમાં મક્કમ રીતે નિવારણ કરવાની હિંમત નથી કારણ કે તેમની નજર આવડી ચૂંટણી પર છે. ૪૬૦ પાનાનો રિપોર્ટ અને ૧૭૦ પાનાનું પરિશિષ્ટ વાંચીને મનમાં અસ્પૃશ્યતા:-નિવારણ વિશે આનંદ થતો નથી.

આપણા પારસી ભાઈઓ

પારસીઓ આપણા દેશમાં ૧૨૦૦ થી ૧૨૫૦ વર્ષ મુધી રહ્યા છે, ખાસ કરીને દક્ષિણ ગુજરાતની પ્રજાની સાથે આમ હોવા છતાં આપણા જેવા ગિનપારસીઓ આ બાહોસ પ્રજાના ધર્મ વિશે, ધર્મ-પુરનોકા વિશે તેમના રહેણીકરણી તથા રીતરિવાજ અને ધાર્મિક માન્યતાઓ વિશે કેવું જાણીએ છીએ ?

તેર સદી પહેલાં સાખો પારસીઓએ પોતાના ધર્મને વળગી રહીને ઇસ્લામ સ્વીકારવાનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો હતો તેમાંથી ધણા સાખો મતલ થઈ ગયા ચોડા દળરો ઇરાનીઓ જળમાર્ગે કે ખુશકી માર્ગે હિંદ દેશમાં આવ્યા હશે તેમાંથી જે ચોડા માણ્યો હિંદ દેશના પશ્ચિમ કિનારા પર જીનયાં હતા તે અને તેમના ફરજદ પારસી મહેવાય છે બીજા કેટલાં જે ઉત્તર હિંદમાં ગયા તે હિંદુસમાજમાં સેળમેળ થઈ ગયા હશે સગળમાં ઇરાનીઓ ૭૧૬ કે ૭૭૫ સવતમાં જીનયાં હશે એવી માન્યતા છે

૧૬૪૭-૪૮માં ૭૦-૮૦ લાખ હિંદુ નિર્નાસિતો પાકિસ્તાનમાંથી હિંદમાં આવ્યા હતા, લગભગ ૧૬ વર્ષ થવા તે જતાં તે આ દેશમાં ગોઠવાઈ ગયા નથી તેગી વસાવવા માટે દિલી સરકાર દર વર્ષે ૬-૧૩ રૂપિયા ખર્ચે છે ઇરાનના આ સાહસિક અને શરૂતીર લોકો વગર મ દે આપણા દેશમાં પરમેવો રેડીને આપ્યાદ થઈ ગયા હતા

દરેક હિંદીએ આ પારસીઓના વીતકોનો ઇતિહાસ, તેમના ધર્મ અને નીતિશાસ્ત્ર, તેમના મુશુઅવગુણો વિશે જાણવું જ જોઈએ એ માહિતી આ લેખમાં ટૂંકામાં આપી છે.

પારસીઓના ઇતિહાસ

આજે જે દેશ ઇરાન કહેવાય છે (એ શબ્દ 'આર્ધ' 'માધી' ઉત્પન્ન થયો હતો એવી માન્યતા છે) તે પાર્સ અથવા ફાર્સ પણ કહેવાતો હતો અને તે દેશના વતનીઓ પારસી અને મુરોપમા પરિચિત કહેવાતા હતા.

ઇરાનનો ઇતિહાસ ધણો જૂનો અને લાંબો છે કહેવાય છે કે ચેગહાદ વંશના રાજાઓ ઇ સ પૂર્વે ૧૩૦૦-૧૦૦૦ વર્ષ પહેલાના હોય મનુષ્યના ઇતિહાસમાં હમેશા ચડતી ને પડતી આવ્યા કહે છે.

એક વખત પાર્સનું રાજ્ય છેક ગ્રીસથી હિંદ દેશ સુધી પહોંચ્યું હતું પણ ગ્રીક લડવૈયા એલેક્ઝાન્ડરે તેમને હરાવ્યા હતા. છેલ્લા વંશ સાસાનીયને (ઇ સ ૨૨૬) પણ અરદેશર, શાપુર અને નૌશીરવાન જેવા મહાન રાજાઓ પેદા કર્યા હતા એ વંશના છેલ્લા ૭૫ વર્ષમાં રાજાઓ તેમ જ પ્રજા શિથિલ જની ગયા.

ઇસ્લામના નવા ધર્મનો પ્રચાર તથા વિજય કરવા માટે આરબોએ ૬૩૩માં હુમલા કરવા માડ્યા અને ઇ સ ૬૪૧માં તેમણે ઇરાન જીતી લીધું. ઉર્નો ઇરાની રાજા યઝ્દેઝ્દે તેમાં માર્યો ગયો.

આરબોએ ઇરાનીઓને સુરક્ષિત જનાવ્યા, જે પોતાના ધર્મને ચુસ્ત રીતે વળગી રહ્યા તેમને કનલ કર્યા, તેમના ધર્મપુસ્તકોની હોળી કરી, તેમના ધર્મસ્થાનો જમીનદોસ્ત કર્યા, અને આજે ઇરાનમાં લાગે ૮૦૦ જરથોસ્તી પારસીઓ જીવે છે.

આ ઇરાનીઓનાં પાસેથી જમીન ખૂચવી લીધી છે, કોઈ પણ ઇરાની સામે ધમ્મે કરી શકતો નથી અને તેમની સ્થિતિ દક્ષિણ દિંદના

પંચમ, અષ્ટમ અથવા આજે જે હરિજન કહેવાય છે તેમના જેવી ગરીબ, દયાજનક, કમાલ, કચડાયથી પ્રગ્ન જેવી બની ગઈ છે.

આ નદાએલા ધરાનીઓમાંથી કેવલાક (૧) પચત્તે સિધુપ્રદેશમાં પહોંચીને ઉત્તર દિશાનાં જુદાં જુદાં ગામોમાં વસ્યા હતા અને છેવટે દિદુમાં ભળી ગયા હશે, (૨) બીજા કેવલાક નિયામાર્ગે દિશના પશ્ચિમ દિશામાં પડે જઈને વસ્યા હશે એવું અનુમાન કરાય છે, પણ એક મોટો ભાગ ધરાનમાં પહોંચી મુલક ખોરાસાનમાં આશરે પચાસ વર્ષ સુધી સતાઈ રહીને પોનાના ધર્મનું પાલન કરતો હતો.

કોઈ સારી તક શોધીને આ ત્રીજા વર્ગના ધરાનીઓ વદાજોમાં બેસીને દિશ દેશમાં આવ્યા કેટલાં વદાણો રૂપી ગયાં હશે તે ઇતિહાસ જાણતો નથી થોડાં વદાણો દીવના બેઠાં લાગ્યાં—ત્યાં આ લોકો ૧૯ વર્ષ રહ્યા ત્યાં એ લોકો ગુજરાત પ્રદેશની ભાત પહોંચી શીખ્યા હશે દિદુ ગુજરાતી પ્રજાના રીતરિવાજોનો જરૂર શીખી ગયા.

નાના-મેઢ દીવમાં હજારો ધરાનીઓ પહોંચ્યા હોય એ માનવું અઘરું છે આ ધરાનીઓને સા માટે દીવ જોવું પડ્યું તે કોઈ જાણતું નથી, પણ આઠમી સદીના કોઈ અઘાત વર્ષમાં આ ધરાનીઓ દમણની દક્ષિણે આજે ગામ જાળવું છે ત્યાં જિતયાં.

પારસીઓનો સૌથી પહેલો ઇતિહાસ 'કિસ્સાએ સજા' (સજાની કહાણી) સખાવો હતો છેક ૧૫૬૯ની સાલમાં એ પુસ્તકમાં સજાની જિતયાંનું વર્ષ ૭૭૫ આપ્યું છે.

છેક ૧૮૨૬માં ભરૂચના એક દરૂરે વિક્રમ સવત અને પાગરી વાર-તિથિઓની ગણતરી કરીને ઈ સ ૭૧૬૨ વર્ષ ગણ્યું છે જે ધરાનીઓ આવ્યા હતા તેમાં કેટલાં હોકરાં હતાં, કેટલી સ્ત્રીઓ હતી અને એક દરે ૧૦૦ માણસો હતાં કે ૧૦,૦૦૦ એવી કોઈ પણ જાતની માહિતી મળી શકી હોય એમ જણાતું નથી.

એટલું અનુમાન થાય છે કે સ્ત્રી-હોકરાંની સખા મોતી નદી

હોય, કારણ કે આ ધર્મપુસ્ત મનુષ્યોને મુસાફરીમાં અનહદ ત્રાસ પડ્યો હતો. ક્યાં ખોરાસાન અને ક્યાં ફારસી અખાતનો એટ હોર્મઝ ?

સેંકડોહજારો મનુષ્યો આ વિકટ મુસાફરીમાં, પાણી વિના, ખતમ થયાં હશે એટલું કહી શકાય કે આ નિર્વાસિતોની પાસે શસ્ત્રો હતાં, તેમણે ચોડાં ધર્મપુસ્તકો આણેલાં અને પવિત્ર આતશબહેરામને સાચવીને લાવ્યા હતા. આ પ્રદેશના હિંદુ રાજાએ આ દુખિયારા મનુષ્યોને આશરો આપ્યો.

ઈરાનીઓ જિતયાં ત્યાર પછી ૮૦૦ વર્ષ બાદ લખેલા સંજ્ઞાના ફિસ્તામાં લખ્યું છે કે રાજાએ એટલી જ શરતો કરેલી કે :

(૧) પારસીઓએ શસ્ત્રો તથા બખતર જોડી દર્શન ખેતી કરવી.

(૨) તેમણે (ખાસ કરીને બીઓએ) હિંદીઓનાં જેવા જ કપડાં પહેરવાં.

(૩) તેમણે ગુજરાત પ્રદેશની ભાષા બોલવી અને—

(૪) લગ્નો સાગે હિંદુ વિધિ પ્રમાણે કરવાં

સંજ્ઞાનું પૂર્વમાં આવેલો પ્રદેશ ઉજ્જડ હતો, ત્યાં તેમણે નવી જમીન તોડી, આ પ્રદેશમાં પાણી બહુ જીડા હોતા નથી તેથી ધણા દેરાઓ ખોદ્યા, વખતે દૂધી નહેરો પણ બાંધી હોય

પારસી લોકો અનાજ તથા ફળભાજી ઉગાડવામાં કુશળ હતા, શરીરે મજબૂત હતા, મહેનતુ ઉઘમી હતા અને તેમણે ૧૦૦ વર્ષથી હંગાસિયન વોગમાં હતી તેથી ઉત્તમ ખેતી કરીને એ પ્રદેશને સીલોહમ કરી નાંખ્યો હતો. તેની સાથે તેમણે પોતાના ધર્મનું પાલન કર્યું.

સંજ્ઞાનું પવિત્ર અગ્નિ આતશબહેરામનું મકાન બાંધ્યું અને નીનિરીનિયા રહેવા લાગ્યા. બનવાત્મેગ છે કે સમુન્દ્રકાંડ પર રહેતી બીઓ સાથે તેમણે લગ્નો કર્યા હશે, ગમે તેમ પણ તેમની વસ્તી આબાદીને સીધે વધ્યા કરી.

તેમની વસ્તી વધી કે પારસીઓની બીજી ટોળાઓ ગુજરાતનાં

ખીજાં ખંડોમાં ઊતરી હોય તેથી, પારસીઓ મુરત, વરિયાવ, ભરૂચ, અંકલેશ્વર, ખલાત વગેરેમાં ફેલાઈ ગયા.

એમ કહેવાય છે કે આબાદીને લીધે ખંભાતના પારસીઓની ખુમારી વધી ગઈ હતી અને તેમણે હિંદુઓને ત્યાંથી ઠાઠી મકાના હજારથી હજારની વચ્ચે ખલાતના પારસીઓની (ખી-જોકરા સાથે) કનક કરી નાખવામાં આવેલા.

થાણા જિલ્લામાં કાન્ડેરીની ગુફાઓ છે તેમાં પારસીઓએ પોતાનાં નામ ઠાતર્યા છે (ઈ સ ૯૯૯) એમના નામ આજના પારસીઓનાં જેવાં નથી ત્યાં ખીજી ટોળા ઈ સ ૧૦૨૧માં પણ ગઈ હતી ૧૧૪૨ માં પારસીઓ નવસારીમાં હતા.

આબુની પાસે વદ્રાવલિ, થાણામાં અને તેની પાસે એલમા તેમની વસ્તી ફેલાઈ હતી દહેરાદૂન વગેરેમાં તેમની વસાહત હતી પણ તે ગુજરાનમાંથી ગઈ હોય એવું માની લેવા જેવું નથી. થાણાના ગામડે ગામડે પારસીઓ ફેલાઈ ગયા હતા.

એવામાં ૧૪૬૫માં મદમદશાહ બેગડાએ પોતાના સરદાર અદપ ખાનને દક્ષિણ ગુજરાનમાં મોકલ્યો.

પારસીઓ નિમકદલાવીથી રાણાની વહારે આવ્યા, ખૂનખાર જંગ એલાયો, હિંદુઓ અને પારસીઓ દાર્દા અને ૬૦૦ વર્ષ સુધી જાહેરાતલાલી ભોગવ્યા પછી પારસીઓને ધરનાર તથા જમીન ડોડીને પાઠા નિર્વાસિન બનીને મુરત તથા તેની આસપાસનાં ગામડાઓમાં વસવું પડ્યું.

ત્યાં નવા વન કાપ્યા, નવી જમીન તોડી, તેને કળવીને ખેતી કરવા માંડી તેમના આત્મને ૧૨ વર્ષ સુધી પદાડી જંગલોમાં સતાડી રાખ્યો, પછી ૧૪ વર્ષ વાંસદામાં રાખ્યો, અને છેલ્લે ૧૪૨૬માં તેને નવસારીમાં લાવ્યા, ત્યાંથી મુરત લઈ ગયા (૧૭૪૧માં), ત્યાંથી નવસારી, પછી વલસાડ લઈ જઈને ૨૮-૧૦-૧૭૪૨ના દિવસે આત્મને લેવામાં લઈ ગયા.

આજે એ મૂળ આતશબહેરામ ઉદવાડના ભવ્ય મકાનમાં છે. ઉદવાડા સંજ્ઞાથી પાસે જ છે. ઉપરની બંધી હકીકતો ડાસાભાઈ ફરામજી કડાકાના ‘પારસીઓના ઇતિહાસ’માંથી લીધી છે.

ચાળીસેક વર્ષ પહેલાં મારે ૨૬-૩ વર્ષ નવસારીના સિવિલ સર્જન તરીકે રહેવું પડેલું ત્યારે ત્યાં મહેરજી રાણાના ઉત્તમ પુસ્તકાલયમાં મેં ખીખ ઇતિહાસ પણ વાંચેલા.

એક હકીકતનું મને આધું રમરજી છે કે અનેક પારસીઓને સુરત નવસારીની આસપાસના ગામડાંઓમાં રહીને ખેતી કરવી પડતી હતી. આવા માણસોને રાનીપરજી સ્ત્રીઓથી છોકરાઓ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. એવા છોકરાઓ મોટે ભાગે તો રાનીપરજી રહ્યા હશે, પણ એવા દર્જાત જાણ્યા છે કે જેમાં પારસીઓએ અંજીબન પાસે તેમને પારસી તરીકે સંદેશકસ્તી અપાય એવી માંગણી કરેલી (આ વાત કડાકાના ઇતિહાસમાં પણ છે) તેથી અનુમાન કરાય કે ધણાં છોકરાં પારસી તરીકે ગણાઈ ગયા હશે.

તે દિવસોમાં આગમીની ને સારા રસ્તાની સમજડ તો હતી જ નહિ. આવું મિશ્રણ બન્યું હશે, અને પારસી છોકરાંઓ ગામડાંઓમાં ઉધાડા પગે, ઉધાડા માથે અને કસ્તી વિના કેઈ સુધારક પારસીની નજરે પડ્યા હશે તેથી એક મહાન સુધારકે એવું ફરમાન કર્યું કે દરેક પારસીએ ટોપી પહેરવા જ જોઈએ દરેક છોકરીએ માથાપાનું રાખવું જ જોઈએ, દરેક સદગે-કસ્તી પહેરવા જ જોઈએ, અને પગરખાં પહેરવા જ જોઈએ આ સુધારકના નામનું મને વિરમરજી ધયુ છે.

આવી રીતે પારસીઓએ પોતાની નાની જાત (કોમ)ને દિંદુ-ઓની સાથે ભળી જતી અટકાવી છે અને એમ પણ કહેવાય કે તેમણે રહેણીકરણનું ધોરણ જરા ઊંચું સાચવી રાખ્યું છે. આ સદીના પહેલા ત્રણેક દસકા પૂરા થયા ત્યાં સુધી પારસી સ્ત્રીઓ દમ્બેશા રેશમી ઇબર અને રેશમી સાડી જ પહેરતી—હવે સખત મોંઘવારીના કારણે એમણે સુતરાઉ સાડી પહેરવા માંડી છે.

રહેણીકરણી તથા રીતરિવાજ

ધરાનથી આવેલા પારસીઓ લગભગ ૬૦૦ વર્ષ સુધી સગામીની આસપાસના ગામડાઓમાં રહ્યા ત્યારે તેમની રહેણીકરણી તેમના પડોશી હિંદુ ખેડૂતોના જેવી જ દેશે તેમને પહેરવેલું પણ હિંદુઓના જેવું જ દેશે, પુરુષો તેમ જ સ્ત્રીઓએ વેધા અગર ઇગર કપારથી પહેરવા માડ્યા તે વિશે કંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી.

છોકરોછોકરીઓ છ વર્ષનાં થાય ત્યાં સુધી માત્ર એક લાલું જ પહેરના—સાત વર્ષે તેમને નવજોત એટલે જનોઈ આપવામાં આવતું ત્યારથી છોકરાંઓને સદરો, મસ્તી, વેધો પહેરવા પડતો માથે એવડા કપડાની ટોપી અને પગે સ્ત્રીપરના જેવા સપાટ પહેરતા.

છોકરીઓ વાળ લાંબા રાખતી અને અબોડો વાળતી, કાન તથા નાક રીંધાવીને તેમાં તથા ગળામાં ધરેલા પહેરતી—સુરત ગયા પછી નાક રીંધાવાનું છોડી દીધું દેશે. મધી સ્ત્રીઓ સફેદ માથાનાનાં બાંધતી અને તે ઉપર કપાળ સુધીનાં રાખવા પડતા બાકી તો કાંચળાં અથવા ચોગી પહેરતા.

૧૮મી સદીથી તેમના કપડાંની ફેશન બદલાઈ દેશે પુરુષો ખેતરમાં ન હોય ત્યારે લાંબા અગરખા (કસવાળા) પહેરતા અને માથે લગભગ ગોળ પાંખડી પહેરતા.

મે છેક ૧૬૦૪માં વ્યારાના રાની પ્રદેશમાં એક (ગોગ) પારસીને દુકા લેધો, અગમ્ય અને છાટવાળી સાલ ગોળ પાંખડી પહેરેલો જોયો હતો એ પાંખડી દેવે કપોળ વાણિયા પહેરે છે તેવી ચર્ચ છે લગભગ મસગે પારસીઓ લેધો, કુડતું, મોગલાઈ જમો, મોગલાઈ જોડા અને કમરે પિંછોડી બાંધના.

પારસીઓ ગામો પવિત્ર ગણે છે અને તેમની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં ગાયન મૂતર પવિત્ર ગણાય છે એટલે તેમના ધરોમાં માટીની જમીન પર છાબુથી લીપવામાં આવતું દેશે જ લોઠા જમીન પર બેસીને ધણું

કરીને પનરાળાં અથવા કેળનાં પાતરાંમાં જમના દશે. ધાતુના થાળી-વાડકા પણ દશે. જમતા પહેલાં અને જમ્યા પછી દૂંધી પ્રાર્થના કરવાની તેમને ટેવ હોય છે.

એ લોડા માંસાદારી દતા અને દારૂતાડી પણ ઠીક પ્રમાણમાં વાપરતા દશે આજે એમના જોરાકમાં વધારે પડતો માંસાદાર છે. એક વિશિષ્ટતા એ છે કે પારસીઓ કાંઈ પણ વાપરે છે અને હિંગ દહી નહીં.

હિંદુઓએ પારસીઓને કહી પણ નીચલા વર્ગ તરીકે ગણ્યા નહોતા મુસ્લિમો અને યુરોપિયનો યેચ્છ અને હલકા ગણાતા હતા. હિંદુઓ અને પારસીઓ વચ્ચે નોંધપાત્ર ઝગડા થયાના માખલા નથી, માત્ર ખંભાત અને વરિમાવમાં રાજપૂતો સાથે તેમને અણમનાવ થયેલો તેની નોંધ મળે છે. પારસીઓને તેમના ધર્મપાલનમાં કાંઈ પણ જનની રાખેલ ધર્મ નહોતી.

પારસીઓમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હોકરીઓને પણ જનોઈ આપવામાં આવે કે. જેમ હિંદુઓમાં શ્રાદ્ધ થાય છે તેમ પારસીઓમાં સ્ત્રીપુરુષ બન્નેનાં શ્રાદ્ધ થાય કે પારસી સ્ત્રીઓ અટકાવ વખતે બહુ સખન અસ્પૃશ્યતા પાળે છે, તેમનાં ઘરોમાં જનજર પાસે એક નાની ઝોરડીમાં ગંદાં કપડાં વગેરે નાખવાની સમવડ હોય છે. સુવાવડ પછી ૪૦ દિવસ સુધી અસ્પૃશ્યતા પાળવી પડતી હતી.

હોકર્ગ જન્મે ત્યારે જન્મની ધડી ચોક્કસ નોંધી લેવામાં આવે છે અને જ્ઞેશીને જોલાવીને તેમના જન્માક્ષર મરાવવામાં આવે છે. છઠ્ઠા દિવસે વિધાતા (માતા) લેખ લખે છે તે માટે ખડિયા, શાહી, કાગળ, કંકુ, ચોખ્ખા વગેરે બધાંની તૈયારી રાખવામાં આવે છે, તેને ' ટપકો ' કરાવ્યો કહે છે.

પારસી હોકરને ૬ વર્ષ ત્રણ મહિના પૂરા થાય પછી કરતી મલમલના સદરા પર પહેરવાની હોય છે. અને ૭૨ તાંતણાની બનાવવામાં

આવે છે. કમરે વીંટાળ્યા પછી ગાંઠો બાંધ્યા પછી ફરી આંટા લઈને પાછી ગાંઠો બાંધવાની હોય છે.

આવી રીતે ત્રણ વખત કમરની આસપાસ અમુક યત્રો બાળતાં (બનતાં) બાળનાં કસ્ટી વીંટાળવાની હોય છે. ઘણું ફરીને બધી પ્રાર્થના પઝંદ લાપામાં હોય છે, અને સામાન્ય સ્ત્રીપુરુષો જે 'બને' છે (બણે છે) તેનો પૂરો અર્થ સમજતા નથી.

એમના શાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્ન વખતે ઊંઠરીનું વય ૧૫ થોડું ગણાય છે, પુરુષનું ૨૦ સગઆતમાં દિંદીઓની સાથે રહીને છેક બાવલપમાં લગ્ન થતાં હતાં હવે તેનાથી ભિન્ન થઈ ગયું છે અને ઊંઠરા-ઊંઠરીઓ વધારે પડના મોટા થઈને પડે છે.

લગ્ન માટે કુટુંબનો દસ્તૂર મુરતિયો શોધી શકે છે જન્માશર પક્ષના તપાસાય છે અને પછી લગ્ન નક્કી થાય છે. હવે લગ્નો સંપૂર્ણ પારસીવિધિ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે, બાકી લગ્નો સાગર જ દિંદુ-વિધિયા દ્વારા પછી દસ્તૂરો અવેસ્તા કે પહેલવી લાપામાં આશીર્વાદ આપના.

હવે તો બધા લગ્નો પારસીઓ રજિસ્ટર કરાવે છે (સગરમાં નહીં.) લગ્ન વિધિની પહેલા ક્વિમે પુરુષ અને સ્ત્રી ફોર્મ પણ પ્રકારનું માસ ખાના નથી વિધવાઓ પરણી શકે પણ એવાં લગ્નોની સંખ્યા મોટી નથી.

પારસીઓમાં જે જે વહેમો અને ખોટી માન્યતાઓ દિંદુઓના સંપર્કથી આવી ગઈ હતી તે કાઢવાના પ્રયત્નો થાય છે.

પારસીપંચામત ફોર્મ પણ દિંદુ શાંતિના પંચના જેટલી જ સત્તાવાન હતી અને શાંતિના દુકમનો ભંગ કરનારને શિક્ષા ફરમાવતી.

પારસી પંચામતે ૧૮૧૯માં કરાવ્યું કે ફોર્મ પારસીએ દિંદુ મંદિર કે મસ્જિદમાં ફૂલ, ફળ કે નાગિયેર ધરવા નહીં, દેવને પ્રાર્થના કરવી નહીં, ફોર્મ દેવને 'માનના' માનવી નહીં, હનુમાનને સેન અશ્વત્થુ

નહીં, માદળિયાં, તાવીજ, ધાગા, દોરા પહેરેવાં નહીં, કાંઈ માતા કે પીરને ભોગ આપવા નહીં.

પારસીઓના મોળેદોં (' બ્રાહ્મણ ') તથા ફરૂરો (વધારે બહેલા કર્મકાંડીઓ) મેં હુકમ કર્યો કે તેમણે નોતરાં વિના કાંઈ પણ પ્રસંગે દાન માંગવા માટે જવું નહીં.

પહેલાં સ્ત્રીઓ કુટુંબમાં મૃત્યુના પ્રસંગે જાહેરમાં રડતી અને છાતી કૂટતી તે જંગલી પ્રથા બંધ કરી; સ્ત્રીઓ વારંવાર દિવસે સુધી ઠાણે જતી હતી તેને માટે અમુક થોડો સમય મુકરર કરી આપ્યો. સારા પ્રસંગોએ ખૂબ મીઠાઈ, સાકર, અનેક જાતનાં ફળ, અથવા આખાં બાણ્યાં (પાકી રસોઈ) તેમ જ પિત્તળનાં વાસણો, સગાવહાલાં તથા મિત્રોમાં મોકલવાની રીત પડી ગઈ હતી તે અટકાવી.

લગ્નપ્રસંગે તેમ જ શ્રાદ્ધના પ્રસંગે આવી બક્ષિસો મોકલવાની મનાઈ કરી. કાંઈ જમાવત આપવાની હોય તો તેમાં ખર્ચની મર્યાદા બાંધી, અને મરઘી (ખર્ચાળ હોવાને લીધે) ખવડાવવાની મના કરી. પારસીઓના ૭ મોટા ઉત્સવો છે તે ગઠંબારમાં આખી પારસી જમાતને ખવડાવી શકાય પણ તે વખતે માત્ર ભાતદાળ અને શાક જ આપી શકાતાં.

હવે પારસી પંચાયતના હાથમાં સત્તા રહી નથી કાશ્ય કે પારસી-જોળી માંગણીથી જ બ્રિટિશ સરકારે લગ્ન, છૂટાછેડા, વારસાદંક, દત્તક, લેવાના, વગેરે કાયદા કરી આપ્યા છે.

પારસી પંચાયતની પાસે યુક્તળ મોટું ફંડ છે તેનો ઉપયોગ.

(૧) 'ગરીબોં' (પારસી) ને અળ, રહેવાના રહેઠાણની મદદ.

(૨) પારસી છોકરોંઓને ધાર્મિક તથા નૈતિક શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા,

(૩) છોકરોંઓને મફત ઝંડ પહેલવી શીખવાની સમવડ.

(૪) વિદ્યાર્થીએતિ શિષ્યવૃત્તિઓ અને હૃદય-કેળવણી માટે યોગ્ય સગવડો—વગેરે હામો દરવામાં યાવ છે.

પાસ્ટી પંચાયતની સામાજિક સત્તા, ૧૬૩૮માં બંધ પડી.

દરેક વર્ષમાં જાન્યુઆરી જિજ્ઞાસુ, ઉપરાંત પાસ્ટીઓ પટેલીના દિવસો પાળે છે. ખમટીયા શબ્દનો અર્થ પશ્ચાત્તાપ યાવ છે. અને વર્ષ દરમ્યાન જે ખોટાં કામો કર્યા હોય તેને સંભારીને પશ્ચાત્તાપ કર્યા બાદ આત્મસુધારણા કરવા માટે એ પટેલી મુદ્દર થઈ છે.

ખોરાદ સાલ એ પચત્રીસ જરથોષ્ટ્રને આત્મચાન અને સાક્ષાત્કાર થયા તેની સંવત્સરીનો દિવસ. કોઈ કહે છે કે જરથોષ્ટ્રનો જન્મ પણ એ તિથિએ જ થયો હતો.

જરથોષ્ટી દિવસો એ એમનો મૃત્યુદિન છે.

જરથોષ્ટી ધર્મ અને ધર્મશાસ્ત્રો

એમ કહેવાય છે કે જરથુષ્ટ્ર (જરથોષ્ટ્ર) નો જન્મ મીડિયા દેશમાં થયો હતો અને અફઘાનિસ્તાન હાલમાં છે તેમાં એનાં હિતર વિલામમાં જે બેક્ટ્રિયા પ્રદેશ છે તેમાં રહીને એમણે સમાજને ધર્મોપદેશ આપ્યો.

પુરાણા ઇરાનના રાજા ગુસ્તારપે' એ ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેથી તેને પ્રચાર ધણો વધી ગયો. એમનો સમય ઈ. પૂર્વે. ૧૩૦૦ કહેવામાં આવે છે તે પ્રમાણબદ્ધ ન હોય તો પણ એટલું તો ૨૫૮ છે કે એ ધણો પ્રાચીન ધર્મ 'છે. એવું મનાય છે કે સમગ્ર ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી એ જોરમાં ચાલ્યો અને પછી ૫૦૦ વર્ષ નબંધો પડ્યો.

એક રાજા અરદેશર બાબેકે તે : ધર્મને પાછો સજીવન કર્યો. બાબેકનો સમય ઈ. સ. ૨૨૬ છે. એણે જૂનાં ધર્મપુસ્તકોને પહેલવી ભાષામાં લખાવ્યા. જૂની ભાષા અવેસ્તા હતી. એ ભાષામાં ૨૧ જુદા જુદા મંથો હતા એમ કહેવાય છે. હવે તો તેનો અર્થ તથા યોગ્ય જો મોજૂદ છે.

અવેસ્તામાં દર્શાવેલ પુસ્તકો હતા તે હાલકે નામનાં બેસાં મંથમાં

આખ્યાં છે. પહેલા એવેકઝાંદરના સૈનિકોએ અને પછીથી અરબી સૈનિકોએ પુસ્તકોનો નાશ કર્યો હતો.

જે પુસ્તકો બચ્યાં હતાં તેમાંથી બહુ થોડાં હિંદુ દેશમાં આવ્યાં હતાં. પછીથી થોડા પારસીઓ ઈરાન જઈ આવ્યા અને ઈરાનમાં બચેલા ૭૦૦-૮૦૦ કંગાલ જરથોસ્તીઓ પામે પણ થોડાં જ પુસ્તકો મેળવી લાવ્યા. જરથોસ્તી ધર્મને મઝદ્યાસ્નાન ધર્મ કહે છે વદીનાદ એ પુસ્તક આખું બચી ગયું છે. તે ઉપરાંત યરન અને વિમ્પરદ પણ છે. હદોખત અને વિક્તારપનો થોડો ભાગ બચ્યો છે (જે ચીજ હું સમજતો નથી તેની વિગતોમાં હું ઊતરતો નથી અને દહેશન રહે છે કે મેં ઉચ્ચારો પણ વખતે ખોટા લખ્યા હશે)

એમ કહેવાય છે યરનનો થોડો ભાગ બહુ પુરાણી અવસ્થા બાપમાં છે અને ગાથાની ભાષા સંસ્કૃતના જેવી છે.

પારસીઓ ચુસ્ત એકેશ્વરવાદી છે. એ સર્વવ્યાપી, સર્વશ, સર્વ-શક્તિમાન, નિરાકાર, નિરંજન ઈશ્વરને અહુરમઝ્દ કહે છે ઈરાનીઓ ખીગ દેવોમાં માનના નથી આતશ એ દેવ નથી પણ પરમેશ્વરની એક શક્તિનું પ્રતીક છે ઈશ્વરમાં બે શક્તિઓ સમાયેલી હોય છે. રપે તો માર્દન્યુશ અને અઝો માર્દન્યુશ એક દેવતાલુકારી ક્રિયાની શક્તિ અને ખીજી નાશાત્મક અથવા અકલ્યાણકારી યેનાન જેવી કોઈ અક્રિયા પારસી ધર્મમાં નથી. આ શક્તિઓ ઈશ્વરથી અલગ નથી

પારસીઓનાં મંદિર દોનાં નથી આનયમહેરામ એ માત્ર આનશને સાચી રાખવાનું સ્થાન છે પારસીઓ તેમાં સુખડ દોમે છે દુનૂરો અને મેએદો પૂજારી નદી પણ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવનારા અને ધર્મ શીખવનારા છે.

પારસી ધર્મની એક અગ્નિ વિશિષ્ટતા વિશે મેં કોઈ પુસ્તકમાં લખેલું નથી. જો મારી ખૂલ ન થતી હોય તો પારસીઓમાં સંપ્રદાયો નથી. મુરિલોમાં કેવળ સુન્ની અને શિયાના સંપ્રદાય નદી

પણ ખીજા અનેક છે. હિંદુઓ અને, જૌહોના પણ છે, ચીની કાંગ-કુત્સે અને તાઓ ધર્મમાં પણ છે. પારસીઓમાં શહેનશાહી અને કદમ્બ એ બે પક્ષો છે, પણ સપ્રદાયો નથી. પારસીધર્મના પહેલાં ૧૦૦૦ વર્ષોમાં સપ્રદાયો હતા કે નહીં તેનો ઇતિહાસ છે નહીં. પારસી બે પક્ષોના મતબેદ માત્ર પંચાગને વિશે છે

પારસીઓ જહેરત (સ્વર્ગ), અને દુઝખ, (નર્ક)માં માને છે ન્યાય આપવાના છેલ્લા દિવસે આત્મા સજ્જન થાય છે, (શરીર સાથે), [કહાકા પારસી ઇતિહાસ ગ્રંથ ખીજો, પૃ ૧૨૫], એવું પણ માને છે

પારસીઓ શબને દાટતા નથી કે બાળતા, નથી કારણ કે પાણી નથા અગ્નિને અપવિત્ર મંદી ચીજ અકાકાડી શકાય નહીં, તેથી જીવી જમ્યાએ ખાસ બાધેલા દોષમાં શબને મૂકવામાં આવે છે, અને મૃતદેહને ગીધ જેવા પક્ષીઓ ખાઈ જાય છે.

પારસી નૈતિકશાસ્ત્રનો મુખ્ય સ્વલ્પ દુઝખ અને હવરત એટલે પવિત્ર વિચાર, (ઉચ્ચાર) વાચા અને આચાર છે દુઝખન, કમુખત અને દુઝવરતન ખરાબ વિચાર, વાચા અને આચારને તજવાના છે, મનશની, ગવશની અને કુતશનીનો ઉપદેશ વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે. (ખરાબ વિચારવું નહીં, બોલવું નહીં અને કરવું નહીં.)

દરેક ધર્મશાસ્ત્રમાં હોય છે તેમ સદ્ગુણોને માટે પુષ્કળ આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે સદાચાર એ સૌથી જીવો ગુણ છે તેનાથી જ સુખ અને શાંતિ મળી શકે છે, મન, ચોખ્ખુ, રાખવું, સત્ય, દાન, મનુષ્યપ્રેમ, ઉદ્યમનું પાલન કરવું, એ દરેકદરેક મનુષ્ય માટે આવશ્યક છે (વધારે વિગતમાં જિતરવાની જરૂર નથી; દરેક ધર્મમાં સદાચાર અને દુરાચારની વિસ્તારથી ચર્ચા કરી હોય છે)

મારા મન પર હાથ પડી છે, કે પારસીધર્મમાં આચાર પર પુષ્કળ આગ્રહ મૂક્યો છે, અને શૌચ-એટલે સદાચાર (શરીરની, મનની, ધરની અને વાતાવરણની) તેના પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે:

અને પારસીઓમાં સામાન્ય રીતે 'ધર્મ'શબ્દની ઓછાઓ કેવળ પોથીમાંનાં રીંગણાં 'જેવી રહેતી નથી પણ તેનું' પાલન થાય છે.

અર્વાચીન ઇતિહાસ

હવે દ્રુંકામાં આપણે અર્વાચીન ઇતિહાસ તપાસીએ. પારસીઓ સુરત શહેર તરફ ગયા તેથી માત્ર ખેતી કરવાને બદલે તેમની નજર ખીજા ધંધાઓ તરફ વળી.

ધીમે ધીમે બંધા ધંધામાં તેમણે પગપેસારો કર્યો, પણ એ નોંધવા જેવું છે કે તેમણે મજૂર, ધોબી, ફળમ, જેવા ધંધા કઠી કર્યા નથી.

જ્યારે હવે, ફિરંગી, ક્ષિતિક્ષ લોકોએ સુરતમાં કાઠીઓ જમાવીને વેપાર કરવા માંડ્યો ત્યારે પારસીઓ દુભાવિયા કોન્ટ્રેક્ટર, નોકર, બખ્તર તરીકે તેમને ત્યાં રહ્યા. હિંદુઓ તો મલેઅન અડકે નહીં અને મુસ્લિમોને 'કરામ' ખોરાક ખાનાર તરફ તિરસ્કાર હતો.

પારસીઓને ન્યાત, ભત કે અડકવાની છીટ હતી નહીં તેથી તે કાવી ગયા. પારસીઓ કોન્ટ્રેક્ટર પણ થયા. હિંદુઓ પાસેથી કસબ શીખીને હોશિયાર વહાણ બાંધનાર થયા, અને સુરતમાં અને પછીથી મુંબઈમાં તેમણે વહાણ બાંધવામાં નામના મેળવી.

વાડિયા કુટુંબ લખપતિ બની ગયું. જ્યારે પારસીઓ મુંબઈ ગયા ત્યારે ત્યાં આડતિયા, વીમાએજન્ટો, વહાણોને જોઈતી બધી ચીજો પૂરી પાડનાર (સ્ટીવેડોર) વગેરે ધંધામાં પડ્યા—ધીમે ધીમે તેમણે આખા હિંદોશમાં જનરલ સ્ટોર કાઢવા માંડ્યા, રેલવે બાંધવાના કોન્ટ્રેક્ટ લીધા; ન્યાતની અડચણ નડે નહીં તેથી સિંગાપુર, ચીન, જાપાન સાથે વેપાર શરૂ કર્યો અને તેમાં ધણા ધણા પારસીઓ કમાયા.

મુંબઈમાં તેમણે રિપનિંગ અને વણવાની મિલો કાઢી. પીટિટ કુટુંબ તેમાં કરોડપતિ થયું. જમશેદજી ભટ્ટાઈ ચીનના વેપારથી કમાઈ ગયા અને જમશેદજી ટાટાએ મોટા ઉલોગો શરૂ કર્યા.

પારસીઓએ હિન્દુ ઈશ્વરની લેવા માંડી. સમાજસુધારામાં પહેલ કરીને પહેલી કન્યાશાળા, કાઠી, પહેલું છાત્ર તેમજ કાદ્યુ-રાજકારણમાં પણ સાગિ રસ લીધો, દાકતર, ઇજનેર, વકીલ, બેરિસ્ટર, પ્રોફેસરના ધંધામાં પણ નામના મેળવી, કારણ કે તેમને ન્યાતની શક્તિઓનો ત્રાસ નહોતો.

એમણે પુષ્કળ મોટાં મોટાં દાન આપીને હોસ્પિટલો, પુલો, શાળાઓ, ધર્મશાળાઓ, અનાથાશ્રમો વગેરે સ્થાપ્યા. પારસી સમાવનનું લક્ષણ એ હતું કે સર્વ લોકોને માટે કેઈ ન્યાત, જાન, કે ધર્મના ભેદભાવ વિના સર્વ લોકોને લાભ મળતો હતો.

૧૯મી સદીમાં પારસીઓએ પ્રવ્રિમાં પહેલ કરીને પહેલ-કરનારની ખુશનસીબીના મીઠા ફળ ભોગવ્યાં, અને તેથી તેમને ભારતદેશમાં મહત્વનું સ્થાન મળ્યું હતું. હવે તો જમી કામો પ્રગતિશીલ જાની છે તેથી તેમનું પુરાણું ગૌરવ રહ્યું નથી. તેમની વસ્તી એક લાખથી વધારે નથી તે છતાં દિંદો સમાજમાં, દરેક ક્ષેત્રની અંદર તેમનું વર્ચસ્વ જળવર્ધ રહ્યું છે.

આદિકા વિશે અજ્ઞાન

સો-દોડમા વરમોર્ધા અગ્રેજો આપણા દેશમા સત્તા જમાવીને બેઠા હતા તે હતા ૫૦-૬૦ વર્ષ પહેલાં બ્રિટિશ આમજનતાને હિંદ દેશ વિશે એવો ખ્યાલ હતો કે આ દેશમા મોગ લાગે માફ જગવો છે, દેશમાં જ્યાં ત્યાં સાપ અને વાધ દાથીઓ અને મગમે ર્યા કરે છે

આ જગનોની બહાર થોડા જગવી માનવીઓ 'જેન્ટુઓ' (હિંદુઓ) વસે છે તેઓ સીસમના જેવા કાળા, અજ્ઞાન અને કૂર, લગોળીઓ પહરીને ઉઘમ વિનાના ર્યા કરે છે જીવતી વિધવાઓને ખાળા મૂકે છે અને તીર કામઠાથી ચિમર કરીને જીવનતિર્વાલ કરે છે આવો હતો તેમને ખ્યાન હિંદી પ્રજાને માટે વાસ્તવિક હકીમત નક્કન જુદી હતી

તેની જ રીતે હજી જગનના કરોડો લોકો એવ માને છે કે આદિકા ખડમા કોલસા જેવા કાળા દગસીઓ વસે છે તેઓ લગભગ નામા કરે છે, એતી મરના નયો પણુ કદમૂગ, કેળા અને પગુપમીના ચિહાર પર જીવે છે

* આ લેખ લગભગ ૧૯૫૭ મા લખાયો છે, તે પછી કેન્ધા, યુગાન્ડા ને યાનાનિકા સ્વતંત્ર થયા છે અને બીજા ફેરફારો થયા છે

વર્ષો પહેલાં આ વાત કેટલેક અંશે સાચી હતી, પણ એમનામાં પણ સમાજ-નિયમન છે અને પોતપોતાના સંસ્કારો પણ છે. પણ મુખ્ય વાત તો એ છે કે કાળા 'હજસીઓ' (નીગ્રો) આફ્રિકાના એક થોડા જ ભાગમાં વસે છે.

આફ્રિકા દેશ છે ધણી મોટો-વિશાળ. તેના ઉત્તર ભાગમાં મીસર (ઇજિપ્ત), અલજીરિયા, મોરોક્કો વગેરે દેશો છે તેમાં નીગ્રોના જેવા નહીં પણ એશિયાથી આવેલા દૈમેટિક લોકો હજારો વર્ષથી વસે છે. પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં ઇજિપ્તના લોકો નામાદિન સ્ત્રીપુરુષોનાં મુડાં-એને સાચવી શકતા હતા તે કાળા હજુ સુધી કોઈ યુરોપી કે અમેરિકનને વાંસમાં સદીમાં પણ આવડતી નથી.

હજારો વર્ષો પહેલાં બાંધેલી પિરામિડો આજે મોજૂદ છે. આફ્રિકાના દક્ષિણ તથા પૂર્વ વિભાગમાં જે જાતિઓ રહે છે તે 'હજસી' તો જરૂર નથી જ. એ પ્રજાઓમાં પણ વર્ષો પહેલાં સુસંસ્કારો હતા તેનાં ચિહ્નો દેખાય છે.

આ બધી વાતો યર્ષ ભૂતકાળની. આજે યુરોપીય કારખાનાંઓમાં, ફેબ્રીકાં કે શેઠડેશીઓમાં, સાખો કારીગરો ઉત્તમ પ્રકારની કારીગરી શીખી ગયા છે, હજારો નહીં પણ લાખો વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે, અને અનેક આફ્રિકન દેશોમાં લગ્નેલા આફ્રિકનો રાજકારણમાં, શિક્ષણમાં તેમજ સમાજોપયોગી પ્રવૃત્તિઓમાં સારો ભાગ લેવા લાગ્યા છે.

સામાન્ય રીતે એવું કહી શકાય કે ૧૯મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ કાળ, ગોરી પ્રજાઓની જાહોજલાલીનો હતો. ૨૦મી સદીના ઉત્તરાર્ધના અંત પહેલાં, એશિયાના દેશો યુરોપીય પ્રજાઓના હાથમાં સરકી પડવાને બદલે સ્વતંત્ર થઈ ગયા છે. બાજુથી ૫૦-૧૦૦ વર્ષની અંદર આફ્રિકાના પ્રજાઓ રાષ્ટ્રીયતા બોગવતા થઈ જશે એવું અનુમાન કરી શકાય.

આફ્રિકાનું સ્વેચ્છાએ એક કરોડ ચોરસ માઈલ છે અને વસતી

૨૦ કરોડ માણસોની છે. તેનો અર્થ એ થયો કે એ ખંડમાં હુન્નરાળ પ્રદેશ ધણો છે, અને વસતી ઘણી જ ઝોઝી છે. એ. માર્શલમાં ૨૦ મનુષ્યો; બ્યારે હુન્નરાતમાં વખતે ૩૫૦ હશે.

આ કહેવાતા જંગલી દેશમાં આજે પણ (૧) ધર્મિય (૨) ટ્યુનીસીયા, (૩) લાર્ડ બેરીયા, (૪) લ્યુદાન, (૫) ઇથિઓપીયા (એથિયોપીયા) અને (૬) ગાલડોસ્ટ એ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે, અને નાર્થજેરિયા, અલજીરિયા તથા મોરોક્કો દૂંઠ સમયમાં સ્વતંત્ર થઈ જશે. બીજા ધણા પ્રદેશ ડચ (બોઅર), ફ્રેન્ચ, બ્રિટિશ, સ્પેનિશ, એલિજીયમ તથા પોર્ટુગી લોકોને તાબે છે.

આફ્રિકાની મૂળ પ્રજાઓ પછાત રહી ગઈ એ વાત સંપૂર્ણ સાચી છે. એમને આધુનિક શિક્ષણ અત્યંત ઓછું મળ્યું છે. અજ્ઞાન હોવાને લીધે ખેતી સારી કરી શકતા નથી અને ફળદ્રુપ જમીન ગોરાઓ પચાવી ગયા છે. મજૂર તરીકે આફ્રિકનો તનતોડ મહેનત લેવા છે પણ તેનો લાભ તો ગોરાઓ અને બીજા મૂડીદારો લેવા છે. નવું શિક્ષણ અડપથી ફેલાતું જાય છે.

આફ્રિકામાં સાડા ચાર કરોડ માણસો ખ્રિસ્તાનનો ધર્મ પાળે છે અને લગભગ બે કરોડ ખ્રિસ્તી ધર્મના અનુયાયી છે. અન્ય ધર્મોનો પોતાનો ધર્મ પાળે છે અને પોતાના નૈતિક ધર્મ પ્રમાણે તેમનું નૈતિક ધોરણ સારું છે.

આજનું આફ્રિકા

આજે આખા આફ્રિકામાં નવી જગૃતિ આવી છે, બધી પ્રજાઓ સ્વતંત્ર થવા છૂટે છે. બધા લોકો પરદેશી ગોરાઓના કે એશિયાર્ પ્રજાઓના આર્થિક શોષણમાંથી છૂટવા માટે તૈયાર થઈ ગયા છે.

આફ્રિકામાં જે આફ્રિકનોએ ફળવણી લીધી છે, તેમણે દિંદ અને બર્મ, ઇન્ડોનેશિયા અને ઇન્ડો ચીન, તથા ચીનની સ્વતંત્રતાનાં દેવાસો વાગીને અજ્ઞાન પ્રેરણા મેળવી છે.

આફ્રિકાના વિદ્વાન શિક્ષક છે, ગ્રોસરો છે, દાક્ટરો છે, બારિસ્ટરો છે; યુરોપ અમેરિકામાં શીખી આવેલા - ધણા આફ્રિકને છે તેમણે પોતપોતાના દેશને જાગૃત કરવાનું શરૂ કરી દીધું છે. તેમ સંગઠન હજી મુઠા જળાવેલું નથી. આગેવાનો સારા છે. ઠેરઠેર તે ઉચ્ચ આર્થિકવાળા સાધુજીવન ગાળનારા સાત્ત્વિક પુરુષો છે.

એક લેખકે સાચી દલીલ લખી છે કે હવે આફ્રિકા પોતાના "ગાંધી"ની રાહ જોઈને તૈયાર થઈ બેઠો છે. ત્યારે એ પૂછે તૈયાર થઈ જશે ત્યારે આફ્રિકન ગાંધી રજૂ થઈ જશે તેમાં જરાય શંકા રાખવા જેવું નથી. ગાંધી ડેસ્ટ, અને નાર્થજેરિયા આ જે દેશો લગભગ સ્વતંત્ર જેવા છે, ત્યાં ગવર્નરો છે પણ તેમની સત્તા દિન પરદિન ધટતી જાય છે. બન્ને દેશના મુખ્ય પ્રધાનો બાહોશ અને નિસ્વાર્થી છે, ધણી સત્તા ત્યાંની ધારાસભાના હાથમાં છે. આટલી દલીલ પરથી કહી શકાય કે આફ્રિકનોનું જાવિ આશરપદ છે, ઉજ્જવલ છે.

પાંચ જુઠ્ઠાણાં

જે યુરોપિયન પ્રજાજનો પછાત પડી ગયેલા આફ્રિકાને કાયમને માટે ચૂસવા છડે છે તેમણે આફ્રિકન પ્રજા વિશે જુઠ્ઠાણાં જગનમાં ફેલાવી દીધાં છે. આ જુઠ્ઠાણાં નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) આફ્રિકાના લોકો દલકી અને પછાત જાતિ (નેગ્ર)માંથી ઉત્પન્ન થયા છે, તેથી તેમનું મગજ તથા લોકી જ એવું ખરાબ છે કે તેમનો વિકાસ થોડો થયા પછી તે અટકી પડે છે. આમ હોવાને લીધે આફ્રિકાના લોકોમાં કદી પણ તીવ્ર સુદ્ધિ તથા મુસંસકારો ખીલી શકે એ શક્ય નથી. છેલ્લાં ૨૦ વર્ષની અંદર આ દલીલની પોષણતા જાહેર થઈ ગઈ છે અને ગેરરી અથવા નોકર જાતિ (સેમિ)ની સર્વોચ્ચતાની વાત કોઈ સ્વીકારતું નથી.

(૨) ખીલું જુઠ્ઠાણું એવું ખડું કડું છે કે આફ્રિકનો આગ્રસ

અને વહેમોથી દબાયેલા છે અને તેથી તેમની પ્રગતિ કદી પણ થવાની નથી. આવું જુઠ્ઠાણું આપણા હિંદુશ માટે ક્યાં કહેવાતું નહોતું ?

(૪) ત્રીજું જુઠ્ઠાણું એ છે કે આફ્રિકનોમા નીતિનુ જ્ઞાન જ ખીસ્યું નથી. સાચી વાત તો એ છે કે જિંડાં જંગલોમા વસતી અજ્ઞાન પ્રજામાં પણ નીતિનું ધોરણ ધણું જિંચું છે ખરાબ પરદેશીઓના સમાગમમા આવેલા બહુ થોડાં શહેરોમા વસતા આફ્રિકનોને અનીતિમાન પરદેશીઓનો એપ લાગ્યો છે ખરો, પણ તેનો બધો દોષ તો પરદેશીઓને માથે પડે છે

(૪) ચોથું જુઠ્ઠાણું એ છે કે ગોરાઓને આફ્રિકાની જમીન કે ત્યાંનું ખનિજ કે ધન જોઈતું નથી. એમને તો માત્ર કાળા પ્રજાને સુધારવા માટે જ આવા જંગલી દેશમા રહેવું પડે છે. દોઢસો-બસો વર્ષો સુધી હિંદમા રાજ્ય કરતાં બ્રિટિશરો આવું જ કહેતા હતા.

(૫) છેવટે, ગોરા લોકો એમ કહી છે કે આફ્રિકનોમા સ્વરાજ્ય કરવાના શક્તિ ખીસી નથી અને ખીસી શકવાના નથી તેથી તેમના ઉદ્ધારને માટે યુરોપિયનો ત્યાં રાજ્યો ચલાવે છે. આ જુઠ્ઠાણાની પોકળતા વિશે લાણુ વિવેચન કરવાનો જરૂર જ નથી આ પાચે દલીલો દિંદી પ્રજાએ જુઠ્ઠી પાડી બતાવી છે

આગેકદમ

ખાન્ડુ ગમા અનેક એસિયાર્ક દેશોના તથા આફ્રિકાના પ્રતિનિધિઓ એકઠા થયા હતા ત્યારથી એક હકીકત સ્પષ્ટ થઈ છે કે હવે યુરોપીય સત્તાઓ પોતાના કબ્જા પ્રમાણે એસિયાર્ક કે આફ્રિકાની પ્રજાઓનું પકડનર કરી શકશે નહીં ખીમ શબ્દોમા એમ કહેવાય કે હવેથી એશિયા તથા આફ્રિકાનો અભિગ્રામ અવસ્ય સંભળવો પડશે

યુરોપીય રાષ્ટ્રો પોતપોતાની આર્થિક મુશ્કેલીઓ તથા ખીમ પ્રજોના ઉદ્ધાર માટે મુંઝાર્ક ગયેલા છે, એટલે તેમને આફ્રિકામાં સાચા વખત સુધી લડવું પોસાય તેમ નથી-બ્રિટિશરોએ કુશળતાથી ગોરા રાષ્ટ્ર અને નાર્થગેરિયાને સત્તા ઝોંપવા માંડી છે. કેનિયા, યુગાન્ડા,

ન્યાસાલેડ નયા રેડેસિયાને એ જ 'આર્ગે', 'વહેલા મોડા' વ્યાસનું જ પડશે. દક્ષિણ આફ્રિકાએ જે અમાનુષી રાજ્યનીતિ અડધું કરી છે તેને લીધે આખા જગતનો પ્રગમત લોકચાલીની તરફેણમાં ફેળવાતો જાય છે.

આફ્રિકાના લોકનાયકોએ એક ચીજ જોઈ લીધી છે કે દુષ્ટ-છવાયા બળવાઓથી તેમનો ઉદ્ધાર નહીં થાય, હિંસાનાં ક્ષેત્રમાં ગોરાઓ વધારે બળવાન છે, પણ અસહકાર તથા સત્યાગ્રહથી જગતનો મન ફેળવી શકાય છે અને પોતાનું સંગઠન મજબૂત કરી શકાય છે એ પાઠ ભારતદેશી આફ્રિકનોને શીખ્યો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં જે બોઅર લોકો વસે છે તેમનું નાનું સરખું એમ્પાઇનોમસ (૨૫ શાસનવાળું) રાષ્ટ્ર જરૂર બનાવી શકાય. રશિયામાં આવા અનેક રાષ્ટ્રો છે. દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકામાં જે હિંદીઓ વસે તેમને આફ્રિકાના નાગરિક બનીને રહેવામાં ઠાઈ પ્રકારની અડચણ આવવી ન જોઈએ. ઉત્તર તથા મધ્ય આફ્રિકામાં રૂઝવ તથા અન્ય નાગરિકો છે તેમને પણ આમ જ કરવું પડશે, તેમને ઠાઈ વિશેષ હક મળી શકે નહીં.

અમુક રાષ્ટ્રોમાં એવી ધારાસભાઓ રચવામાં આવતી જાય છે કે જેમાં આફ્રિકન સભ્યોની અમુક સંખ્યા હોય અને પરદેશી જમીનદારો તથા કારખાનાંવાળાઓની અમુક હોય. આફ્રિકનોને આને જાણી જોઈને અસ્પર્ધતામાં રાખ્યા છે. આ બંનેનું પ્રમાણ અવિષ્કમા બદલાયાં કરશે. એક દબીકન લક્ષમાં રાખવા જેવી છે કે આફ્રિકનોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનું પ્રમાણ હજી જોણું છે. પણ હવે આફ્રિકા જાગૃત થયો છે.

આને જે લોકો આફ્રિકાની પ્રજાઓને ચૂસી રહ્યા છે તે થોડાં વર્ષો સુધી પ્રુકળ ત્રાસ આપશે એવું દેખી શકાય. પણ કાળમળ આગળ સૌ ઠાઈને નમતું આપવું પડે છે અને સંસ્થાનવાદ (કોલોની પદ્ધતિ)ના દિવસો ખતમ થઈ ગયા છે.

અલખેલી મુંબઈ

મુંબઈ શહેરના સમુદ્રકાંઠા પર બાંધેલા સેંકડો આલિશાન મકાનોમાં એક મકાનના સાતમા મજલાની અગાસીમાં એક બાજક પર ગાદીતક્રિયા જમાવીને હું જ્યારે બેસું છું ત્યારે મારી નજરની સામે દેલાબાથી વાલ્કેશ્વર સુધીનો સુંદર અર્ધગોળાકાર અખાત અને તેની પાછળ જણે કે સેંકડો માર્ષલ દૂર, ખૂબ દૂર-જ્યાં આકાશ સમુદ્રમાં ડૂબકી મારે છે ત્યાં સુધી-માત્ર પાણી જ પાણી દેખાયા કરે છે! મુંબઈ અને અદન (એડન)ની વચ્ચે ૧૧૦૦-૧૨૦૦ માર્ષલનું અંતર દશે ત્યાં બધે ચોમેર, અગાધ પાણી ફેલાઈ રહ્યાં છે.

પણ આ જોતાંની સાથે મને વિચાર આવે છે કે માત્ર પાંત્રીસેક વર્ષ પહેલાં જે જમીન પર આ મકાન બાંધ્યું છે તે જમીન સમુદ્રનું તળિયું હતું અને તેના પર તે વખતે આ આખા મકાનને ડૂબાડી દે તેટલું જાંડું પાણી હતું.

મુંબઈથી વડોદરા થઈને દિલ્હી અને અમદાવાદથી સૌરાષ્ટ્ર તેમ જ અજમેર તરફ થઈને દિલ્હી જતી રેલવે લાઈનો પહેલાં બી. બી. અને સી. આર્ષ. રેલવે-લાઈન કહેવાતી હતી અને તેનું અંતિમ (ઈર્મિનલ) સ્ટેશન અર્ચનેટ નદી પશ્ચિમોર્ગાવા હતું. આ રેલવે લાઈનના છેવટના ત્રણેક માર્ષલના પાટા છેક-સમુદ્રને કાંઠે આવેલા; અર્થાત્ આ રેલવે લાઈન મુંબઈ, બેટની પશ્ચિમની સીમારૂપ જની ગઈ હતી. લાઈનની

પશ્ચિમમાં, લગભગ, એક ધૂંગિયો રસ્તો પાટાની અર્ધાંતરે ચર્ચગેટથી ચોપારી અને ત્યાંથી વાલકેશ્વર જતો દતો. તે રસ્તા પાસે દરિયાનાં મોઝાં સનન અણખાયાં કરતાં હતાં.

હોસા પાંત્રીસેક વર્ષની અંદર મુઝઈ બેટના આ લાગનો નકરીો એટલો અધો બદલાઈ ગયો છે કે આજના નવજુવાનોને તેનો ખ્યાલ પણ ન આવે.

આજે 'બેક-એ'ના અખાનનો કેટલોક ભાગ-મરીનફાઈવના નરીમાન પોર્કન્ટથી ચોપારીના તરવાના ફોજ મુધીનો ભાગ-ખડકો તથા મારીથી પૂરી દેવામાં આવ્યો છે અને દરિયામાંથી ખૂંટવી લીધેલી આ જમીન પર મેંકડો મોટાં મોટાં મકાનો અને દુકાનો બધાયાં છે, આ ભાગ ચર્ચગેટથી ત્રણ કે ચાર ફર્સંગ- $1/3$ થી $1/2$ માર્કસ પહોળા અને બેઅડી માર્કસ લાંબો-સમુદ્રમાંથી છીનવી લીધો છે, અને તેને 'બેક-એ-રેકયેમેશન' કહે છે.

સામાન્ય રીતે સૌ કોઈ જાણે છે કે ભારત દેશના પશ્ચિમ કાંઠા પર થાણા નામનું જૂનું નાનું બંદર છે. તેની પશ્ચિમે શાષ્ટિ નામનો એક બેટ છે. તે બેટ પર ૬૦ ગામડાંઓ હશે તેના પરથી એ નામ પડ્યું કહેવાય છે. પોર્ટુગીઝોએ તેનો અપભ્રંશ 'સાસ્મેટ'માં કર્યો છે આ બેટની દક્ષિણમાં સાત નાના-મોટા ટાપુઓ હતાં. આ ટાપુઓ પોર્ટુગી સરકારે બ્રિટિશ સરકારને આપી દીધા-જળતું ઘર ફૂંચાઈ પડ્યું છે તેમ-ત્યાં મુધી આ સાત ટાપુઓ છૂટા હતા.

મુઝઈના ટાપુ પર મોટું સુરક્ષિત બંદર અને જોડીઓ ત્યાંથી શકાશે એ શોધ બ્રિટિશ ઇજનેરોએ કરી અને કોલામાના બે ટાપુઓ, મુઝઈનો ત્રીજો બોટા ટાપુ, સૌંવ અને વરલીના બે નાના ટાપુઓ અને મઝગાંવ તથા માહિગના ઠીક મોટા ટાપુઓ-આ સાત ટાપુઓને ત્રેડી દેવામાં આવ્યા અને એ બેટની પશ્ચિમી ખાડીઓ (જ્યાં ભગ્તી વખતે 'સમુદ્ર' વહેતો પણ બોટ વખતે લોકો પમપાળા અવરગવર કરી

શબ્દ) એ પછી પૂરી દેવામાં આવી દરિયાને પૂરવાનું કામ તો હજી ચાલ્યા જ રહે છે અને આ બેટાની ટેકરીઓને તોડીને જમીનરોશન કરવામાં આવે છે.

મુમર્શના મહાસદમીના વિભાગમાંથી વરની અને વરનીથી માહિમ જવાના માર્ગ પર જ્યાં ખાડીઓ હતી તે નીચી જમીન પર એ તોફાની ભરતીને સમયે સમુદ્રના પાણી ભરાઈ જતા જોવા છે. હવે સીવથી થાણાની મચ્ચેની ખાડી પુણુ રેલવે તથા ઘોડાગાડી અને મોટરાના રસ્તા માટે પૂરી દેવામાં આવી છે, એટલે ખરું જોતા મુમર્શ એક 'બેટ' રહ્યો જ નથી.

એક નાનો સરખો બેટ પાસેના પ્રદેશની જમીનની સાથે કેવી રીતે જોડાઈ ગય છે તેની આખી પ્રક્રિયા મેં જાતે જોઈ છે સાતાકૂઝ અને વિદેપારનેની પશ્ચિમે એક નાનો બેટ હતો-દોડથી બે માઈલ લાંબો અને અડધાથી ઓછા માઈલ પહોળો-તે બેટની ઉત્તરે વરસોવાની ખાડી અને દક્ષિણે દાડા-વાદરાની ખાડી હતી પૂર્વમાં આ બેટ અને સાતાકૂઝ-વિદેપારને વચ્ચે નીચી જમીન હતી તેના પર મોટી ભરતીના દિવસોએ સમુદ્રના પાણી ભરાઈને બેટની આસપાસ ફરી વળતા.

૫૦-૫૫ વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે પછી બેટની બન્ને તરફની ખાડીઓ રેતીથી પુરાવા લાગી તે છતાં છેક ૧૯૧૦-૧૧માં અમે એ બેટ પર ફરવા જતા ત્યારે ધીતિયાનો કચ્છો મારીને જાવાડે પગે અમે દરિયામાં જોતરીને સાચી બાજુએ ચઢી જતા આ બધું બોટ વખતે જ થઈ શકતું અને ભરતી સર થાય ત્યાર પહેલાં અમારે એ બેટ છોડી દેવો પડતો વખતે વિદેપારનેનો માર્ગ કઈ વધારે ખરાબ દેશે.

આ ટાપુ પર માછીમારોનાં બે નાના ગામડાં હતા 'સાતાકૂઝ' તરફના ગામડાંનું નામ 'તારા' છે અને બેટને ઉત્તરને છેડે 'જુવેગ' તેના પર તોડણ અને વસિની ઘોડી વળજેથી બાધેલા ઝૂંપડાં હતાં તેઓ માછલી પકડે અને ઝીંઝી તેને વેચવા જાય.

અખાત્રીજ પછી પુરુષો લીલાના ગિયેરો વેચવાને રખડ્યા કરે. તે દિવસોમાં ધણું કરીને આ બેટ પર એક જ બંગલો અને એક બંગલો હતાં. સાંતાક્રીસ્ટની ખાડી પર હવે એક પુલ (કોમ-વે) બંધાયો છે, બીજી તરફ રસ્તો બંધાયો છે. આખા બેટનું નામ હવે “જુડ” પડ્યું છે, અને તેના પર અનેક નાનાં મોટાં મકાનો તથા હોટેલો બંધાઈ ગયાં છે. આ સ્થળ પર રમવાના દિવસોમાં ૪૦-૫૦ દસર માણસો મોજમગ્ન કરે છે અને જુડ એ બૃહદ મુંબઈ શહેરનું એક ‘ફેશનેબલ’ ધામ બની ગયું છે.

આવી જ રીતે બસોએક વર્ષ પહેલાં મુંબઈના સાત ટાપુઓને જોડી દેવામાં આવ્યા હતા અને તેના પર આજે ૨૬ લાખ માણસો અહમદે શ્રિદિશની હકૂમત નીચે ન્યાં એક કિલ્લો (ફોર્ટ-સેન્ટ-જ્યોર્જ) અને તેની ત્રણ બાજુએ વેપારીઓ અને દુકાનદારો વસ્યા હતા ત્યાં આજે અબજો રૂપિયાને ખર્ચે બંધાયેલાં રહેઠાણનાં મકાનો, અસંખ્ય એલિસો, મોઢીઓ અને રેલવેઓ બાંધવામાં આવ્યાં છે.

અને વર્ષો પછી તેવી જ રીતે શાષ્ટી બેટ (સાસ્મેટ)ને મુંબઈ સાથે વિશાળ પટોળા રસ્તાઓ તથા રેલવેથી જોડી દઈને ૩૬ લાખની વસ્તીવાળું બૃહદ મુંબઈ શહેર વસી ગયું છે.

મુંબઈનું પરિવર્તન

આશરે ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ પહેલાં આ સાત ટાપુઓનું કઈંક મહત્વ નહોતું, તેની કઈંક કિંમત નહોતી. ખડકની પથરાણ ખડખડી જમીનવાળા ટાપુઓમાં ખેતી કરી શકાય તેવી સપાટ જમીન ઓછી હતી. ન્યાં ત્યાં પાણી અને ખાડા જોવામાં આવતા.

કઈંક કઈંક સ્થળે ન્યાં પાણી બરાઈ રજાં હોય ત્યાં તથા બે ટેકરીઓ પર (જે હવે મલબાર અને કંબાલા દિલ કહેવાય છે ત્યાં),

* આ લેખ ૧૯૫૨ માં લખાયો છે અને વસ્તીના આકરો તે વખતના છે.

ઝાડાંખરાં અને વેલાનાં જંગલો અને ઝાડીઓ પથરાયેલાં હતાં. આ પ્રદેશનાં આબોહવા એટલાં બધાં ખરાબ હતા કે માણસોને શ્વપું અધરું હતું.

વરસાદની મોસમ (Monsoon)માં લગભગ ૧૦૦ થી ૧૫૦ ઈંચ જેટલો વરસાદ ધોધમાર વરસતો; આજના કરતાં વધારે આ ટાપુઓ પર વાવાઝોડાંના જેવો દૂર પવન (gale) ફૂંકાયા કરતો અને તેને લીધે ઝૂંપડાઓમાં માણસોને રક્ષણ મળતું નહીં અને વરસાદથી તર-બેળ થઈ જતાં. ખાડાખાઓચિયામાં પાણી ભરાઈ રહેતો અને તેમાં વનસ્પતિ સડી જતી, તથા અસંખ્ય જીવાન પાકતી. પછી આ ખાઓ-ચિયામાં ડાંસ અને મચ્છરો પાકતા અને માણસોને જીંધવું મુશ્કેલ થઈ જતું.

ભેજ તથા મચ્છરોને લીધે ફેફસાંના રોગો તથા મેલેરિયાનો ઉપદ્રવ ચોખેર ફાટી નીકળતો. પીવાનાં પાણીમાં જંતુઓ પાકવાને કારણે અતિસાર અને મરડા જેવા આંતરડાના રોગો લાગુ પડતા.

તેથી આ ટાપુઓમાં માત્ર થોડા કોળી માછીમારોનો વસવાટ હતો. ઠીક ઠીક અંતરે ૧૫-૨૦ માછીમારો સાથે રહેતા. આ વસવાટ (hamlet)ને લાગ્યે જ નાનું ગામકું કહી શકાય. સમુદ્રમાંથી આઠ મહિના માછલી પકડતા અને ખાતા, કવચિત્ત માછલીઓને કે તેની સુકવેલી ચીરીઓ (ખૂમલા)ને વેચના પછાથી પોતાની ઝૂંપડીઓ પાસેની જમીનને સપાટ કરીને તેમાં ડાંગર પકવના દરી તેજ, મરચું કે ગોળ કે મસાલા જેવી ચીજોની દુકાનો ત્યાં નહોતી. ઔષધિઓ તો મળે જ શાની ! તેથી મોટી વયના માણસો તથા ખાસ કરીને બોકરાં કમોતે મરી જતાં.

માલીમ જેવા એટ પર એટી વધારે ચની દરી અને વખત જતાં ત્યાં મોટી દોડીઓ રહી શકે તેવું જંદર જન્યું દરી તેથી ત્યાં કુદરતી જોતેલાં તાડ અને ખજૂરીને છેદનારા બંડારીઓ તથા દારૂતાડી ગાજનારાઓનો વસવાટ થવા લાગ્યો.

બૂતકાળમાં આ સાત ટાપુઓ પર ગુજરાનના રાજપૂતો, મુસ્લિમો તથા દક્ષિણના રાજાઓએ પોતપોતાની દફનગૃહો જમાવી હતી. પણ આ બેટોમાંથી આવક મળી શકે તેવું હતું નહીં અને દવાપાણી તે ખરાબ જ હતાં. આ સાત ટાપુઓની કિંમત નદિવત્ હતી.

ધણી વર્ષ પછી ન્યારે આપણા આખા દેશમાં સર્વત્ર અરાજકતાનું વાતાવરણ ફેલાઈ રહ્યું હતું ત્યારે પોર્ટુગી લોકો, જેમણે ગોવા તરફ પગપેસારો કર્યો હતો તેમણે આ ટાપુઓને કબજે લીધા અને જમીનને થોડી સપાટ કરીને તેના પર ખેતી તથા ફળાદિ ઝાડો ઉગાડવા માંડ્યાં. એમણે જે કસમી ઝાડો વાંચ્યાં હતાં તેમાંથી આદ્યા-ઓ અને પરેરા (આપ્સ અને પાયરી)ના આંખા આને મશહર ચર્મ ગયા છે.

ધામે ધામે ખીજા લોકો પણ ઉતર (ગુજરાત) અને દક્ષિણ (કાંકણ)માંથી આવ્યા કરતા હતા. તે છતાં એક મહત્વની દફનગૃહ નોંધવા જેવા છે કે ફિરંગી સરકારે મુબરકને આખો ખેટ એક ફિરંગી ખેડૂતને ખેતી કરવા માટે આપેલો તેનું વાર્ષિક મલોત રૂ. ૧૨૦૦ કરાવ્યું હતું !

ન્યારે એક પોર્ટુગી રાજાની હોકરી બ્રિટિશ રાજના રાજપુત સાથે પરણી ત્યારે આ ટાપુઓ દહેજ તરીકે ખીજા અનેક બક્ષિસો સાથે આપી દીધા તે વેળા આ ટાપુઓની કિંમત પરખાઈ નહોતી. ખ્રિસ્ત ઇસ્તિમા કંપનીના અમલદારોએ મુંબઈના ટાપુમાં સારી ગોદાઓ ખાંધી શકાશે એવી શોધ કરી. ત્યાં એક સારો કિલ્લો (કાટ) ગામ્યો, ગોદા ખાંધી અને વહાણોની અવરજવર શરૂ કરી. આ વેપારને લીધે આ ઉજ્જડ ટાપુ પર વસ્તી વધવા લાગી અને તેની પાસેના ખીજા ટાપુઓમાં પણ વસવાટ વધવા લાગ્યો.

આ ટાપુઓમાંથી છેક દક્ષિણમાં આવેલા ટાપુ પર જે ‘કાળી’ માછીમારો હતા તે માછલાં પકડવા અને વેચવા ઉપરાંત ખેતી પણ

કરતા હતા તેથી તેનું નામ 'કાળીલાટ' (લાટ એટલે જમીનદારી) પડેલું તે અવિખ્યતું કાલાના થયું.

ખીજે ધણો નાનો ટાપુ હતો તે કાળીલાટની સાથે એટ વખતે જોડાયેલો જ રહેતો હતો. અંગ્રેજોએ તે ખાડી પૂરી દીધી અને તેને કાલાનામા જ ગણ્યો હતો. પણ મુસ્લિમોએ તેનું નામ 'અલ-અમીન' પાડેનું-આ શબ્દના ઉચ્ચાર પરથી અંગ્રેજો તેને 'એલ્ડ લુમન'નો બેળ પણ કહેતા હતા.

આ ખીજા બેટની અને મુઝાઈ બેટની વચ્ચેની જમીન વધારે નીચી હતી તેથી તેના પર એક પુલ બાંધવો પડ્યો તે કાલાબા-કોઝવે-નામથી મોજૂદ છે.

ખીજે બેટ મુઝાઈનો છે આ નામ પરથી મુબારકેલીનું નામ પડ્યું કે મુબારકેલી પરથી 'મુઝાઈ' નામ પડ્યું હશે, તે કહેવું અઘરું છે આ બેળ સૌથી મોટો છે આ ટાપુની ઉત્તર પશ્ચિમે (વાયવ્ય) ઠાકુરદાર ચર્ચને ગીરગાવ આવે છે તેની ઉત્તરે જે બે ટેકરીઓ છે તેમાંની એક મલમાર દિલ અને ખીજા ખાલા દિલ છે.

આ ટેકરી પર ચઢના પહેલાં જે નાનું ગામકું વસ્યું હતું તે ગીર-ગાવ કહેવાતું હતું ટેકરી પરથી ભારે વરસા નીચે જીતરતો હતો. તેમાં ચાર નાળા (પાગી) દરિયામાં પડતા હતા તેના પરથી ચો-પાગી નામ પડ્યું. પધારે પૂર્વે દિશામાં કાલકાદેવીનું મંદિર હશે તે ભાગ હવે કાલકાદેવી કહેવાય છે.

ભોજેશ્વર (જૂનેશ્વર) ચર્ચને બેળે ઉત્તર પૂર્વ મિનારે જવાતું હતું તેની ઉત્તરે આવેલા ટાપુ મન્નગાવ પરથી મઝગામ થયું, અને ત્યાંથી ભોડો મુઝાઈ બેટ પર આવીને પગ ધોતા તે સ્થળ પાપધૂની કહેવાય છે ખેતીની વાડીઓનું સ્થળ ખેનવાડી જન્મુ જે સ્થળ પર આમલીનાં ઝાડો હતા તે ચિંચ (આમલી) જન્મ કહેવાયુ તાલવાન જન્મ એવેભો જન્મ થયું.

મુગર્ષ જેટની ઉતરે બે ટેકરીઓ છે એક ટેકરી પર અસંખ્ય
ઝાડા ફના તે કબલ-ઝાડી શબ્દ પરથી કબાલા ટેકરી કહેવાઈ બીજી
થા માટે મલગાર ટેકરી કહેવાઈ, તે ખગર નથી તેની ઉતર મદા
સમીનું પ્રસિદ્ધ મંદિર છે

કબાલા હિલની તળેગીમાં એક તળાવ હતું તેમાં ગોવાળિયા
ઢોરડને પાણી પીવડાવતા તે ગોવાળિયા ટેક બન્યું કાગુ મેદાન પૂરું
થાય છે તેની ઉતરે જે તળાવ પર ધોખીઓના ધાગ ફના તે ધોખી
તળાવ કહેવાયુ એ તળાવની પાળ પર એક મોટા પુસ્તકાલયનું મકાન
હતું ધણુ ફરીને તેને નેટિવ જનરલ સાયબેરી મહેતા તેમાં મોટો દોલ
હતો અને ૫૫-૬૦ વર્ષ પહેલાં એ મુગર્ષ નો મુખ્ય હોલ હોઈને
તેમાં દાગબાઈ નવરોજી, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, શિરોમચાદ મહેતા ગોખલે
તે દિગ્ગ, રાતડે અને વામ્બા, ડો મહાદુરજી તથા દેશભરના અન્ય
આગેવાનોને સાંભળવા અને જતા હતા

રેતી (વાળુક)માંથી બનાવેલા શિવલિંગને વાલોશ્વરનું નામ
મળ્યું તાડના દેવના મંદિર પરથી તારદેવ કહેવાયુ એક રથળ ધોડપ
દેવ છે નાગદેવનાનાં મંદિર દેશભરમાં હોય છે એવા મંદિર પરથી
નાગપાડાનો સનો થયો ઉતર મુજરાતમાં ગામના મહોત્તાઓને પાડા-
વાડા કહે છે

જે ટેકરી પર બાવળના ઝાડોના મૂકે હતા ત્યાં મંદિર બાબુલ
નાથ મંદિર કહેવાયુ જે રથળ પર ખજાની બેલિ (=જમીન) હતી
તેમાંથી એક ખજુ લાયખગા બાબુલું છે એક બાટ (=જમીન) પર
ખોરડીના ઝાડો જીર્ણા હતાં તે ખોરબાટ આજે મોજૂદ છે

આડે વર્ષ પહેલાં એ ઝોક મુગમાળ મળી જોઈ હતી અને
માની લીધેનું કે એ ગલીમાં કોઈ માણસે મગ (મુમ) અને લાનનું
જમણુ કપડું દરી ખરું જોતાં એ એક મૂઝા શીડની જમીન (ભાગ)
હતી આ ખેટ પર ક્યુસ ગ્રમતા હતાં તે સ્થાન ક્યુસવાડી કહેવાય

છે. એક કેળવાડી છે, ન્યાં અગ્રો (લાંડારી) લોકો રહેતા હતા તે અગ્રીપાડા કહેવાયું. વડનાં ઝાડોને લીધે વડાલી અને વડાળા નામ પડ્યાં હોવાનો સંભવ છે. અને વડગાંવ પણ છે.

ચોથો ટાપુ મત્સ ગાંવ (મઝગાંવ)નો હતો અને ત્યાં માછલીઓ વેચવાનું મથક હતું. પામધોણીથી દરિયાની અંદર જતરીને ત્યાં ઓઠ વખતે જવાતું, તે જગ્યાએ રાણના જેવી ભીંડી (બેંડી) ધણી જિગતી તેટલા માટે ત્યાંનું બજાર લવિષ્યમાં ભીંડી બજાર કહેવાયું.

ત્રીજા બેટના મહાલક્ષ્મી મંદિરની ઉત્તરે અને પૂર્વમાં જે જમીન છે તે ધણી નીચાણમાં હતી અને ત્યાં મોટી ભરતી વખતે પુષ્કળ પાણી ભરાતાં મેં જોયાં છે. ત્યાં આજે ઘોડદોડનું સ્થળ છે. તેની પણ ઉત્તરે એક નાનો (પાંચમો) બેટ છે તે વડલી-વરલી કહેવાય છે અને તેની ઉત્તરે જૂના વખતથી જાણીતો જહો માલીમ (મહીકાવતી)નો બેટ છે.

જૂના કાળથી ત્યાં નાનું બદર હતું. આ બેટની દક્ષિણના ભાગમાં પ્રભાવતી દેવીનું મંદિર હતું તેથી એ લોકો આજે પ્રભાવતી નામે ઓળખાયા છે. આ બેટની જમીન ખીજ બેટના કરતાં વધારે રણકુપ હોઈને ત્યાં ધણી વાડીઓ છે

મઝગાંવની પૂર્વમાં એક નાનો બેટ (સાતમો) શિવનો છે, ત્યાં આ ટાપુઓની 'સીમ' (સીમા) પૂરી થાય છે અને ત્યાંથી છીછરી ખાડી ઓળંગીને હિંદ દેશની (ચાણા પામેની) જમીન પર પગ મૂકાય છે. સીમ પરથી શિવ નામ પડ્યું હોય શિવનું નાનું મંદિર હતું તે સ્થળ તો શિવડીનું કહે.

આવી રીતે આ સાત ટાપુઓ એકબેકની સાથે જોડાઈ ગયા અને ત્યાં ખાડીનાં પાણી દનાં તેવા મહાલક્ષ્મીનું ઘોડદોડ અને પદેલ (પરં) સ્થળો આજે ત્રણ નીચાણમાં વસ્યાં છે. આવી રીતે લગભગ

નિર્ગન, ગેમગ્રસ્ત અને ગિદામળા ટાપુઓમાંથી “મુંબઈ અલબેલી”
ઊભું થયું છે.

મુંબઈ અલબેલી

આ સેખ લખવામાં મુંબઈનો ઇતિહાસ આપવાનો આશય
નથી. બ્રિટિશરોએ આ બેદને ખીલવ્યો છે.

તાપી નદીનું મુખ પૂરાતું મયું અને મુંબઈ વધતું મયું ત્યાં
વેપારીઓ આવ્યા એટલે અનેક દુકાનદારો પણ આવ્યા. ગોદીઓમાં
અનેક જનતનું સમારકામ કરાવવું પડતું હતું અને મોટા વડાણો
બંધાતાં હતાં તેથી ઘણા હિંદુ અને પારસી કારીગરો ત્યાં આવીને
વસ્યા. વેપારીઓ પણ મોટે ભાગે પારસીઓ અને મુગ્ધાતી હિંદુઓ
હતા. અંગ્રેજોની આક્રિસો તથા એ-ડાઉન (ગોદામ) કિલ્લામાં હતાં.
ત્યાં બ્રિટિશ તેમ જ હિંદી સેનિકો હતા. નાના મોટા અમલદારો રહેતા
અને ગવર્નર પણ રહેતો હતો.

ઠહેરામ છે કે ૧૭મી સદીની અધવચમાં ત્યાં આશરે ૬૦,૦૦૦ની
વસ્તી થઈ ગઈ હતી. હિંદી દુકાનો અને હિંદી વસ્તી ક્રોધ બહાર રહેતી
હતી. આ વિભાગમાં સાંકડાં, વાંકાચૂંકા રસ્તાઓ હતા.

વસ્તી ઘણી જ ઘીચ વસી હતી. ત્યાં ધોળે દહાડે ભૂંદ થતી અને
દર રાત્રે ચોરીઓ થતી. રોઈ વખત તો ભરખભરમાં ખૂન થતાં !
પોલીસ હતા નહિ. અનીતિનાં ધાગો વધી ગયા હતા તાવ, ઝાડા
(અતિસાર) મરડો, પીવાનાં પાણી ગંદાં હોવાને લીધે, અનેક જનના
કિરમીના અને આમડીના રોગો, વિસ્ફોટક (સિફિલિસ) વગેરે રોગોથી
લેકો પીડાતા અને મરી જતા હતા.

ઠહે છે કે ૧૬૭૭માં ૬૦,૦૦૦માંથી ૧૬૦૦૦ની વસ્તી થઈ ગઈ
હતી ! માખી ને મચ્છર રોગો ફેલાવતા હતા. કિલ્લાની બહાર જે
ખાઈ હોય છે તેમાં કારાઈ બોલા વાસી ગંધાતો પાણીમાંથી દુર્ગંધ

આવતી અને મચ્છરો પાકતા. પછીથી સ્વચ્છતાને માટે મ્યુનિસિપાલિટી સ્થાપતી પડી અને પોલીસોની વ્યવસ્થા થઈ. અને મુંબઈ શહેરમાં સ્વચ્છતા તથા પ્રગ્ગરક્ષણની સારી વ્યવસ્થા વધતી ગઈ.

૬૫ વર્ષ પહેલાંની તસ્વીર

૧૦-૬૫ વર્ષ પહેલાં જ્યારે હું હાઈસ્કૂલમાં અને પછી કૉલેજમાં બાણતો હતો ત્યારે અમે જૂલોન્નવસ્ત્રા સારા ગણાતા માળામાં રહેતા હતા. આગળના મોટા ઓરડામાં ઉત્તમ ઠીક આવતો, બીજો અંધકાર રહેતો. જાગરૂનો ગંદવાડ તો કદાચ શકાય નહીં તેવો હતો નાક ફાડી નાખે એવી ગંધ ભારતી, અને ઝલીયાં (વંદ)નાં લશ્કર જાગરૂમાં પ્રમાણિકડી કરતાં. પક્ષીઓના માળા ચોખ્ખા હોય છે પણ અમારા મનુષ્યના માળા નરક જેવા હતા.

હું જ્યારે મારા દોસ્તોની સાથે કૉલેજની સામેના એક મકાન (બાળાશુની 'ચાલ')માં રહેતો ત્યારે તે ચાલનું વર્ણન કરતાં મને શરમ આવે છે. અમારા વડીલો અને કૉલેજના સંચાલકોની કદાચ ન શકાય તેવી બેદરકારી હતી.

અમારી ચાલની નીચલા મજલાની દસેક ઓરડીઓમાં રહેતી ૧૦-૨૦ કોકણી વેશ્યાઓ રંગરોમાનતા લપેટા લગાવીને ફૂટપાથ પર બેસતી. આ વેશ્યાઓ ધરાક દીક ચાર આના કમાતી. તેની ઉપરના મજલા પર કાર્ક વધારે ચોખ્ખી વેશ્યાઓ રહેતી અને ત્રીજા મજલા પર અમે અદ્યારેક વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા. ઓરડીનું બાકું માસિક રૂ. ૩-૮-૦ હતું અને દરેક ઓરડીમાં અમે બે મિત્રો રહેતા. અમારું જમવાનું ખર્ચ રૂપિયા ૮-૮-૦ આવતું એટલે દરેકને ખર્ચ રૂ. ૧૦ જેટલો ગતો.

મોટા રસ્તા પર દ્રામ ચાલતી. શેરીઓની ગાડીઓ વર્ષો સુધી એંગ્લીને નિર્જળ થઈ ગયા હોય તેવા ઘોડા દ્રામને એંગ્લીના. ગરીબ માણસો એક ગોળી રેંકડીમાં બેસતા. ગાડીને દાંકનારો જાગતી પૂંછડી

આમળીને 'ખી' જેવો અવાજ મળાના અંદરના લાગમાર્થી કાઢતો તેથી તે વાદન 'ખી' દેહેવાળું. વધારે પૈસાદાર માણસો એક કે બે ધોડાની પાલખીમાંડી કે ઓઢામ કે વિંકટોરિયા કે ફેગની માડીઓ વાપરતા. કાર્ક લહેરી લાલા એક ધોડાની ડોલઘાટને પોતે ચલાવતા.

પ્રાર્થનાસમાજ કે આર્યસમાજના મંદિરોના દોલમાં કે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે નેટિવ જનરલ લાયબ્રેરીના દોલમાં જાહેર પ્રવચનો તથા લાયબ્રેરી-ધર્મ, સમાજસુધારો કે રાજકીય વિષયો પર-સંમિલનવાનો અમને લાભ મળતો.

વર્તમાન મુગર્ધ

આજના મુગર્ધ શહેરનું વર્ણન કરવા માટે તો એક પુરનક લખવું પડે જો મુગર્ધ શહેર અલબેલી, (આલબેલ) હોય તો તે ધનવાન માણસોને માટે દરો સાન ટાપુઓ પર રહ લાખ, અને વાંદરા માદિમની ઉત્તરે વસેલા બૃહદ્ મુગર્ધમાં ખીજાં સાત લાખ, એટલે એકંદરે ૩૧ લાખ માણસો ૧૬૫૭માં રહેતા હતા આ અલબેલા શહેરના ધરખાર વિનાના સાત લાખ માણસો આખો દિવસ વાપરેલા કૂટપાથ પર મૂવે છે !

યુરોપથી આવેલી એક બાર્કને યુગેપના યુદ્ધના અનુભવો થયેલા તેને પહેલો વિચાર તો એ આવ્યો કે મુગર્ધમાં રાત્રે ગાળીમાર થયો હશે અને રસ્તામાં જ્યાં મુકદ્દા પડ્યા છે એક ઝોરડીમાં બે-ત્રણ કુટુંબો રહેતા હોય તેવી ઘીચ વસ્તી છે.

આજે મહેમાનને રોટલો આપવો સહેલો છે પણ ઝોરલો તો છે જ નહીં ઝોરડાઓ, માળા, (ફેલેટ) જોઈતા હોય તો અનેક આદાર અને પ્રકારની પાથડીઓ આપવી પડે છે તેની કિંમત બે-દગ્ગર પણ હોય અને વીસ દગ્ગર પણ હોય જેવી રીતે દારૂનધીએ કાયદાનો ભંગ અને તિરસ્કાર કરવાનું શીખવ્યું છે તેવી જ રીતે પાથડીઓ (ગુજરાતી, દક્ષિણી, પારસી, બાટીચાશાઈ કે કપોળશાઈ કે ધોળા ટાપીશાઈ) લેવાય છે

એક તરફથી નોકરો મેળવવાની મુશ્કેલી છે તો બીજી તરફથી દુઃખદાયક બેકારી છે.

મિલમજૂરોના પગારમાં વધારો થતો દર્શી તો ગોંધવારી તેમનું નાક પકડીને ઝુગળાવી નાખે છે. આખા દેશભરમાંથી ખિરસા કાપનારા, શાખેલ ચોરો, ધુતારા, જોપ જોનારા અને બદમાશો અલબેલી મુંબઈમાં થિતરી પડે છે.

લંગીઓ અને મહેતરોની સંખ્યા મોટી છે કુટુંબના પાલનનો ખર્ચ તેમને પોતાતો નથી. જ્યારે આ કાર્યકરો હડતાળ પર જાય છે (ખતે તેનો કીક અનુભવ છે) ત્યારે થોડે થોડે અંતરે જોખા, કડોયો રસોડાનો કચરો, હજારો બાગોના કચરા, કાગળો વગેરેના કુંગરો ખડકાય છે અને તેની દુર્ગંધ સાતમે માળે પથ્થ અસહ્ય બની જાય છે. જો હડતાળ પંદર દિવસ લંબાય તો મુંબઈમાં રોગો ફાટી નીકળે, અને દિવરત કરવી પડે.

મુંબઈનાં હવાપાણી એવા છે કે તેને લીધે લોકોની જૂપ ક્ષીણ થઈ જાય છે. અનેક બુદ્ધિવાન બ્યક્તિઓના સમાગમમાં આવવાને કારણે વખતે જીવાનોની બુદ્ધિ વખારે તેજ અને તીક્ષ્ણ બનતી દર્શી. પોતાનું કિસ્મત અજમાવવા માટે આખા દેશભરમાંથી અંબાળાઓ, પંજાબીઓ, પૂર્ણિયા, મદાસીઓ અહીં આવે છે. ગુજરાતીઓ અને મહારાષ્ટ્રીઓ તો હોય જ. અનુમાન કરી શકાય કે અહીં અડધો લાખ આમાઓ દર્શી. એક લાખ દરિજનો દર્શી. ગુજરાત, મારવાડ અને દક્ષિણ દિલ્હીમાંથી ત્રણચાર લાખ મજૂરો. હેલકરીઓ અને નોકરો આવજા કરતા દર્શી.

મુંબઈમાં દબરો મોટા જીર્ણ મકાનો છે અને લાખો લોકો કંબાલપરાઓમાં (Slums) રહે છે. આ શહેરમાં મરીઓને, અઘાનીઓને, બેકારોને, રોગીઓને તથા દુઃખીઓને ગંદ કરનારી અનેક સરંચાઓ છે.

શહેરમાં ધંધા-કામ વિનાના ધનવાનોની સંખ્યા ઠીક મોટી છે. તેથી મુગર્ષ અલખેલીમાં સ્વદેશી તથા પરદેશી કલાકારો તથા કારીગરોને ઠીક સારું ઈતેમન મળે છે અને આવી રીતે ચિત્રકારો, સિદ્ધીઓ, સંગીતકારો, વાદ્ય અભ્યવનારો, નાટ્યકલાકારો, નૃત્યકલાકારો, લોક-કથાકારો, કીર્તનકારો, રચાપત્રકારો અને લેખકો, કાવ્ય કારીગરો, મદારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ તથા દુકાનદારો સૌ અહીં જન્મ લેવા છે.

મુગર્ષમાં મોટું સદાનગર છે અને તેના પર હજારો સદાઓ, જુગારીઓ અને જોષીઓ જીવે છે સંતોડિયા અને જુગારીઓ વખતે તેનાથી ભરતા પથ્થુ દગે

આવી રંગી, બેરંગી મુગર્ષ અલખેલી છે

“સારું સારું” એ સુરત શહેર, મુગર્ષ અલખેલી !”

અગડના ખેલો અને સાઠમારી

ગાંધીજીના સરદારના વડોદરા શહેરની અંદર ત્રણચાર પ્રસંગે જોવા આવતા કે જ્યારે શહેરના તથા ગામગામડાંઓના, અને વખતે છેક અમદાવાદથી પણ લોકો વડોદરા આવીને એ પ્રસંગોમાં મહાસત્તા, રમૂજ પામતા અને આનંદ આનંદ ભોગવતા.

વડોદરામાં મહારાજની ચાર સવારીઓ નીકળતી. દરીયાની, મહો-રમના તાજપાની, ગણપતિની અને આપાઢી અગિયારસની. આ છેલ્લી સવારી વિશે લોકમાન્યતા એવી છે કે રાજના ફર્શન આ દિવસે કરવાથી પુણ્ય મળે છે. દરજો લોકો એકઠા થાય, ઠેરઠેર મેકડો દુકાનદારો રમકડાં વેચે, ખાવાના પદાર્થો વેચાય, ગામગામડેથી પ્રજાજનો સારા સફેદ કપડાં અને રંગબેરંગી ફેંદા પહેરીને પાવા અને ખંસરી વગાડતા વગાડના આવતા હોય, ગ્રામ સ્ત્રીઓ ઊંચા ખુશ્લા સ્વરે ગાતી ગાતી ઘડપંથી કૂચકદમ કરતી હોય. એ ઉલ્લાસભરું દશ્ય કદી બૂલી શકાય એવું નથી.

સૌથી મોટી સવારી દરીયાની. મહારાજના એક-એ દગ્ગર સૈનિકો નવા યુનિફોર્મમાં, નવા ત્રણવેશમાં, પાલક, ઘોડેસવાર અને તોપખાનુ, ખરી તોપો અને રૂપાની ગાડીમાં સોનાથી મરેલી, અને પિત્તળનાં પેડાવાળા ગાડીમાં નક્કર રૂપાની તોપો, અને મહારાજના મરાઠા મિત્રો-દામાશ્તરાય અને પિલાશ્તરાવના સૈનિકોના વંશજો એ સફેદ

કપડાંમાં સજ્જ થયેલા, માથે મરાઠી પાધડી, અને પછી મદારાગનના અંગત અમલદારો, અને થોડા પર બેઠેલા માનકરીઓ અને 'જ્યાં મચાસવાળા નોકરો સાથે અને છેવટે દાથીઓ પર મોટા અમલદારો, દીવાન અને અંતે ખુદ મદારાગન, ખુબ શયુમારેલા દાથી પર સોનાની અંબાડીમાં, દાથી મોટા પદાડ જેવો, આસપાસ ચમરો ફરતા હોય આ બધું જોઈને લોકો ધન્ય ધન્ય યર્ષ જતા.

ત્યારે રાજમહેસર્મા ગણપતિ રથાખા હોય ત્યારે પણ ત્યાંન-જગતના વીજળીના દીવાઓ, મોટા ગણપતિની આસપાસ સેંકડો જાતની વિચિત્ર રમકડાં જોઈત્યાં હોય, તોરણો બાંધ્યાં હોય તે જોવાને દુર્ભારો લોકો આવતા. આ બધા રાજરવાની ઠાઠ દેવની પ્રજા નહીં જુએ.

આ ઉપરાંત વર્ષમાં એક વાર અને જો કોઈ નામાંકિત રાજવંશી મહેમાન આવ્યા હોય તો ફરીથી જડગના જેમ ચોજવામાં આવતા હતા. એ ખેતોમાં મુખ્ય આકર્ષણ તો સાઠમારીનું હતું. જે પ્રાણીઓને છરછરીને એકઠે પાછળથી ધોંચપરોઝા કરીને, અથવા આમડાના પટાથી મારીને (સાઠડી પર જડી લીધેલી પહોળી આમડાની પટીને 'સાત' કહે છે તે) 'સાત' મારીને લડાવવાં તે 'સાઠમારી' કહેવાય છે. એક મિત્ર એવું સુચવે છે કે મૂળ શબ્દ સાંઠ પણ હોય અને તે લોકો તે સાંઠમારી કહેવાય છે.

છેક ૧૮૮૬માં અમે વડોદરાના માંડવીથી ગાંધીનેર ફરવાગળના રાજમાર્ગ પર આવેલા ધરમાં રહેતા હતા. એ મોટા રસ્તા પર ત્યારે જે માતેલા સાંઠ એમને વિચિત્ર જોખરો અવાજ કરીને ટક્કર લેતા ત્યારે વટેમાથુઓની મગદૂર નહીં કે તે રસ્તેથી પસાર થાય. સહેજે યસો ત્રણસો માણસો આ સાઠમારી જોવાને એકઠા થઈ જતા અને ત્યારે જે પોળના છોકરાઓ પોતાના માનીતા અને પાલેલા ડાધિયા તરાઓને લડાવતા ત્યારે પણ સારી જામતી.

વારસીઆના ગેહાનને છેડે લશ્કરી ઇરિપનાલમાં અમે રહેતાં હતાં

ત્યાં અમે તીલરને લડાવતાં જોવાં હતાં. એના માલિકો કંઈ કંઈ અવાજો કરીને તેમને ઉત્તેજિત કરતા. અને મરઘા કુકડાઓની લડત પણ જાણીતી છે. આ અગડની સાઠમારી ધણી મોટા પાયા પર યોજવામાં આવતી.

મેં નાનપણમાં ધણી સાઠમારીઓ જોઈ હશે, મોટપણમાં ધણી ઓછી, એટલે તેની વિગતો બહુ સાંભરતી નથી પણ જે સંબંધ છે તે અહીં લખી કાઢું છું—કોઈ માણસે આ બાબતમાં લખ્યું છે કે નહીં તે મને ખબર નથી—મેં પોતે એક વખત લેખ માટે સારી નોંધ તૈયાર કરેલી, પણ પછી લેખ લખાવો કે નહીં તે લક્ષમાં નથી.

વડોદરા શહેરના (પૂર્વ) ‘પાણી’ હરવાળની પાસે ‘અગડ’ એ મોટું મેદાન છે, તેની ચારે બાજુએ ફિલ્દાના જેવા સંગીન કાંટ ખાંચો છે.

આને ક્રિકેટ, ફૂટબોલ, હોકી રમતગમતો, ક્રાપ્ત વગેરે જોવા માટે જોળાકાર કે લંબજોળ રોડિયમ, કે એમ્પ્લી થિયેટર બાંધવામાં આવે છે તેવું આ અગડ નથી પણ લગભગ ચોરસ કે લંબચોરસ છે.

વળી આમાં રોડિયમમાં પ્રેક્ષકોને બેસવા માટે આગળની લાઈનથી બીજી લાઈન તો જાંચી હોય એ પ્રમાણે સૌથી જોઈ શકાય એવી સગવડ હોય છે તે પણ અડમમાં નથી. કાંટ પહોળો છે. તેના પર ધણી દારમાં એસી શકાય, પણ સામાન્ય રીતે તો લોકો જંગ હાવે તેમ મીરદી કરીને બેસે છે.

આ અગડના નેતૃત્વ (દક્ષિણ-પશ્ચિમ) ખૂણામાં એક મોટી દવેલી છે. તેના બીજા માળ પર મદારાળ અને ઉચ્ચ અમલદારો અને આમંત્રિત સ્ત્રી-પુરુષો બેસે અને તેની ઉપરના માળ પર બીજા અમલદારો, સરદારો, ચાલુકારો વગેરે બેસે. વર્ષો સુધી કાંટ પર બેસવાની સૌ કોઈને છૂટ હતી. પછીથી કાન્ટ્રેક્ટરોએ વધારે સગવડ કરી આપી તે જુનું હી લેવા માંડી, તે છતાં કંટાળાકામ તો મરીજોને માટે મન રાખવામાં આવતો.

પણ આ મેદાન એ ખુદ્દુ મેદાન નથી, દુવેલીની સામેના લાગમા એક બહુ પહોળો અને જાંચો ચોતરો છે, અને તેની વચ્ચે પીપળતું ઝાડ. તેની દક્ષિણના લાગમા પણ બીજા બે ચોતરો છે, પણ તે બેસવા માટે નહિ એ ત્રણે ચોતરાની અંદર માણસથી પેસી શકાય એવા બાકેરો હોય છે અને દાથીની સાદમારી વખતે આવતો તેમાં પેસી જાય છે.

અગડના બેલ કસરતી માણસો ચર કરે છે. કેટલાક માણસોએ કમાન નાખી હોય તેમના પેટ પર અકેક માણસ બિમા રહે. તેમના ખભા ઉપર બીજા દાર ચઢે તેના પર ત્રીજા ચઢે, આસપાસ ઘાઉને દાથથી કે કોઈને પગથી પકડેલા માણસો બાણુમાં કમાન વળેલા હોય અને છેવટે સૌની ઉપર એક છોકરો ચઢી જાય. એવા અનેક જાનની જુદી જુદી આકૃતિઓ આ માણસો કરે. અંગ્રેજીમાં એને એકોગેટ્રિક્સ કહે છે. આ ચાલતું હોય એટલામાં પ્રેક્ષકવર્ગ બરાબર ગોઠવાઈ જાય છે.

પછી થાય છે પોપટના બેલ. તે અનેક જાતના હોય છે. પોપટાને શીખવ્યું હોય તે પ્રમાણે તે પોતાનો લાગ સારી રીતે બજાવે છે. એક જ બેલનું વર્ણન કરું છું :—એક પોપટ (અમલદાર) ચીસ પાડીને દુકમ આપે એટલે બે-ત્રણ પોપટો એક નાની તોપ ખેંચી લાવે આ બધું મોટા ટેબલ પર ગોઠવ્યું હોય છે. બીજો દુકમ મળનાં એક પોપટ તોપના મોંમાં કુચો નાખીને તોપનું મોં સાફ કરે. ત્રીજો દુકમ મળે એટલે એક પોપટ આવીને તોપમાં કાસ્તુસ ભરીને તેને બરાબર ઠાંસી દે. ચોથો દુકમ મળે એટલે બધા પોપટો તોપની પાછળ ચાલ્યા જાય. હવે તો પોતે એક જામગીરી સળગાવીને તોપના ઠાણામાં મૂકે, અને મૂકતાંની સાથે તોપ ફૂટે. પોપટો ચિચિવારી પાડે, અને બેલ ખતમ થાય.

પછી કુકડાઓ અને બીજાં પ્રાણીઓ જમીન પર ચાંચપગથી લડે. આવી દરીદ્રાઈમાં દારેલો પક્ષ નાસી જાય તો બીજો તેની પાછળ

બહુ દોડે નહિ. પછી ચાર પાંચ જળરાં ઘેટાં, બીજા ઘેટાંઓની જોડે ટક્કર લે. ત્રણ ચાર પગલાં પાછાં હઠે અને જલ્લે ધસીને ટક્કર કીલે, એમાં પથ્થુ હારેલાં ઘેટાં નાસી જવાનાં. તેમના માલિકો તેમને સંભાળી લે. પછી પાડાઓની લડત જામે. પાડા વધારે જોરથી લડે છે. સારા ખોરાક, સારી માધીસ, અને માવજતથી આ પાડાઓની આમડી કાળી ફોવા છતાં પણ તેને આંગળી લગાડીએ તો લોહી વહેશે એવી લાલધુમ બનેલી હોય છે. આજસુ માણસોને જાડા પાડા કહે છે તે તો નમાલા હોય છે. પાડાની ટક્કર જરા બીક લાગે તેવી હોય છે.

એક ટક્કરમાં મેં જોયું હતું કે એક પાડાનું માથું ફાટી ગયું અને તે તત્કાળ લોહીના કાગળા ઝોડીને મરી ગયો. કોઈ કોઈ વખત પાડાઓ શિંગડાં જોરે છે. મેં શિંગડું કડાક લઈને ભાંગતા જોયું છે, પણ એક પાડો બીજાના પેટમાં શિંગડાં ધાસે એવું તેના રક્ષક કદી યવા દેતા નથી.

સાઠમારીમાં દરીકાઈ છે પણ સાથે સાથે ખેલવિધી પણ હોય છે. એમાં કોઈ લોહીનુહાથ્થુ ચતુર નથી. અકસ્માત થાય તે વાત જુદી. પછી ગેંડાને લાવે છે. બે ત્રણ જોડીઓ એક સાથે ટક્કર લે છે. આ ગેંડાઓને જ્યાં રાખવામાં આવતા હતા તે તરફના (એટલે ગોપાગેટ જવાના) દરવાજાને “ ગેંડી દરવાજો ” કહે છે.

પછી વડોદરાના મયદૂર મસ્તો અને નામના મેજવવા માટે પર-બ્રાંતથી (રાગપૂતાના, પંબજ, મદાસ) આવેલા મસ્તોની કુસ્તીઓ જામે છે. ધણી જોડે હોય તો એક સામટી જોડીઓ લડે છે, પણ મયદૂર કુસ્તીબાજો હોય તો એક જ કુસ્તી તરફ સૌ જોઈ રહે છે.

આ બધું ઘઈ રહ્યા પછી અગડના બે દાર છે તે બંધ કરી દેવામાં આવે છે. થોડા કાગેલ અનુભવી માવતો અગડમાં પોતપોતાને સ્થાને ઊભા રહે છે. બીજા કોઈથી અગડમાં કે ચોનરા પર રહેવાનું નથી. એટલામાં એક પાણીદાર ચપ્પા ચલાક થોડા પર બેસીને એક

જુવાન માણસ આવીને, એ ઠેલી અપળતાથી વાંકાચૂંકા દોડાવી શકે છે, એ એડી મારતો દૂરી તે જાણાય નહીં, ચાપૂક અડાડે નહીં, પગ ઘોડો સાપની જેમ વળાંકો લે, આવી રીતે તેની બરાબર પરીક્ષા લીધા પછી એક દરવાજાના તોલીંગ આગળ ખસેડી નાખવામાં આવે છે અને ઘોડો જ વારમાં કાળા પદ્માડ જેવો એક હાથી અગડમાં દાખલ થાય છે. અનેક માવતો તેને હવેલીની સામેના બાગમાં દારે છે. અમુક શબ્દો વાપરીને, કે લાડના શબ્દો વાપરીને કે બીજો જ રહે તો પરોણા ઘોંચીને ઠરાવેલા સ્થાને લાવે છે. આગળા અંધ ધર્મ જાય છે.

મુજરાતમાં સાધારણ હાથીઓ જોવામાં આવે છે તેના કરતાં આ હાથીઓ મદની મસ્તીમાં હોય તેવા જ હાથીઓ સાકમારીઓમાં લાવે છે, અને હાથીહાથી વચ્ચેની સાકમારીમાં તો તેમને દારૂ પશુ પીવડાવવામાં આવે છે.

હાથી દળરો માણસોની મેદની જોઈને સ્થિર બિરો રહે અથવા ચીડવાઈને આસપસ કરતો હોય તેટલામાં પેલો ઘોડેસવાર ચોતરાની પાછળથી નીકળીને છેક હાથીની પાસેથી પસાર થઈ જાય છે. ઘોડાનું અને ઘોડેસવારનું આકૃષ્ટ લગભગ, એડી અને છ ઈંચની ચાલુકના હાથમાં હોય છે. એ હાથીની એટલી બધી પાસે જાય કે હાથુકાર તો એમજ લાગે કે એ હાથીની સૂંઠમાં આવી મર્યો છે.

કુસ્તીઓ વખતે અને પશુઓની સાકમારી વખતે કાઈ કાઈ જાણુકારો સાળાશીના પોઠારો કાઢે છે, પણ જ્યારે ઘોડેસવાર પકડાઈ જવાની અણી પર હોય છે ત્યારે તો દળરો લોહો ગભરામણની બૂમ મારે છે અને એક હાથ પછી ખુલાવી પોઠારે છે.

ઘોડેસવાર નોળિયાની કે સાપની જેમ એક જાણુએ ખસી જાય છે, એ કદી પવન વેગે નાસતો નથી. પાછળથી જઈને હાથીને ચાલુક મારે, સામેથી પસાર થાય, અને આવી રીતે લાંબા વખત સુધી તેને

ચીઠ્ઠે છે. કોઈ વાર એ દાથીથી થોડા જ દૂર આગળ પોનાનો થોડો દોડાવે. દાથી ધણીજ ઝડપથી દોડી શકે છે એ વાત ધણા લોકો જાણતા નહીં હોય.

દાથી માણસ કરતાં પણ વધારે ઝડપથી દોડે છે, થોડાથી પણ વધારે ઝડપથી દોડે, પણ થોડો એકદમ જમણી કે ડાબી બાજુએ વળી જઈને ખસી જાય અને દાથી ખિચારો આગળ ધસ્યા કરે છે. આ અતિભારે દોડતું શરીર સહેલાઈથી અટકાવી શકાતું નથી. આ ખેલતું ખાસ નામ છે પણ તે શબ્દ હું ભૂલી ગયો છું.

જેમ દુનિયા પ્રેક્ષકોની નજર આ ગાંડા દાથી અને અગળ થોડાની પીઠ અને થોડેસવારના શરીર તરફ ચોટી જાય છે તેના કરતાં વધારે કાળજીથી માવતો એ ત્રણે પર નજર રાખ્યા કરે છે. એમના દાથમાં લોખંડી કાંટાવાળા લાંબા ચિપિયા હોય છે. આ ચિપિયો પાછળથી સરકી જઈને દાથીના પગમાં ધાર્યો એટલે દાથી આગળ પગથું ભરી શકતો નથી.

જો કોઈ અકસ્માતથી (કદી) થોડો કે સવાર પડી જાય તો ખીજા માવતોના દાથમાં મોટી ફૂલકરખીઓ હોય છે તે દાથીની સામે ફોડે એટલે દાથી પાછો દોડે, અને પોલા થોડા કે માણસને જોઈ શકે નહિ. આવી ચેતવણી તો રખાય છે પણ દુનિયામાં એક વખત એવું પણ બને કે થોડેસવાર કે થોડાને ઈજા થાય અથવા તેનું મરણ થવા પામે. મરણ થયેલું સાંભળ્યું નથી.

આ દાથી ને થોડેસવારને જલ્દાર કાટ્યા પછી એક નવા મોટા જંગી દાથીને અગડમાં દોરવી લાવવામાં આવે છે. ૮-૧૦ માવતો આગુઆગુ (દૂર) રહીને તેને દોરી લાવીને છેક દક્ષિણના ચોતરા તરફ લઈ જાય છે અને તેનું મોં દક્ષિણ તરફ જ રખાવે છે. એટલામાં ખીજો એટલો જ મોટો, એટલો જ લપાનક, એટલો જ મદમસ્ત દાથી આવે છે.

જાનનેના લાભજીવિમાંથી મઃ જ્યાં કરે છે જાનને દારૂથી પણ ગાંડા જાનેલા હોય છે. આ સ્થિતિમાં એ પોતાના દરદારના માવતને પણ ગણકારતો નથી. જાનને દારૂ અડગમાં પેઠા એટલે આમળા જાંધ યર્ષ જાય છે. પ્રેક્ષકોનાં હૃદય જાણે જાંધ યના હોય એવી બીજી લાગે છે. જાનને દારૂ એકઠને જુએ એવી રીતે તેમને ફેરવવામાં આવે છે ૧૬ કે ૨૦ માવતોની ખરી કુશળતાની દવે દમોટી યાય છે. કંઈ ખરાબ અણધાર્યું પરિણામ ન આવે તે માટે તાત્કાલિક પગલાં લેવા માટે તેમને તૈયાર રહેવાનું હોય છે જેવી આ દારૂઓની આંખ મળે છે ત્યારે સૌ કોઈ અડધા જીભા યર્ષ જાય છે.

સ્વભાવ પ્રમાણે કોઈ દારૂ આખા દારૂની ટક્કર માટે અડગની જેમ જીભો રહે છે, કોઈ દારૂ સામાને મદાત કરવા માટે ધસાવે કરે છે. જો જાનને લડવાની ઇચ્છા ન હોય તો માવતો તેમને પગલીને લડાવે છે. આગચાડીના ડબ્બા અમડાય તેમ આ દારૂઓ લડત શરૂ કરે છે મદારના (પણ વહેરેલા) ફાંત અને ચૂંદ એ એમનાં શસ્ત્રો છે દોડતી વખતે જાનનેની ચૂંદ જાંધે દવામાં હોય છે. દારૂ વિકરાળ લાગે છે પણ તો મદ્યેની માફક એ અનેક દાવપેચો અજમાવે છે. પણ ખરો પ્રશ્ન તો તેની આત્મશ્રદ્ધા અને અડગતાનો છે. શરીરના બળ કરતાં દારૂમાં પણ જે દારૂ ડબ્બો તે દારૂ છે. વખતે તે નામે છે વખતે બીજો દારૂ તેને જાંખમ કરવાને તેની પાછળ દોડે છે. આવી વખતે માવતો એમના સાથુસા અને ફૂલકરણીઓથી જાનને દારૂને બચાવી લે છે. કવચિત એવું જાન્યુ છે કે દારૂ જાડા વ્યાગળાને તોડીને અગડની બદાર નીકળી પડે છે, પણ જે થવાનું હોય તે યાય એ દૂર નાસી જાય, અથવા કોઈ અડગમાં આવે તેને આકાશમાં ઉછાળે, કોઈ કોઈ યોડા કે ગાડીને નુકસાન કરે, કોઈને છૂંદી મારે.

આ લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં અને સાક્ષરી આવે છે કે કટલાક મદ્યો વજમુખીથી લડે છે. તેમાં કુત્તી તો ખરી, પણ જાનને મદ્યો

એમનાં બે ત્રણ આંગળાંની આસપાસ એક લોટાના ગઠાવાળી વીંટી પહેરે છે. આખી કુસ્તીનો નેમ સામા માથુસને હાથનો મુઠ્ઠો નહીં પણ પેલા લોખંડી ગઠાવાળો મુઠ્ઠો મારવાનો પ્રયાસ કરવાનો હોય છે. આ વજ્રમુઠ્ઠીથી મરણ ન થાય તેવા ઘણા સખત નિયમો અને પ્રતિબંધો હોય છે. આ લડત અકુદરતી છે આવા પ્રતિબંધોથી એ લોકો સારું લડી શકે જ નહીં અને આપણા જમાનામાં આવી રમનગમતમાં માથું ફેાડી નાખે તે આપણે સહન ન કરીએ

આવી સાઠમારીઓ વડોદરામાં થતી મુગઈ અમદાવાદથી લોકો તે જોવા આવતા. આવા અગડના જેલો હતા ઉશ્કેરાટ યાવ, આનંદ યાવ, લોહી નીકળે નહીં, પણ એકંદરે આ જેલો ધાતકી છે.

પ્રકૃતિની વિકૃતિ

જ્યેષ્ઠ આપણે અધારી રાત્રે આકાશમાં દમદમતા લાખોન્ડ અસખ્ય તારા અને આકાશમાં જોઈને સૃષ્ટિની અદ્ભુત લીલાને વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આ કુદરત (ધર્મ)ની કરામતથી મુગ્ધ થઈ જવાય છે.

તેવી જ રીતે આપણે જ્યારે આ પૃથ્વી પર સરળપેલાં અસખ્ય પ્રાણીઓનાં જુદાં જુદાં જંગો જોનાથી એ પ્રાણીઓ ખામ છે, પચાવે છે, શ્વાસ લે છે, પોતાના શરીરમાં એકઠા થતા કચરાનો ત્યાગ કરે છે, જુએ છે, સાબળે છે અને તેવી જ બીજી અનેક ક્રિયાઓ કરે છે, અને અમુક પ્રકારની ક્રિયાઓ વડે પ્રજનન કરે છે—ત્યારે પણ કુદરતની કરામત જોઈનિહીને આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે.

આ સૃષ્ટિ કે કુદરતનું સંચાલન અનેક નિયમોને અનુસરીને નિયમિત રીતે ચાલ્યા જ કરે હ એ વાત સાચી, પણ કરોડો મનુષ્યો એ હકીકત જાણતાં નથી કે આકાશમાં પણ તારાઓ કે મહો ક્ષમિત આજ્ઞાઈ પડે છે અને આપણે ‘તારાઓને’ ખરતા જોઈએ છીએ.

એવી જ રીતે અનેક જાતનાં પ્રાણીઓના ધકતરમાં કુદરતની શૂલ થાય છે અને કોઈ કોઈ વાર બે માથાનાં પશુઓ કે ચારને બદલે વધારે પગનાં પ્રાણીઓ જન્મે છે. આવાં પ્રાણીઓને અંગ્રેજી ભાષામાં monster (રાક્ષસ) કહે છે. કોઈ જોહુ જન્મે છે તેનો ઉપતો

હોઈ, અને કવચિત્ છેક તાળવું પણ ફરેલું હોય છે. કેટલાંક ડોકરોએ જન્મે હાથ અગર પગ વિનાનાં જન્મે છે. દરેક હાથે કે પગે પાંચ પાંચ આંગળાઓને બદલે ૭ આંગળાઓ હોય છે. આવી અનેક પ્રકારની વિચિત્રતા આપણા જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ કુદરતના અદ્ભુત નિયંત્રન તથા સંચાલનમાં કોઈ વાર કવચિત્ ભૂલ થઈ જાય છે.

આપણે એ હકીકત જાણીએ છીએ કે અમુક મનુષ્યો (સ્ત્રી કે પુરુષ) જન્મથી જ નપુંસક હોય છે અને કેટલીક વ્યક્તિઓની જનનેન્દ્રિયો ખીલી હોતી નથી. ખીલાં કેટલાંક મનુષ્યો એવાં હોય છે કે જે પુરુષ છે કે સ્ત્રી તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય કુદરતે કર્યો હોતો નથી અને જન્મે ડોકરો, જન્મેલું બાળક મોટું થઈને ડોકરી થઈ જાય છે; અગર જન્મે ડોકરી, જન્મેલું બાળક વયો પછી પુરુષ તરીકે વિકસે છે. આવા બનાવો અગર ક્રિસ્ટાઓને વિષે આ લેખ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સમાયે છે.

દરે આપણે જાતીય વિકૃતિનાં દૃષ્ટાંતો જોઈએ એક અમેરિકન જુવાનિયાની આ સત્ય કથા ધણી વિચિત્ર અને જાણવા જેવી છે. અમેરિકાના પશ્ચિમ સમુદ્રકાંઠાના જાણીતા પ્રાંત કેલિફોર્નિયાનો એ વતની હતો. એનું નામ હતું એડવર્ડ પ્રાઈસ રિચર્ડ્સ એનું વજન ૧૧૮ રાત્ર સ હતું, જે ૨૬ વર્ષના અમેરિકન જુવાન મારે જરા ઓછું કહેવાય. છાતીની પહોળાઈ ૩૦ ઈંચ હતી. એ પણ ઓછી કહેવાય ચાપાની પહોળાઈ સરેરાશ જુવાનોના કરતાં જરા વધારે હતી દરેક જુવાનની જેમ એ દરેરાગ્ર મૂઝ મઢી મૂડતો હતો આ યુગના ધણા અમેરિકનોની જેમ એના વાળ ખરવા લાગ્યા હતા, અને એને માથે ટાલપી પડવાની શરૂઆત થઈ હતી. એ પોતાના ધધામાં રોકાયેલો રહેતો હતો.

આસરે બે વર્ષ પડેલાં એણે પોતાના શરીરમાં, તેમજ પોતાના માનસમાં સમગ્ર ન સમગ્ર તેવું પરિવર્તન થતું જોયું—અનેક સ્ત્રીઓ જરા મરમની દેખાય છે તેના જેવો એ બની ગયો. આવી મરમની

આંખોનાં દાકડાં કાર્મિક મેદા હોય છે, ચાપાનો ભાગ ખીજી આંખોના કરતાં સાંકડો હોય છે અને તેની ચાલ પણ જરા મરદાની હોય છે તેના જેવો આ જુવાન રિયર્ડ્સ બની ગયો.

દુકર્મી, આ એડવર્ડ પ્રાઈસ રિયર્ડ્સ સ્ત્રી જેવો થઈ જતો હતો એની ગભરામણ આપણાથી સપૂર્ણપણે સમજી શકાય તેવી નહોતી કાર્મિક પણ વ્યક્તિનું આવું પરિવર્તન થતું હશે તેનો એને ખ્યાલ સરખો નહોતો. આવાં પરિવર્તનો વિશે સામાન્ય માણસો સાંભળે છે કે વાચે છે તેના કરતાં વધારે ધાય છે પણ સાચ તથા ખીંકના કારણે આવી હકીકતો ધૂપી રાખવામાં આવે છે.

ખીજી વિશ્વયુદ્ધમાં જ્યારે અમેરિકાએ અંપલાવ્યું ત્યારે મુદ્દમાં મોકલવા લાયક પુરુષોની વેલપ્રાપ્ય તપાસ કરવામાં આવી એ સીનિક થવા માટે તક નાલાયક છે એવું સર્ટિફિકેટ લશ્કરી દાકતરે એને આપ્યું આવી રીતે એ દાકતરોની વિગતવાર તપાસમાંથી બચી ગયો. જો આમ ન થયું હોત તો એની વિચિત્ર અને કંઠેથી સ્થિતિની જાહેરાત થઈ જાત.

આ પ્રસંગ જોમો થયો અને એના જાતીય અંગોમાં પરિવર્તનો થવા લાગ્યા ત્યાર પહેલાં, રિયર્ડ્સ લોરેન વિલ્કોક્સ નામની એક કુવતીની સાથે પરણ્યો હતો. આ લગ્નના પ્રસંગે એના શરીર તમામ ભાગ પર જે ભારે અસરો થઈ તેના કારણે જ એના આખા શરીરમાં ઝડપી ફેરફારો થવા અને તેની જાતીય ઇન્દ્રિય સંકોચાઈને અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આ પરિવર્તન થતું હતું ત્યારે રિયર્ડ્સને ધણી જ મૂંઝવણ થતી હતી, અને લગભગ ગાંડા જેવો થઈ ગયો હતો. એના સારા નસોએ જે સ્ત્રી (લોરેઈન)ની જોડે એ પરણ્યો હતો તેણે એના તરફ અડગ સદાનુશ્રુતિ જતાવી અને એને મદદ કરવાનું સતત ચાલુ રાખ્યું.

દાકતરી તપાસ વખતે એવી હકીકત જણાઈ આવી કે એ જ્યારે પાંચેક વર્ષનો છોકરો હતો ત્યારે એને સ્પર્શન મેનિનજનઈટીસ (કોટરો ફેરોડગ્જીનની અંદરના તંત્રનો ગેમ) લાગુ પડ્યો હતો. દાકતરોનું એણે

અનુમાન હવે છે કે વખતે એ માંદગીને લીધે શરીરમાં પુરુષ તથા સ્ત્રીનાં જે જાતીય તરવો (હોર્મોન્સ) ફરેક સ્ત્રી પુરુષમાં હોય છે તેનું પ્રમાણ એનામાંથી છઠ્ઠી ગયું અને રિયર્ડ્સના શરીરના સ્ત્રી હોર્મોન્સનું બળ વધી ગયું હશે, અને એના શરીરમાં પરિવર્તનની આછી શરૂઆત થવા લાગી હશે. પછી જ્યારે એને લોરેઈન સાથે પરણીને જે વિચિત્ર અને ઠંડવા અનુભવો થયા હશે ત્યારથી એ પરિવર્તન વધારે ઝડપી બન્યું અને એનાં શારીરિક અંગો સ્ત્રીના જેવાં બનવા લાગ્યા.

ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, લોરેઈન વિલ્કોક્સ ને રિયર્ડ્સ પરસ્પર પ્રેમમાં પડ્યાં હતાં અને જ્યારે લોરેઈનને સમજ પડી કે રિયર્ડ્સ પોતાને જાતીય સતોષ આપી શકે એવો પુરુષ નથી ત્યારે તેનો માનસિક આધાન ખરેખરો લામંકર હતો. હવે એણે તોફાન કર્યું કે ‘માથો દેવી કે રડારોજ કરવી કે છું’ કરવું તેનાં સમજણ પડી નહીં. પણ છેવટે તેણે નિર્ણય કરી લીધો કે રિયર્ડ્સ એને હેતરી નથી પણ તેને ખરી રિયલિટીનું ખરાબર બાન જ નહોતું અને ધણી ધણી પીડા અને મસલતો તથા ચિંતન પછી લોરેઈને નક્કી થયું કે ‘પડયું’ પાત્ર નિભાવી લેવું’ એ જ સુખશાંતિનો ઉત્તમ માર્ગ છે એટલે એ બન્નેએ પતિ-પત્ની તરીકે જ રહેવાનું ચાલુ રાખ્યું.

આ દક્ષીણ પ્રસિદ્ધ યર્ષ ને જપાઈ તેનાં એ વર્ષ પહેલાં એડવર્ડ પ્રાઈસ રિયર્ડ્સે લોસ-એન્જેલેસની કોર્ટના મેજિસ્ટ્રેટનાં પાસે લેખિત એકરાર કરીને પોતાનું નામ, પહેરવેશ, તથા પોતે આ છે તેનું જાહેર કરવાની પરવાનગી માંગી આ કેસ રજૂ કરવા માટે તેણે અને લોરેઈને સારો વકીલ રાખ્યો હતો.

રિયર્ડ્સની વૈષકીય પરીક્ષા અનેક દાકનગેએ કરી પછી દાકનરોનું સર્ટિફિકેટ પણ રજૂ કરેલું ન્યાયાધીશે આ બધી દક્ષીણે દાખલપૂર્વક સાંભળ્યા પછી એવો ચુકાદો આપ્યો કે રિયર્ડ્સના શરીરમાં પરિવર્તન થયું છે તે પુરતાર ચર્ચ થયું છે; પણ આ પરિવર્તન કાયમી

છે એવી ખાતરી જોરડેને થતી નથી તેથી તેને બાર્બરલુ' નામ ધારણ કરવાની કે સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરવાની કે એનું રોટલ એટલે પુરુષને બદલે સ્ત્રી તરીકે નોંધાવવાની પરવાનગી આપી નહીં.

અમેરિકામાં કાર્પ પશુ પુરુષ સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરવાને જોરડાં દે તે તેને યુનાનિત કૃત્ય ગણવામાં આવે છે અને તે ખાટે સજા ફટકા-રવામાં આવે છે રિચર્ડસને દેવે પુરુષનાં કપડાં પહેરવા ગમતાં નહોતાં અને જો સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરે તો પોલીસ એને પકડે તેવી બીક હતી. જ્યારે વસ્તી-ગણતરી (સેન્સસ) થાય ત્યારે એણે કઈ જાતિ લખાવવી એ બીજો પ્રશ્ન હતો. આખો કેસ ચાલ્યો તેમાં એની 'પત્ની' લોરેઈન તરફથી એને સંપૂર્ણ મદદ મળી હતી. આ દલીલત હપાર્ક ત્યાં સુધી એ બન્ને પતિપત્ની તરીકે રહેતાં હતાં.

[આ દલીલત 'એસિયાટિક ડાઇજેસ્ટ' નામના માસિકના ૧૯૪૨ના મે મહિનાના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે.]

સ્ત્રીના પુરુષ

દેવે આપણે ઉપલા કેસની તદ્દન છુટા પ્રકારના પરિવર્તનની હકીકતો જોઈએ

રહોટલેન્ડના એક "બેરન" મોટા જમીનદાર, લોર્ડ ફોર્સ-સેમ્પીલની બહેન હસિઆબેથ જન્મથી "હોકરી" જન્મી હતી. યુવાવ-સ્થામાં પ્રવેશી ત્યારે તેણે ૬: બેકું અને કાર્પિક દંડું—શૂબરા (ઝે) રંગના વાળ હતા, અને જરા જૂરાસ પડતી આંખો. છે-નાનપણથી જ એને કસરત તથા મેદાની રમતોનો શોખ હતો. એ ધોડેસવારી કરતી, માછલાં પકડતી અને એને સારી નિશાનખાણથી શિકાર કરવાનો શોખ હતો. એને હોકરીનાં કપડાં પહેરવાનો સખ્ત અલગમો હતો.

જન્મ વખતે એ હોકરી જેવી હતી પણ એનો વિકાસ હોકરા જેવો જ થયો. જરા ઝાણું દણું, દાય મરદના જેવા હતા, પણ

પત્ર નાના નાનુકે દતા. એને ખાતરી થઈ હતી કે એ સ્ત્રી નથી પણ પુરુષ છે. એની બધી વૃત્તિઓ લાગણીઓ પુરુષના જેવી હતી, પણ એણે લોકલાગના કારણે પુરુષ હોવાનું જાહેર ક્યું નહીં.

માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યા પછી એણે એગરડીન યુનિવર્સિટીમાં વૈધકીય અભ્યાસ કરીને ડોક્ટરની પદવીઓ મેળવી અને એ શહેરમાં જ પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી, અને તેની સાથે જ એણે પોતાનો પહેરવેશ તથા નામ બદલી નાખ્યાં. હવે એનું નામ ઈવેન સંમ્પીલ છે. આ બધા ફેરફાર કરવાનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે એ એક યુવતી સાથે પ્રેમમાં પડ્યો હતો.

એને પુરુષ ઇન્દ્રિયને બદલે કાઢવા માટે ઓપરેશન કરાવવું પડ્યું નહોતું. પણ એણે પુરુષત્વ વધારવા માટેની હોરમોનની દવા લીધેલી ખરી. હવે એ સંપૂર્ણપણે પુરુષ થઈ ગયો છે, અને જે હેવાલ મારી પાસે છે તે વખતે એ પોતાના લગ્નના ઉત્સાહમાં હતો. પોતાના મોટા ભાઈ લોર્ડ સેમ્પીલને જોઈને નથી એટલે રોકેટલેન્ડના કાપડા પ્રમાણે એના ભાઈના અવસાન પછી એ લોર્ડ બનશે અને બધી જમીનદારી તથા મહેલ (કેસલ)નો માલિક બનશે. (મારી પાસે એની છબી છે.) વખતે એને ડાઈમાં જઈને હુકમ તો મેળવવાનો રહેશે જ.

ત્રીન્સી કિસ્સો

જ્યોર્જ જોર્જન્સન નામનો એક અમેરિકન જુવાન હતો. એનો બાપ ન્યૂયોર્કમાં સુથારનો ધંધો કરતો હતો. જ્યોર્જે માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યું તે અસામા બીજું વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું અને અમેરિકાએ તેમાં અંતર્યાયી. જ્યોર્જે પણ લડકરમાં જોડાયો અને બે વર્ષ પછી એ છૂટો થઈ ગયો. જ્યારે એ સેનમાં સર્વ ડાઈ સૈનિકની જેમ રોજ-જ-રોજનું કામ કરતો હતો ત્યારે એણે જોયું કે એની જાતીય ઇન્દ્રિયોમાં સમજાય નહીં એવા ફેરફાર થવા લાગ્યા છે.

યુદ્ધ પૂરું થયું હતું તેથી જ્યોર્જે જ્યોર્જની એક મેડિકલ કોલેજમાં દાકતરી અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને એણે અનુષ્ઠની (સ્ત્રી પુરુષના) વનતીય મંથિનો, અને હોરમોનનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો.

એક પ્રસંગે એ ફેલિફોર્નિયાની મુસાફરીએ ગયો હતો ત્યાં એક દાકતરે એને માહિતી આપી કે ડે-માર્કના પાટનગર ડેપનહેગનમાં એક (રસી) "મીરમ" ઇન્ડીટ્યૂટ છે અને તેનો ડોક્ટર લામ્બુર્ગર આ વિષયનો કાબેલ નિષ્ણાન ગણાય છે. સારા નસીએ ફેલિફોર્નિયામાં જ એને એક સન્નારી મળી જેણે એને ડે-માર્ક લઈ જવાની તૈયારી બતાવી—જ્યોર્જે ત્યાં ગયો.

એને જે હજાર જેટલાં ઇન્ડિયનો હોરમોનનાં આખ્યાં અને એના પર પાંચ નાનાં મોટાં ઓપરેશનો થયાં. ડે-માર્કથી જ એણે પોતાના માઆપને જણાવી દીધું કે એની ચિકિત્સા સફળ નીવડી છે, અને કુદરતે જૂલ કરીને એને પુરુષ બનાવ્યો હતો. પણ હવે એ સ્ત્રી બની ગયો છે અને પોતાનું નામ બદલીને ફિરિટન રાખ્યું છે. વયે ૨૬-૨૮ વર્ષની છે અને ગોરી તથા દેખાવડી જણાય છે [સ્ત્રી તરીકે અને પુરુષ તરીકેની એની જાતી મારી પાસે છે.]

આવા બનાવો ધણા ઓછા જણવામાં આવે છે. મારા પોતાના અનુભવોમાં મેં થોડી સ્ત્રીઓને તપાસી છે કે જેનામાં કાઈ ને કાઈ વિકૃતિ પકડાઈ આવી છે. કાઈને ગર્ભસ્થાન લમ્બમ હોય જ નહીં, અને એક બ્રાઝિલની ફાળી (૧૬ વર્ષની) જોકરીને થોમિની ઉપરનાં બીજા વનતીય અવયવો (ગર્ભસ્થાન) હતા જ નહીં. મેં તેને યુગર્ધની હોરિપટલમાં તપાસ માટે મોકલેલી. અને મારી પરીક્ષા સાચી નીકળી હતી.

થોડા વખત પહેલાં એક સારા કુટુંબની સુંદર દેખાતી બ્રાઝિલ સ્ત્રી અમને મળવા આવેલી. એ યુરોપમાં રહેતી હતી અને ત્યાં પોતાના પતિ સાથે રહીને સાથે સાથે નોકરી પણ કરતી હતી. ઠીક સારું બહેલી, ચંપરાક અને ચાલાક હતી. જે રીતે એ મારા મકાનના પમથિયાં ચડી

તે જોઈને, તથા તેની વાતો અને વર્તનથી તરત મને વિચાર આવ્યો કે આ એક સામાન્ય સ્ત્રી નથી. પછી મેં તેને વિશે માહિતી કાઢતાં એટલું જાણવા માગ્યું કે એને કદી મદદસાવ થયો નહોતો, અને છોકરાં તો થાય જ રી રીતે કે એની વૃત્તિઓ પુરુષોના જેવી જ હતી આ સિવાય વિશેષ માહિતી મળી નહીં.

ઉપર લખેલી બધી વિકૃતિઓને માટે એટલી મદદવની બાબત સમજી લેવાની જરૂર છે કે દરેક મનુષ્યમાં મૂળમૂત અગો અને અવયવો લગભગ એક સરખા હોય છે. પુરુષોમાં સ્ત્રીઓના જેવા અગો વિગત ન પામતાં નાના અને ખીલ્યા વિનાના (પુરુષોમાં સ્તન અને તેની ડિટડીના જેવા) રહી જાય છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓમાં પણ પુરુષોના જેવા અગો હોય છે કે જે વિકાસ ન પામતા અવિકસિત રહી જાય છે.

સ્ત્રી તેમજ પુરુષ બંનેનાં જાતીય અગોમાંથી અતસ્રાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પુરુષોના અને સ્ત્રીઓના જનનાંગ વૃષણ અને અંડપિંક (ઓવરી) એ બંને અગોમાં મર્જા રહેવા માટે જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપરાંત તેમાંથી અતસ્રાવ (હોર્મોન) પણ પેદા થાય છે—પુરુષોના અતસ્રાવને એન્ડ્રોજન (androgen) અને સ્ત્રીઓના અતસ્રાવને એસ્ટ્રોજન (estrogen) કહે છે. સ્ત્રીપુરુષોના શરીરના વિશેષ (સેકડરી) ચિહ્નો વિકસાવવા માટે આ અતસ્રાવ અત્યંત મદદવનો ભાગ બજવે છે. (પુરુષને મૂછ, દાઢીના વાળ વગેરે અને સ્ત્રીઓને સ્તન વગેરે માટે) જ્યારે કોઈ રોગ કે માનસિક આધાનને કારણે અતસ્રાવમાં વધઘટ થઈ જાય છે ત્યારે સ્ત્રી પુરુષોના અગોમાં ફેરફાર થઈ જાય છે.

એક વિદ્વાન નિષ્ણાતની નોંધ

ઉપર લખેલા કારણો વિશે મને પોતાને થકા ઉત્પન્ન થવાના કારણે મેં મુશ્કેલી કાઢેલના જાણ્યોજી એટલે જીવનિષ્ઠાના પ્રેરિસર

શ્રી ત્રિરીન્દ પડ્યાને (ઓગપાણુ વિના) પુષ્પાણુ અને એમણે મને
જે નોંધ લખી મોકલી છે તે અક્ષર અદી રજૂ કરું છું :—

‘આવા જણાવેલા ક્રિસ્તાની જાળતમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ જોતાં
જણ્યારી કે તેમાં જાતિનું પરિવર્તન ખરી રીતે થતુ નથી આના
કારણમાં એમ જણાવી શકાય કે મનુષ્યમાં લિંગબેદ તો ગર્ભવિકાસના
ત્રીજા તબક્કામાં એટલે સ્ત્રીના અડકોષ (egg-cell) અને શુક્રોપન
(sperm-cell) મિલન વખતે જ નક્કી થઈ જાય છે’

અડકોષના કસનમાં જો એ એક્સ (x) લિંગસૂત્રો (2 x-sex-
chromosomes) સાથે આવે તો ગર્ભનો વિકાસ સ્ત્રીમાં પરિણમે
છે, અને x y લિંગસૂત્રો (x y sex-chromosomes) સાથે
આવે તો ગર્ભનો વિકાસ પુરુષમાં પરિણમે જો જોઈ પછી કારણ
સર ઉપર જણાવેલા લિંગસૂત્રની સખ્યામાં ફેરફાર થાય તો સરીગની
અંદર આવેલી જનનેન્દ્રિયોનું નિર્માણ ધવામાં ફેરફાર થઈ શકે, અને
મર્ભમાં કદાચ બન્ને પ્રકારની અંદરની જનનેન્દ્રિયો એટલે કે વૃષણ
(testis) અને અડપિંડ (બીજાશય-ovary) એકી સાથે નિર્માણ
ધવા પામે છે બન્ને પ્રકારની જનનેન્દ્રિયો ધરાવતી આવી વ્યક્તિને
દ્વિલિંગ (hermaphrodite) કહેવામાં આવે જો વળી આવી
દ્વિલિંગી વ્યક્તિઓ કાર્યક્ષમ શુક્રોષો અને અડકોષોને ઉત્પન્ન કરી
શકે છે. પણ આવા પ્રકારનું દ્વિલિંગીપણું મનુષ્યની જાળતમાં ભાગ્યે
જોવા મળે જો

‘કર્ણાતમાં વર્ણવેલા ક્રિસ્તાઓમાં સરીગની અંદર આવેલી
જનનેન્દ્રિયો (એટલે કે વૃષણ અથવા અડપિંડ) અપૂર્ણ વિકાસ પામેલી
છે, જ્યારે બન્ને પ્રકારની—સ્ત્રી અને પુરુષની બાંધ જનનેન્દ્રિયો
(પુરુષમાં શિશ અને વૃષણકોથળી અને સ્ત્રીમાં યોનિહોષ્ટક અને યોનિ-
માર્ગ) બન્ને દેખાય છે; અને તે પણ સામાન્ય હોય તેના કરતા કદમાં
નાની હોય છે વળી આવા દાખલાઓમાં તેમના દ્વિતીય જાતીય લક્ષણો

(સેકન્ડરી sexual characters)—જેવાં કે ઢાઢી, મૂઝ, સ્તન, અવાજ વગેરે પણ વયલા વળનાં (ન તો પૂરેપૂર્ણ પુરુષનાં કે ન તો પૂરેપૂર્ણ સ્ત્રીનાં) હોય છે.’

‘પહેલાં હિસાબાં રિયર્ડ્સની સરખાતની જિંદગીમાં તેને અદ્ય-વિકસિત પુરુષની બાજુ જનનેન્દ્રિયો રપટ રીતે હતી એટલે તેની ગણના પુરુષમાં કરવામાં આવી કહાય તેના અંડપિંડ (ovary) પણ અસક્તની જગ્યાએથી સ્થાનબદ્ધ થઈ ખીચે ઊતરી આવ્યા હોય તો તેઓ જાણ્ય તરીકે ગણાવાનો સંભવ છે.’

આવી જનનાં લક્ષણો હોવાનું કારણ તેને પાંચ વર્ષની વય થયેલા સ્પાર્મનલ મેનિનગર્બીસને લીધે હોર્મોન્સના પ્રમાણમાં થયેલો ફેરફાર હતો. અમુક ઉંમર પછી તેનામાં જાતીય પરિવર્તન થતું જેવામાં આવ્યું એનું કારણ માત્ર એ છે કે તે વખતે તેના અંડપિંડમાંથી અને શરીરમાં આવેલી ખીજ અતસારી પ્રયિઓમાંથી (ductless glands) ‘એસ્ટ્રોજન હોર્મોન્સ’ (estrogen hormones)નો આવ વિશેષ પ્રમાણમાં યવાથી તેનામાં પુરુષનાં બાજુ જાતીય લક્ષણો તમામ ગયાં અને સ્ત્રીનાં સર્વજાતીય લક્ષણો વધારે રપટ થયા મીડર્પા, જેથી તે પુરુષમાંથી સ્ત્રીના રૂપમાં ફેરવાતો હોય એમ જણાયું.

‘ખીજો,—ઇલિઝબેથનો સ્ત્રીમાંથી પુરુષમાં પરિવર્તન પામરાને બનાવ પહેલાં કરના વિરુદ્ધનો કિસ્સો છે; જ્યારે ત્રીજો કિસ્સો પહેલાં જેવો જ છે, જેના કારણે પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે છે.’

‘અંતમાં, ફરીથી રપટ કરવાની જરૂર છે કે મનુષ્યમાં એક વખત જાતિનું નિર્માણ થયા પછી તેને કોઈ પણ કાળે વિરુદ્ધ જાતિમાં ફેરવી શકાતી નથી, પણ રાસ્ટ્રિક સ્થિતિમાં અથવા ખીજાં કોઈ પણ જનીની કારણોને (genetic reasons) લીધે માત્ર તેની જાતિનાં બાજુ લક્ષણોમાં જે કોઈ વિરુદ્ધપણું જણાતું હોય તો ફક્ત તેમાં જ (gonadotrophic hormones) આવું ચોખ પ્રમાણ જનન-

વાધી પરિવર્તન થઈ શકે છે. જ્વળા શીમા (અને સરતનોર્મા—
mammas) ગર્ભાશયનો વિકાસ એવા વિશિષ્ટ પ્રકારનો છે કે, તેને
લીધે પણ ત્રીજી પરિવર્તન અશક્ય બને છે.’

લેખના આરંભમાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, કુદરતની યોજના અને
નિયમોમાં કવચિત્ કોઈવાર શૂન્ય થઈ જાય છે તે હકીકત ઉપરનો
કિસ્સાએમાં પુરવાર થઈ ગઈ છે. ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષ પહેલાં એક ફારસી
કવિ ઉગ્ગર ખસ્યાએ માટલાની એક દુકાનમાં એક બેડોળ માટલાને
કહેતાં સાંજેયુ કે ‘શું ઈશ્વરનો હાથ હાલી ગયો દરેક ?’

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હકારમાં છે.

વનવાસી માટે શ્રમજીવી કૌલેજ

૬૪ વર્ષના છુઝર્ગ ગ્રોફેસર ધેડિઝ કહે'ને પચાસેક વર્ષ પહેલાં વિચાર આવ્યો કે મહારાષ્ટ્રમાં ધણી ધણી વિધવાઓ તદ્દન નિરાધાર, અમથ અને ગરીબ ખેત્રારીમાં જીવન ગાળે છે તેમને શિક્ષણ આપીને કમાણી કરતી, સ્વાશ્રયી નથા જીવનમાં રમ લેતી કરી શકાય એવામાં એવાજા ખર્ચે રહી શકાય તેટલા માટે પૂનાથી ફ્સેક માઈલ દૂર હિંગણે છુઝુક નામનું ગામડું હતું ત્યાં એમણે ઝૂંપડામાં બે વિધવાઓને રાખીને તેમને શિક્ષણનાક્ષીમ આપવાનું શરૂ કર્યું.

આ નાનકડા પ્રયાસમાંથી જે સત્થા 'ઇન્ડિયન વિમેન્સ યુનિવર્સિટી,' હાવરસી દિંદિ મદિલા વિદ્યાપીઠ કહેવાય છે તેનો જન્મ થયો, અને આ સંસ્થાની શાળાઓ મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મધ્યભારત વગેરે અનેક પ્રદેશોમાં ફેલાઈ રહી છે.

કંઈકે આવી જ રીતે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના કેન્ટકી સ્ટેટમાં એક પછાત રહી ગયેલા, પડાડી, જમણી પ્રદેશમાં થોડા નાના ખેડૂતોએ એક એરડાવાળી નાની શાળા ખાધી. આ લોકોએ એક બિનસંપ્રદાયી ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારક (પાદરી)ને શાળાના શિક્ષક તરીકે રાખ્યા.

આ વચ્ચેનારો અને પાદરી ગુલામગીરીની પ્રચાના સખત વિરોધી હતા, જે કે આસપાસની જમીનોમાં ગુલામોને રાખવામાં

આવતા હતા. અને ગુલામી નાબૂદ કરવી જોઈએ એવો પ્રચાર કરનારને (લામ મળ્યે) ટીપી નાખતા.

પ્રો. કેર્વે તરફ પણ પૂનાના શાહજોડા તિરકાર અને ધૂયાની કટિથી જોતા. ૧૮૫૫ની સાલમાં આ એક ઝોરડાવાળી અને એક સિક્કાવાળી શાળા ખોલવા નામનાં મામડામાં સર ધર્મ. જે પહાડી પ્રદેશમાં માર્મલોના માર્મલો સુધી એક પણ શાળા નહોતી ત્યાં ગરીબ ખેડૂતોએ તેની સ્થાપના કરી.

થોડાં વર્ષો પછી ગુલામી નાબૂદ કરવાના પ્રશ્ને લીધે આખા દેશમાં આંતરવિમલ (સિવિલ વોર) લડાઈ થઈ. એ વર્ષોમાં લોરો પાસે નાણાં ખૂટી પડેલાં. લડાઈના દરજે ખેતી તરફ દુર્લ્ભ રહેતું હતું. જે હોદ્દાં બજારમાં હતાં તેમનાં ગરીબ માળાપ પાસે હી આપવાનાં નાણાં હતાં નહીં તેથી તેઓ માખણ, ઈંડાં, અનાજ, ઘેર વળેલા દુવાલ જેવી ચીજો આપીને હોદ્દાને બચાવતા.

હક શરૂઆતથી જ હોદ્દાઓ તથા હોદ્દાઓને સાથે સિદ્ધિ મળતું અને નીચેનાં પણ છૂટથી રાખવામાં આવતા, પણ પછીથી કેન્ટકી રાષ્ટ્રે કાયદો કર્યો કે ગેરો અને કાળાને સહસિદ્ધિ આપવું નહીં, તેથી આ શાળાના બચરાપોકાએ તરત જ નીચેનાં માટે સિંકન ઇન્સ્ટીટ્યુટ નામની શાળા (અને કોલેજ) પોતાના ખર્ચે કાઢી. માત્ર ૧૪ વર્ષની અંદર આ શાળાને કોલેજ તરીકે સરકારે માન્ય કરી, જે કે હક ૧૯૨૦ની સાલ સુધીમાં ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓની જાદુ મોટી સખ્યા પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કળવણી લેતી હતી.

આ સંસ્થાના પ્રમુખ ડૉ. ફોર્ટ હતા. તેમને એટલી જાણ થયેલી હતી કે પોતે અને તેમના પત્ની પહાડોમાં દૂરદૂર આવેલાં ખુના-ખાચરામાં સંતોષ અથવા જોનગોમાં પહોંચીને ત્યાંનાં કુટુંબોને સમજાવીને હોદ્દાઓને સિદ્ધિ આપવાનું મદત્ત સમજાવતા કેટલાંક જોનગોમાં જવા માટે તો ગાર્ડના ખડગચડા રસ્તા પણ નહોતા. કેટલેક ઠેકાણે નદીનાળાના પથરાળ પટ પર થોડા ચલાવવા પડતા.

આ ડો ફોસ્ટ ધણો વિદ્વાન હતો અને ગ્રીક્સાદિત્યનો નિષ્ણાત ગણાતો હતો, પણ પોતાની સસ્થાગા તો પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉત્તમ પ્રકારનું થાય, શિક્ષકોને માટે તાલીમ વર્ગો સ્થપાય અને છોકરાઓને વોકેશનલ એટલે કે ધર્માર્થી શિક્ષણ અપાય એવી જ બધી વ્યવસ્થા એમણે રાખી હતી.

આની રીતે એક પછાત પ્રદેશમાં આ બેરિયા શાળાએ જ્ઞાન અને ધર્મનો પ્રકાશ ચારે બાજુએ ફેલાવી દીધો જેમ જેમ દેશમાં શિક્ષણ પ્રચાર વધતો ગયો, અને આસપાસ સેકડો પ્રાથમિક અને અન્ય શાળાઓ સ્થપાતી ગઈ તેમ બેરિયામાં માત્ર કોલેજ જ રહી છે, પણ એક શરૂઆતમાં જે શાળા કાઢી હતી તે આનું રાખવામાં આવી છે અને તેમાં ખેતીવાડીનું, દુકાન ચલાવવાનું અને બીજું ધર્માર્થી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

તે ઉપરાંત જે માણસોને કોઈ પણ પ્રકારની તાલીમ જોઈતી હોય, તે વીસ વર્ષની અંદરનો જુવાન હોય કે ૪૫-૫૦ વર્ષનો અભણ ખેતૂન હોય તો તેને માટે દૂકા અભ્યાસક્રમ ચોજવામાં આવે છે શિક્ષણને માટે કોઈ પણ જિજ્ઞાસુને ના પાડીને નિરાશ કરવામાં આવતો નથી.

એક દિવસ આ સૂક્ષ્મમાં એક નવજુવાન ગામડિયો આવી પહોંચ્યો. એને બારાખડી પણ આવડતી નહોતી એણે કશું કે મને બદ્ધકથા સિદ્ધાંત કરતા આવડે છે, દુ ગમે તે ઘોડા પર સવારી કરી ચક્ર છું, દુ ઘોડાને નાગ જડી ચક્ર છું, તો પગી આ ચોપડી વાંચવાનું કેમ નહીં આવડે એને તપાસ્યો ત્યારે ખગર પડી કે એની શુદ્ધિ સારી હતી.

જ મદિનામાં એણે પાંચ ગ્રેડ (વર્ગો)નો અભ્યાસ પૂરો કર્યો એ દિવસ એણે શિક્ષકને જાણ બતાવ્યું તેમાં કેટલાક જુવાનોએ ખૂન કરેલું તેનો દેવાવ હતો એણે કશું કે આ બધા મારા સગોળાઓ મિત્રો છે, અને જો દુ અહીં આવ્યો ન હોત તો આ કેસમાં જરૂર સડોવાઈ ગયો હોત.

આજે આ બેરિયા (Berca) કોલેજમાં ૧૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાંની હોમ્સેઓમાં રહીને અભ્યાસ કરે છે. અહીં રંગબેદ કે લિંગબેદ રાખવામાં આવતા નથી, પણ તાલીમ મેળવવા જેની ખાસ જિજ્ઞાસા અને ઇચ્છા હોય છે તેમને જ આ સંગ્રામાં દાખલ કરવામાં આવે છે પૈસાદાર કે વગદાર માળાપો ફાવી જતા નથી જે વિદ્યાર્થીઓ કેન્ટ્રી અને તેની પામેના બીજા પદાડી રોટામાંથી આવે છે તેમને ખાસ પસંદગી મળે છે.

આ સંગ્રાને ફેડરલ, ગ્રેટ કે પ્રાતીય સરકાર તરફથી એક પાર્ષ મળતી નથી. એની નાણાબીક ભાગે છે. એની પામે જે ફંડ છે તેના પર ૪૬ ટકાનુ બ્યાન્સ મેળવી લે છે.

બીજી કોલેજોમાં જે અભ્યાસક્રમો શીખવવામાં આવે છે તે બધા આ સરકારમાં પણ છે, પણ તે ઉપરાંત બીજી કોલેજોમાં હોતી નથી તેવી અનેક પ્રકૃતિઓ અને યોજનાઓ અહીં જોવામાં આવે છે.

કોલેજમાં જ ગાયો પાળવામાં આવે છે અને અહીં ઉત્પન્ન થતું દૂધ, પનીર (ચીઝ) અને માખણ ૩૦ માર્ચલના પરિધમાં વેચવાની વ્યવસ્થા છે. અહીંની રોટી અને કેક મશહૂર હોઈને દૂરદૂર સુધી વેચાય છે. સાવણીઓ દાપડ, ગરમ દાપડ, અને સારું ફર્નિચર (સુધારી કામ) અહીં જનાવીને વેચાય છે આ બધું કામ વિદ્યાર્થીઓ જ પોતાના કુરસદના પણ નિધિન કરેલા સમયમાં કરે છે.

બેરિયામાં સારી નાની પેટેન છે તેની બધી વ્યવસ્થા હોકરીઓ કરે છે દરેક વ્યક્તિ કમાય છે અને ભણે છે. બહુ જ ગરીબ હોઈને જેને વેરથી મદદ નથી મળતી તે છ કે બાર મહિના કોલેજ છોડીને બધો સમય કામ કરીને નાણા જમાવે છે

ધણી વિદ્યાર્થીઓ વેદશાસ્ત્રમાં મગ કરે છે. આ કોલેજની આસપાસ નવું ગામ વચ્ચે છે, શાળા દાદી ત્યાં જ ગામદૂ ચણુ નહોતું

હોટેલમાં લેખિત જાહેરાત કરવામાં આવી હોય છે : ‘આ કોલેજમાં શિક્ષણની ફી લેવામાં આવતી નથી અને દરેક વિદ્યાર્થીને કંઈ ને કંઈ કામ કરવું પડે છે. આ હોટેલમાં દરેક જાનનો કારભાર વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં છે. કોઈ પણ કાર્ય કરને જાણિસ આપવી નહીં.’

અત્યારે બેરિયા ગામડાની વસ્તી ૩૩૭૨ માણસોની છે. આગ હોલવવાનું ખાતું વિદ્યાર્થીઓને હસ્તક છે, આ ગામડામાં વીજળીનું કારખાનું, રિપેર કરવાનું બધું કામ, ધરમાં વીજળીના તાર ગોઠવવા વગેરે બધી બપવરયા વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. સરખાતના દિવસોમાં એ ગામડામાં ટાઈફોઈડના કેસ થયા તેથી પાણીનું કારખાનું (વોટર વર્ક્સ) પણ વિદ્યાર્થીઓએ સ્થાપ્યું અને તેનો વહીવટ પણ તેઓ જ કરે છે. બધા વિદ્યાર્થીઓનો પગાર અને જીન્ને ખર્ચ કાપ્યા પછી કોલેજને ૪૫૦૦ ડોલરનો ચોખ્ખો નફો રહ્યો

આ સંસ્થાની સરખાત દેવળ અને શાળાથી થઈ હતી અને ધર્મચાર તથા શિક્ષાચાર પર ધણો ભાર મૂકવામાં આવે છે.

રવિવારે સાંજે દરેક વિદ્યાર્થીને એપલ (મદિર)માં જવાનું ફરજિયાત છે. રવિવારે સવારે ગામના દેવાલયમાં જાય તો સારું એવું વાતાવરણ હોય છે, ફરજ નથી.

બાઈબલમાં આધુનિક જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનને અનુસરીને ફેરફાર કર્યા છે તે કેટલાંક ધર્મચુસ્ત માણસોને ગમના નહીં હોય તે બનાં તે અહીં સિખવાય છે.

વિદ્યાર્થીઓએ અમુક વખતે રાત્રે હોસ્ટેલમાં હાજર થઈ જવું આવશ્યક છે. રાત્રિવારે ૧૧-૨૦ સુધી બહાર ન્હીં ચક્રાય છે કપડાં સાફ જ પહેરવાની પ્રથા છે અને ખર્ચાળ પહેરવેશ તથા અલંકારની મના છે. વિદ્યાર્થીઓ દોસ્તેલના અમુક ચોરડાઓમાં બીડી ફૂંટી સફે છે પણ કોલેજ કે ગામના રસ્તા પર તેમ કરવાની સખન મના છે.

અધ્યાપકને બીડી કે પાર્કિંગ (ચિત્રમ) પીવાની મના છે અધ્યાપકો તથા વિદ્યાર્થીઓમાં ફાર્મ જસુ સ્થળે નાર પી સકાય નહીં અને ગામમાં પણ દારૂ વેચાતો મળતો નથી

આમ હોવા છતાં ફાર્મ એમ માની ન લે કે બેરિયા દોલેજમાં બધા મળીને ડાર્ડાં ધુવડો વસે છે

દોલેજમાં અનેક નાટ્યમંડળો છે ત્યાં લોકનૃત્યોના મંડળો છે લોકગીતો તથા મંદિરનાં સમૃદ્ધગીતોના એક કરતા વધારે મંડળો છે, દરેક જાનની મંડળી રમતો રમવામાં કરે છે, અને તેની દરીફાર્મ માટે તાલીમ આપવામાં આવે છે,

વિદ્યાર્થીઓની ટોળાઓ જ મલો અને નહીનાળાના મૂળ તત્ત્વ સહેલ (પિકનિક) માટે જાય છે ધણી વિદ્યાર્થીઓ માર્ક લેના માર્ક લેવા સુધી ચાલવાને નોકળી પડે છે

શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ તથા ગ્રામજનો ચિનાઈ માગીના વાસણો બનાવતાં શીખે છે, કાચના વાસણો બનાવે છે, ટેબલો જેવું સુધારી કામ કરતાં શીખી લે છે ઓકટોબરમાં એક “ પર્વત મિત્ર ” પાળવામાં આવે છે, જ્યારે દરેક વિદ્યાર્થી પહાડો ચઢીને ત્યાં મેળનમનદ કરે છે

આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં હોકતા હોકરીઓ સાથે બસે છે અને સાથે રમે છે દોલેજજીવનનાં ઓળખાણ પરિચયમાંથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ પરજે છે, શિક્ષકો દહે છે શા માટે ન પરજે ? એક પહાડી વિદ્યાર્થી પહાડી વિદ્યાર્થીનીને પરજે તે ચોખ્ખું છે

બેરિયામાં માન્યતા એવી છે કે અહીંનો વિદ્યાર્થી વધારે સારો અભ્યાસ કરે છે અને તે ઉપરાંત ધધાર્થી કામ પુષ્કળ દે છે પરીક્ષાઓ સહેલી નથી, વાચવાનું પુષ્કળ હોય છે, અને આવું સખન જીવન ગાળવાનું હોવા છતાં દર વર્ષે ૩૦૦-૩૫૦ નવા વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવાના હોય છે તેને માટે ૧૦૦૦ ઉમેદવારો દાખ છે શુદ્ધ

ચારિત્ર્ય, ભણવાની શક્તિ અને ગરીબી હોવા છતાં ભણવા માટે તીવ્ર ઇચ્છા આ ત્રણ બાબતોની જારીક તપાસ કર્યા પછી વિદ્યાર્થીને દાખલ કરવામાં આવે છે.

આ કોલેજના વખાણ સંભળીને જાપાન, કોરિયા રોમેના વિદ્યાર્થીઓ પણ આવે છે જાપાનની પાસે રજીસ્ટ્રેશન બેઠા છે ત્યાંથી એક દુપતી આવી જ સરથા પોતાના દેશમાં કાઢવા માટે બેરિયામાં રહી ગયા હતા.

આદિકાના નાઈજીરિયાના એક સરદારનો છોકરો આદેરનમ્બુ અહીંના વાતાવરણનો અભ્યાસ કરવા માટે કોલેજમાં દાખલ થયો હતો કેટલાક છોકરાઓ વેકેશનોમાં પોતાના મામડામાં જઈને વર્ગો ચલાવે છે, આમજનોની અનેક રીતે મેલા કરે છે એક દરે ૬૨ જાતનું જુદા જુદા પ્રકારનું કામ હોય છે તેમાંથી એક તેમને (ચોખ્ખતા પ્રમાણે) મોપાષ છે અને તેની કમાણીમાંથી શિક્ષણનો ખર્ચ નીકળી જાય છે બહુ મોટા જાગના વિદ્યાર્થીઓ મટેનન્ટ બેઠેલાના છોકરા હોઈને તેમને વહેલી સવારે ઊઠવાની ટેવ હોય છે અને આ સરથામાં ધર્મ કામો સૂર્યોદયની બહુ પહેલાં કરવાનાં હોય છે.

આ સરથાની નાણાકીય સ્થિતિ વિશે લખવામાં બહુ અર્થ નથી, મતલબ કે દેશ ધનાઢય છે હાલરની કિંમત રૂપિયાથી પાંચગણી વધારે છે, જર્ના ખરીદશક્તિની સરખામણી કરવી અઘરી છે.

એક પૈસાદાર બેઠેલાને આ સરથાના બિરિક્ટ બહુ ગમી ગયાં તેથી તે સરથાને જોવાને આવ્યો બહુ વાતાવરણ એને પસંદ પડ્યું. એના વસિયતનામામાં પોતાની જમીન બેરિયા કોલેજને આપી દીધી. એલેજ તે ૫૦૦૦૦ ડોલરે વેચી નાખી.

એક મિલમાલિ બેરિયાના મુખ્ય વ્યાસક (અમેરિકામાં તેમને પ્રેસિડન્ટ કહે છે)ના મિત્ર દના તેમણે ૨૫૦,૦૦૦ ડોલર આપ્યા.

હતા. ૫૧૧૧ એક ગ્રંથસંકે વખતે વખત આ સંસ્થાને મદદ કરીને એકંદરે ૨૫૦,૦૦૦ ડોલર આપ્યા અને પોતાના છેવટના ભાષણમાં કહ્યું કે: “મેં મારાં બધાં દેવાં આપી દીધાં છે, મારે વીલ કરવાની જરૂર રહી નથી કારણ કે હું નિર્ધન છું.”

સંસ્થા પાસે જે મૂડી છે તેના આજમાયી અધ્યાપકોના પગાર આપવામાં આવે છે. પગારો અન્ય કાલેજોના પગાર કરતાં ઓછાં હોય છે, પણ એ સૌ સાદાર્થી રહેશે એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે, પણ સાથે સાથે તેમને રહેવા માટે જે સગવડ કરી આપવામાં આવે છે તેનું ભાડું ઓછું હોય છે અને જે અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓને રસોડે જમે તો જમણુનો ખર્ચ પણ ઓછો થાય છે. પોતે પોતાનું જીવન આ સંસ્થાને અર્પણ કરી દીધું છે એવી ભાવનાવાળા અધ્યાપકો આ ડોલરપૂજક અમેરિકામાં પણ મળી રહે છે.

મારી નાંધપોથીમાંથી...

નવી દિલ્હી, નવેમ્બર ૧૯૫૨.

એક લોકવાયકા એવી છે જ્યારે દિલ્હી શહેરની આસપાસના કિસ્તાની દીવાલો બાંધવા માટે પાપા ખોદવાની લાઈનદોરીઓ બાંધવામાં આવી ત્યારે લાંબી લાઈનમાં દોટ્ટી એક ખૂંટી-અથવા-બે ખૂંટીની વચ્ચેની દોરી, દીલી રહી ગઈ, અને લાઈન થઈ વાંધી, તેટલા પરથી નવા બંધાતા શહેરનું નામ દીલી, ધીલી, 'દીલી' પડ્યું. આ તો લોકવાયકા છે.

આજે પણ દિલ્હીને ઉર્દૂ લિપિમાં માત્ર 'દીલી' લખે છે, જો કે બધા લોકો તેને ઉચ્ચાર કરે છે 'દિલ્હી' અને અંગ્રેજો તેને કહેતા 'દેહલી,' અને લખતા હતા 'દિલ્હી.' આવી રીતે દિલ્હી શહેર છેક જન્મથી જ નામોશી પામ્યું છે.

આજે જો દિલ્હી કહેવાય છે તે શાદજહાન બાદશાહે બાંધ્યું હતું અને તેથી તેને શાદજહાનાબાદ કહેના હતા. મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓએ જો દિલ્હી શહેર બાંધ્યાં તેમાંનું એ સાનમું શહેર હતું.

ખત્તઅવંશે (આ વંશનો ઉચ્ચાર 'ખિલજ' નથી) દિલ્હીને પાટનગર બનાવ્યું. પ્રથમજ બાદશાહે પ્રથમજાબાદ બાંધ્યું. આવી રીતે

મુસ્લિમોએ રથાન બદલ્યા જ દર્જા દતા, પણ મુસ્લિમોએ ધામા નાખ્યા ત્યાર પહેલાં જ્યાં કુતુમ્બિનાર છે તેની આસપાસ રાગપૂત રાગઓનું પાટનગર હતું.

આ જગમગશ્વર મિનાગે કાણે જાંધો દતો તેને વિશે એ મન છે અમુક ઇતિહાસગરો માને છે કે મિનાગ મૂળ બાધેયો દિંદુ રાગઓએ, પણ તેને વધારે મનપૂત બનાવીને વંચારે હોયો ક્યો મુસ્લિમ રાગઓએ કુતુમ્બિનારની પામે જે મસ્જિદ છે તેના યાંબવા દિંદુ મદિરના છે મદિરને નવો વેશ આપીને મસ્જિદ બનાવવામા આવી છે

આ વિષય પર અનેક પુસ્તકો છપાયાં છે પણ આપણે આ તકરારની સાથે નિરખત નથી આપણે તો એટલું જાણી લઈએ છીએ કે દિંદુ પાટનગર હતું, પાટનગર મટીને ગામ થઈ જતું હતું. અકબર બાદશાહે ફતેહપૂર સિકંદીને પાટનગર બનાવ્યું મહમદ ધોરી તો દુરદુર નીલતાબાદ જાંધીને દક્ષિણ તરફ આસ્યો ગયો

બ્રિટિશરોએ દિંદુની પ્રતિષ્ઠા તોડી નાંખવા માટે ભારતદેશના એક ખૂણામાં છેક પૂર્વ દિશામાં કલકત્તાને પાટનગર બનાવ્યું. મુસ્લિમ રાગઓને પૂરતા પ્રમાણમાં પાણી મળતું નહોતું. જમના નદી પોતાનો પ્રવાહ બદલ્યા કરતી હતી અને દરેક પણ બદલ્યા કરે છે. આજે જ્યાં ગાંધીજીની સમાધિ બાધવામાં આવી છે તે રથને એક વખત જમના નદી વહેતી હતી

આવી રીતે આ દિંદુ શહેરમાં કંઈને કંઈ વાકું જ પડ્યું છે. પહેલાં તો એની દોરી લીધી પડી, પછી જે શહેરો બંધાયાં ત્યાં રાગઓ કરીકામ બેસીને રાજ્ય કરી શક્યા નહિ. બ્રિટિશરોએ પચમ જ્યોર્જ પાસે જાહેર કરાવ્યું કે કલકત્તાથી પાટનગર પાછું દિંદુ આણવામા આવશે

શાહજહાનાબાદની ઉત્તરે જ્યાં દિંદુનું સિવિલ સ્ટેશન હતું ત્યાં

પાટનગર ખસેડ્યું. બ્રિટિશ શહેનશાહના પ્રતિનિધિ વાઈસરોય અને ગવર્નર જનરલને માટે નવો મહેલ બાંધ્યો.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય, જેના સામ્રાજ્ય પર, એટલે જગતમાં ફેલાયલા મુઘલો પર, સૂરજ કદી આથમતો નથી, જૂનકાળમાં આવું વિશાળ સામ્રાજ્ય કદી હતું નહિ, અને ભવિષ્યમાં એવું કદી ચલાતું નથી, તેને શોભે તેવું પાટનગર બાંધવાનો નિર્ણય થયો અને તેનો પ્રથમ પથરો ધામધૂમથી દાટવામાં આવ્યો. બાંધવાતું કામ શરૂ થાય ત્યાર પહેલા એક નવી શોધ થઈ કે જે સ્થળે પાયો નંખાયો છે તે વિસ્તાર નીચાણમાં છે અને ત્યાં મેનેરિયાનો વાવર છે એટલે આ સ્થળ પડતું મૂકાયું, અને ત્યાર પછી હાલમાં જ્યાં ‘નવી દિલ્હી’ બંધાયું છે તે સ્થળ પસંદ થયું.

આ સ્થળ નાના ટેકરાખાડાવાળું, ઝાડજંગલથી ભરપૂર, વરસાદના પાણીથી ભરાયેલ ખાડાખોખોચિયાંમાં ધાસળરુના વનથી ઘીચોઘીચ ભરેલું, એવું હતું. આ ઝાડજંગલમાં વરુ, શિયાળવાં અને કુકર તો હતાં જ પણ કળમિત વાઘ પણ ભરાઈ રહેતા હતા.

આપણા ગુજરાતની છેક ઉત્તર સીમાએ અરવલ્લીના ટેકરાઓ અને પહાડો શરૂ થાય છે તે લખાતા લખાતા રાજસ્થાનમાં થઈને ઉત્તર તથા ઈશાન (ઉત્તર પૂર્વ) દિશામાં ફેલાઈ રહે છે.

આ અરવલ્લી પહાડનો છેક ઉત્તરનો છેડો દિલ્હીના શાહજહાનાબાદની પાસે પહોંચી જાય છે. આ છેડાને ‘રિજ’ કહે છે, રિજ એટલે પાળ, અને ૧૮૫૭માં જ્યારે દિલ્હી પ્રજાએ (મેટે ભાગે દિલ્હી લોકરે) બ્રિટિશરો સામે બંડ ઉઠાવ્યું, અંગ્રેજો તેને બળવો કહે છે, તે વખતે આ રિજ પર ખૂનખાર જંગ જમ્યો.

આ અરવલ્લીનો કેટલોક ભાગ દક્ષિણ પશ્ચિમમાં પણ ફેલાયો છે અને તેમાંની એક ટેકરી પર, નવી દિલ્હીના પાટનગરમાં, બ્રિટિશ વાઈસરોય માટે મહેલ બંધાયો હતો. આ મહેલની આગળનો ભાગ ખુલ્લો

છે, ત્યાં મોટા મોટા ધોરી માર્ગો છે, અને તેની બન્ને બાજુએ મોટા વિશાળ દફતરખાનાં (સેક્રેટરિયેટ) બાંધવામાં આવ્યાં છે

આ નવું દિલ્હી બાંધવામાં દરોડો રૂપિયા, અઢત્તી નાણું, અર્થાર્થ મળ્યું છે મોગ મોટા રસ્તાની બન્ને બાજુએ લીલા ધાસનાં મેદાન માર્કેસો સુધી સીધાં ચાલ્યાં જાય છે

આ મેદાનોમાં મોગલ (મોલ્લ, મુલ્લ) બાદશાહોને મનપસંદ હતા તેવા લાંબા હોજરો હોજર એટલા લાંબા છે કે તેમાં આજે હોડકાઓ હકારી (ગોટિંગ કરી) ચમકે છે તેની બાજુમાં અમલદારોના બગલા છે, તે પણ મોટા અને વિશાળ ! દરેક બંગલાની આસપાસ ત્રણ એકરની જમીન છે—ત્રી દિલ્હીના રસ્તાઓની વચ્ચે નવા રસ્તાઓ એકઠા ચાય છે, ત્રણ, ચાર, પાંચ કે છ ત્યાં મોટા મોટા બાગ છે—જ્યાં ત્યાં વીજળીના દીવાઓ છે

પાણી છૂંથી વપરાય તો જ દિલ્હીના બધાં કર તાપમાં ધાસને લીલુ રાખી શકાય તથા ઝાડ તથા છોડ છવ્વીં શકે, રસ્તા રિપેર માટે, બાગો અને ધાસવાળા મેદાનને પાણી આપવા માટે, રસ્તાઓમાં વીજળીની હજારો બત્તીઓના ઝગઝગાને માટે વિચારી મ્યુનિસિપાલિટીને લખતૂટ ખર્ચ કરવો પડે છે

ટેકરી પરના રાજમહેલમાં આજે આપણા રાષ્ટ્રપતિ રહે છે. આસપાસના બગનાઓમાં આપણા દિંદીઓ રહે છે

અંગ્રેજોએ પ્રથમ પાડેલી તેવી રીતે આપણા દિંદી અમલદારોને રહેવાનું કાવતું નથી આપણી રહેણીકતણી તદ્દન જુદા પ્રકારની છે મે અનેક ધરોમાં જોયું અને એક પ્રધાનને ત્યાં જન્મજૂતા પ્રસંગે અડવાનું કે અંગ્રેજો જન્મતા પહેલાં દારૂ પીએ છે તેને જ ને આપણા દિંદીઓ ટામેગનો કે નારંગીનો રસ પીતા આપે છે પણ આ પીણામ

પેટને ઉત્તેજિત કરવાની શક્તિ હોતી નથી તેથી તેમાં તીજો (સોસ) મસાલો નાખવામાં આવે છે.

આ જોઈને મને હસવું પણ આવ્યું અને ગિયારા દિંદી મિજબાન પર દયા પણ આવી. દિંદી રીતે આવું ઝેરી કે ખીજી કાઈ જાતનું પીણું આપવાની જરૂર જ રહેતી નથી. પણ તો પછી મોટા અમલદારો જહોજસાલી તથા દોરખામ ખીજી શી રીતે જતાવે ? હું રણો દેશી ગામડીઓ, ઝેટલે મેં તો આવું પીણું પેટમાં નાખવાની સાફ ના પાડી દીધી.

અમે રહીએ છીએ સુખનસિંઘ પાર્કમાં. આપણા દેશના લાંબા ઇતિહાસમાં એક સમય એવો આવી ગયો કે બ્યારે શીખ લોકોએ મુસ્લિમ સૈન્યોને હુકાવી થયરાવી નાખ્યા હતા.

એ વખતના શીખો સિંઘ જેવા હતા, હવે સિંગ થઈ ગયા છે. રણજીતસિંહે પોતાનું મુખારક નામ સાચું પાડ્યું. દેશમાં ઠેરઠેર શીખ રાજ્યો સ્થપાયાં. ૧૯૪૭ સુધી પતીઆળા અને એવા બીજાં અનેક રાજ્યો અસ્તિત્વમાં હતાં.

સુખનસિંઘ તો મકાનો બાંધનાર કોન્ટ્રેક્ટર હતો. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધમાં એ હમાઈ ગયો. ‘સુખનસિંઘ પાર્ક’ની મિલકત બ્યારે એક કરોડ રૂપિયાની હશે—તેમાં એક આલેશન હોટેલ છે તેમાં માત્ર રહેવા—બેસવાના ઝોરડા તથા જમણને માટે દરરોજના રૂ. ૬ લેવામાં આવે છે.

આ મકાનોમાં અનેક ફ્લેટ છે. વખતે ૨૦૦ થી વધારે હશે. ‘ફ્લેટ’નું ગુજરાતી લાપાંતર હું ‘કણુનરખાનું’ કરું છું. આ ‘પાર્ક’ના જગતની અંદર દિંદના લગભગ બધા પ્રાંતના માણસો રહે છે.

દિંદીની ડિસેન્સની ટંડીમાં ત્રણ જ મનુષ્યો એવા જોયા કે જે

(સૂર્યોદયની પહેલાં) ધોતિયું પહેરીને ફરતા હતા ત્રણ નદી પસુ એ, કારણ કે નીચે કે પટેલો તો હુ દતો એક દીનમ ગરનામા મને કાકા કાચેતકર મળ્યા, હુમકાથી એવા વિટળાયેલા-મુથલું, લાંબો કાગ, કાનટોપી, ગજપટો દાથેપગે મોઝા કે-મેં એમના નમરનાર કીડ્યા પણ એ કોણ છે તે જાણું નહીં ! હુ મોઝાઈ મારવાનો જરાય પ્રયત્ન કરતો નથી પણ ૭૬ વર્ષની વયે હુ દૂકું ધોતિયુ જ પહેરતો, ન મગે દાથપગના મોઝાં કે કાઈ જાનની ટોપી, ન મગે ઓવર-કોટ, પણ ગરમ કપડાં છાતીપર હતા કહેવાની વાત તો એ છે કે અહીં ધોતિયા ઓછાં જોવામા આવે છે

મારી સાથે બાળ એ મોટા અમલદાર બાઈઓ છે તે મદ્રાસી છે બન્ને જાણે હિસ્કાર્થને બોલતા હોય એવી રીતે એમની બાપામા સતત ચર્ચા કરતા હોય છે અમે અકેને ઓળખતા નથી, પણ અમારા ત્રણેના હાથમા ધોતિયાં વિશે મમત્વ અને હમ્દોઈ છે

હુ નવી દિલ્હીને એક શહેર તરીકે રીકારી શક્યો નથી આ અધ્યાન કે મોગન બાદશાહો જ્યારે યુદ્ધ માટે કે બીજા કોઈ પ્રસંગે શહેર બહાર નીકળતા ત્યારે અસખ્ય તથુઓનાં શહેરો રચાતાં દરેક અમલદારનું સ્થાન, દરેક બજારનું સ્થાન મુકરર થઈ ગયું હતું

મારા મનમાં એવો આભાસ થાય છે કે નવી દિલ્હી, તથુઓનું શહેર, જગલમા પડ્યું છે આજે છે અને કાલે નહીં હોય જુનાનીમા હુ ફારસી બાના શીખેનો ફારસી કવિઓએ આ સસારને તથુજીવન સાથે સરખા યો છે, આજે તથુ ખોડયા, અને કાલે તથુ ઉડાનીને ગિલ્ગીનો ત્યાગ કરવાનો છે સ્થાયીપણું, સ્થિરપણુ એ બધું મૂડીવાદી સમાજમાંથી પેદા થયું છે

દિલ્હી સ્થિર શહેર નથી, આજે છે અને કાલે નહીં હોય આજે

ત્યા રાત્રમહેનોમાં મહેફિયો મણાય છે ત્યા જમીનદોરત મકાનોનાં ખડિયેર પર શિયાળવા ગીસો પાડતા હશે

અમે અમદાવાદથી સુજનસિંગ પાર્કમાં રહેવા ગયા રાત્રે ત્રણ-ચાર શિયાળવાની કારમી ગીમો સાંભળી અને તે છેક અમારા ઘરની પાસે, પછી તો ત્રિવેસે શિયાળવાં જોયા અને સાપવીંછી પણ જોયા

સવારે ફરવા નીમ્જ્યો ત્યારે જ મલી (અરે ખુદા ! જે પાજરામાં નથી તેને માટે મારાથી 'જ મલી' શબ્દ વપરાઈ ગયો છે તેનો અર્થ તો એ થયો કે જે પાજેતાં પક્ષી પાજરામાં છે તે સુધરેલા કહેવાય) તેનર જોયા અને સાંભળ્યા તેતરને સાંભળીને તથા જોઈને મને મારા ખચપણના દિવસો સાંભરી આવે છે

મારા પિતા વડોદરાના લશ્કરી દાકતર હતા ગામના સીમાડા પર સૈનિકોની બરાકો તથા લશ્કરી અમલદારોના બંગલા હતા પછી અડધો માર્કલ લાણુ અને તેનુ જ પહોણુ એક મેદાન ખાચતને માટે હતુ અને તેની પેલીપાર એક ઠીક મોટુ લશ્કરી દવાખાનુ અને તેમાં કામ કરતાં નાના મોટા દાકતરો તથા અન્ય કાર્યકરો માટે મકાનો હતા- તદ્દન એકાંત, લગભગ જ મલમલ રહેતા હોઈએ તેવુ વાતાવરણ હતુ

ત્યા મે તેતર સાંભળેલા એ વાત મારા મગજમાથી કદી બૂસાઈ નય તેમ નથી તેતર અને વન વન નદી તો જ મલ એ વિચાર મારા મનમાં ઠસી ગયો ॥ દિલ્હીની સૂરન આવી ॥ એક તરફ આનેશાન મકાનો અને તેની નિક્ક પડોરામાં શિયાળવા, તેતર, સાપ અને વીંછા

મારા એક મિત્રની સાથે સાંજે હુ કતવા ગયો અમે ઇન્ડિયા ગેઝ-હિંદી પ્રવાગમથી જરા આગે એકાંતમાં જોયા હતા આ ગેઝ (ગેઈઝ) કહેવાય છે પણ એ શબ્દ જોટો છે તેને બારણું નથી ખર જોતા

એ આર્ય એને કમાન કહેવાય લડનમાં માર્ગલઆર્ય છે પારિસમાં આર્-૧-નિઓફ એમ્લે વિજયમાન છે, ખર્ચિનમાં આર્-૧-ખર્ગ ૧ કમાન છે

અમારી સામે મોઝા પડોગો રસ્તો હતો પાણીના હોજ, લીધી અંકુશ સોન, ધાસવાળા મેદાન, મોટા જૂથો, અને દૂરદૂર મોઝા બગલા આ વિશાળ રસ્તા પર એક મુદ્દાલ ઘોડાને જોડેતુ ટમટમ ધીમેધીમે જતુ હતુ, અમે બંને આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યા

મે મધ્ય કે જુઓ લાઈઝ આપણુ ખરુ હિદુમાન તો આ ટમટમ જેવુ છે કંગોડો ગામડીઆને પીવાતુ પાણી મળતુ નથી મે વખત આવેને પૂછે પૌષ્ટિક ખોરાક મળતો નથી, ધરમાં વગતી વધતી જાય છે તે છતાં ધરનો વિસ્તાર કે ગામડાનો વિસ્તાર કરવા માટે જમીન મળતી નથી પહેરવા માટે ખપડા મોંઘા થઈ ગયા છે પ્રાથમિક શાળામાં સારા શિક્ષકો મળતા નથી, આરોગ્ય સચવાય તેને માટે સરખર લગભગ મૂક જ કરતી નથી એક ગામડેથી બીજે ગામડે જવાના રસ્તા છે નહીં

૧૨-૧૪ લાખ માણસની વસ્તીવાળા મહંસાણા પ્રાંતમાં (ગામેને બાદ કરતા) બે કુ જોડો પાકો સારો રસ્તો થયો નથી, આવી ગિયતિ અમારાં પાંચ લાખ ગામડાની છે એને બધા ગામડાંના છે, અને તેમાં કેન્સરના જેવુ આ શહેર મને અસહ્ય લાગે છે (કેન્સર એમ્લે એક જીવલણુ દુષ્ટ પ્રકાર)

આ પડોગા રસ્તા પર અમારા રાષ્ટ્રપતિ ૭ ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને સવારી મારે છે-અમે વર્ષો સુધી મદારાગમ્લો તથા સ્થિટિય વાઈસરાના ખર્ચાગ મગા જીવન વિશે ટીકાઓ મ્હી અને રાષ્ટ્રીય મદાસમામાં દરરોજ ક્યાં પચુ દાનની સરખાવે તો અમને લાગતી

મરી જવું પડે એવી વ્યવસ્થા કરી છે-એટલામાં પાછળથી થોડા મોટા અમલદારોની કિંમતી મોટી મોટરદારો આવી. દિલ્લીમાં આવી મોટી, કિંમતી, પરદેશી મોટરો હોંક મોટી સંખ્યામાં છે. મારા મિત્રે કદ્યું કે ચીનમાં આવી મોટરોની આયાત થતી નથી. મોટા અમલદારો ધણી ખરા છુપમાં ફરે છે, અથવા નાની મોટરોમાં, અથવા રિક્ષામાં.

શબ્દસૂચિ

અ

‘અગડ’-૪૧૦, ૪૧૩, ૪૧૯
 અગ્રીપાડા-૪૦૫
 અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ-૧૨,
 ૭૦, ૮૧, ૮૫, ૮૬
 અખિલ હિંદ મહિલા પાઠશાળા-
 ૧૨
 અખિલ હિંદ મહિલા વિદ્યાપીઠ-
 ૧૫૨
 અખિલ હિંદ મહિલા વિદ્યાલય-
 ૧૬૬
 અગ્રેરનાથ ચતોપાધ્યાય-૯, ૧૦,
 ૧૨, ૧૪૮
 અગમેર-૪૭, ૧૬૭
 અગતા-૩૫૭, ૩૫૮
 અગ્નિતર્સિદ્ધ-૫૧
 ‘અગાત, સૈનિક’-૧૪૫
 અફલ-૩૬૭
 અફધાન-૪૪૪
 અબ્બાસ તૈયબજી-૨૦, ૨૫૩,
 ૨૫૬
 ‘અબ્બાસખર’-૧૬૨
 અમદાવાદ-૧૨, ૧૭, ૧૯, ૩૩,
 ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૪૪,
 ૯૦, ૯૨, ૯૩, ૧૦૨, ૧૧૩
 ૧૧૫, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૪૨,

૧૪૪, ૧૫૬, ૧૮૮, ૧૯૩,
 ૨૦૧, ૨૧૪, ૨૮૧, ૨૮૨,
 ૩૧૭, ૩૩૫, ૩૫૬, ૩૫૮,
 ૩૬૭, ૪૧૧, ૪૧૯, ૪૪૫

અમદાવાદ યુવક સંઘ-૧૦૦
 અમદાવાદની (કોંગ્રેસ-૧૯૦૨)-૫૬
 અમરેલી-૨૬૭, ૨૮૭
 અમૃતજઞ્ઞાર પત્રિકા-૧૭૬
 અમૃતલાલ દક્ષર (દક્ષરબાપા)-૧૬૨
 અમેરિકન-૩૬૨
 અમેરિકન ઇન્ડિયન-૩૬૭
 અમેરિકન જુવાન સ્ત્રી-૨૩૩૪
 અમેરિકન નિમ્નો-૩૬૫
 અમેરિકન સૈનિકો-૧૦૦
 અમેરિકા-૫૩, ૫૮, ૬૮, ૭૦,
 ૧૦૦, ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૬૨,
 ૧૬૫, ૧૭૯, ૧૯૪, ૨૧૫,
 ૨૨૮, ૨૫૦, ૨૫૮, ૨૬૧,
 ૨૬૩, ૨૬૬, ૨૭૫, ૨૯૭,
 ૨૯૮, ૨૧૨, ૩૧૬, ૩૧૭,
 ૩૧૮, ૩૬૫, ૩૬૮, ૩૬૯,
 ૩૭૪, ૩૯૪, ૪૨૧, ૪૨૨,
 ૪૨૫, ૪૩૭
 અમેરિકા-ડોલરપૂજક-૪૩૮
 અમેરિકાના નાગરિક હકો-૩૬૯,
 ૩૭૦

અમેરિકાના નિગ્રો-૩૬૬, ૩૬૭
 અમેરિકાનાં દક્ષિણ રાષ્ટ્રો-૩૬૭
 અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રો-(યુ.
 એસ. એ.) ૩૭૨
 અમેરિકાની કૅબિસ-૩૬૮, ૩૬૯
 અમેરિકાની ગેરી પ્રજા-૩૬૬
 અમેરિકાની ફેડરલ વરિટ કોર્ટ-
 ૩૬૫
 અમેરિકાની સર્વોચ્ચ કોર્ટ-૩૭૨
 અમેરિકાનું સ્વાનંત્ર્યપુર્વ-૨૧૫
 અમેરિકામાં ૪૮ રાષ્ટ્રો-૩૬૭
 અરુદ્ધ-૩૭૭
 અરવલ્લીના ટેકરા-૪૪૧
 અરવિંદ ધોળ-૩૯, ૪૦, ૧૪૭,
 ૧૭૭, ૩૩૮
 અક્ષ-અમીન-૪૦૩
 અક્ષરિયા-૪૬૨, ૪૬૩
 અક્ષાંશ-૬૨, ૮૩
 અદ્યપમાન સરદાર-૩૮૦
 અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર-૧૬
 અવેશ-૩૮૧, ૩૮૪
 અહમ્યામાર્ક હોળકર-૩૬, ૩૫૧,
 ૩૫૨, ૩૫૩
 અહુરમઝ્દ-૩૮૭
 અકેશ્વર-૩૮૮, ૩૮૦
 અગ્રેજ-૧૦૬, ૪૦૬
 અબાલાલ સાકરલાલ-૩૩, ૧૧૫,

૧૧૬, ૧૧૮

અા

આકર્ષિત-૩૭૧
 આટલાંટા-૩૭૧
 આતશબદેરામ-૩૭૬, ૩૮૦, ૩૮૧,
 ૩૮૭
 આત્મકથા (દુલાલ માસિકની)-
 ૨૧૦
 આત્મિયા-૨૧૧, ૨૨૩, ૩૩૮,
 ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૫૭, ૩૫૯
 આનંદશંકર મુવ-૧૬૮
 આનંદ સ્વામી-૧૬૬, ૨૦૭
 આશિકન ગાંધી-૩૬૪
 આશિકન નિગ્રો-૩૬૭
 આશિકનો-૩૬૫, ૩૬૬
 આશિકા-૨૭૫, ૩૦૨, ૩૧૮,
 ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૧ થી
 ૩૬૬, ૪૩૭
 આણુ-૨૪૫, ૩૮૦
 આમોદ-૧૧૬
 આપરિશ મુવતી (અતોની પત્ની)
 -૭
 આરમો-૨૧૨, ૩૭૭
 આર્ક-નિગ્રો-૪૪૬
 અર્ધ-૩૭૭
 આર્યસમાજ-૪૪થી૪૭, ૫૮, ૬૧
 આર્યમવરયા-૩૨૩

આસામ-૩૧૪

આસામ-૨૭

આમેડકર-૫૮, ૧૩૯

ધ

ધનિખ-૧૨૮, ૧૩૧, ૨૫૮,

૩૯૨, ૩૯૩

ધના (જ્ઞાનામુખી)-૨૪૯

ધાલી-૨૪૬, ૨૪૯, ૨૭૫

ધોપિયા-૩૯૩

ધન્ડપન વિમેન્સ યુનિવર્સિટી-૪૩૧

ધન્ડપન વૉર ઓફ ધન્ડપેન્ડન્સ-

૭૧

ધન્ડપન મિવિલ સર્વિસ-૧૫, ૧૬,

૪૮

ધન્ડપન સોશિયોલોજિસ્ટ-૫૦, ૫૨

ધન્ડપા ઓફિસ-૬૯, ૮૪, ૨૧૦,

૨૧૧, ૨૧૪, ૨૮૫, ૨૯૬

ધન્ડોચીન-૩૮૩

ધન્ડોનેશિયા-૩૯૩

ધન્દરા ભાગવત (ધન્દરાખાઈ)-

૯૦, ૯૨, ૯૩

ધન્દરાખાઈ (સીતાખાઈના દીકરી)-

૯૧

ધન્દાર-૬૮, ૯૦, ૯૨, ૯૩, ૯૪

ધન્દારના મહારાજ-૬૯

ધન્દારની બે રાજકુમારીઓ-૬૯

ધન્સાઈડ યુ એસ. એ (પુસ્તક)-
(અમેરિકાની બીનરમાં)

૩૭૦

ધરાન-૩૧૬, ૩૭૭, ૩૮૨, ૩૮૭

ધલિજાબેય-૪૨૪, ૪૨૯

ધજોરા-૩૫૭, ૩૫૮

ધવેન સેમ્પલ્સ-૪૨૫

ધજો-૬-૧૫, ૨૭, ૨૮, ૨૯, ૪૬,

૪૮, ૪૯, ૫૩, ૭૦, ૮૪,

૯૩, ૧૨૩, ૧૨૭, ૧૨૮,

૧૩૧, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭,

૧૮૬, ૧૮૮, ૧૯૦, ૧૯૪,

૨૧૦, ૨૧૩, ૨૧૬, ૩૦૨

૩૫૬

ધડિયા હાઉસ-૬, ૨૭, ૨૮, ૫૦,

૫૧, ૫૩, ૧૪૮

ધંદુલાલ માસિક-૧૬૨, ૨૦૯

ધ

ધરિટ ધન્ડપા કંપની-૧૪, ૪૦૨

ઉ

‘ઉજ્જિયાત’-૨૦૩

ઉત્તર તથા પૂર્વના રાષ્ટ્રો (અમેરિકા)

૩૭૨

ઉત્તવાડા-૩૮૦, ૩૮૧

ઉદેપુર-૪૭

ઉદેપુરના મહારાજ-૪૭

ઉનાઈ-૨૫૦, ૩૩૮

ઉમર ખખ્ખામ-૪૩૦

ઉમર સોલાની-૧૧૮

ઊ

ઊટી-૬૮

ઊર્મિ (માસિક)-૩૫૧

ઊઝા-૩૪૮

ઝ

ઝર્મજ ઝાફ કન્સેન્ટ ઠમિટી-૮૩

ઝેટમ ઝોબ-૬૫

ઝેટ્રોબેટિકસ-૪૧૪

ઝેડન-૩૬૭

ઝેડવર્ડ પ્રાર્થસ-૪૨૧, ૪૨૨-૨૩

ઝેન સી. સી-૩૬૧, ૩૬૪

ઝેનનીસ ઝેડલી-૬

ઝેની બિમેન્ટ મિસિસ-૩૪, ૬૨

ઝેન્ટાટિક-૨૭૪

ઝેન્ડીઝ પર્વત-૨૧૬

ઝેપોલો બ્લેક-૪૦૩

ઝેગરડિન મુનિવર્સિટી-૪૨૫

ઝેબિસિનિવા-૩૬૩

ઝેમિલ ઝોલા-૩૪૪

‘ઝેસાર પેલાર’વાતો-૨૧૨

ઝેલિસખીજ રેશન-૬૩

ઝેલેકઝાન્ડર-૩૭૭, ૩૮૭

ઝેવરેટ-૨૫૨

ઝેચિયા-૨૫૮, ૨૭૫, ૩૧૮,

૩૬૨, ૩૬૩

ઝેચિયાર્થ ખોરાક-૩૬૩

ઝેચિયાર્થ કાર્મજેટ-૪૨૪

ઝેચિયાર્થ દેશી-૩૬૫

ઝેચિયાર્થ પ્રભાઓ-૩૬૩

ઝો

ઝોફસફર્ડ-૪૫, ૪૭, ૫૨, ૬૧,

૬૨, ૬૪. ૩૩૬

ઝોફસફર્ડ મુનિવર્સિટી-૪૨, ૪૪,

૪૮, ૮૨

ઝોફરિઝલિયરી ફોર્સ-૩૬૧

ઝોખામંડળ-૨૬૭

ઝોફમેનમ્બુ-૪૩૭

ઝોરિયેન્ટલ રથાપત્ય-૨૪૦

ઝોર્લિઝોનો ડયુક-૨૩૦

ઝોલ ઇન્ડિયા રેડિયો-૬૩

ઝોલ ઇન્ડિયા વિમેન્સ કોન્ફરન્સ-

૮૫

ઝોફડ લુમન-૪૦૩

ઝોફ્રેલિયા-૨૭૫, ૩૧૮

ઙ

ઙ્ઙ-૧૫૪, ૩૫૪

ઙ્ઙરનાર-૪૫

ઙ્ઙી-૩૮૮

ઙ્ઙવાલાલ મુનશી-૩૭

કનૈયાલાલ હ. વકીલ-૧૧૬, ૧૨૩,

૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬

‘કનૈયાલાલ પુસ્તકાલય’-૧૧૬

કન્યાકુમારી-૩૧૪

કમળાદેવી-૧૦

કમાડીપુરા-૭, ૮

કરણ્ય ઘેસો-૧૦૭, ૧૧૫, ૧૮૪

કરસુખભાઈ હોરાડા-૨૭૭

કર્નલ સોખી-૧૨૫, ૧૨૬

કર્વે પ્રો-૧૧૬, ૩૮૮, ૪૩૨

કલકત્તા-૧૪, ૧૬, ૧૭, ૩૬, ૩૭,

૫૧ ૬૩, ૮૬, ૧૭૭, ૪૪૦

કલકત્તાની કોંગ્રેસ (૧૯૦૬)-૫૬

કરતી-૩૮૩

કરતૂરખા ગાંધી ફંડ-૮૬, ૮૭

કબાળા રેકર્ડી (હિલ)-૪૦૩,

૪૦૪

કાકા કાલેલકર-૧૪૧, ૨૧૪, ૪૪૪

કાઠિયાવાડ-૧૬૬, ૨૬૭, ૨૮૮

કામા ઇન્સ્ટિટ્યુટ-૩૮૦

કામા માદમ-૨૭, ૨૮, ૩૦, ૩૧

કાલળાદેવી-૪૦૩

કારી-૧૪૦

કારપણ-૧૪૦

કારમીર-૮૭, ૧૫૬

કારમીરી આગ્રા ફોર્મ-૧૦૦

કારમીરી જીઓ-૧૮૦

કાળિકા-૯

કાળી પરજ-૨૦૩, ૨૦૮, ૨૦૯,

૨૧૦, ૩૩૮, ૩૪૧, ૩૪૨

કાળી પરજ મંડળ-૩૪૩

કાળી પરજ સંકટનિવારણ મંડળ-

૩૪૨

કાગકુત્સે (ચીની)-૩૮૮

કિશોરલાલ મશરૂવાળા-૧૬૮

‘કિરસા એ સંજાણ’-૩૭૮

કીમ-૩૩૭

કુચબિહાર-૭૪

કુતુમ્મિનાર-૪૪૦

કુમારી મેરી-૩૪૬

‘કુરિયર’-૩૬૫, ૩૭૩

કૃષ્ણ વર્મા-૩૦

કેકરટન હોલ-૩૪

કે દી સાહ-૧૫૦, ૧૫૨થી૧૫૫,

૧૫૭થી૧૬૦

કેચલિક ધર્મ-૭૫, ૩૭૦

કેનિયા-૩૬૫

કેનેડા-૨૧૯ ૨૫૮

કેનટકી સ્ટેટ-૪૩૭

કેન્યા-૩૬૧, ૪૩૨

કેમ્બ્રીજ ૭, ૨૩૬

કેલિફોર્નિયા-૪૨૧, ૪૨૬

કેસરી-૧૫૨

કેશવચંદ્ર મેન-૧૪

કેશનપ્રસાદ દેસાઈ-૧૧૬	૨૧૩, ૩૭૫
કેશવરાવ દેશપાડે-૨૧૪	કોંગ્રેસ અધિવેશન-૨૦૬
કેસરીપ્રસાદ (સ્વામી અદ્વૈતાનંદ)- ૧૬, ૨૧૪	કોંગ્રેસ પક્ષ-૧૫૬
કેળવાડી-૧૧૪	કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષ-૭
કેપ્લીન-૮૦	ક્રિસ્ટિન-૪૨૬
કોટવાળા-૨૫૬	કોનિકલ-૧૨૫, ૧૫૨, ૧૫૪
કોઠાવાળા-૨૬૦	ખ
કોડીનાર-૨૮૭, ૨૯૧	ખલજી વંશ-૩૬
કોપનહેમન-૪૨૬	ખંભાત-૩૮૦, ૩૮૩
કોરિયા-૪૩૭	ખાન-૧૫૫
કોર્સિકા-૨૪૭	ખાનદેશ-૨૬૩
કોસાખા કોંગ્રેસ-૪૬૩	ખાપરડે-૪૦, ૧૪૭, ૧૭૭
કોસાખા-૩૬૭, ૪૦૩	ખિલજી-૪૩૬
કોલ બિયા-૩૭૨	ખી-૪૦૮
કોલ બિયા પ્રાન્ત-૩૭૨	ખુશાલ તલકશી શાહ-૧૫૦
કોલ બિયા યુનિવર્સિટી-૧૬૨	(કે. ટી. શાહ)
કોસંખી પ્રા.-૧૩૬	ખેનવાડી-૪૦૩
કોળાઓ-૨૨૪	ખાંભા-૨૬૦
કોળાખાટ-૪૦૩	ખેરાસાન-૩૭૮, ૩૭૯
કોળાવાડા-૨૨૪	ગ
કોઠણ-૪૦૨	ગમનેન્દનાથ-૧૬
કોઠણ કોળાઓ-૨૨૩	ગંગાનદી-૧૧
કોગો-૩૬૨	ગામહેલી-૧૫૫
કોંગ્રેસ-૩૭, ૩૮, ૪૧, ૫૦, ૬૨, ૧૩૬, ૧૪૭, ૧૫૭, ૧૭૭, ૨૦૧, ૨૦૪, ૨૦૭, ૨૦૭,	ગામિત-૨૦૩
	ગાયકવાડ સરકાર-૪૧૧
	ગાયકવાડની ગાદી-૨૬૨

ગાંધીજી-૧૨, ૧૮થી૨૪, ૪૦, ૪૪,

૫૮, ૮૦, ૮૧, ૮૭, ૧૦૩,

૧૩૭, ૧૪૦, ૧૫૨, ૧૫૬,

થી ૧૫૮, ૧૬૮, ૧૬૩,

૧૬૬, ૨૦૦, ૨૦૪, ૨૦૫,

૨૦૭ થી ૨૦૯, ૨૧૧ થી

૨૧૪, ૨૨૨, ૨૨૪, ૨૨૭,

૨૭૬, ૩૩૬, ૩૪૦, ૩૬૨,

૩૭૪, ૩૯૪, ૪૪૦

‘ ગાંધીસમારક ’-૧૮

ગિરીન્દ્ર પંડ્યા પ્રો-૪૨૮

ગીનાગણિ-૧૩૪

ગીર-૨૮૭

ગીરગાંવ-૪૦૩

ગીરનાં જંગલ-૨૭૦, ૨૮૬, ૨૯૦,
૨૯૧

ગુજરાત-૧૭, ૧૯, ૨૪, ૪૦, ૫૭,

૮૦, ૯૧, ૧૧૯ ૧૩૧, ૧૩૫,

૧૬૦, ૧૭૬, ૧૮૭, ૧૯૨,

૧૯૮, ૨૦૦, ૨૦૬, ૨૦૮,

૨૦૯, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૨૦,

૨૪૨, ૨૪૪, ૨૫૪, ૨૮૩,

૩૦૭, ૩૦૯, ૩૨૧, ૩૨૮,

૩૩૧, ૩૩૭, ૩૪૧, ૩૪૩,

૩૪૯, ૩૫૪, ૩૫૭, ૩૬૪,

૩૭૬, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૯૩,

૪૦૨, ૪૦૯, ૪૧૬, ૪૩૧,

૪૪૧

ગુજરાત કોલેજ-૪૨૭

ગુજરાત મહિલા પાઠશાળા-૯૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ-૧૪૧, ૨૧૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહામાત્ર-
૧૬૯

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું પુરાત્વ મંદિર
-૧૩૫

ગુજરાતનો ઇતિહાસ-૧૮૩

‘ ગેહાઈ મરાર ’ (રાજસ્થાન)-
૨૨૮, ૨૨૯

ગેંડી દરવાજો (વડોદરા)-૪૧૫

ગોખલે-૬૩, ૭૪, ૧૪૭, ૧૬૨,
૧૭૭થી૧૯૩, ૨૧૪, ૪૦૪

ગોપાલરાવ-૫૬

ગોમતીબહેન-૨૦૦થી૨૦૩

ગોપાલેટ-૪૧૫

ગોહડકોટ-૩૬૩, ૩૬૫

ગોવા-૪૦૨

ગોવાસિયા ટેંક-૪૦૪

ગોળમેજી પરિષદ-૧૫૭, ૨૦૨,
૨૭૭

ગોડલના મહારાજ-૬૯

ગોડલની મહારાણી-૬૯

ગોડલની બે કુંવરીઓ-૬૯

ગ્રીક સાહિત્ય-૪૩૩

ગ્રીસ-૩૭૪

ગ્રેટ બ્રીટન-૧૬, ૪૮, ૫૨, ૧૨૮,
૨૫૩, ૨૬૭, ૩૧૪
ગ્રેડરટન સોયોમન-૧૦૫, ૧૨૬
ગ્વાલેર (ગ્વાલિયર)-૬૧

ઘ

ઘાંટવડ-૨૮૭, ૨૮૮
ઘોડપટ્ટેવ-૪૦૪

ઘ

ઘસો-૬, ૭, ૯
ઘરખાસ ધ-૮૮
ઘરોતર-૩૫૫
ઘર્યંગે-૩૬૭, ૩૬૮
ઘડિકા-૬
ઘડુલાલ કાચીરામ દવે-૧૧૬
ઘડવદન મહેતા-૧૮૬, ૧૮૭
ઘડાવસિ-૩૮૦
ઘપાપઠી-૫૩, ૨૫૪, ૨૫૭
ઘાફસં શ્રેડયો-૩૫
'ઘાડાળ'-૩૭૩
ઘાદેરિયા-૧૪૨
ઘાપાનેર દત્તાત્રે-૪૧૨
ઘિતોડ-૧૪૨
ઘિયમદર-૪૦૩
ઘીમનલાલ સેતલવાડ-૧૧૭
ઘીન-૬૬, ૧૦૬, ૧૫૬, ૨૦૬,
૨૫૦, ૨૫૬, ૨૬૧, ૨૬૩,

૨૬૫, ૩૦૫, ૩૩૫, ૩૮૬,
૩૯૩, ૪૪૭

ઘીન-મખાન-૨૬૪
ઘીમનાગાર્ધ મદારાણી-૬૦, ૬૮
ધી ૭૩, ૨૩૨

ઘેરદર્ન (જી ૩)-૨૬૭

ઘેન-મજ-૧૪૬

ઘોધરી-૨૦૩

ઘોપાદી-૮, ૩૬૮

ઘોલ-૩૬૦

ઘ્યાંગ કાષ્ઠ શેક-૩૩૫

છ

છમીલદાસ લક્ષ્મીભાઈ શેક-૪૩, ૪૪
છારા-૭૭

જ

જમનાદાસ દ્વારકાદાસ-૩૭
જમના નદી-૪૪૦
જમશેદજી જીજીભાઈ-૩૮૮
જમશેદજી દાદા-૩૮૬
જયપુર-૧૪૦
જયશ્રીમહેન રાયજી-૧૨૧
જયસિંહગઝ (ગાયકવાડ)-૨૩૧,
૨૩૨, ૨૩૩
જયસૂર્ય ડો-૧૦
જરથોસ્તીઓ-૩૮૭
જરથોસ્તી ધર્મ-૩૮૭

જર્મન-૨૩૩, ૨૩૭

જર્મન અક્ષર-૨૬૧

જર્મન દાકતર-૨૩૪

જર્મન દેશ-૨૨૭

જર્મન પ્રત-૨૭૪

જર્મની-૩, ૬, ૧૬, ૭૧, ૧૨૮,

૧૩૧, ૧૩૨, ૨૨૬, ૨૭૫,

૩૩૫

જવાહરલાલ નેહરુ-૧૮, ૯૯

જહાલ પક્ષ-૪૬, ૪૮, ૫૧, ૫૨,

૫૩, ૧૪૭

‘જાગૃતિ’ (માદ્રીબહેનની શિષ્ય-
કૃતિ)-૧૧૪

જાપાન-૬૮, ૭૦, ૬૫, ૬૬, ૨૪૬,

૨૫૧, ૨૫૮, ૨૬૪, ૨૬૫,

૩૦૫, ૩૦૬, ૩૧૬, ૩૮૬,

૪૩૭

જાપાની લોકો-૭૪, ૧૩૮, ૨૫૦

જિનવિજયજી-૧૪૦, ૧૪૧

જિન્સી-૭૭

જિસસ ક્રાઈસ્ટ-૭૬ ૭૮, ૨૭૧,

૩૪૬, ૩૪૭

‘જિસસની બહેનો’-૭૬

જુગતરામ દવે-૨૦૯

જુનાગઢ જી, ૪૮, ૫૨ ૨૬૧

જુવેમ-૩૯૯

જુનિવા-૫૩

સ. ૨

જીવરાજ મહેતા ડો.-૭

જુદ્ધ-૧૩૧, ૧૫૫, ૪૦૦

જેઠાભાઈની પોળ (અમદાવાદ)

-૧૧૬

જે-ટુઓ-૩૯૧

જ્યુબિલી વાગ-૨૫૪

જ્યોતિર્ધર-૧૨૧

જ્યોર્જ-૪૨૦

જ્યોર્જ ગંથર-૩૭૦

ઝ

ઝંખવા-૩૩૮

ઝંદ-૩૮૧

ઝાંસીની રાણી-૨૮, ૩૬, ૭૧

ઝાંસીની રાણીનું મિત્રુદ-૬૮

ટ

ટપકો-૩૮૩

ટંકારા-૪૨

ટંડનજી-૧૪૦

ટાગોર ચાતાપ્દી-૧૦

ટાઈમ્સ (લંડનનું ‘હાપુ’)-૫૧

ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા-૧૫૨, ૧૬૩

ટાંગાનિકા-૩૯૧

ટિજક લોકમાન્ય-૮, ૨૬, ૩૩,

૩૯, ૪૦, ૪૬, ૪૮, ૪૯,

૫૧, ૫૩, ૧૨૮, ૧૩૭,

૧૪૭, ૧૫૨, ૧૭૬, ૧૭૭,

૨૧૪, ૪૦૪

ટેરિટોરિયલ સૈન્યો-૩૬૧

ટયુનિશિયા-૩૬૩

ટ્રાવેલિંગ ફેલોશિપ-૪૯

ઠ

ઠક્કરખાપા-૮૪, ૮૮, ૧૬૮, ૨૧૪

ઠાકરડા બોર્ડિંગ-૧૬૪

ઠાકરસી હિંદુ મહિલા વિદ્યાલય-

૪૩૧

ઠાકુરદ્વાર-૦૪૩

ઠાઠારલાલ પંડ્યા ડો-૧૬૨ ૧૬૩,

૧૬૪

ઠાકોગસાહેબ (બ. ક. ઠા.)-૧૬૬,

૧૬૭, ૧૬૯, ૧૭૦

ઠ

ઢમ-૩૮૯, ૩૯૩

ઢમરી-૧૬૮

ઢમરુ દિ. રોક-૧૨૭

ઢમિના જંગમો-૩૩૮

ઢિઢરામલી-૩૨

ઢેન્નાકે-૪૨૬

‘ઢો. પંડ્યા અબ્બાસગૃહ’-૧૬૫

ઢામિનિકા સિરદર-૭૬, ૭૭

ઢાસામાઈ ફરામશ કાકા-૩૮૧

ઢયુક આઈ બોર્સિયા-૨૩૨, ૨૩૪

ઢ

ઢાદર નદી-૨૯૦

ત

તાન્નમદાલ-૩૩૪

તાપી નદી-૨૬૧, ૨૬૨, ૨૯

૨૯૫, ૩૩૭, ૩૪૩, ૪૦૬

તાપીવેલી-૩૩૮

તામીલનાડુ-૮, ૩૧૫

તારદેવ-૪૭૪

તારંગા-૨૬૫

તારા (ગામકું) ૩૬૯

તાલીમ (શિષ્યકાર)-૧૨૪

તિબેટ-૨૭૪

તુલસક બાદશાહ-૪૩૯

તુર્કી-૨૫૮

તુળસીધામ-૨૭૦, ૨૮૭, ૨૯૦,

૨૯૧

તોટુત-૮૦

ત્રાવણકોર-૮૪

ત્રિભોવનદાસ મલ્લર પ્રો.-૧૧૭

ત્ર્યંબકલાલ મજમુદાર બેસિટ્ટ -

૨૧૩

થ

થરગુડ માર્ચલ-૩૭૩

થાણા-૩૮૮, ૩૮૯, ૪૦૫

થાણા નિલ્લો-૩૮૦

થિયોમોસી-૧૦૯

દ

દક્ષિણ અમેરિકા-૩૬૯

દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકા-૩૯૬
દક્ષિણ આફ્રિકા-૪૮, ૧૨૯, ૧૩૧,

૩૯૬

દક્ષિણ ગુજરાત-૩૭૬, ૩૮૦

દક્ષિણના રાષ્ટ્રો-૨૭૨, ૩૭૧

દક્ષિણ દિગ્-૪૦૯

દત્ત સાહેબ-૧૭

(રામેશચંદ્ર)

દમણ-૩૭૮

દરિદ્રનારાયણ-૪૦

દરિયાગંગ-૧૦૪

દસ્તુર-૩૭૮, ૩૮૪, ૩૮૭

દહેરાદૂન-૩૮૦

દાઉદી વોરાઓના વડા મુદ્દાલ-૨૦

૨૦

દાદાભાઈ નવરોજી-૪૬, ૫૧,

૪૦૪

દામનગર-૨૬૭

દામાજીરાવ ગાયકવાડ-૫૬, ૪૧૧

દામાજીરાવ ધર્મસાળા-૨૯૦

દાર્જિલિંગ-૬૯

દાંડા-વાંદરા-૩૯૯

દાંડી-૧૨, ૧૮, ૧૯

દાંડીદૂત-૧૯

દાંતવાળા પ્રો.-૨૦૬

દિલ્હી-૮૨, ૮૬થી૮૯, ૯૧, ૯૯,

૧૦૦, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૫૬,

૩૯૭, ૪૩૯થી૪૪૩, ૪૪૫,
૪૪૭

દીવ-૩૭૮

દુઝખ-૧૮૮

દુબગા-૧૩૧, ૩૭૧

દુધિયા તળાવ-૪૪૬

દુબગા-૧૯૮, ૨૦૩, ૨૦૫થી

૨૦૭, ૩૪૩

દેવળી-૮૭

દેવાસ-૬૮

દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર (મહર્ષિ)-૧૫

દેશખંધુ દાસ-૧૪૭

દેશલક્ષ્મી મહારાણી-૬૮

દૌલતાબાદ-૪૪૦

દોખમા-૩૦૮

દ્વારકા-૭૨, ૧૧૭, ૨૬૬

ધ

ધણિયામો-૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૬,

૩૪૩

ધનગર-૯૧, ૯૨

ધનસુખસાલ મહેતા-૧૨૧, ૧૨૪

ધરમપુર-૩૩૮, ૩૯૩

ધર્માનંદ દાસજી-૧૪૦, ૧૪૧

‘ધાબુકા’ બોર્ડિંગ-૨૦૯

ધારી-૨૬૭, ૨૯૧

ધીમરા-૨૭

ધૂમ્રેજ-૩૫૧

ધોડિયા—૨૦૩

ધોખી તળાવ—૪૦૪

ધેરિા કવે—૪૩૧

ન

નટરાજ—૨૪૬

નડિયા—૧૫૧

નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ—૨૧૪

નરહરિભાઈ પરીખ—૧૯૮, ૧૯૯,

૨૦૩થી૨૦૫, ૨૦૭, ૨૦૯,

૨૧૧થી૨૧૫

નર્મદા નદી—૩૫૧થી૨૫૩

નવજીવન—૧૫૨, ૧૫૬

નવજીવન કામાંલિય—૧૯૩

નવજોત—૩૮૨

નવસારી—૧૮, ૧૨, ૩૮, ૧૪૬

થી૧૪૮, ૨૮૫, ૩૩૭, ૩૪૦,

૩૪૨, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૩

નવસારી જિલ્લો—૨૦૩, ૩૪૧

નવી દિલ્હી—૯૭, ૪૪૪

નહેરુ—૧૫૬થી૧૫૯, ૩૦૨

નર્મદા—૩૩૮

નર્મદાકંઠર કુળિયાકંઠર—૧૦૭,

૧૧૨, ૧૧૫, ૧૮૪, ૧૮૮

નાંખિયાર—૫

નામજેરિયા—૩૯૩, ૩૯૫, ૪૩૭

નાખલા—૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૬

નામપાડા—૪૦૪

નાગપુર—૧૭૭, ૨૮૦

નાનજીન—રિક્ષા—૨૫૦

નાનાલાલ કવિ—૧૪૩, ૧૬૮,

૧૭૧

નાનીમહેન (શિવગૌરી) મનજી

—૧૧૭

નાયકડા—૨૦૩

નાયકુ ડો—૧૨

નારીનિકેતન—૮૮

નાસિક—૪૪, ૨૨૨

નાસિક જિલ્લો—૫૫

નાસિક જેલ—૨૭૮

નિગાર—૨૧૦

નિગ્રો—૩૬૬, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૧

થી ૩૭૪, ૩૯૨, ૪૩૨

નિગ્રો જોડતાં નથી પાટિયા—

૩૭૨

નિતી—૨૪૪

નીલકંઠરાય જગપતિ ડો—૧૧૮

નેપાલ—૨૪૬

નૈતિક સામાજિક આદર્શ મંડળ

—૮૮

નેનિતાલ—૬૮

નોર્ડિક જાતિ—૩૯૪

નોર્ડિક જાતિના જીવાન—૨૩૭

નોશિરવાન—૩૭૭

આસાલો—૩૯૬

ન્યૂઝીલેન્ડ-૩૧૮

ન્યૂયોર્ક-૪૨૬

ન્યૂયોર્ક હેરલ્ડ-૨૩૦, ૨૩૪

પ

પઝંદ-૩૮૪

પતિયાળા-૪૪૩

પદ્મન-૧૦

પબ્લિક ડેટ કમિટી-૧૫૮

પરેલ (પરળ)-૮, ૪૦૫

‘પર્વત દિન’-૪૩૬

પરિષત-૩૭૭

પહેલવી-૩૮૪, ૩૮૫

‘પડિત’ કૃષ્ણ વર્મા-૪૪૦

પંચમ-૩૬૬, ૩૭૮

પંચમ નયોર્ક-૪૪૦

પંજાબ-૩૩, ૫૦, ૫૮, ૭૫,

૮૨, ૮૬, ૮૭, ૯૯, ૪૧૫

પાકિસ્તાન-૮૮, ૯૬, ૯૭, ૯૯,

૧૦૧થી૧૦૫, ૧૫૬, ૩૭૬

પાટણ-૧૪૩, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪,

૨૪૪

પાટણ ટ્રેનિંગ કોલેજ-૧૬૪

પાટણ સ્વયંસેવક મંડળ-૧૬૪

પાટણની પ્રજા-૧૬૫

પાટીનાર-૨૦૩

પાળી દરનાગે-૮૧૩

પાયધૂની-૪૦૩

પાયધોણી-૪૦૫

પામાની કૃળવણી-૧૫૮

પારસી-૨૦૩, ૩૭૬ થી ૩૭૮,

૩૮૦, ૩૮૨, ૩૮૩, ૩૮૬,

૩૮૮થી૩૯૦, ૪૦૬

પારસીઓના મોબેદો-૩૮૫

પારસીઓની અભુમત-૩૮૧

‘પારસીઓનો ઇતિહાસ’-૩૮૧

પારિસ-૨૯ થી ૩૧, ૫૧ થી ૫૩,

૩૪૫, ૪૪૬

પાર્વતી-૯

પાર્સ-૩૭૭

પાલવા-૪૦૩

પાવસોયા માદામ-૧૨૪, ૧૨૫

પાવાગઢ પર્વત-૩૪૬

પાસિફિક મહાસાગર-૨૫૩

પિરામિડો-૩૯૨

પિલાજીરાવ ગાયકવાડ-૨૯૧, ૪૧૬

પીટિટ કુટુંબ-૨૧, ૩૮૯

પુરાણ-૩૨૫

પૂના-૪૪, ૧૧૯, ૧૩૭, ૧૬૬

૧૭૭, ૪૩૩

પૂર્ણ-૩૪૭

પૂર્વ બંગાળ-૧૦

પેટલાદ-૭૨

પેશવા વંશ-૩૭૭

પેશવા-૨૯૧

બ્રિટિશ-૨૭, ૬૬, ૧૩૦, ૩૮૯,

૩૯૧, ૩૯૩

બ્રિટિશ કોન્સલ-૩૦

બ્રિટિશ ગુજરાત-૩૦૩

બ્રિટિશ પાર્સમેન્ટ-૭૫, ૫૧, ૨૩૬

બ્રિટિશ પ્રભ-૪૮, ૧૨૫

બ્રિટિશરાજ-૪૦૨

બ્રિટિશ સરકાર-૬, ૧૪, ૨૭, ૩૦,

૩૭, ૪૨, ૪૬ ૭૧, ૮૦, ૮૮,

૧૪૫, ૨૦૧, ૩૮૫

બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય-૪૮

બ્રિટિશ હિંદી સરકાર-૫૬

બ્રિટિશરો-૬૬, ૨૩૬, ૩૬૫,

૪૦૬, ૪૪૦, ૪૪૧

બ્રૂમહીશ કમિટી-૧૯૮

બ્રેન્ડી-૧૨૫, ૧૫૪

બ્રેન્ડી (કાળો માણસ)-૨૧૦

ભ

ભદ્ર-૧૩૪

‘ભરત્યરી’-૩૨૧

ભરત્ય-૨૮, ૨૦૪, ૩૭૮, ૩૮૦

ભાઈલાલભાઈ જોશભાઈ અમીન-

૪૧

ભાઈશંકર-૨૦૬, ૨૧૦, ૩૪૨

ભાગવત (હોળકરના એક સરદાર)-

૯૧

ભાનુમતી-૫૩

ભાવખળા-૪૦૪

ભારત-૧૩, ૧૪, ૧૮, ૩૧, ૫

૫૬, ૮૦, ૮૧, ૮૩, ૮

૮૮, ૧૫૦, ૨૨૨, ૨૪

૨૪૫, ૨૬૧, ૩૫૬, ૩૬

૩૭૦, ૩૯૮, ૪૪૦

ભારતીય નૃત્યકલા-૧૨૫

ભારતીય વિદ્યાલય-૧૪૨

ભાવનગર-૧૧૬, ૧૬૮

ભાંડારકર (રામકૃષ્ણ)-૧૩૭

બિષ્ણુ આનંદ-૨૬૫

ભાંડીખતર-૪૦૭

ભૂમધ્ય સમુદ્ર-૨૪૭, ૨૬૩, ૪૦૩

ભૂભેશ્વર-૪૦૩, ૪૦૭

ભોગીલાલ ઓચવલાલ-૨૧૪

(ડો. હરિપ્રસાદનું પાડેલું કલા-

મણું નામ)

ભોળેશ્વર-૪૦૩

મ

મહત્પુરા રાજમહેલ-૨૩૧

મગ્ધગાંવ-૪૦૩

મગ્ધગાંવ-૩૯૮, ૪૦૩

મગ્ધવાસ્તાન-૩૮૭

મદિરિયાલિસ્ટ ફિલસૂફી-૪૮

મત્સગાંવ-૪૦૫

મથુરદાસ ત્રિભલાલ-૨૩

મથુરદાસ શેક-૪૪

નિર્મોહન માલવીયા-૬૨થી૬૭

મદનલાલ ધીંગરા-૫૩

મદાસ-૩૩, ૮૮, ૧૫૪, ૪૧૫

મધ્ય પ્રદેશ-૬૧

મધ્ય ભારત-૩૧, ૩૨

મધ્ય દિશ-૩૧૫

મનુભાઈ નંદશંકર-૧૦૭

મનુષ્યલાલ માસ્તર-૩૭

મનરની-ગરની-કુનરની-૩૮૮

મનંતરાય રામજી-૧૭૪થી૧૭૬

મરાઠી પ્રત્યક્ષનો-૩૫૭

મરીન ફામિલિ-૩૯૮

મસખાર-૮૪

મસખાર ટેકરી-૪૦૪

મસખાર દિશ-૪૦૩

મસાયા-૨૧૪

મવાલ પક્ષ-૫૧, ૧૪૭, ૧૭૭

મશવાળા-૧૯૮ ૨૦૦ થી ૨૦૩,

૨૧૩

મશવાળાનો સમ્બાધ-૧૬૬

મમૂરી-૬૮

મદમદસાદ બેગરી-૪૮૦

મદારેવ દેસાઈ-૨૦૬, ૨૧૨, ૨૧૩

મદારેવભાઈ દેસાઈની ડાવરી બાગ

પંચે-૨૩

‘મદાપાઈ’ (ધૂનગુની બેઠવાની)

-૩૫૧

મહાભારત-૧૬, ૧૧૩

મહારાજા ગણેશસિંહ-૮૨

મહારાણી ગીમનાબાઈ શ્રીસમાજ

-૭૨

મહારાષ્ટ્ર-૫૦, ૧૫૨, ૧૫૪,

૧૭૬, ૨૫૪, ૩૫૧, ૩૭૪,

૪૩૧

મહાસક્તી-૧૧૮, ૨૯૬

મહાસક્તીનુ ધોડદોડ-૪૦૫

મહાસક્તીનુ મદિર-૪૦૪, ૪૦૫

મહિલા પાઠશાળા-૩૫, ૧૧૯,

૧૬૩

મહિલાવિદ્યાલય-૧૦૯, ૧૧૮,

૧૧૯, ૧૬૩

મહીપતરામ નીલકંઠ-૧૮૮

મહુવા (મુઝતબિલ્લો)-૩૧૦, ૩૪૨

મહેતા ડો.-૩, ૫

મહેતા વિનાયક-૫

મહેરબાઈ-૮

મહેરજી રાણા-૩૯૧

મહેસાણા બિસ્તો-૨૮૦

મહેસાણા પ્રાંત-૪૪૬

માણેકચહેર (કવિ નાનાલાલનાં

પત્ની)-૧૭૦, ૧૭૧

‘માનાનો વાવરો’-૨૦૩

માદિત-૭૫થી૭૭

માઠી દેસાઈ-૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૪,

૧૨૬

પો-(ગામ)-૩૪૪, ૩૪૫
 પોન્પીઈ-૨૪૭
 પોર્ટુગીઝ-૩૬૩, ૪૦૨
 પોર્ટુગીઝો-૩૯૮
 પોર્ટુગી રામ-૪૦૨
 પોલોન્ડ-૬૫
 પોલીએરી-૩૩૬
 પ્રતાપરાવ-૫૬
 પ્રબોધ-૧૬૬
 પ્રભાવતી મહિ-૪૦૫
 પ્રાજ્ઞાચંદ્ર લક્ષ્મીમાર્ષિ-૧૧૮
 પ્રાર્થના સમાજ-૧૬
 પ્રેમલીલા-૬૨
 પ્રેમાભાઈ હોલ-૩૬
 પ્લાનિંગ કમિટી-૧૫૬
 રૂ
 રૂબીસનાડી-૪૦૪
 રૂતેકપુર સિદ્ધી-૪૦૦
 રૂતેકપુરા-૧૬૩
 રૂતેકસિદ્ધરાવ-૬૬
 રૂતીમા ઇસમાર્ષિ-૧૧૮
 રૂરસી અખાત-૩૭૮
 રૂર્સ-૩૭૭
 રૂસિઝમ-૨૭૫
 રૂરંગી-૩૮૯
 રૂરંગી સરકાર-૪૦૨
 રૂજ યામા-૨૫૧, ૨૫૭

રૂરસ અમેરિકન રાષ્ટ્રના ૬
 ૩૭૦
 રૂયાઝખાન-૩૦૨
 રૂર્ટ (મુબમ્બેનો)-૩૩૪
 રૂર્ટ મેટ જ્યોર્જ-૪૦૦
 રૂરટ ડો-૪૩૨, ૪૩૩
 રૂન્સ-૬, ૨૩, ૩૦, ૭૫, ૧૨
 ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૬૪, ૨૩૨
 ૨૩૬, ૨૪૭, ૩૪૪
 રૂન્સના મહારાજનો નાનો ભાઈ
 -૨૩૦
 રૂલોરેન્સ નાઈટગેલ-૧૦૬
 જ
 જ. ક. ઠા -૧૬૭
 જનારસ-૬૨, ૬૩, ૧૪૪, ૩૧૬
 જનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી-૧૪૦
 જનારડોનો આશ્રમ-૭૧
 જનાડ સો-૩૭૧
 જર્મા-૧૩૯, ૨૬૫, ૨૬૬
 જર્લિન-૩, ૨૨૭, ૨૩૨, ૨૩૫,
 ૨૪૦, ૩૭૧, ૪૪૬
 જર્લિન યુનિવર્સિટી-૧૧
 જલ્દુમાર્ષિ(જ. ક ઠા)-૧૭૦, ૧૭૧
 જહાદુરજી ડો.-૪૦૪
 જહુચરાજી માતા-૩૦૪
 જહોગમજી મલખારી-૧૧૭
 જહેશી-૩૮૮

બંગમંગ-૩૯, ૮૩, ૧૨૮, ૧૩૪,
૨૧૪

બંગાળ (ગા)-૧૪, ૧૫, ૩૩,
૫૦, ૭૫, ૮૦, ૮૬, ૧૩૪,
૧૪૫, ૧૭૬

બંગાળા ઇમેરો-૭૧

બાઈમય-૪૩૫

બાસુદે-૧૩૧

બાજવાડા-૨૫૪

બાજબૌરી મુનશી-૧૧૭

બાકુગ-૩૯૫

બાબાજીની ચાલી-૪૦૭

બાબુતનાથ-૪૦૪

બામગાઓ-૩૪૧, ૩૪૨

બારડોલી-૧૬૮, ૨૦૧, ૩૩૮

બારડોલી તાલુકો-૨૦૪, ૨૦૬,
૩૪૦

બારડોલી 'સત્યાગ્રહ'-૪૦, ૧૬૮,
૨૦૪, ૩૪૨

બારીન્દ યોગ-૨૧૪

બાર્જા-૪૦૪

બાલક મદાયક મહળ-૮૬

બાલિમંગ-૧૧

બાલ્મન રાણા-૧૨૮

બાર-૩૪૪

બાગવત પ્રતિષેધક કાયદો-૩૦૩

બાગાસાહેબ ખેર-૨૦૫

બિક્રાનેર-૧૦૭

બિપિનચંદ્ર પાલ-૩૯, ૫૧, ૧૨૮,
૧૩૦, ૧૩૧

બિહાર-૩૦, ૧૩૯, ૧૫૯

બિહારનો ધરતીકંપ-૧૫૯

બી બી. એન્ડ સી આર્ટ. રેલવે-
૩૯૭

બીબીમેરા-૩૩૮

બૃહદ મુખર્મ-૪૪૦

બેકબે રેકલમેશન-૩૩૪, ૩૯૮

બેરિયા-૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૭

બેરિયા કોલેજ-૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૭

બેરિંગમન-૩૯૩

બેસ્ટ-૩૩, ૩૫

બેંગલમિન ફેકલિન-૨૧૬

બોચર-૩૯૩

બોચર મહ-૪૮

બોચર લોકો-૩૯૬

બોનિકાસિમેની સામુદ્રધૂનિ-૨૪૭

બોરભાટ-૪૭૪

બોર્નિયો-૨૫૩

બોર્નિ કોનિસ-૧૨૩, ૨૦૩

બ્રહ્મદેવ-૬૬, ૭૬૩

બ્રહ્મસમાજ-૧૫, ૧૬

બ્રા-નગર્મ-૪૪૬

ચિત્રલાલ નેરુ-૮૫ ૮૭

ચિટન-૩૦, ૩૨

માનસિઃ આરોગ્યાલય-૨૨૮
 મારવાડ-૪૦૯
 માર્ગ મા-૧૮૩
 મારી આલિન-૭૬, ૭૭
 માર્ગલ આર્ય-૪૪૬
 માર્ગેસ-૨૬, ૨૪૭
 માલતીગહેન (ડૉ દીક્ષિનના પત્ની)
 -૧૪૯
 માસ્તર સાહેબ-૧૦૭, ૧૧૫
 માદિમ-૩૬૮, ૩૯૯, ૪૦૧, ૪૦૫,
 ૪૦૮
 માડવી (વડોદરા)-૪૧૨
 મીઠુબહેન પિત્રી-૨૪
 મુકુદ ડો-૧૬૭
 મુગમા-૪૦૪
 મુખર્ષિ-૧૯, ૨૨, ૨૮, ૩૦, ૩૩,
 ૩૭, ૪૩થી૫૨, ૮૮, ૧૦૩,
 ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૭, ૧૧૮,
 ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૪૨, ૧૪૬,
 ૧૪૭, ૧૫૬, ૧૬૬, ૧૭૫,
 ૧૮૮, ૧૮૯, ૨૦૦, ૨૦૬,
 ૨૨૨, ૨૩૩, ૨૨૪, ૨૫૮,
 ૨૭૫, ૨૮૦, ૩૦૧, ૩૧૭,
 ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૫૮, ૩૮૯,
 ૩૯૭, ૩૯૯, ૪૦૩, ૪૦૪,
 ૪૦૭, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૬,

મુખર્ષિ અલખેલી-૪૦૬
 મુખર્ષિ ઇતારા-૭૧
 મુખર્ષિ પ્રાંત-૨૦૫
 મુખર્ષિ મેડિયલ કોલેજ-૧૪૬,
 ૧૭૫, ૧૮૭
 મુખર્ષિ યુનિવર્સિટી-૧૫૩, ૧૫૮
 મુખર્ષિ સરકાર-૧૬૯, ૧૯૮, ૨૦૫
 મુખર્ષિ હાઈકોર્ટ-૪૬, ૧૧૩
 મુખારેલી-૪૦૩
 મેકર્સન ડો-૧૧૧
 મોગલ બાદશાહો-૪૪૨, ૪૪૪
 મોડરે પક્ષ-૪૮
 મોડરેટો-૫૧
 મોતીગહેન-૧૪૦
 મોતીભાઈ નરસિંહભાઈ-૩૫૫
 મોતીલાલ નહેરુ-૮૨, ૧૪૭
 મોનિયર વિલિયમ્સ-૪૪થી૪૬
 મોન્ટેસરી-૩૧૧
 મોખે-૩૮૭
 મોરગી-૪૨
 મોરોહો-૩૬૩
 મોર્નિંગ પોસ્ટ-૨૩૦, ૨૩૪
 મોર્સ લોર્ડ-૬૯, ૭૬
 મોહન (ગાંધીજી)-૨૧૩
 મોહનદાસ ગાંધી-૩૧૦
 મોહનનાથ દીક્ષિન ડો-૧૪૫ થી
 ૧૪૮-૧૭૭

મહેસુર કોલેજ-૧૫૬

ય

યજ્ઞદેવર્ષ-૩૭૧

યદોખી-૩૮૭

યરન-૩૮૭

યહદી-૨૭૫, ૩૭૦

‘યુગર્શન’-૨૦૭

યુગધર્મ (માસિક)-૬૨, ૨૦૮,
૨૧૦

યુગા-ડા-૩૬૧, ૩૬૫

યુનાઈટેડ નેશન્સ-૩૬૫

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ-૩૬૦, ૪૩૧

યુનેસ્કો-૩૬૫

યુરોપ-૩, ૮, ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૨૫,

૨૬, ૩૦, ૫૩, ૮૪, ૯૧,

૧૨૮, ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૭૬,

૧૯૦, ૨૧૮, ૨૨૮, ૨૨૯,

૨૫૮, ૨૬૪, ૨૭૪, ૨૮૪,

૨૯૭, ૨૯૮, ૩૦૪, ૩૧૨,

૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૩૫,

૩૪૫, ૩૪૬, ૩૬૭, ૩૭૭,

૩૯૪, ૩૯૫, ૪૦૮, ૪૨૬

યુરોપીય કાયદો-૧૩૮

યુરોપીય પ્રજાઓ-૩૬૨, ૩૯૪

યુરોપીય ફિલસૂફી-૨૩૭

યુરોપીય રાષ્ટ્રો-૩૬૫

યુસફ મહેરબાની-૭

યેટ્સ (અંગ્રેજ કવિ)-૧૩૪

૨

રમણભાઈ નીલકંઠ-૧૮૮

રમાબાઈ પંડિતા-૮૦

રવિ બાબુ-૧૩૪

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર-૧૦, ૧૫, ૩૮,
૧૩૪, ૧૯૩, ૩૧૦

રશિયા-૧૬, ૮૬, ૯૫, ૧૦૫,

૧૨૪, ૧૨૮, ૧૩૧, ૨૦૪,

૨૫૮, ૨૬૪, ૨૭૫, ૩૩૫,

૩૯૬

રસિકલાલ પરીખ (સાહિત્યકાર)-
૧૪૩

રંગૂન-૧૬૬

રાજકુટુંબના દાકતાર-૧૨, ૨૫

રાજકુમાર કોલેજ-૧૬૬

રાજકોટ-૪૪, ૧૧૮, ૧૬૬, ૩૩૧

રાજપીપલા-૨૦૪, ૩૩૮, ૩૩૯

રાજપૂતાના-૪૧૫

રાજસ્થાન-૪૭, ૪૪૧

રાજા નરેન્દ્રનાથ-૬૨

રાજેન્દ્રબાબુ-૨૧૧

રાણા-૩૮૦

રાધાકૃષ્ણન સર્વપલ્લી-૪૧, ૧૫૬
૩૦૨

રાનડે-૪૦૪

રાની ધરજી-૨૦૩, ૨૦૮, ૨૧૦,
 ૩૩૮, ૩૪૩, ૩૮૧
 રાની ધરજી પત્નિ-૨૦૬
 રામકૃષ્ણ મિશન-૩૨૮
 રામદાસ (જમીનદાસનો દીકરો)-
 ૪૪
 રામદાસ રવામી-૩૨૭
 રામનારાયણ પાઠક-૧૬, ૧૧૩,
 ૧૩૬, ૧૪૨, ૧૪૭
 રામમોદન રાય-૧૪
 રામોવરી નહેરુ-૮૦થી૮૨, ૮૫થી
 ૮૮, ૯૪, ૯૯
 રાષ્ટ્રીય નિયોજન-૧૫૭
 રાષ્ટ્રીય મહાસભા-૧૬, ૧૯, ૩૩,
 ૩૯, ૬૨, ૮૫, ૧૨૮, ૪૪૬
 રિચર્ડ-૪૨૯
 રિચ્ચુ ઓફ રિચ્ચુ-૧૨૭
 રુદ્રમણિબહેન-૧૧૫, ૧૧૬,
 રુદ્રનમ કે. આર-૬૧મા-૨૮
 રૈલસંકટનિવારણ-૨૦૦
 રોડેશિયા-૩૯૨, ૩૯૬
 રોબર્ટ બર્ન્સ-૧૬૧
 રોમ-૩૪૪
 રોમન કાયદો-૧૩૮
 રોમેશચન્દ કા-૧૬
 રમુકયુનો બેટ-૪૨૭

લ

લક્ષ્મી-૯
 લક્ષ્મીનાથ શ્રીકૃત-૩૭૫
 લજપતરાય લાલ,-૩૯, ૫૧, ૫૩
 ૧૨૮
 લંકા-૨૫૮
 લંડન-પથી૭, ૧૨, ૧૬, ૨૬,
 ૩૪, ૪૮, ૫૦, ૫૧, ૬૯,
 ૭૧, ૧૨૩, ૧૨૮, ૧૪૮,
 ૧૫૧, ૧૫૭, ૨૨૨, ૨૩૪,
 ૨૩૬, ૪૪૬
 લંડન ટાઈમ્સ-૧૨૩, ૨૩૦
 લંડન યુનિવર્સિટી કોલેજ-૩૪
 લાઈવેરિયા-૩૯૩
 લાલ-બાલ-પાલ-૩૯, ૧૨૮
 લાલા હરદયાળ-૫
 લાહોર-૪૪, ૮૨, ૮૬, ૮૭
 લિંગન-૩૭૪
 લિંગન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ-૪૩૨
 લિંગન પ્રેસિડેન્ટ-૩૬૬
 લીગ ઓફ નેશન્સ-૮૪
 લીલામણિ-૧૦
 લુધસિયાના રાષ્ટ્ર-૩૭૦
 લુઈ-૩૪૪થી૩૪૭
 લોટવાળા-૧૫૨
 લોદીનાગ-૮૨
 લોરેન વિલ્હાઈમ-૪૨૨, ૪૨૩

લોસ એન્જેલેસ-૪૨૩

‘દ્યુસિયાનિયા’ (રૂમી) -૧૩૨

૫

વડગાવ-૪૦૫

વડનમર-૨૬૫

વડાલી-૪૦૫

વડાલી-વડલી-૪૦૫

વડોદરા-૬, ૧૭, ૧૩, ૩૪, ૩૭,

૫૪થી ૫૮, ૬૧, ૬૩, ૬૪,

૬૬, ૭૦, ૬૨, ૬૪, ૧૦૭,

૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૪,

૧૧૭, ૧૧૯, ૧૩૧, ૧૪૩,

૧૪૬, ૧૪૮, ૧૬૮, ૧૭૩,

૧૭૫, ૧૭૭, ૧૮૧, ૧૮૪,

૧૮૬, ૧૯૨, ૧૯૩, ૨૧૦,

૨૧૪, ૨૩૧, ૨૨૪, ૨૪૮,

૨૫૩, ૨૫૬, ૨૫૮, ૨૫૯,

૨૬૭, ૨૮૩, ૩૧૭, ૩૩૬,

૩૬૭, ૪૦૫, ૪૧૧, ૪૧૨,

૪૧૫, ૪૧૬, ૪૪૭

વડોદરા ટ્રેનિંગ ડાયેગ્રામ-૧૬૭

વડોદરા મહાપાનનિષેધ મંડળ,-
૩૪૨

વડોદરા રાજ્ય-૨૦૦, ૨૩૧, ૩૦૩,
૩૭૫ ૩૪૦

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળ - ૪૧,
૧૫૪,

વડોદરાના મદારામ-૬૦

વડોદરાના મદારાણી-૧૨, ૨૫,

૨૬, ૬૧

વડોદરાની સગકાર-૧૬૫

વડોદરા રાજ્યની પુસ્તકાલય યોજના

-૫૭

વનિનાવિશ્રામ-૧૨૫

વરદાદેવી-૬, ૧૧

વરવી-૩૬૮, ૩૬૯

વરસોવા-૩૬૬

વગ્યાવ-૩૮૦, ૩૮૩

વલસાડ-૩૮, ૩૮૦

વલનગમાઈ-૪૦, ૧૫૬, ૧૬૮,

૨૦૫, ૩૦૨, ૩૪૨

વસો-૩૫૫

વલ્લભીજીવન (મોટા સુભોચના
દેસાઈ)-૧૦૬, ૧૧૨

વંદીદાદ-૩૮૭

વંદે માતરમ્-૧૭૬

વાચા-૪૦૪

વાજપુત-૨૬૨

વાતસાયન કામસાસ્ત્ર-૧૭૬

વારસિયા તળાવ-૬૦

વારસિયાનું મેદાન-૧૮૧, ૪૧૨

વાલકેશ્વર-૩૬૭, ૩૬૮, ૪૦૪

વાલ્મિકી-૩૮

વાલ્મિકી પ્રતિભા (નાટક)-૩૮

- समन्वयेन द्वितीयो-३७६
म पत्रान गायकवाड-२५६, २६०
ससाग (भासिक)-२०३
ससारमुधाग-२०७
समृति (भासिक)-६५, १३७,
१७०, २०१, २०३
साठभारी-४११, ४१२, ४१३
'सान'-४१२
सान इन्सिस्टो-६८, ७१
सापरमती-२२२
सापरमती आश्रम-२०२, २१२,
२१३, २७७
सारनाथ-१४०
साईनिथो-२८७
साध्वेशन आर्मी-७१
साध्वेद-४००
साध्वेरनो द्वितीयो-२६३
साध्वेरनो दुग-२६३
सावरकर-५, २७, २६, ३०, ५१,
७१
सावरकर आर्मी-३०
सासानियन वस-३७७
साहित्यने, विज्ञानम उण (वडोदरा)-
२५६
साताकु-१२१, १२३, १५५,
३६६, ४००
सिद्धपुर-३४८
सिनिपर इन्वर्मी परीक्षा-६२
सिमता-६८
सियाम-२६५
सिधोन-१३६, २६५
सिधिल सर्विस-१६
सिन्धी-२४७, २४६
सिगापुर-३८६
सिंध-३१४
सिंधप्रदेश-३७८
सिद्धग-१३७
सीतागार्ध (दोलकरना राजकुमारी)
-६१, ६२
सीदी सैयदनी भरिगद-१३४
सी वी रामन (सर)-४१
सीव-३६८, ३६६
सीसम-३६१
सुभवासुग पंडित-१३४थी १३८,
१४०थी १४२, १४४
सुभनसिध पार्क-४४३
सुभान-३६३
सुनविनी-७थी ६, १३
सुनी-३८७
सुभाषचंद्र बोस-२८, १४७
सुभत भेता डो (दाकतर पोते)
-२१, २६, ३१, १६८,
१८६, १८७, १९०, १९३,
१९४ २१५, २८

મુસ્ત-૩૩, ૩૭, ૪૯, ૧૦૮, ૧૦૯,
૧૧૦, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮,
૧૪૫, ૧૪૭, ૧૭૨, ૧૭૩,
૧૭૬, ૧૭૮, ૧૮૮, ૨૦૧,
૨૦૪, ૨૧૪, ૨૨૨, ૨૮૭,
૨૯૧, ૩૩૭, ૩૮૦, ૩૮૧,
૩૮૯, ૪૧૦

મુસ્ત કોંગ્રેસ-૩૯, ૫૨, ૧૭૯
મુસ્ત ખિતાબ સમિતિ-૧૭૮
મુસ્ત મિલ્લો-૧૭૭, ૨૦૬, ૨૮૪,
૩૩૪, ૩૪૧, ૩૬૧

મુસ્ત હાઈકોર્ટ-૧૭૫, ૧૮૩
મુસ્તી પ્રગતિશીલ નાગરિકો-૧૭૬
મુસ્તસાદ તમાવ-૨૫૪

મુસ્ત કાપડવા-૧૩૭, ૧૪૪
મુસ્તનાપ બેનર-૩૩, ૧૪૭,
૪૦૪

મુસ્તનાબદેન (નાના)-૧૦૭,
૧૦૯, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯
મુસ્તનાબદેન (મોટા)-૧૦૭,
૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૫

મુસ્તી આઈ રોડ ફોર ઈડિયા-૪૮
મુસ્તુષાગ ફેરિશ-૧૩૯
મુસ્તુષા-૧૫૩

મુસ્તુષા-૧૫૩
મુસ્તુષા-૧૫૩
મુસ્તુષા-૧૫૩
મુસ્તુષા-૧૫૩
મુસ્તુષા-૧૫૩

મુસ્તુષા-૧૪૦

મુસ્તુષા-૧૩૬

મુસ્તુષા-૨૦

મુસ્તુષા-૨૨૩

મુસ્તુષા-૪૯

મુસ્તુષા (મુ. નિ.)-૩૦૮, ૨૯૧,
૨૯૨, ૩૩૮

મુસ્તુષા તાજુદો (મુ. નિ.)-૨૯૧

મુસ્તુષા જંગલો-૨૯૧

મુસ્તુષા કિલ્લો-૨૯૧

મુસ્તુષાલોજિસ્ટ (સામયિક)-૫૨

મુસ્તુષાલોજિસ્ટ-૧૬

મુસ્તુષા-૪૨, ૮૪, ૯૧, ૨૮૭,
૨૮૮, ૨૯૧, ૩૫૪, ૩૫૬,
૩૬૭

મુસ્તુષા ઇકોનોમિક્સ એન્ડ
મુસ્તુષાલોજિ-૧૫૩

મુસ્તુષા-૧૬૧, ૪૨૪, ૪૨૫

મુસ્તુષા-૧૨૮, ૧૩૦, ૧૩૨

મુસ્તુષા-૮૯

મુસ્તુષા-૨૪૭થી ૨૪૯

મુસ્તુષા (માસિક)-૮૩

મુસ્તુષા (સરખા)-૧૯૩

મુસ્તુષા-૧૩૧, ૩૪૪

મુસ્તુષા-૩૬૩

મુસ્તુષા-૩૮૭

મુસ્તુષા-૧૦૭

शिवडी-४०

सिवाञ्ज-६१, ३७४

शिंदे-६१

शेकसपियरनो युग-३००

श्यामञ्ज कृष्ण वर्मा-२८, ४२,

४४, ५०, ५२, ५३

श्रीनगर-८५

श्रीनिवास शास्त्री-६२

श्रेयःसाधक म डण-११७

श्लोमट डो-२४१

श्रेय कुदेशी-१५६

स

सयीन-३३६

सत्यमेव जयते-१६६

सत्याग्रह-१६, २२६, ३४०, ३६६

'सत्याग्रह आश्रम'-१६

'सत्याग्रही'-२०२

सत्यानंद स्वामी-१४०

सत्सोःकस्ती-३८१

सद्दी-२०४

समानवादी पक्ष-१५६

समानसुधारो - ३४०, ३५४,

३५५, ३६०

सयाञ्जराव गायकवाड महाराज-

५, ३७, ५४५, ५८, ६०,

६२, ६७, ६६, ७४, १३१

१४८, २०८, २३१, २५८,

२६०, २८३, २६२, २६२,

४१२

(महाराज-महाराणी)-२३१

सयाञ्जरावनी देशभक्ति-६६

सर कर्जन वायवी-५३

'सरदार'-४०

सरदारसिंह राजा-३०, ५१

सरभाण-२०४, २०५

सरभाण आश्रम-१६४

सरयू नदी-१४०

सरसादेवी शोधराणी-१६

सरशियुं तणाव-१८१, १८३

सरस्वती-६, २००

सरस्वतीय-१५१

सरस्वती भक्ति-२१६, २१७

सरदद प्रात-६६

सरोजिनी नायडु-५, १०५, १२,

२०, २६, ३५, ३६, ६१,

१४८

सर्वधर्मसमभाव-२७५

सर्व राष्ट्रानो अध-३६५

सर्वोच्च अदालत-२७०

सदकारी वेध भूमि-८८

सद्यादि पर्वत-२२३

सभा-२७६, २७८,

३८१, ४१२

વાંદરા-૪૦૮

વાંસદા-૨૫૦, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૮૦,
૪૦૮

વિદ્યુત્તમાર્ષિ પટેલ-૪૦, ૧૪૭

વિદ્યાપીઠ-૨૧૨

વિદ્યાળહેન-૮૦, ૧૮૮, ૧૮૯

વિધવાશ્રમ-૧૧૮

વિધાનસભા-૧૫૮

વિશ્વવવાદીઓ-૬૫૬, ૧૧, ૭૭,
૭૦, ૨૫૮

વિકાસ-૩૭

વિલાયત-૨૧૦

વિભાજન-૩૬૬

વિસ્તાર કોમેન્ટ-૧૫૫, ૧૬૭

વિસ્તાર હાઈકોર્ટ-૪૩

વિશાળ જગત (વાઈડ વર્લ્ડ)-૨૫૩

વિશિ-૨૬

વિશ્વયુદ્ધ-૧૦૦

વિસાપુર-૨૨૨

વિસ્તાર-૩૬૭

વિસ્તાર-૩૮૭

વાંમે-સ લીગ-૪

વાંમે-સ યતોપાધ્યાય-૫, ૬, ૧૦,
૧૩, ૨૦

વીસનગર-૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૨

વીસનગર તાલુકો-૨૮૨

વૃજલાલ (બીજલાલ) નહેરુ-૮૨

વેડગી-૨૦૬

વેડનબર્ન-૪૯

વૈકુંઠ લાલુભાઈ મહેતા-૧૨૫

વોશિંગ્ટન (અમેરિકાનું પાટનગર)
૩૭૨

વોશિંગ્ટન પ્રાંત-૩૬૯

વ્યારા-૩૩૮, ૩૪૨, ૩૮૨

૨૧

ચક્રાંતલા રાજા (જ્યોત્સિદરાવના
પત્ની)-૨૪૧

ચક્રિ (સાપ્તાહિક)-૧૭૬, ૧૭૮

ચક્રેનશાહી-૩૮૮

ચંકરલાલ બેંકર-૧૫૫, ૧૬૭

ચંકરાચાર્ય ચારદાપીઠ-૪૫

ચાપુર-૩૭૭

ચારદામહેન મહેતા-૧૦, ૭૩, ૮૨,

૧૧૯, ૧૩૬, ૧૪૪, ૧૫૩,

૧૫૬, ૧૬૩, ૧૮૮, ૨૧૫,

૨૬૦, ૨૬૩

ચારદામ દિરની કન્યાશાળા-૧૩૫

ચાવોટનબર્ગ-૨૨૭

ચાહિ બેટ-૩૮૮, ૪૦૦

ચાદજહાન બાદશાહ-૪૩

ચાદજહાનનાબાદ-૪૩૮, ૪૪૦,

૪૪૧

ચિમા-૩૬૭

ચિત-૪૦૫

દ્વીપ મહાસભા-૪૯, ૮૪,
૬૫, ૩૧૪

માનમા સ્ત્રીઓનું સ્થાન
સકે)-૭૧

ભેજ-૬૨ ૬૩

નિવર્તિની-૬૩, ૬૪, ૬૫

ન-૬૬, ૧૫૨, ૧૫૬,
૩૩, ૨૬૭, ૪૪૬

ન (દિનિક)-૧૫૨

, કુખી અને કુખવસ્ત્ર-
૬૪, ૩૮૮

ન

ન

ન

ન

ન

હેમેટિક-૩૯૨

હેરાળાદ-૧૧, ૧૨

હોમર-૩૮

હોમર પાર્સી આદિ ઇડિયા-૫૦

હોમર લીગ-૩૭

હોર્મ-૩૭૮

હોલકર મહારાજ-૬૦

હોલકરીન-૬૧

હોલ્ડ-૬-૧૩૧

‘હોલો અને હોલીનો સત્યાગ્રહ’-

૨૦૩

હોંગવાનજી-૨૬૬

સ્વસ્તિક-૨૭૪
સ્વામી આનંદ-૧૩૭
સ્વામી ધ્યાનંદ સસ્ત્રી-૪૨, ૪૪,
૪૫, ૪૬, ૫૮, ૩૭૪
સ્વામી ધ્યાનંદજીનું દ્વંદ્વ-૪૬

હ

હનુમાન-૩૮૪
હળસીઓ-૩૬૨
હરદયાળ-૨૭
હરખટ્ રપેન્સર-૪૮, ૪૯, ૫૦
હરમડીઆ-૨૮૮, ૨૮૯
હરિજન (સામાજિક)-૨૦૫, ૨૦૭,
૨૦૮

હરિજન સેવકસંઘ-૮૪
હરિપુરા-૧૦૬
હરિપ્રસાદ દેસાઈ ડો-૨૧૩
હરીજ ચતોપાધ્યાય-૬, ૧૦, ૧૩
હકુમ્બેનિયમ-૨૪૭
હંસાખહેન મહેતા-૧૨૧, ૧૫૨
હાજિસ ઓફ લોડ્ઝ-૧૨૭
હાકોની (પર્વત)-૨૪૮, ૨૪૯,
૨૫૦, ૩૫૨

હાગુર્ગર ડો-૪૨૬
હાર્વર્ડ-૩૭૧
હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી-૨૭૧

હાળી-૧૯૮, ૨૦૩, ૨૦૪
૨૦૭

હિટલર-૨૭૫
હિપોટિઝમ-૨૭૨
દિમાલય-૨૫૧ ૩૧૪
દિમાલય પ્રદેશ-૮૭
દિરોચિમા ૯૫
દિગણે ભુદ્ધ-૪૩૧
હિં-૧૪, ૧૫, ૧૬, ૨૭,
૫૨, ૫૮, ૬૦, ૬૭,
૧૦૧, ૧૦૫, ૧૩૪,
૧૪૭, ૧૪૮, ૧૫૪,
૨૪૭, ૨૫૮, ૩૦૩,
૩૧૫, ૩૨૦, ૩૨૦,
૩૬૭, ૩૭૩, ૩૭૬,
૩૭૮, ૩૮૭, ૩૮૯,
૩૯૩, ૩૯૫, ૪૦૫,

હિંદ દેશની પ્રજા-૩૦૬
હિંદના મોડરેટ ને નદાલ પક્ષ-
હિંદના સેક્ટરી ઓફ રેટ ૫૧
હિંદસેવક સમાજ-૬૨, ૧૬૨
૧૯૨, ૨૧૪

હિંદી-૧૦૩
હિંદીઓ-૩૬૬
હિંદી કોંગ્રેસ-૫૧
હિંદી મહિલા વિદ્યાલય-૭૧
હિંદી રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ-૪૮